T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

DÂREKUTNÎ'NİN *SAHÎH-İ BUHÂRÎ*'DE İLLETLİ GÖRDÜĞÜ RİVAYETLERİN TAHLİLİ -*ET-TETEBBU*' ÖZELİNDE-

DOKTORA TEZİ

ZEHRA ÜLGÜR

DANIŞMAN: DOÇ. DR. FATMA KIZIL

YALOVA
AĞUSTOS 2024

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

DÂREKUTNÎ'NİN *SAHÎH-İ BUHÂRÎ*'DE İLLETLİ GÖRDÜĞÜ RİVAYETLERİN TAHLİLİ *-ET-TETEBBU'* ÖZELİNDE-

DOKTORA TEZİ

ZEHRA ÜLGÜR
127313002

DANIŞMAN: DOÇ. DR. FATMA KIZIL

YALOVA
AĞUSTOS 2024

ETİK BEYAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım "Dârekutnî'nin *Sahîh-i Buhârî*'de İlletli Gördüğü Rivayetlerin Tahlili *-et-Tetebbu'* Özelinde" başlıklı bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Zehra ÜLGÜR

ÖNSÖZ

Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla,

Allah'a hamd ve sena, resûlü Hz. Muhammed Mustafa'ya, âline, ashâbına ve onların yoluna tâbi olanlara salât ve selâm olsun.

Hadislerin tasnifinin yoğun olduğu hicrî III. yüzyıl sıhhat şartlarının artık sistemli şekilde arandığı, önem kazandığı dönemdir. Bu dönemde tasnif edilen eserler içerisinde *Sahîhayn,* ihtiva ettikleri rivayetler bakımından daha değerli kabul edilmiştir. Zira Buhârî ve Müslim çok sayıda hadis içerisinden titiz bir şekilde sıhhat araştırması ile eserlerini tasnif etmişler ve rivayet usullerini uygulamışlardır. Özellikle Buhârî'ye, hadis meclislerine ve *Sahîh-i Buhârî* semâına muhaddislerin ilgisi ve katılımı yoğun olmuştur. Bu sebeple günümüze kadar eser üzerine telif edilen birçok şerh, muhtasar gibi eserlerin yanı sıra isnad ve râvileri üzerinden inceleme, değerlendirme ve tenkid çalışmaları da bulunmaktadır. Tenkidler içerisinde Dârekutnî'nin hem *Sahîh-i Buhârî* hem de *Sahîh-i Müslim* hakkında tenkid ve değerlendirmelerinin yer aldığı *et-Tetebbu'* bilindiği kadarıyla ilk müstakil eser olma özelliğini taşımaktadır. Onun *Sahîh-i Buhârî* tenkidlerini genel olarak kabul etmeyip Buhârî'yi müdafaa edenlerle tenkidleri esas alanlar farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Tezde birinci bölümde tenkid için asıl olan illet terimi ile Buhârî ve Dârekutnî'nin ilel ilmindeki yeri izah edilmiştir. İkinci bölümde Dârekutnî'nin mürsel gördüğü rivayetler, üçüncü bölümde farklı sebeplerle değerlendirdiği hadisler alınmış, her birinin tahrîci yapılarak tarikleri mukayese edilmeye çalışılmış, illeti etkileyen metinler üzerinde durulmuş, münekkitlerin tesbit edilebilen görüşlerine yer verilmiş ve sonunda imkân nispetinde değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır. Hadisin sıhhatiyle birlikte hadis rivayet sürecinde ilelü'l-hadisin takibine gayret edilmiştir.

Öncelikle çalışmanın bu aşamaya gelmesini izni, yardımı ve tevfîkiyle ihsan eden Allah Teâlâ'ya hamd ederim. Doktora eğitimim boyunca gerek derslerde gerek özel çalışmalarda benden yardımlarını esirgemeyen, akademik anlamda bana her zaman destek olan, gerekli imkânları sağlayan, bitirmeme duyduğu güvenle çalışmaya teşvik eden müşfik danışman hocam Doç. Dr. Fatma Kızıl'a çok teşekkür ederim. İlme iştiyakını, çalışma azmini, zamanı kullanımını, aile hassasiyetini, konulara mutedil yaklaşımını, nezâketini örnek aldığım hocama minnettarım. Hadiste akademi çalışmalarına başlamama vesile olan, teşvik eden, çeşitli alanlarda her zaman görüşlerinden istifade ettiğim, eserleri tanımama ve okumama vesile olan, hiçbir konuda yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Muhammet Beyler'in hakkını ödeyemem. Hayatım boyunca müteşekkir olacağım. Tez izlemelerine katılan, fikirlerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Fatma Baynal hocama teşekkür ederim. Buhârî derslerini, ilmî çalışmalarını takip ve istifade ettiğim, tez için değerli yönlendirmeleriyle katkı sunan tez jürisinde yer alan Prof. Dr. Ayşe Esra Şahyar hocama minnettarım. Teze farklı açılardan bakmamı sağlayan, görüşleriyle tezin çalışma zeminini sağlamlaştıran değerli hocam Doç. Dr. Halil İbrahim Turhan'a teşekkür ederim. Doktora ders döneminde kendisinden istifade etme imkânı bulduğum ilmi çalışmaları, titizliği, birikimi, güncel çalışmalara hakimiyetiyle örnek aldığım Prof. Dr. Ebubekir Sifil hocama müteşekkirim. Doktora eğitimim süresince öğrencisi olduğum Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi hocalarına, yardımlarını esirgemeyen Lisansüstü Eğitim Enstitüsü çalışanlarına teşekkür ederim. Hadis çalışmalarımın temelinin ve prensiplerinin oluşmasında ve devamında büyük etkisi ve katkısı olan, çalışmalarıma yön veren değerli hocam Prof. Dr. İsmail Lütfi Çakan hocama minnettarım. Tezin zor olan ilel ve tahrîc çalışmaları için atölyelerine iştirak ederek istifade ettiğim İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi İlelü'l Hadis ve Tahrîc Atölyesi I ve II programını tertip edenlere, atölyede ders veren Dr. Öğr. Üyesi Ahmad Snobar'a teşekkürü borç bilirim. Kendisini her aradığımda cevap veren, samimiyetle problemlerin çözümüne

katkı sunan, desteğini hiçbir konuda esirgemeyen naif, mütebessim, konuşmalarıyla rahatlatan, yol gösteren Dr. Kübra Çakmak hocama minnettarım. Çalışmalarımda kütüphanesinden istifade ettiğim İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) çalışanlarına, üzerimizde emeği geçen bütün hocalarıma teşekkürlerimi arz ederim.

İlahiyat alanına yönelmeme vesile olan, babaanneme, dedeme, anneanneme Allah'tan rahmet dilerim. Bu alana yönelmemi sağlayan, eğitimim için türlü sıkıntılara katlanan, ilim için her zaman destek olan babama ve fedakâr anneme, her biri ömür boyu eğitime devam eden, ablalarına örnek olan gayretli kardeşlerime müteşekkirim. Çalışma hayatında aile sorumluluklarımı paylaşan, destekleyen, çocukları sevgi ve merhametiyle kucaklayan, ailemize rahmet sebebi olan kayınvalidemi hayırla yad ederim. Akademik eğitimin başlamasını, devamını ve bu aşamaya gelmesini mümkün kılan ise sağladığı şartlar, fedakârlıkları, maddî ve manevî desteğiyle eşim Mümin Ülgür olmuştur. Eğitim hayatım boyunca her türlü imkânı sağladığı için bütün kalbimle müteşekkirim. Dünyaya geldikleri ilk günlerinden itibaren hayatları benim derslerim ve çalışmalarımla geçen, bu zorluklarla büyüyen, bugüne kadar birçok sıkıntılara birlikte göğüs gerdiğimiz dört evladımıza minnettarım. Her zaman yanımda oldukları ve benden desteklerini hiçbir zaman esirgemedikleri için bütün arkadaşlarıma özellikle Sema Ermiş Vurat ve Rabia Jamam Arslan'a teşekkür ederim.

Gayret bizden, tevfîk alîm ve hakîm olan Cenâb-ı Mevlâ'dandır.

Ağustos – 2024 Zehra ÜLGÜR

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN i
ÖNSÖZ ii
İÇİNDEKİLER iv
KISALTMALAR LİSTESİ ix
TABLOLAR LİSTESİ x
ŞEMALAR LİSTESİ xi
ÖZET xiii
ABSTRACT xiv
1. GİRİŞ 1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı 2
1.2. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları 4
2. İLLET TERİMİ, BUHÂRÎ VE DÂREKUTNÎ'NİN İLEL İLMİNDEKİ YERİ 8
2.1. İllet 8
2.1.1. İlletin tarifi 9
2.1.1.1. İlletin sözlük anlamı 10
2.1.1.2. İlletin terim anlamı 12
2.1.2. İlletin tespiti ve sebepleri 19
2.1.3. İlletin çeşitleri 24
2.1.3.1. İsnadda illet 30
2.1.3.2. Metinde illet 32
2.1.3.3. Hem isnad hem metinde illet 34
2.1.4. İlelü'l-hadîs ilmi ve literatürü 35
2.2. Buhârî 43
2.2.1. Hayatı 43
2.2.2. Eserleri 45
2.2.3. İlmî şahsiyeti 47
2.2.4. İlel ilmindeki yeri 48
2.2.5. *el-Câmi'u's-sahîh* 52
2.3. Dârekutnî 55
2.3.1. Hayatı 55
2.3.3. Eserleri 56
2.3.2. İlmî şahsiyeti 64
2.3.4. İlel ilmindeki yeri 65
2.3.5. *et-Tetebbu'* 68

2.3.6. Dârekutnî'nin *Sahîh-i Buhârî* eleştirilerinin özgünlüğü 72
3. DÂREKUTNÎ'NİN İRSÂL SEBEBİYLE İLLETLİ BULDUĞU RİVAYETLER 76
3.1. Mürselin Tarifi 76
3.2. Nâfi'nin Hz. Ömer'in (r.a.) İlk Muhacirlere Tahsisatı Hakkındaki Rivayeti 78
3.2.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî'*deki senedi ve metni 78
3.2.2. Şerhlerde rivayetin değerlendirilmesi 80
3.2.3. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 81
3.2.4. Mürsel rivayette bulunan Nâfi'nin değerlendirilmesi 85
3.3. Hammâd b. Zeyd'in Eyyûb'dan Naklettiği İ'tikâf Nezri Rivayeti 87
3.3.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri 88
3.3.2. Şerhlerde rivayetin değerlendirilmesi 92
3.3.3. Mürsel rivayetin medarı Hammâd b. Zeyd'in Değerlendirilmesi 93
3.3.4. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 93
3.4. Hammâd b. Zeyd'in Eyyûb'dan Naklettiği Huneyn Esirleri Rivayeti 98
3.4.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî'*deki tarikleri 98
3.4.2. Şerhlerde rivayetin değerlendirilmesi 101
3.4.3. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 102
3.5. Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) Naklettiği Küsûf Rivayeti 106
3.5.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî'*deki tarikleri 107
3.5.2. Şerhlerde rivayetlerin değerlendirilmesi 109
3.5.3. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 110
3.6. Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) Naklettiği Cemaatle Namaz Kılma Hassasiyeti Rivayeti 116
3.6.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî'*deki senedi ve metni 116
3.6.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 117
3.7. Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) Naklettiği Kadının İdareciliği Hakkındaki Rivayeti 119
3.7.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî'*deki tarikleri 119
3.7.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 121
3.8. Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) Naklettiği Hz. Hasan'ın (r.a.) Fazileti Hakkındaki Rivayeti 123
3.8.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri 123
3.8.2. Şerhlerde rivayetlerin değerlendirilmesi 126
3.8.3. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 127
3.8.4. Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) semâı 130

3.9. Ebû Zür‘a’nın Yerine Getirildiğinde Cennete Girmeye Sebep Olacak Amel Rivayeti 137
3.10. Saîd b. Müseyyeb’den Nakledilen İsim Değiştirme Hakkındaki Rivayeti 139
3.10.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*’deki tarikleri 139
3.10.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 141
3.11. Mus‘ab b. Sa‘d’ın Babasının Fazileti Hakkındaki Rivayeti 145
3.12. Urve b. Zübeyr’in Hz. Aişe’nin (r. anhâ) Evliliği Hakkındaki Rivayeti 149
3.13. Vehb b. Keysân’ın Yemek Âdâbı Rivayeti 152
3.13.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*’deki tarikleri 153
3.13.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 154
3.14. Muâz b. Rifâa’nın Bedir Savaşına İştirak Etmenin Fazileti ve Bedir’de Meleklerin Bulunması Rivayeti 159
3.14.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*’deki tarikleri 159
3.14.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 162
3.15. Urve b. Zübeyr’in Hz. Ümmü Seleme’nin (r. anhâ) Tavafı Rivayeti 165
3.15.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî’*deki tarikleri 165
3.15.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 168
3.16. İkrime’nin Rifâa’nın (r.a.) Boşadığı Hanımı Hakkındaki Rivayeti 171
3.16.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*’deki tarikleri 172
3.16.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 175
3.17. Eslem’den Nakledilen Fetih Sûresinin Nüzûlü Rivayeti 177
3.17.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*’deki tarikleri 177
3.17.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 179
3.18. İkrime’nin Ramazan Ayında Yolculukta Oruç Rivayeti 182
3.19. Yahyâ b. Saîd’in Namazını Hatalı Kılan Kişi Rivayeti 187
3.19.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*’deki tarikleri 187
3.19.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 190
3.20. Ubeydullah’ın Kişinin Yatacağı Zaman Yatağını Silkelemesi Rivayeti 192
3.20.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*’deki tarikleri 193
3.20.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 197
3.21. Saîd el-Makbürî’nin Cenazeye Katılmanın Sevabı Rivayeti 198
3.22. Leys’in Saîd el-Makbürî’den Zina Eden Cariye Rivayeti 201
3.22.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*’deki tarikleri 201
3.22.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 205
3.23. İbn Ebû Zi’b’in Kadının Mahremsiz Yolculuğu Rivayeti 206
3.23.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*’deki tarikleri 206

3.23.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 208
3.24. İrsâl Sebebiyle İlletli Görülen Rivayetlerin Değerlendirilmesi 210
4. DÂREKUTNÎ'NİN İRSÂL DIŞI DEĞERLENDİRMELERİ 217
4.1. Râvinin Zayıf Olması Sebebiyle İlletli Bulduğu Rivayetler 217
4.1.1. Übey b. Abbas b. Sehl'in rivayeti 218
4.1.2. İsmâil b. Ebû Üveys'in rivayeti 220
4.2. Dârekutnî'nin Tarikleri Mukayese ve Râvi Değerlendirmesi 225
4.2.2. Yahyâ el-Kattân'ın insanların en kerimi rivayeti 225
4.2.2.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî'*deki tarikleri 226
4.2.2.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 230
4.2.3. Amr b. Şerîd'in komşunun şüf'a hakkı rivayeti 231
4.3. Dârekutnî'nin Tarikleri Mukayesesi ve Aralarında Herhangi Bir Tercihte Bulunmaması 235
4.3.1. İbn Ebû Müleyke'nin kendisine verilen dünyalıkla ferahlanan ve yapmadığı bir işle medh olunmaya sevinen kişi rivayeti 235
4.3.1.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri 236
4.3.1.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi 237
4.4. *Sahîh-i Buhârî'*ye Tenkid Yöneltilmekle Birlikte Eserde Yer Almayan Rivayetler 241
4.5. Dârekutnî'nin *Sahîh-i Buhârî*'ye Almamakla Buhârî'yi Tenkid (İlzam) Ettiği Rivayetler 242
4.5.1. Nübeyh b. Vehb'in ihramlının nikahlanması rivayeti 244
4.5.2. Nübeyh b. Vehb'in ihramlının gözlerini tedavi ettirebilmesi rivayeti 245
4.5.3. Abîde'nin mihdec rivayeti 246
4.5.4. Zeyd b. Vehb'in Hâricîler rivayeti 247
4.5.5. Abdullah b. el-Fazl'ın dul kadının evliliği rivayeti 248
4.5.6. Adî b. Sâbit'in habbeyi yaratan Allah'a yeminle naklettiği rivayeti 249
4.6. Dârekutnî'nin *Sahîh-i Buhârî'*de Geçen Rivayetle Buhârî'yi Tasdik etmesi ve Müslim'i İlzamı 250
4.6.1. Mervân'ın mut'a rivayeti 250
4.6.2. Eyyûb ve Nâfi' b. Ömer ile Ömer b. Saîd'in İbn Ebû Müleyke'den naklettiği misvak rivayeti 251
4.7. Dârekutnî'nin Müslim'i Tenkid Ettiği Fakat Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de Geçtiği Rivayetler 254
4.7.1. Yahyâ b. Ebû Kesîr'in gece namazına teşvik ve kılanı terkinden sakındırma rivayeti 255
4.7.2. Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin Hz. Osman'ın (r.a.) halka hitabı rivayeti 258

4.7.3. Sevrî ve Şu'be'nin Alkame'den Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenme ve öğretmenin fazileti rivayeti 260
4.8. Dârekutnî'nin Müslim'i Tenkid Ettiği Buhârî'yi Tasdik Ettiği Rivayetler 262
4.8.1. İbn Sîrîn'in İmrân b. Husayn'dan (r.a.) hesapsız cennete girecekler rivayeti 262
4.8.2. Amr b. Yahyâ'nın merkep üzerinde namaz rivayeti 263
4.8.3. Ebü'z-Zübeyr'in İbn Ömer'den (r. anhümâ) içerisinde meyve şırası yapılması yasaklanan kaplar rivayeti 264
4.8.4. Ebü'z-Zübeyr'in Câbir b. Abdullah'tan (r. anhümâ) Iraklıların mîkāt yeri rivayeti 265
4.9. Üçüncü Bölümün Değerlendirilmesi 266
4.10. Genel Değerlendirme 270
SONUÇLAR VE ÖNERİLER 285
KAYNAKLAR 288
ÖZGEÇMİŞ 309

KISALTMALAR LİSTESİ

a.mlf. : Aynı müellif
a.s. : Aleyhisselâm
b. : bin/ibn
bnt. : bint
bk. : Bakınız
b.y. : Basım yeri yok
çev. : Çeviren
DİA : *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed. : Editör
Hz. : Hazreti
İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
HTD : *Hadis Tetkikleri Dergisi*
No : Hadis numarası
nşr. : Neşreden
ö. : Ölüm/vefat tarihi
r.a. : Radıyallahu anh
r. anhâ : Radıyallahu anhâ
r. anhümâ : Radıyallahu anhümâ
r. anhüm : Radıyallahu anhüm
s.a.v. : Sallallāhu aleyhi ve sellem
ter. : Tercüme eden
ts. : Tarihsiz
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
thk : tahkik eden
vd. : ve devamı
v.dğr. : ve diğerleri
y.y. : yayıncı yok

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: 2.1. *et-Tetebbu*'da yer alan müsned rivayetler ve tenkid sayıları 72

Tablo 2: 3.1. *et-Tetebbu*'da irsâlle tenkid edilen rivayetlerin konuları (incelenenler)216

Tablo 3: 4.1. *et-Tetebbu*'da farklı sebeplerle tenkid edilen rivayetlerin konuları (incelenenler) 269

Tablo 4: A.1. *et-Tetebbu*'da rivayeti bulunmayan *Sahîh-i Buhârî* bölümleri 279

Tablo 5: A.2. et-Tetebbu'da zikredilen rivayetlerin geçtiği *Sahîh-i Buhârî* bölümleri ve rivayet sayısı 281

ŞEMALAR LİSTESİ

Şema 1: 3.1. Nâfi‘nin ilk muhacirlere tahsisatla ilgili rivayeti 80
Şema 2: 3.2. Nâfi‘nin ilk muhacirlere tahsisatla ilgili rivayeti (Hâkim)..... 82
Şema 3: 3.3. Nâfi‘nin ilk muhacirlere tahsisatla ilgili rivayeti (mütâbaat)..... 84
Şema 4: 3.4. Hammâd b. Zeyd’in i‘tikâf nezri rivayeti..... 90
Şema 5: 3.5. Hammâd b. Zeyd’in i‘tikâf nezri rivayeti (müsned tarikleri)..... 91
Şema 6: 3.6. Hammâd b. Zeyd’in i‘tikâf nezri rivayeti (mütâbaat) 94
Şema 7: 3.7. Hammâd b. Zeyd’in i‘tikâf nezri rivayeti (müsned ve mevsûl tarikleri)97
Şema 8: 3.8. Hammâd b. Zeyd’in Huneyn esirleri rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri) 100
Şema 9: 3.9. Hammâd b. Zeyd’in Huneyn esirleri rivayeti (mevsûl tarikleri)..... 102
Şema 10: 3.10. Hammâd b. Zeyd’in Huneyn esirleri rivayeti (mütâbaat) 104
Şema 11: 3.11. Hasan-ı Basrî’nin küsûf rivayeti 108
Şema 12: 3.12. Hasan-ı Basrî’nin küsûf rivayeti (Buhârî tarikleri) 109
Şema 13: 3.13. Hasan-ı Basrî’nin küsûf rivayeti (mütâbaat) 111
Şema 15: 3.15. Hasan-ı Basrî’nin küsûf rivayeti (mütâbaat) 114
Şema 16: 3.16. Hasan-ı Basrî’nin cemaatle namaz hassasiyeti rivayeti 118
Şema 17: 3.17. Hasan-ı Basrî’nin kadının idareciliği rivayeti 120
Şema 18: 3.18. Hasan-ı Basrî’nin kadının idareciliği rivayeti (mütâbaat)..... 122
Şema 19: 3.19. Hasan-ı Basrî’nin Hz. Hasan’ın fazileti rivayeti 126
Şema 20: 3.20. Hasan-ı Basrî’nin Hz. Hasan’ın fazileti rivayeti (mütâbaat)..... 129
Şema 21: 3.21. Ebû Zür‘a’nın müsned ve mürsel rivayeti..... 138
Şema 22: 3.22. Saîd b. Müseyyeb’in isim değiştirme rivayeti..... 141
Şema 23: 3.23. Saîd b. Müseyyeb’in isim değiştirme rivayeti (mürsel tarikleri) 142
Şema 24: 3.24. Saîd b. Müseyyeb’in isim değiştirme rivayeti (mütâbaat) 143
Şema 25: 3.25. Mus‘ab b. Sa‘d’ın babasının fazileti rivayeti (mütâbaat)..... 148
Şema 26: 3.26. Urve b. Zübeyr’in Hz. Âişe’nin evliliği rivayeti..... 151
Şema 27: 3.27. Vehb b. Keysân’ın yemek âdâbı rivayeti (Buhârî tarikleri)..... 154
Şema 28: 3.28. Vehb b. Keysân’ın yemek âdâbı rivayeti (mürsel tarikleri)..... 155
Şema 29: 3.29. Vehb b. Keysân’ın yemek âdâbı rivayeti (müsned tarikleri) 157
Şema 30: 3.30. Muaz b. Rifâa’nın Bedir’e iştirakin fazileti rivayeti 161
Şema 31: 3.31. Muaz b. Rifâa’nın Bedir’e iştirakin fazileti rivayeti (mütâbaat)..... 163
Şema 32: 3.32. Urve b. Zübeyr’in Hz. Ümmü Seleme’nin (r. anhâ) tavafı rivayeti 167
Şema 33: 3.33. Urve b. Zübeyr’in Hz. Ümmü Seleme’nin (r. anhâ) tavafı rivayeti (mütâbaat)..... 169

Şema 34: 3.34. İkrime'nin Rifâa'nın (r.a.) boşadığı hanımı hakkındaki rivayeti 174
Şema 35: 3.35. İkrime'nin Rifâa'nın (r.a.) boşadığı hanımı hakkındaki rivayeti (mütâbaat)..... 175
Şema 36: 3.36. Eslem el-Ömerî'den nakledilen Fetih sûresinin nüzûlü rivayeti..... 179
Şema 37: 3.37. Eslem el-Ömerî'den nakledilen Fetih sûresinin nüzûlü rivayeti (mütâbaat)..... 181
Şema 38: 3.38. İkrime'nin Ramazan ayında yolculukta oruç rivayetinin tarikleri .. 185
Şema 39: 3.39. Ubeydullah b. Ömer'den nakledilen namazını hatalı kılan kişi rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri) 190
Şema 40: 3.40. Ubeydullah'ın kişinin yatağını silkelemesi rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri) 196
Şema 41: 3.41. Ebû Hüreyre'nin cenazeye katılmanın sevabı rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* tarikleri)..... 200
Şema 42: 3.42. Saîd el-Makbürî'nin insanların en kerimi rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri)..... 204
Şema 43: 3.43. Saîd b. Ebû Saîd'den nakledilen kadının yolculuğu rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri)..... 208
Şema 44: 4.1. Übey b. Abbas b. Sehl'in rivayeti 219
Şema 45: 4.2. İsmâil b. Ebû Üveys'in İbrâhim'in (a.s.) babası rivayeti 223
Şema 46: 4.3. Ubeydullah b. Ömer'in insanların en kerimi rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri) 229
Şema 47: 4.4. Amr b. Şerîd'in şüf'a hakkı rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* tarikleri)..... 234
Şema 48: 4.5. İbn Ebû Müleyke'nin kendisine verilen dünyalıkla ferahlanan ve yapmadığı şeyle medh olunmaya sevinen kişi rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri) 237
Şema 49: 4.6. İbn Ebû Müleyke kendisine verilen dünyalıkla ferahlanan ve yapmadığı şeyle medh olunmaya sevinen kişi rivayeti (mütâbaat) 239
Şema 50: 4.7. İbn Ebû Müleyke'nin misvak rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* tarikleri)..... 254
Şema 51: 4.8. Yahyâ b. Ebû Kesîr'in gece namazına teşvik ve kılanı terkinden sakındırma rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri).. 257

DÂREKUTNÎ'NİN *SAHÎH-İ BUHÂRÎ*'DE İLLETLİ GÖRDÜĞÜ RİVAYETLERİN TAHLİLİ -*ET-TETEBBU'* ÖZELİNDE-

ÖZET

Hadis kitapları içerisinde önemli bir yeri ve değeri olan Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* eseri üzerine günümüze kadar başta şerh, muhtasar olmak üzere çok sayıda çalışma yapılmıştır. Eserde geçen hadislerin isnadları ve metinleri incelenmiş, muallak rivayetleri, mütâbi' isnadları özel çalışmalara konu olmuştur. Diğer taraftan hadislerin tetkiki ile illetlerin tespit edilmeye çalışılması râvi incelemesi ile birlikte başlamıştır. Buhârî, ilelü'l-hadis ilminin teşekkül ettiği ve ilk eserlerin verildiği dönemin önemli münekkit âlimlerinden biridir. Onun değerlendirmeleri hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde delil ve kaynak kabul edilmiştir. Sınırlı sayıda kişinin temayüz ettiği bu ilim dalında yetişen muhaddislerden birisi de Dârekutnî'dir. Muhaddisler, telif edildiği zamandan itibaren *el-Câmi'u's-sahîh* hadislerinin isnad ve metinleri hakkında değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Günümüzde de bu çalışmalar devam etmektedir. *el-Câmi'u's-sahîh* hadislerini inceleyenlerden birisi de münekkit âlimlerden olan Dârekutnî'dir. Onun *Sahîhayn* hadisleri hakkındaki değerlendirmelerini içeren kitabı *et-Tetebbu'* tespit edilebildiği kadarıyla bu alanda günümüze ulaşan ilk eserdir. Bu tezde illet, kapsamı ve çeşitleri ile ilelü'l-hadis çalışmaları hakkında genel bilgilerden sonra Dârekutnî'nin *Sahîh-i Buhârî* hadislerinin isnad ve râvi değerlendirmeleri *et-Tetebbu'* özelinde ele alınmıştır. Dârekutnî'nin genellikle isnaddan birkaç râvi ve metnin konusunu verdiği hadislerin *el-Câmi'u's-sahîh'*te geçen rivayetleri ve diğer hadis kitaplarındaki tarikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. İsnadların tespitinden sonra tariklerin mukayesesi yapılmakta, şerhlerden de istifadeyle metin içerikleri karşılaştırılmaktadır. Araştırma ve mukayeseler ile birlikte konuyla ilgili cerh-ta'dîl, ricâl, tarih ve ilel eserlerindeki bilgiler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Nihayetinde Dârekutnî'nin zikrettiği ya da işaret ettiği illet değerlendirilmektedir. Özellikle *Sahîh-i Buhârî* rivayetlerinin tek tek incelenmesiyle *et-Tetebbu'* eseri ve müellifin metodu, eserde yer alan tenkidler hakkında değerlendirme yapma imkânı meydana gelmiştir. Dârekutnî, hadislerin kendi dönemine gelinceye kadar sayıları artmış olan tariklerini mukayese ile Buhârî isnadlarını gözden geçirmiş, tariklerdeki ihtilâflara işaret etmiştir. Gerek Buhârî'nin hadisleri eserine almasında gerekse Dârekutnî'nin hadisleri isnadları ve râvileri ile değerlendirmesinde tek bir usûl takip etmedikleri konu, kişi ve hadisin tariklerine göre farklı usûller kullanabildikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, *Sahîh-i Buhârî*, Dârekutnî, *et-Tetebbu'*, İllet

THE ANALYSIS OF THE NARRATIONS OF THE CRITISED OF DĀRAQUTNĪ IN *SAHĪH AL-BUKHĀRĪ -ESPECIALLY IN AT-TATABBU'-*

ABSTRACT

Among the hadith books, Muhammad b. Ismaīl el-Buhārī's *al-Jāmi'u's-sahīh* has an important place and value. Until today, many studies have been carried out on the *al-Jāmi'u's-sahīh*, especially in the form of commentary and sabridgment. The isnāds and texts of the hadīths mentioned in the work were examined. Suspended (mu'allaq) narrations and supported isnāds (mutabi') have been the subject of special studies. On the other hand, the investigation of the hadīths to detect hidden defects (ilal) began along with the examination of the narrators. Buhārī is one of the important hadith critics of the period when the science of ilelü'l-hadīth was formed, and the first works on it were produced. His evaluations and findings were accepted as evidence and sources both in his own time and in subsequent periods. One of the hadīth scholars who specialized in this branch of knowladge, in which a limited number of people excelled, was Dāraqutnī. Hadīth scholars have made evaluations about the isnāds and texts of ahādīth in *al-Jāmi'u's-sahīh* since the time they were compiled, and these studies continue today. One of the hadīth critics who studied the hadīths of *al-Jāmi'u's-sahîh* was Dāraqutnī. His book *at-Tatabbu'*, which contains his evaluations of the hadith in *Sahīhayn*, is the earliest surviving work of its kind, as far as can be determined. In this thesis, after providing general information about the concept of hidden defects (ilal), its causes, scope and types and studies on ilelu'l-hadīth, the isnāds and narrators of the hadith in *Sahīh-i Buhārī* critized by Dāraqutnī are discussed in the context of a*t-Tatabbu'*. Dāraqutnī generally identifies a few narrators from the isnād and mentions the subject of the text in question, and these narrations from *al-Jāmi'u's-sahīh* and other hadīth collections are analyzed. After the identifying of the isnāds, the variants and the text contents are compared with the help of the commentaries. Along with research and comparisons, information from works of jarh and ta'dīl, history and ilel. Finally, the defect mentioned or by Dāraqutnī was evaluated. In particular, through the examination of *Sahīh-i Buhārī'*s narrations al-Tatabbu' and the author's method were evaluated, and the nature of his critiques was analyzed. Dārequtnī reviewed the Buhārī's chains of narration by comparing the numerous chains of hadiths that, had increased over time, and he pointed out the disagreements in the chains. It has been determined that both Buhārī, in including the hadīths in his work and Dāraqutnī, in evaluating the isnāds did not follow a single method; rather, they used different methods depending on the subject, individual and the chain of the transmission.

Keywords: Hadīth, *Sahīh al-Buhārī*, ad-Dārequtnî, a*t-Tatabbu'*, 'Illa.

1. GİRİŞ

Allah'ın kitabı Kur'ân-ı Kerîm'den sonra İslâm'ın ikinci kaynağını teşkil eden Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetinin olduğu gibi muhafazası ve müslümanlara ulaşması için azami hassasiyet gösteren hadis âlimleri, hadis usûlü ilimlerinin bir nev'i olan ilelü'l-hadis alanındaki çalışmalarıyla hadislerde bulunan gizli kusurları ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Hadis usulünün en başta gelen kavramlarından biri olan "sahîh" kelimesinin tarifinde yer alan ve özellikle sıhhati ilgilendiren illet terimi, usulün tespiti en zor aynı zamanda da en kapsamlı konularından birisidir. "Sahîh" kavramı klasik literatürde "adâlet ve zabt sahibi râvilerin muttasıl bir isnadla rivayet ettikleri şaz ve muallel olmayan hadis" olarak tarif edilmiştir. Tarifte yer alan illet ve şâz'dan arınmış olma kaydı, illet teriminin rivayetlerin tashih edilmesinde aranan önemli vasıflardan birisi olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte illetlerin belirlenmesi ve bu illetlerin rivayetleri sıhhat ve zayıflık bakımından etkileyip etkilemediği ihtilâflı bir meseledir. Bir âlim tarafından sahih olarak değerlendirilen bir hadis, bir başka âlim tarafından illetli olarak telakki edilebilmiştir.

Muhaddisler arasında Buhârî'nin (ö. 256/870) temayüz etmesinin sebebi, sahih hadisleri ilk defa bir araya getirmesinin yanında hadis ilmindeki otoritesidir. Nakledildiğine göre Buhârî'nin hocası İshak b. Râhûye (ö. 238/853), sadece sahih hadisleri ihtiva eden muhtasar bir kitaba duyulan ihtiyaçtan söz etmişti. Buhârî bunun üzerine *el-Câmi'u's-sahîh'i*, topladığı 600.000 hadisten seçerek meydana getirdi. Eserin hacmini büyütmemek düşüncesiyle sahih hadislerin tamamını kitabına almadı. Rivayetlerde her âlimin göremediği ince kusurları fark etmesi, senedleri meydana getiren râvilerin hem aynı zamanda yaşama hem de likā şartını uygulaması Buhârî'nin önemli vasıflarındandır. Onun talebeleri arasında İmam Müslim (ö. 261/875), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hâtim (ö. 277/890), Tirmizî (ö. 279/892), İbn Huzeyme (ö. 311/924) gibi meşhur münekkitler yer almaktadır. Bu talebelerinin hadis meclislerinde eseri okutması, onun kitabını arz ettiği Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ali b. Medînî gibi hadis otoritelerinin dördü dışında bütün hadislerin sahih olduğunu belirtmesi, Ukaylî'nin ise tenkide konu olan hadislerin sıhhati hakkında son sözün yine de Buhârî'ye ait olduğunu ifade etmesi Buhârî'nin ve *el-Câmi'u's-sahîh*'in meziyetlerinden bir kısmıdır.

Sahîh-i Buhârî üzerine yapılan tahkikler neticesinde tenkide dair günümüze ulaşan ilk eserleri veren muhaddisler arasında Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî'nin (ö. 385/995) olduğu bilinmektedir. Dârekutnî, güçlü hâfızası ve zekâsı, derin anlayışı, münekkid özelliğiyle zamanının en önde gelen muhaddislerindendir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) onu

"asrında eşsiz muhaddis, zamanının önde gelen âlimi, benzeri bulunmayan imam" olarak tarif eder.[1] Nitekim kendisine "emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" denilmiştir.[2] Abdülfettâh Ebû Gudde, ilimde zamanının zirvesine ulaşmış, âlimlerin önde geleni anlamında kullanılan, muhaddisler içerisinde az sayıda kişiye nispet edilen bu unvanın kendisine verildiği yirmi altı âlim arasında Dârekutnî'nin ismini de zikretmiştir.[3] Dârekutnî'nin muhaddisler hakkındaki değerlendirmeleri daha sonraki âlimler tarafından benimsenmiş, hatta Hatîb el-Bağdâdî'ye göre ilelü'l-hadîs, esmâü'r-ricâl gibi ilimler Dârekutnî ile zirveye ulamıştır.[4] Devrine göre âlî isnad kabul edilen ve senedinde sadece dört râvisi bulunan (rubâî) rivayetlere de sahip olan Dârekutnî'nin tanınmış talebeleri arasında Bâkıllânî (ö. 403/1013), Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), Abdülganî el-Ezdî (ö. 409/1018), Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) ve Ebü't-Tayyib et-Taberî (ö. 450/1058) gibi meşhur âlimler yer almaktadır. *es-Sünen*, *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, *'İlelü'l-hadîs*, *el-İlzâmât 'ale's-Sahîhayn*'ın müellifi Dârekutnî'nin, büyük kısmı hadis ilimlerine ait olmak üzere otuzdan fazla eser ve risâlesi günümüze ulaşmış bulunmaktadır. Bunlar arasında ilelü'l-hadîs konusunda bıraktığı ilmî miras ve eserleri geniş kapsamlıdır.

1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Sahîh-i Buhârî üzerine telif edildiği zamandan günümüze birçok çalışma yapılmıştır. Bunlar arasında *et-Tetebbu'*, Buhârî ve Müslim'in sahihlerinde yer alıp da Dârekutnî'nin üzerinde değerlendirmeler yaptığı ve illetli olduğunu söylediği 218 hadisi ihtiva eden bir cüzdür. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) *Hedyü's-sârî*'de[5] Buhârî ile ilgili olan yüz on hadisi *Sahîh-i Buhârî* bölüm başlıkları altında ele alarak Dârekutnî'nin iddialarına cevap vermiştir.[6] Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî de Dârekutnî'nin Müslim'e yönelttiği tenkidleri *Beyne'l-imâmeyn*

---

[1] Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Darü'l-garbi'l-İslâmî, 1436/2015), 13/487-488.

[2] Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 13/488; Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1402-1405/1982-1985), 16/454. Zehebî, Dârekutnî hakkında "Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" ifadesini Ebü't-Tayyib Tâhir b. Abdillâh et-Taberî'den (ö. 450/1058) nakletmektedir. Ayrıca birçok muhaddisin Dârekutnî'nin hadis ilmindeki üstün değerini ifade eden övgü sözlerine yer vermektedir.

[3] Dârekutnî için kullanılan "emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs"in anlamı ve kullanımı için bk. Ebû Gudde, Ebû Zâhid Abdülfettâh b. Muhammed b. Beşîr Ebî Gudde el-Kureşî el-Mahzûmî, *Cevâbü el-Hâfız Ebû Muhammed Abdülazîm el-Münzirî el-Mısrî an es'ileti fi'l-cerhi ve't-ta'dîl - Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs – Kitâbü fî keşfi ebâtîl ve iftirâdât* (Haleb: Mektebü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, 1411), 104-105, 114.

[4] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16/452.

[5] Eserin isminden "*Hüde's-sârî*" olarak bahsedilmekle birlikte burada, meşhur olan ve matbu eserde de kullanılan haliyle *Hedyü's-sârî* şeklindeki isimlendirme tercih edilmiştir.

[6] Bk. İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Hedyü's-sârî li mukaddimeti Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid v.dğr. (Dımaşk: er-Risâletü'l-âlemiyye, 1434/2013), 2/277-341.

Müslim ve'd-Dârekutnî adlı yüksek lisans tezinde incelemiştir (Mekke, Ümmülkurâ Üniversitesi, 1396/1976). *et-Tetebbu'*, *el-İlzâmât* ile birlikte Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî tarafından yayımlanmıştır.[7] Buhârî'ye yönelttiği tenkidleri âlimler gerek hadis usûlü gerekse ilel eserlerinde yeri geldikçe kısmen cevaplamışlardır. Tenkidlerin cevaplanmasında Buhârî'yi müdafaa ile yetinilmeyip isnad ve metin analizi/mukayesesi yapılması, hadislerin tahrîci ve tariklerin mukayesesi önem arz etmektedir. Bu sebeple hadis değerlendirmelerinde İbn Hacer'in gerek mukaddimede gerekse şerhinde verdiği bilgilerle yetinilmeyip hadis musannefâtı, şerhler, usûl, ricâl, tarih, tabakat, ilel, tahrîc, cerh ve ta'dîl eserleri taranarak çok yönlü araştırma yapılmaya özen gösterilmiştir.

Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'* eserinde zikrettiği *Sahîh-i Buhârî* hadislerinin belirlenmesi için yapılan çalışma neticesinde rivayetler tespit edilmeye çalışılmıştır. Dârekutnî'nin bu eserinde takip ettiği metot, sahâbî ismi altında hadislerin zikredilmesidir. Aynı metot takip edilerek, yalnız *Sahîh-i Buhârî*'de veya *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'de ortak geçen rivayetler belirlenmeye çalışılarak kaydedilmiş ve öncelikle *et-Tetebbu'*da geçtiği yerler, Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî'nin yapmış olduğu tahkik esas alınarak dipnotlarda gösterilmeye çalışılmıştır. Eserin ismi tespit edildiği şekilde *et-Tetebbu'* olarak zikredilmekte fakat dipnotta baskısı esas alınan kitap *el-İlzâmât ve't-tetebbu'* kaynak gösterilmektedir.

İkinci aşamada Dârekutnî'nin illetli gördüğü rivayetlerin *Sahîh-i Buhârî*'deki kitab ve babları belirlenmeye çalışılmıştır. *et-Tetebbu'* eseri üzerine Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî'nin yapmış olduğu tahkikten istifade edilmekle birlikte bu tahkikte *Sahîh-i Buhârî* hadisleri *Fethu'l-bârî*'de geçtikleri cilt ve sayfa numarası ile gösterildiği ve genellikle birden fazla rivayeti bulunan hadislerin yalnız birisi ya da birkaçı tespit edildiği için istifade sınırlı olmuştur. Bu sebeple etraf kitapları yanında "el-Mektebetü'ş-şâmile 3.65", "Cevâmi'u'l-Kelim 4.5" ve "Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn" programlarından faydalanılmıştır. Ayrıca *et-Tetebbu'* eserinde Dârekutnî tenkid ettiği rivayetlerin senedinin tamamını çoğunlukla vermemekte, hadisin metni genellikle yer almamakta, metinden konu olarak bahsetmekte bazan da hadiste geçenden farklı lafızlarla ifade etmektedir. Bununla birlikte Dârekutnî'nin illetli gördüğü rivayetlerin *Sahîh-i Buhârî*'de bazan birden fazla tariki bulunmakta bazan da on ayrı yerde geçtiği görülmektedir. Oysa Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî'nin *el-İlzâmât ve't-tetebbu'* tahkikinde genellikle bir rivayet ile yetinilmiştir. Dârekutnî'nin tenkid ettiği bir senedin *Sahîh-i Buhârî*'de bulunan birden fazla rivayetleri, lafız farklılıkları ve ziyadeler

[7] Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, nşr. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985, 2. bs.).

içermekle birlikte bir kısım rivayetlerin ise muhtelif konularda olduğu tespit edilmiş ve Dârekutnî'nin tariklere vukûfiyeti, aralarında mukayese yeteneği, Buhârî'yi takdiri, *Sahîh*'in hadislerinin farklı tariklerini ihtiva etme hususundaki kıymetini ortaya koyduğu müşahede edilmiştir.

Bu çalışma *et-Tetebbu'* adlı eserde hem *Sahîh-i Buhârî*'ye hem de *Sahîh-i Buhârî* ile *Sahîh-i Müslim*'e ortak yöneltilen eleştirileri ele almayı amaçlamaktadır. Dârekutnî'nin *Kitâbü't-Tetebbu'*da takip ettiği usul, rivayetler arasındaki tercih metodu, Dârekutnî'nin yönelttiği illetlerin gerçekten *Sahîh-i Buhârî* hadislerinin sıhhatine, güvenirliğine etki edip etmediği değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple Buhârî ve Dârekutnî'nin hadisleri tashîh yönteminin mukayesesi, Buhârî'yi Dârekutnî'den önce ve sonra tenkid edenler, Dârekutnî'nin illet anlayışı, ona göre illet çeşitleri konularına yeri geldikçe değinilmekle birlikte çalışmanın esasını teşkil etmemektedir.

1.2. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da yönelttiği tenkidler tek tek incelenerek, bu tenkidlerle birlikte müellifin zikrettiği isnadların tamamı belirlenmeye çalışılmış, Dârekutnî'nin tenkid ettiği hadislerin farklı tarikleri *Sahîh-i Buhârî*'nin tetkiki neticesinde tespit edilmiştir. Bu çalışma ile belirlenen rivayetlerin isnad şemaları çizilmiştir. Ardından Dârekutnî ortak tenkid yönelttiyse *Sahîh-i Müslim* hadisleri belirlenmiştir. Tenkidin sadece *Sahîh-i Buhârî*'deki hadise yöneltildiği durumlarda mütâbaat ve şevâhidin tespiti için öncelikle *Sahîh-i Müslim*'de geçen rivayetlerini kaydetmeye itina gösterilmiştir. Ayrıca Dârekutnî, *et-Tetebbu'*da tenkid ettiği rivayetleri *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* ya da *Sünen*'de tahrîc ettiyse bunların tetkiki ile Buhârî'nin *Sahîh*'indeki hadislerden illetli gördükleri ile ilgili değerlendirmelerinin belirlenmesine gayret edilmiştir. Özellikle hadis literatürü taranarak tenkid yöneltilen hadislerin mütâbi' tarikleri araştırılmıştır. Bunun için çalışılan tenkide göre *Kütüb-i Sitte* ve öncesi eserlerle yetinildiği gibi bazan hicrî üçüncü asrın sonu, bazan dördüncü asrın ortası bazan da rivayetin çok az eserde yer alması sebebiyle hicrî V. asır literatürüne de yer verilmiştir. Bu çalışmalarla Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da tenkid ettiği hadisin belirli bir tarikinin/tariklerinin dışında *Sahîh-i Buhârî*'de râvi ve lafız farklılıkları ile ziyadeler içeren hatta farklı sahâbîden nakledilen isnadlar da tespit edilmiştir. Diğer taraftan Dârekutnî'nin illetli gördüğü rivayetlerin *Sahîh-i Buhârî*'de birden fazla tarikinin yer alması ve bunların sayısının bazan ona kadar ulaşması uzun zaman ve fazla mesaiyi gerekli kılmaktadır. Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'* eserinde illetli gördüğü *Sahîh-i Buhârî* hadisleri ve

Dârekutnî'nin değerlendirmeleri ile bu rivayetlerin *Sahîh-i Buhârî*'de geçen tarikleri tespit edilmiş, tercümeleri ile tahrîcleri yapılmaya çalışılmış ve isnad şemaları çizilmiştir.

Araştırmada öncelikle *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* üzerine Türkiye'de ve Arap dünyasında yapılan tenkid çalışmaları taranarak kitap, tez ve makaleler imkân nispetinde gözden geçirilmiş, çalışmaların konusu, muhtevası, takip ettikleri usul ve metotları incelenmeye çalışılmıştır. İkinci aşamada tezin muhtevası gereği ilelü'l-hadis eserlerinden okumalar yapılmıştır. Buhârî ile aynı dönemde yaşayan Tirmizî'nin gerek *Sünen*'in sonunda gerekse *el-İlelü'l-kebîr*'deki illet değerlendirmeleri tetkik edilmiştir.

Dârekutnî ve *et-Tetebbu'* üzerine yapılan çalışmalar arasında Müntasır Cemal Hüseyin Hüseyin'in *Kitâbü't-Tetebbu' li'l-İmâmi'd-Dârekutnî dirâse tahlîliyye nakdiyye* isimli doktora tezi ve bu konuda makalesi[8] bulunmakla birlikte çalışmalarında eserin genel değerlendirmesini yapmakta ve bu konuda geniş araştırmaya, tafsilatlı çalışmaya ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Bu tezde yapılmak istenen genel değerlendirmenin ötesinde tenkid edilen rivayetlerin tahrîci ve tariklerin mukayesesi ile neticeye ulaşmaktır. *et-Tetebbu'*da geçen hadislerin *el-Câmi'us's-Sahîh*'te tespiti, tahrîci ve tariklerinin mukayesesin eksikliği değerlendirmeleri menfi yönde etkileyebilmektedir. Son olarak Faisal Ahmad'ın *Dârekutnî'nin el-İlzâmât ve't-Tetebbu'unda Buhârî ve Müslim'in Şartlarına Göre Tashîh Yöntemi* adıyla yeni tamamladığı doktora tezinde[9] genel olarak ilzamları incelemiş, tashih metodunu örneklerle tespit etmeye çalışmıştır. Elif Sönmez ise *"Mevkuf hadisin Merfû rivâyet edilmesi ile ilgili Müslim'e yöneltilen eleştiriler (Tetebbu' özelinde)"*[10] teziyle Müslim'in rivayetlerini örnek olarak seçtikleri üzerinden değerlendirmiştir. Bu çalışmada ise *et-Tetebbu'* eserindeki Buhârî rivayetleri esas alınmıştır.

Araştırmanın ilk bölümü *ilelü'l-hadîs'e* ayrılmıştır. Öncelikle illetin tarifi, konusu ve önemi işlenmiş daha sonra hadislerde bulunan illetlerin sebepleri, bulunduğu yere göre illet çeşitleri açıklanmış ve illeti tespit usulleri anlatılmıştır. İlelü'l-hadis ilminin gelişiminden bahsedilerek kaynakları genel olarak tanıtılmıştır. Bu bilgilerin başlıklar halinde verilmesinin sebebi Dârekutnî'nin *Sahîh-i Buhârî*'ye yönelttiği tenkidlerin ilelü'l-hadis muhtevasında ele alınması

---

[8] Bk. Müntasır Cemal Hüseyin Hüseyin, *Kitâbü't-Tetebbu' li'l-İmâmi'd-Dârekutnî dirâse tahlîliyye nakdiyye*. Ürdün Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Merkezi, Doktora Tezi, 2018. Aynı kişinin bu konudaki makalesi için bk. Müntasır Cemal Hüseyin Hüseyin, "*Kitâbü't-Tetebbu'* li'l-İmâmi'd-Dârekutnî menhecühû fî ardı'l-esânîdi ve'l-mütûni ve karâini't-tercîhi'l-letî iste'melehâ", *Dirâsât: Ulûmü'-şerî'ati ve'l-kānûni 46/1* (2019), 173-185.

[9] Bk. Ahmad, Faisal, *Dârekutnî'nin el-İlzâmât ve't-Tetebbu'unda Buhârî ve Müslim'in Şartlarına Göre Tashîh Yöntemi*, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

[10] Sönmez, Elif, *"Mevkuf hadisin Merfû rivâyet edilmesi ile ilgili Müslim'e yöneltilen eleştiriler (Tetebbu' özelinde)"*, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

ve değerlendirilmesi gerektiği içindir. Bu anlamda yararlanılan başlıca eserler arasında Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsihî*, Hatîb Bağdâdî'nin *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *'Ulûmü'l-hadis*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*'si zikredilebilir. Ayrıca Ali b. Abdullah el-Medînî'nin (ö.234/848) *'İlel*, İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin (ö.327/938) *'İlelü'l-hadîs'*inin yanı sıra Ebü'l-Meâtî en-Nûrî'nin *Mevsûatü akvâli İmam Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîs ve 'ilelihî* ve *Mevsûatü akvâli Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî fî ricâli'l-hadîs ve 'ilelihî*, Ali b. Abdullah es-Sıyâh'ın *Cühûdü'l-muhaddisîn fî beyâni 'ilelil-hadîs*, Ebû Abdurrahman Yûsuf b. Cevde ed-Dâvûdî'nin *Menhecü'l-İmâm ed-Dârekutnî fî nakdi'l-hadîs fî kitâbi'l-'İlel* adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Bu bölümde klasik hadis eserlerinden yoğun olarak faydalanılmıştır. İsnadların mukayese ve illetlerin tetkikinde ise bu eserlerle birlikte gerek Türkiye'de gerekse İslâm dünyasında yapılan çalışmalar gözden geçirilmeye çalışılmıştır.

İllet hakkındaki çalışmaların devamında önce Buhârî sonra Dârekutnî hakkında bilgiler verilmiştir. Çünkü münekkit Dârekutnî'nin ilelü'l-hadis bilgisi onun yaptığı değerlendirmelere anlam kazandırmaktadır. Öte yandan tenkid ettiği *Sahîh-i Buhârî,* âlimlerin diğer kitaplardan sıhhat yönünden üstün kabul ettikleri bir eser ve müellifi de hadis sıhhat şartlarında titizliği ile bilinen ve ilel ilminin önde gelen muhaddislerindendir. Nitekim illet kavramı ile, Buhârî ve Dârekutnî hakkındaki ön bilgi tetkik edilen hadislerin anlaşılmasında önem arz etmektedir. Çalışmanın esasını teşkil eden *et-Tetebbu'* ve hadisleri tetkik edilen *el-Câmi'u's-Sahîh* tanıtılıp özellikle ilel yönüyle değerlendirilmiştir. Dârekutnî'nin *Sahîh-i Buhârî* değerlendirmelerinin öncesi ve sonrasından kısaca bahsedilmiştir.

Muhaddisler özellikle münekkitler ihtilâflı rivayetler arasında tercihte bulunurken karînelerden hareket ederler. Bu karîneler çok çeşitlidir ve belirli başlıklar altında toplanması da zordur. Çünkü her hadisin rivayetlerinin tenkidinde gerek tarikleri gerek râvileri gerekse metni ve konusu itibariyle sadece ona has olan hususlar vardır.[11] Nitekim İbn Hacer, bütün hadisler dikkate alınırsa onlara nispetle muhalif rivayetler arasındaki tercih sebeplerinin sayılamayacak kadar çok olduğunu zikretmiştir. Bu sebeple mütekaddimûn âlimleri bu konuda küllî kaideler koymamışlardır. Bilakis her hadisin kendisine has değerlendirme usulleri vardır ve diğerlerinden farklıdır.[12] Nitekim Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da yönelttiği tenkidler birbirinden farklı, tercih sebepleri çeşitlidir. Bu tercih sebeplerinden bazan açıkça

[11] Hadisler arasında tercih usulleri için bk. Sağır, Sümeyye Şehide, *Müteârız hadisler arasındaki tercih sebepleri* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 11-88.

[12] İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *en-Nüket ʿalâ kitâbi İbni's-Salâh*, nşr. Rabi' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî (el-Medînetü'l-münevvere: İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1418/1998), 2/712..

bahsetmekte bir kısmında ise sebep sözün siyakından anlaşılmaktadır. Bazı tenkidlerde ise Dârekutnî'nin muhtemel tercihinden bahsetmek mümkün olmamaktadır. Yapılan tenkid ve tercihlerin isnada yönelik olması, hadisin konusunun isnad ile değerlendirilmesi ve *Sahîh-i Buhârî*'de çok sayıda farklı bölümde nakledilmesi, bölüm adıyla bir tasnife imkân vermemiştir. Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da usulünün tek tek isnadlar üzerinden olması ve yukarıda ifade edildiği gibi her hadisin rivayetlerinde ona has tercih sebebi/sebepleri bulunması sebebiyle rivayetler belirli başlıklar altında toplanmakla birlikte bir kısmında alt başlıklarında kullanılması gerekmiş ve tenkidler ayrı ayrı çalışılmıştır.

İkinci bölümde Dârekutnî'nin irsâl tenkidinde bulunduğu rivayetler ele alınmıştır. Çalışmada özellikle hicrî V. yüzyıla kadar hadis eserlerinden tahrîc yapılmıştır. İmkân nispetinde hadislerin bütün kaynakları tespit edilmeye çalışılmış, tariklerin mukayese ve değerlendirilmeleri yapılmış, daha iyi anlaşılması için isnad şemaları çizilmiştir. Tenkid, hadisin isnadına veya râvilere yönelikse ve metnine bir etkisi bulunmuyorsa o takdirde şerhe girilmemiştir. Fakat hadisin metnine tenkid yöneltildiyse ya da açıklamaya delil teşkil ediyorsa öncelikle Buhârî şerhleri gözden geçirilmiştir. İstifade edilen eserler arasında İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî,* Aynî'nin (ö. 855/1451) *ʿUmdetü'l-kārî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*; İbn Battâl el-Kurtubî'nin (ö. 449/1057) *Şerhu Câmiʿi's-sahîh,* Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevakibü'd-derari fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*'si yer almaktadır.

Üçüncü bölümde ise Dârekutnî'nin irsâl dışındaki değerlendirmelerinden bir kısmına yer verilmiştir. Bu bölümde onun Buhârî'yi ilzamları, râvi değerlendirmeleri, Buhârî'yi tenkid etmekle birlikte *Sahîh*'te yer almayanlar, Müslim'i tenkid ettiği fakat Buhârî'nin tahrîc ettikleri, Buhârî'yi tasdik ettiği ve Müslim'i tenkid Buhârî'yi tasdik ettiği rivayetler hadislerin tahrîci ve tariklerin mukayesesi ile değerlendirilmiştir. Dârekutnî'nin Buhârî'ye ve *Şeyhayn*'a yönelttiği tenkidlerin *Sahîh-i Buhârî*'de geçen rivayetlerin tamamının tahrîci, hadislerin tercümesi, illetlerinin tespiti yapılmakla birlikte tezin muhtevasında hepsine yer verilememiş, genel değerlendirmede açıklanacağı üzere illetlerin bir kısmının tafsilatlı çalışılması sonraya bırakılmıştır.

2. İLLET TERİMİ, BUHÂRÎ VE DÂREKUTNÎ'NİN İLEL İLMİNDEKİ YERİ

Tezin adından da anlaşılacağı üzere üç önemli unsuru bulunmaktadır. Birincisi incelenen hadisleri tahric eden Buhârî'dir. Müellifin hayatı ile tezle ilgili bilinmesinde fayda mülahaza edilen yönleri hakkında kısa bilgi verilecektir. İkincisi *Sahîh-i Buhârî* hadislerini tetkik ederek değerlendiren Dârekutnî'dir. Hayatı, eserleri ve münekkit yönünün incelenmesi gerekli görülmüştür. Üçüncü olarak hadislerin sıhhat değerlendirmesinde önem arz eden illet teriminin mahiyeti, muhtevası, çeşitleri, âlimlerin görüşleri ve bu konudaki eserler hakkında bilgi verilmiştir. Buhârî ve Dârekutnî'yi illet konusunda değerlendirmeye katkı sağlaması açısından illet ile başlanılacaktır.

2.1. İllet

Hadis usulünün en önemli kavramlarından biri olan *sahih* terimini çok yakından ilgilendiren *illet,* hadis usulünün en girift ve en kapsamlı konularından biridir. *Sahih* kavramı, klasik literatürde "adâlet ve zabt sahibi râvilerin muttasıl bir isnadla rivayet ettikleri şâz ve muallel olmayan hadis" olarak tarif edilmektedir.[13] Söz konusu tarifte yer alan illet ve şuzûz'dan arınmış olma kaydı, illet teriminin, rivayetlerin sıhhat bakımından tasnif edilmesinde dikkate alınan temel unsurlardan birisi olduğunu göstermektedir. Senedi ilgilendiren muttasıl olma ve râvinin sika olması net bir şekilde tarif edilirken, şâz ve muallel olmama için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla sahih hadisten bahsedilirken şâz ve illetin ne olduğu ve tespitindeki izlenecek usul konusu önem kazanmaktadır. Sahih hadisin tarifi içerisinde zikredilen illetten arınmış olma ilkesi üzerinde ittifak edilen bir husus olsa da rivayetlerde varsa illetlerin belirlenmesi ya da bu illetlerden hangisinin veya hangilerinin rivayetleri sıhhat ve zayıflık bakımından etkilediği mübhem ve muğlak bir mahiyet arz etmektedir.

Bir hadisin sahih olabilmesi geniş çapta veya doğrudan ya da dolaylı olarak râvinin durumuna bağlıdır. Bir âlim tarafından sahîh olarak değerlendirilen bir hadis, bir başka âlim tarafından illetli olarak vasıflandırılabilmiştir. Şüphesiz tüm illetler kolayca teşhis ve tespit edilebilecek mahiyette değildir. Ayrıca muhaddislerin ilk bakışta fark edebilecekleri illetler bulunduğu

[13] Sahih hadisin tarifi konusunda özellikle müteahhirûn döneminde söz konusu beş şart üzerinde âlimlerin ittifak ettiği görülmektedir. Sahih hadisin tarifindeki bu ortak görüş söz konusu dönemin usul eserleri incelendiğinde net bir şekilde görülmektedir. Sahih hadisin bu tarifleri için bk. İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh* '*Ulûmü'l-hadîs,* thk. İsmâil Zermân (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1425/2004), 15; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehâvî, *Fethu'l-mugīs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-ʿIrâkī,* nşr. Salâh Muhammed Avîza (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2009) 1/27-29; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî***,** nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Beyrut: Mektebetü'l-kevser, 1415), 1/60-69.

gibi rivayetlerin derinliklerinde yer alan ve ancak uzun inceleme ve araştırma sonucu ortaya çıkan illetler de vardır. İllet tespitinde hem isnad zincirlerine hem de metnin farklılıklarına ya da hadisin konusu ile ilgili rivayet bütünlüğüne hâkim olunması gerekmektedir. Ancak gerek İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) gerekse Nevevî'ye (ö. 676/1277) göre hadislerdeki illetleri ancak, hıfzı iyi olan, tecrübesi ve keskin anlayışı olan kişiler bilebilir.[14] Uzmanlık gerektirmesinin yanında illet ile ilgili önemli olan diğer bir konu illetlerin sened veya metinde bulunmasıdır. Hadisin muallel olarak isimlendirilmesinin sebebi, sened ve metinde meydana gelen rivayet kusurlarıdır. Ancak tariflerin geneline göre muallelin daha çok senedi ilgilendiren yönü ön plana çıkmaktadır. Bu noktada usûlcülerin çoğu metinde illete az rastlanıldığını bunun daha çok isnâdlarda karşılaşılan bir durum olduğunu kabul etmektedirler.[15] Hadis ilminin en önemli ve en zor konularından birisi olan illetlerin tespiti ve illetlere vukûfiyette kuvvetli hafızaları, hadislerin metin ve isnadları üzerinde uzun süren çalışmaları ile illetler konusunda mahir olan muhaddisler arasında Ali b. Medînî (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870), Ya'kūb b. Şeybe (ö. 262/875), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Dârekutnî (ö. 385/995) gibi çok az sayıda âlim yer almaktadır.[16] İlletleri anlayabilmek için öncelikle illetin tarifinin yapılması ve kullanımının kavranması esastır.

2.1.1. İlletin tarifi

İllet, zayıf hadisin şâz, münker, maklûb, musahhaf, müdrec, muztarib ve benzeri kısımlarını ilgilendiren hem sözlük hem de terim anlamıyla geniş kapsamlı bir kelimedir. Rivayetler ya da râviler için kullanılan ayrıca hem hadis eserlerinde hem de usul kitaplarında birçok konuda geçen illeti anlayabilmek için sözlük ve terim anlamını bilmeye ihtiyaç vardır. Müelliflerin hangi mânada kullandığını tespit edebilmek ise hadislerin sıhhat değerlendirilmesinde gereklidir.

---

[14] İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 59; Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*, nşr. Ahmed b. Fâris es-Selûm (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1431/2010), 158-159; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/295-296.

[15] Bk. Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/297; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu İhtisâri 'ulûmi'l-hadîs*, nşr. Ebû Hüreyre eş-Şâmî-Ahmed b. İbrahim b. Abdülaziz v.dğr. (Giza: Mektebetü Evlâdi'ş-Şeyh li't-Türâs, 2012), 115; Babanzâde Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984) 1/180 (Mukaddime).

[16] İbn Hacer, Şehâbeddin Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, nşr. Ebû Ubeyde el-Alâî b. Muhammed b. Abdüganî v.dğr. (Kahire: Dârü İbn Receb, 1427/2006), 105.

2.1.1.1. İlletin sözlük anlamı

İllet sözcüğü tekil olup çoğulu ilel şeklinde gelmektedir. Sülâsî ikinci bâbtan عَلَّ fiilinin masdarı olan illet, tekrar tekrar su içmek veya suyu içmeye devam etmek mânasındadır.[17] İllet isim olarak *maraz/hastalık* anlamında kullanılır.[18] Bu sebeple عَلَّ يَعِلُّ veya اِعْتَلَّ denildiği zaman مَرِضَ "hastalandı" mânası anlaşılmakta ve sıfatı müşebbehesi فهو عَلِيلٌ gelmektedir.[19] Bu fiil ikinci bâbdan alındığında ise illet, sahibini ihtiyacından alıkoyan sonradan meydana gelen şeydir ki sanki bu illet ilk meşguliyetini yapmasını engelleyen ikinci bir meşguliyet olmuştur. Hastalığa illet denilmesinin sebebi de onun, hastayı değiştirmesi ve hasta üzerinde olumsuz anlamda etkisinin olması sebebiyledir. Bu anlamının yanında illet kelimesi "herhangi bir işten alıkoyan bahane, özür" yerine de kullanılmaktadır. Söz konusu anlamıyla *illet*, kişiyi yapmak istediği bir işten alıkoyan mazereti ifade etmektedir.[20] Nitekim sahabî Asım b. Sâbit'in (r.a.) ما علتي وأنا جلد نابل "Kusurum nedir ki ok atmada mahir olduğum halde (savaşa katılmıyorum)" sözünde illet bu mânada kullanılmıştır.[21]

İllet kelimesi, if'âl bâbında kullanıldığında, hasta ve zayıf kılmak anlamındadır. Meselâ اَعَلَّهُ اللهُ denildiğnde "Allah ona hastalık verdi" anlamındadır.[22] Ayrıca illet, "bir şeye dışarıdan girerek onun özelliklerini değiştiren geçici zayıflık, hastalık ve özür" mânalarına da gelir.[23] İlletin çoğulu "ilel" şeklindedir. İsm-i mef'ûlü "mu'all"dir. İbn Fâris (ö. 395/1004), *Mu'cemü'l-mekāyîsü fi'l-luga* adlı eserinde illet kelimesinin üç farklı anlamda kullanıldığını, bunlardan birincisinin tekrar yapmak, ikincisinin engel/mani, üçüncüsünün de bir şeyi zayıf kılmak (hastalık özür) olduğunu belirtmiştir.[24] Birinci anlamıyla illet kavramı sözlükte الشرب بعد الشرب

---

[17] Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kūb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, "el-allü", *el-Kāmûsü'l-muhît*, nşr. Kerem Şa'ban (b.y.: Şirketü'l-kadem, 1430/2009), 1068.

[18] Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), "all", *Kitâbü'l-'Ayn***,** nşr. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî (Beyrut: Müessesetü'l-âlemî, 1408/1988), 1/88; Cevherî , Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, "all", *es-Sıhâh, Tâcü'l-luga, Sıhâhu'l-arabiyyeti***,** nşr. Muhammed Zekeriyyâ Yûsuf (Beyrut: Dârü'l-ilmi'l-melâyîn, 1990), 5/1773.

[19] İbn Manzûr, "all", Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî er-Rüveyfiî, "all", *Lisânü'l-ʿArab* (Beyrut: Dârü sâdır, ts.), 11/470; Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd Reslân, *Davâbitü'r-rivâye 'inde'l-muhaddisîn* **(**Kahire: Dârü edvâi's-selef; Dârü'l-furkân**,** 1432/2011), 3/82; Mücteba Uğur, "illet", *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ocak 2018), 154-155; Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980), 139.

[20] İbn Manzûr, "all", 11/471; Halîl b. Ahmed, "all", 1/88; el-Cevherî, "all", 5/1773; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed el-Bilgrâmî ez-Zebîdî, "all", *Tâcü'l-ʿarûs min cevâhiri'l-Kāmûs*, thk.: Bir grup muhakkik (b.y..: Dârü'l-hidâye, ts.), 30/48-54.

[21] İbn Manzûr, "all", 11/470.

[22] İbn Manzûr, "all", 11/467-471.

[23] Ayhan Tekineş, "İlelü'l-hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/86.

[24] İbni Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ er-Râzî, "alle", *Mu'cemü'l-mekāyîsü fi'l-luga*, nşr. Şihâbüddîn Ebû Amr (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1418/1998), 648-649.

tekrar su içmek, ikinci defa su içmek anlamında kullanılmaktadır.[25] Bu anlamlardan ikincisine; yani meşgul etme, alıkoyma anlamına yönelik olarak أَعَلَّهُ الدَّهْرُ "zaman onu alıkoydu, meşgul etti" örneğini veren İbn Fâris kelimenin bu anlamına işaret etmiştir.[26] İllet kelimesi tef'îl bâbında kullanıldığında İbn Fâris'in illet kelimesine ikinci olarak verdiği "alıkoymak, meşgul etmek, oyalamak" anlamlarını ifade etmektedir.[27] Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) ve İbn Manzûr (ö. 711/1311) kelimenin bu anlamı için أَعَلَّهُ بِطَعَامٍ "onu yemekle meşgul etti" kullanımını nakletmektedir.[28]

Hadis literatüründe kullanılan *illet* kelimesi ise İbn Fâris'in üçüncü anlam olarak verdiği "zayıf kılmak (hastalık özür)" anlamından hareketle *bir şeye dışarıdan girerek onun özelliklerini değiştiren geçici zayıflık, hastalık ve özür* mânalarını ifade eder.[29] Klasik hadis edebiyatına bakıldığında da "ع ل ل" kökünden türetilen kelimelerin çoğunlukla *hastalık, kusur, özür* anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/847) *et-Târîh ve'l-'ilel* adlı eseri ile Ali b. Medînî'nin '*İlelü'l-hadîs ve ma'rifetu'r-ricâl* adlı eserinde râvilerden ve rivayetin naklinden kaynaklanan muhtelif hatalara temas edilmiş olması kelimenin klasik edebiyatta "kusur, hastalık" anlamında kullanıldığını göstermektedir.

Arapça'dan Türkçe'ye geçen *illet* kelimesi sözlükte aynı anlamları ifade etmektedir: 1. Hastalık 2. Sakatlık 3. Bir şeyin var olmasını sağlayan sebep 4. (İsim tamlamasının ikinci öğesi olarak) Hastalık derecesindeki alışkanlık: "Konuşma illeti" 5. Bozukluk, arıza 6. İnsanı kızdıran, sinirlendiren kimse veya şey: "Ne illet çocuk" 7. (Felsefede) Sebep, neden.[30] Aynı kökten gelen ilel, illetli, muallel, muallil kelimeleri de sözlükte yer almakta genel olarak kusur, noksan, eksik ve sakat anlamlarıyla bağlantılı olarak açıklanmaktadır.[31]

Ebû Dâvûd (ö. 275/889) *Sünen*'inde illet kelimesini *hastalık* anlamında kullanmış ve cerh ettiği bir râvi için كَانَ أَصَابَتْ سُهَيْلاً عِلَّةٌ أَذْهَبَتْ بَعْضَ عَقْلِهِ وَنَسِيَ بَعْضَ حَدِيثِهِ "Süheyl bir hastalık sebebiyle aklını kaybetmiş ve hadislerinin bir kısmını unutmuştur", değerlendirmesinde bulunmuştur.[32] İmam

[25] Fîrûzâbâdî, "el-allü", 1067-1068; İbn Manzûr, "all", 11/467; Halîl b. Ahmed, "all", 1/88; el-Cevherî, "all", 5/1773; Zebîdî, "all", 30/48-54. Kelimenin bu anlamı itibariyle, hadis literatüründe kullanılan "illet" tabiri ile bir ilişkisi olmamakla birlikte, "hadisin tekrar tekrar incelenerek illetinin tespit edilmesi" noktasından ilişki kurmak mümkündür. Bk. İbn Manzûr, "all", 11/470; el-Cevherî, "all", 5/1773; Muhammed b. Saîd Reslân, *Davâbitü'r-rivâye 'inde'l-muhaddisîn*, 3/82.

[26] İbn Fâris, "alle", 648-649. Ayrıca bk. Muhammed b. Saîd Reslân, *Davâbitü'r-rivâye 'inde'l-muhaddisîn*, 3/82.

[27] İbn Fâris, "alle", 649.

[28] İbn Manzûr, "all", 11/469; Fîrûzâbâdî, "el-allü", 1067.

[29] İbn Fâris, "alle", 649.

[30] İlhan Ayverdi, "İllet", *Asırlar Boyunca Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2006), 2/1390.

[31] Ayverdi, "İlel", 2/1383; "İlletli", 1390; "Muallel", 2/2100; "Muallil", 2/2100.

[32] Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, nşr. İzzet Ubeyd ed-De'âs - Âdil es-Seyyid (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1418/1997), "Akzıye", 21 (no: 3610).

Müslim (ö. 261/874) ise *Sahîh*'inin "Mukaddime"sinde illet kelimesinin usûl açısından kullandığımız şekline işaretle rivayetlerde meydana gelen ve hadisi zayıf kılan unsurlarla birlikte kavramı zikretmiş, *tedlîs* ve *irsâl* gibi rivayetleri zayıf kılabilecek unsurları illet olarak vasıflandırmıştır. Bu kullanımdan hareketle Müslim'in illet kelimesini rivayetlerde muhtelif sebeplerle meydana gelebilecek kusurlar anlamında kullandığı söylenebilir.[33]

Yukarıda aktarılan bütün bu lugavî kullanımlardan illet kelimesinin sözlük anlamı itibariyle "kusur, hata, hastalık" gibi mânalarla şekillendiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hadis usûlü açısından illetin "rivayetin sıhhatini etkileyen kusur" şeklinde anlaşıldığı ve kullanıldığı ifade edilebilir. Ali b. Medînî'nin "Çoğu zaman bir hadisin illetini kırk sene sonra anladım"[34] ve Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813) "Tek bir hadisin illetini bilmem, bana, elimde olmayan yirmi hadisi yazmaktan daha sevimli gelir[35] sözlerinde *illet* kelimesi ile rivayetlerde meydana gelen hatalar kastedilmiştir.[36]

2.1.1.2. İlletin terim anlamı

İllet, anlam ve içerik yönünden geniş kapsamlı bir terimdir. Hadis ilminde illet, dış görünüşü itibariyle sahih görünen hadisin sıhhatine zarar verebilecek anlaşılması güç, gizli kusur veya sebep mânasına gelir.[37] Genel olarak ise birçok muhaddis tarafından ifade edildiği gibi gizli veya açık olsun hadisin sıhhatini zedeleyebilecek her şey illet demektir. İllet teriminin bu genel anlamının yanında "gizli, kapalı" olarak özellik kazanması ilel eserlerinde geçtiği üzere yine terim anlamıyla ilgilidir. İlletin tarifinde yer alan "gizlilik" özelliği, bu konuyu hadis usulünün en zor konularından biri haline getirmiştir.

Hadis ilmiyle iştigal eden kişinin, هذا حديث معلول بفلان "Bu hadis şu râvi sebebiyle illetlidir" ifadesini görünce cerh edici, hadisin sıhhatini giderici bir illet bulunduğuna hemen hüküm vermeyerek tevakkuf etmesi gerekir. Zira bazı âlimler illeti terim anlamıyla değil sözlük

---

[33] Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî. *Sahîhu Müslim- el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar bi nakli'l-'adli ani'l-'adli ilâ Resûlillâhi sallallahu 'aleyhi ve sellem*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkī (Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1412/1991), 1/30-33

[34] Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmiʿ li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmiʿ*, nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb (Bağdat: Müessesetü'r-risâle, 1410/1989), 2/385 (no:1841).

[35] Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *Maʿrifetü 'ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsihî*, nşr. Ahmed b. Fâris es-Selûm, (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1431/2010), 376; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/295.

[36] İbn Ebû Hâtim'in eserinin tam isminin *Kitâbü'l-ʿİlel ve beyânü mâ vakaʿa mine'l-hataʾi ve'l-halel fî baʿzi turuki'l-ehâdîsi'l-merviyye fi's-sünneti'n*-nebeviyye (İlletler ve Nebevî sünnette nakledilen bazı hadislerin tariklerinde bulunan hata ve vehimlerin açıklanması kitabı) olması da bunu doğrular niteliktedir.

[37] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 59; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/294-295; Şâkir, *el-Bâʿisü'l-hasîs*, 112; Nûreddin Itr, *Menhecü'n-nakd fî ʿulûmi'l-hadîs* (Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1431/2010), 447; Tekineş, "İlelü'l-hadîs", 22/84; Talat Koçyiğit, *Hadîs Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 125-127.

anlamıyla kullanmaktadır. Bu sebeple illetin sözlük anlamı ve terim anlamı bilinmesi gerektiği gibi âlimin illet terimini hangi mânada kullandığının tespiti gerekmektedir. Meselâ Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014) gibi terim anlamıyla illet kelimesini kullanan muhaddisler sika râvilerin birçok hadislerinde onların bile farkına varmadıkları illetlerin bulunduğunu ve hadisin ma'lûl olduğunu ifade ederler.[38]

İllet terimini ilk defa bir usûl konusu olarak ele alıp ayrıntılı açıklayan muhaddis Hâkim en-Nisâbûrî ise de illetin tarifini yapan ilk kişi İbnü's-Salâh olarak bilinir.[39] İbnü's-Salâh'ın tarifine göre illet; "hadisin sıhhatini gideren ve ilk bakışta anlaşılmayan gizli bir sebeptir."[40] İllet terim olarak klasik literatürde, sağlam bir haberin sıhhatine zarar verebilecek gizli bir sebep şeklinde tarif edilmekte ve rivayetlerin sıhhatini etkileyebilecek her türlü kusur anlamına gelmektedir. Bu tür kusurların yer aldığı hadise de muallel hadis denilmektedir. Muallel, tef'îl vezninde "bir kişiyi bir şey ile eğlendirmek, illetini açığa çıkarmak" mânasında ta'lîlden ism-i mef'ûldür. Buhârî,[41] Tirmizî (ö. 279/892),[42] Hâkim, Dârekutnî, İbn Adî (ö. 365/976), Ebû Ya'lâ el-Halîlî (ö. 446/1055) gibi meşhur âlimlerin de içinde bulunduğu bir grup muhaddis muallel yerine ma'lûl (مَعْلُول) terimini kullanmışlardır. Bunlara göre علّ fiili sözlükte bir şeye illet isabet etmesini ifade etmekte kullanılır. Fiilin bu mânasından alınarak ma'lûlün kullanılması hatalı değildir.[43] Nitekim Sehâvî (ö. 902/1497), ma'lûl teriminin kullanıldığını, hocası İbn Hacer'in (ö. 852/1448) eserine *ez-Zehru'l-matlûl fi'l-haberi (fî maʿrifeti)'l-maʿlûl* ismini verdiğini ifade etmiştir.[44] Fakat Süyûtî, "ma'lûl" kullanımının hatalı olduğunu zira rubâî أعلّ fiilinin mef'ûlünün kıyâsî olarak tek lam ile yazılan مُعَلّ şeklinde geldiğini belirtir.[45] Bununla birlikte muallel kelimesini tercih edenlere göre bir şeyle oyalamak, avutmak, meşgul etmek mânasında tef'îl bâbında عَلَّل fiilinden ism-i mef'ûl olan muallel, illetli hadisleri en iyi ifade eden terimdir.[46] Süyûtî'nin eserinde on sekizinci nev'e muallel ismini vermesi ve muallelin tarifiyle başlamasından bunu tercih ettiği anlaşılmaktadır.[47] Hadis usûlü müellifleri, lugat âlimlerinin "alîl yerine ma'lûl demek hatadır"

[38] Hâkim, Ma'rife, 376-377; Subhî es-Sâlih, Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları, 156.
[39] Ayhan Tekineş, *İlelü'l-Hadis İlmi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991), 10-11.
[40] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 59.
[41] Buhârî, "Keffâretü'l-meclîs" konusundaki bir hadisin isnadı hakkında kendisine soru soran Tirmizî'ye "bu ma'lûl bir hadistir" şeklinde cevap vermiştir. Bk. Hâkim, *Ma'rife*, 379.
[42] Tirmizî, "Tahâret", 72 (no: 97); "Nikâh", 28 (no: 1119). Tirmizî iki yerde ma'lûl terimini kullanmıştır.
[43] Uğur, "Ma'lûl", 209; a.mlf., "Muallel", 240.
[44] Sehâvî, *Fethu'l-mugīs,* 1/244.
[45] Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/294.
[46] Uğur, "Ma'lûl", 209; a.mlf., "Muallel", 240.
[47] Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/294-295.

ifadelerine binaen ma‘lûl lafzını kullanmaktan kaçınmakta ve “muallel” demeyi tercih etmektedirler. Öte taraftan Ahmet Naim, ta’lîl avutmak mânasında olduğuna göre “muallel” kullanımının daha yanlış olduğu görüşündedir. Fakat neticede bu terim için tercih edilen muallel kelimesi olmuştur.[48]

Terim olarak muallel hadis, görünüşü itibariyle sahih olan fakat aslında gizli ve kādih bir illeti barındıran hadistir.[49] Bir başka tarife göre ise zahiren sıhhatli gözüktüğü halde, herkes tarafından fark edilemeyen, ancak ihtisas, hıfz, keskin nüfuz ve sezgi sâhibi otoriteler tarafından anlaşılabilen sıhhati bozan bir kusur taşıyan hadise muallel denilmiştir. Bu tariflerden hareketle sağlam bir haberin sıhhatine zarar verebilecek gizli bir sebep şeklinde ifade edilen illet kavramı, rivayetlerin sıhhatini etkileyebilecek her türlü kusur anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle illet, hadisin sıhhatini bozan gizli bir kusur olup ancak bu alanın mütehassısı olan kişilerce fark edilir.[50] Hadisin illetini tespit edip, o hadisin illetli olduğuna hükmeden muhaddise *mu‘allil* denir.[51] İlletin ve bununla bağlantılı olarak ilelü’l-hadîs ilminin hadis usûlü âlimleri tarafından tarifi ve tarihî süreçte kullanımı konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacak ve kapsamını ortaya koyacaktır.[52]

Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî’nin (ö. 204/820) *er-Risâle*’de bir bölüme “Hadislerde İlletler” diye başlık koymasından illet ve ilel kelimelerinin erken dönemde kullanılmaya başladığı, hadisin sıhhatini etkiyen hususlar için zikredildiği anlaşılmaktadır.[53] Bununla birlikte hadisler için illet kelimesinin kullanılmasıyla illetlerin ilim dalı olarak tarifi ve muhtevasının tespiti için geçen uzun bir tarihi süreç vardır. Bu tarihî sürecin ve ilelü’l-

---

[48] Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh*, 1/176.

[49] Ali b. Medînî, Ebü’l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ca‘fer es-Sa‘dî, *ʿİlel*, nşr. M. Mustafa el-A‘zamî (Beyrut: el-Mektebetü’l-islâmiyye 1980), 73, 75-79, 81; İbnü’s-Salâh, ‘*Ulûmü’l-hadîs*, 59; Sehâvî, *Fethu’l-mugīs,* 1/244; Süyûtî, *Tedrîbü’r-râvî*, 1/294-295; Itr, *Menhecü’n-nakd*, 447; Kāsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kāsım ed-Dımaşkī, *Kavâʿidü’t-tahdîs min fünûni mustalahi’l-hadîs,* nşr. Muhammed Behçet el-Baytâr-Muhammed Reşîd Rızâ (Beyrut: Dârü’n-nefâis, 1431/2010), 135; Ali el-Kārî, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân el-Kārî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker fî mustalahâti ehli’l-eser***,** nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, (Beyrut-Lübnan: Şirketü Dârü’l-Erkâm b. Erkâm, 1415), 251-252.

[50] İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî, *‘İlelü’l-hadîs*, nşr. Sa‘d b. Abdullah el-Humeyyid - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüraysiyyi (Riyad: Metâbi‘u’l-humeyidî, 1427/2006), 1/47-48; Subhî Sâlih, Subhî b. İbrâhîm es-Sâlih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, ter. M. Yaşar Kandemir (Ankara: Gaye Matbaacılık, 1988), 150-156.

[51] Uğur, “Mu‘allil”, 240-241.

[52] Bu konuda Bezzâr özelinde rivayet asrında illet tez olarak hazırlanmıştır. Bk. Ömer Faruk Akpınar, *Rivayet asrında illet: Bezzar örneği*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018. Akpınar, çalışmasında illetin tarihi sürecini rivayet asrı ile sınırlı olarak incelemekte özellikle illeti ifade etmek için kullanılan bazı kelimeleri ayrıntılı olarak açıklamaktadır. İllet kavramının teşekkülü, tarihi süreci, muhaddislerin özellikle eser sahibi ve hadis usûlü âlimlerinin illet ve muallel hadis tariflerinin günümüze kadar incelenmesi ve değerlendirilmesi, hadislerin sıhhatine yöneltilen tenkidlerin arttığı zamanımızda üzerinde çalışılacak önemli bir konudur.

[53] Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbas eş-Şâfiî, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dârü’t-türâs, 1399/1979), 210.

hadis ilminin teşekkülü geniş kapsamlı bir çalışmayı gerekli kılacağı için bunun üzerinde durulmayacaktır. Tespit edilebildiği kadarıyla ilel ilim dalının tarifi ve bu konudaki açıklamalar ilk defa Hâkim en-Nîsâbûrî tarafından yapılmıştır. Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsihî* eserinde yirmi yedinci bölümü *ilelü'l-hadîs*'e tahsis etmiştir. Ayrıca bölümün başında illet ve bununla ilgili meselelerin incelendiği ilim dalı *ilelü'l-hadîs*'in hadislerdeki cerhle alâkası olmayan illetlerden bahseden, cerh ve ta'dîlin dışında müstakil bir ilim dalı olduğunu tarif etmiştir.[54] Hâkim'in bu ilmi cerh ve ta'dîlin dışında müstakil bir ilim dalı olarak değerlendirmesi ve ilel ile cerh-ta'dîl arasını kesin çizgilerle ayırmış olması dikkat çekmektedir.

Hâkim'den sonra usûl ilminin önemli şahsiyetlerinden İbnü's-Salâh'ın muallel hadisi tarifi ise şöyledir: "Zahiren illetten salim göründüğü halde sıhhatini zedeleyen gizli bir illetine vakıf olunan hadistir". Muallel hadisi bu şekilde zikreden İbnü's-Salâh hemen öncesinde de illet kavramını "*Kendisinde gāmiz ve kādih bir sebebi barındıran"* (وَهِيَ عِبَارَةٌ عَنْ أَسْبَابٍ خَفِيَّةٍ غَامِضَةٍ قَادِحَةٍ فِيهِ) şeklinde tarif etmiştir.[55] İllet, aktarılanların dışında hadisi sahih olmaktan çıkarıp zayıf kategorisine götüren, kendisiyle amel edilmesine engel olan ve sıhhate zarar veren sebepler için de zaman zaman kullanılmaktadır. Bundan dolayı ilel eserlerinde rivayetlerin çoğu zaman râvilerin yalancılığı, hafıza zayıflığı, gafleti ve benzeri lafızlarla cerh edildiğine şahit olunmaktadır.[56] İbnü's-Salâh'ın değerlendirmesi ile hadisi zayıflatabilecek tüm unsurlar, kavramın muhtevasına dâhil edilmiş ve ilel eserlerinde râvilerin durumlarına yönelik belirtilen hususlar da bu yaklaşımın gerekçesi olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla Hâkim'in yapmış olduğu tarifin aksine cerhle ilgili hususlar illetin muhtevasına girmektedir. İbnü's-Salâh'ın kavrama yönelik ifadeleri aynı zamanda illeti oluşturan unsurların açık olabileceğine de işaret etmektedir.

Nevevî (ö. 676/1277) muallel hadis: "Zahiren selamette gözükmekle birlikte hadisin sıhhatini gideren gāmiz bir illetle nakledilen hadistir" şeklinde tarif etmiştir. Nevevî illet kavramının tarifinde ise İbnü's-Salâh'ın görüşünü benimsemiş ve illet kelimesinin râvinin yalancılığı, gafleti, hafıza zayıflığı gibi hadisi zayıf kılan sebeplere de hamledilebileceğini söylemiştir. Bazıları da terimi, sika olan birinin vasl ettiği rivayetin mürsel olarak nakledilmesi gibi rivayetin sıhhatini zedeleyen hususlar için de kullanmışlar ve bu tür rivayetler için "şâzdır

[54] Hâkim, *Ma'rife*, 376.
[55] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 59.
[56] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 60.

ama sahihtir" dedikleri gibi "illetlidir ama sahihtir" demişlerdir.[57] Tirmizî ise neshi illet olarak isimlendirmiştir.[58] Bu konuda Irâkī (öl. 806/1404) şöyle demektedir: "Tirmizî neshe illet derken hadis ile amel edilmeğe mâni olmasını kastediyorsa dediği gibi illettir. Fakat 'sıhhatine mâni illettir' demek istiyorsa bu söylediği kabul edilemez. Çünkü sahih hadisler içerisinde çok sayıda mensûh rivayet bulunmaktadır."[59] Irâkī'nin bu değerlendirmesi konuyu izah etmekte, Tirmizî'nin neshe illet demesi ona mahsus olup amel edilmeye engel durumu ifade etmektedir.

İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'ında illet ve muallel kavramlarını iki ayrı yerde tarif etmiştir. Bunlardan ilkinde: "Muallel, kendisinde illet barındıran şeydir. Istılâhî açıdan ise kendisinde kādih gizli bir illeti bulunan haberdir" demiştir.[60] Bu tariften anlaşılacağı üzere İbn Hacer illetin gizlilik vasfını esas almaktadır. Aynı eserin diğer bir bölümünde ise muallel hadisi tarif ederken illeti tafsilatlı olarak zikretmektedir: "Muallel hadis; mürsel veya münkatı' hadisin mevsûl olarak rivayeti ve hadisin bir başka hadise idhâli gibi sıhhati zedeleyen ve ancak uzun süreli ciddi araştırma ve tarikleri bir araya getirme suretiyle bilinebilen, râvinin vehmini gösteren karîneler ile râvinin hatasının tespit edildiği hadistir."[61]

İbn Hacer'den sonra Süyûtî de illeti gizli ve sıhhati zedeleyen bir sebep olarak tarif eder.[62] Cemâlüddîn el-Kāsımî (1866-1914) ise illetin gizli de açıkta olabileceğini, sıhhati zedeleyebileceği gibi tesiri olmayabileceğini söylerken diğer taraftan muallel hadisi ise zahiri kusursuz görünürken araştırma neticesinde kādih bir delile vâkıf olunan hadis olarak tarif etmektedir.[63] Tâhir el-Cezâirî (1852-1920) de muallel hadisin tarifinde Kāsımî ile aynı ifadeleri zikretmektedir.[64] Nurettin Itr'a (1937-2020) göre illet sıhhati zedeleyen gizli bir kusurdur.[65] Müctebâ Uğur illeti aynı şekilde tarif ederken[66] Abdullah Aydınlı ise illeti üç farklı anlamla vermekte, ilk tarifinde illet için kapalı gizli kusur ifadesini kullanmakta ve çoğunlukla hadisin sahihliğine zarar veren kusur olduğunu zikretmektedir. Buradan hadisin

---

[57] Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *İrşâdü tullâbi'l-hakāʾik ilâ maʿrifeti süneni hayri'l-halâʾik -sallallāhu ʿaleyhi ve sellem-*, nşr. Abdülbârî Fethullah es-Silefî (Medine: Mektebetü'l-Îmân, 1987/1408), 235-236; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/302.

[58] Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 60; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh*, 1/183.

[59] Irâkī, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin el-Irâkī, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira-Elfiyetü'l-Irâkī*, nşr. Abdüllatîf el-Hemîm ve Mâhir Yasin Fahl (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423/2002) 1/290; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/303; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh*, 1/183; Şâkir, *el-Bâʿisü'l-hasîs*, 115.

[60] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 59.

[61] İbn Hacer, Nüzhetü'n-nazar, 105.

[62] Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/294.

[63] Kāsımî, Kavâʿidü't-tahdîs, 135.

[64] Cezâirî, Tâhir b. Muhammed Sâlih Cezâirî, *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-matbûati'l-İslâmiyye, 1416/1995), 2/600.

[65] Itr, *Menhecü'n-nakd*, 447.

[66] Uğur, "illet", 155.

sıhhatine zarar vermeyen illetlerin de olabileceği anlaşılmaktadır. Aydınlı ikinci olarak illeti sahihlikten düşüren her türlü kusur, üçüncü tarifinde ise hadisle amel etmeye engel olan şey olarak tarif etmekte ve Tirmizî'nin neshe illet demesinin bu üçüncü anlamda olduğunu söylemektedir.[67] Son dönem müelliflerinden Hamza Abdullah Melîbârî: "İster sika ister zayıf olsun ister metinde isterse isnadda olsun râvinin hatası illet olarak isimlendirilir"[68] demektedir. Bu tarifle râvilerin hataları illet olarak vasıflandırılmakta, ilel âlimlerinin zikrettiği meselâ İbn Hacer'in tarifinde yer alan mürsel veya münkatı' hadisin mevsûl olarak rivayeti ve hadisin bir başka hadise idhâli gibi kusurlar da illet muhtevasına dâhil olmaktadır.

İllet kavramı ve muallel hadisin zikrettiğimiz bütün bu tariflerine baktığımızda kavrama yönelik bir anlam ve içerik genişlemesi olduğu gözükmektedir. Zira, Hâkim'in tarifinde *cerhle ilişkisi olmayan* ve *gizli* kayıtlarıyla sınırlanan illet kavramı daha sonraki tariflerde râvilerin hataları gibi hususları da içeren geniş bir çerçevede ele alınmış, ayrıca tariflerin hemen hepsinde illet kavramının muhtelif yönlerine vurgu yapılmıştır.

Usûl eserlerinden yapılan yukarıdaki nakillerden tariflerin genelini içine alacak ve literatürdeki içeriğe de uygun düşecek biçimde: "İster isnad ister metinle ilişkili olsun rivayetin sıhhatine zarar verebilecek her türlü gizli ve ilk anda fark edilemeyen kusur illet, bu kusurlarla rivayet edilen haberlere de muallel hadis denir." şeklinde bir tarif yapılabilir. İllet kavramının bu şekilde tarif edilmesiyle, illetin hem gizli hem de biraz araştırmayla bilinebilecek özellikte olabileceğine işaret edildiği gibi aynı zamanda "sıhhate zarar verebilecek" ifadesiyle her illetin sıhhati az ya da çok etkilediği noktasına da vurgu yapılmış olmaktadır. Zira, illetlerin bir kısmı âdıd isnadlarla telafi edilebilmekte ve rivayetin sıhhatine olumsuz anlamda etkisi ortadan kalkabilmektedir ki bu da illetin etkisini tescil etmektedir. Âlimlerden illet ismini hadisin sıhhatini zedelemeyen kusurlar için kullananlar da bulunmaktadır. Meselâ, صحيح معلول (illetlidir ama sahihtir)[69] ve لهذا الحديث علة صحيحة (Bu hadisin sahih bir illeti vardır)[70] şeklindeki kullanımlar ve ilel eserlerinde zikredilen sahih rivayetler bu hususa işaret etmektedir. Mütekaddimûn dönemi âlimleri arasında illeti bu mânada kullananlar olmuş, sonraki dönemlerde ise illetin hadisin sıhhatine etki eden durumlar için kullanımı yerleşmiştir.

---

[67] Abdullah Aydınlı, "illet", *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2009), 134.

[68] Melîbârî, Hamza Abdullah el-Melîbârî, *el-Hadîsü'l-ma'lûl kavâ'id ve davâbit* **(**Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1416/1996), 10.

[69] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 60; Itr, *Menhecü'n-nakd*, 454.

[70] Hâkim, *Ma'rife,* 393.

Birçok muhaddis, râvinin zayıflığı, isnadın kopukluğu, tedlîs yapılması, râvinin cehaleti gibi cerhle ilgili hususların illet sebebi olabileceğini ifade etmiştir.[71] Böylece, gizli olsun ya da olmasın hadisin sıhhatine etki edebilecek her şey illet kapsamına girmektedir. Sıhhati zedeleyen hafî ve gāmiz sebep anlamında kullanılması illet kavramının ıstılâhî anlamını, rivayetin sıhhatine zarar veren, zayıf hâle getiren ve kendisiyle amel edilmesine mâni olan her türlü kusur da kelime anlamını oluşturmaktadır. Bu sebeple ilel kitaplarında isnadında yalan, fısk, gaflet, sûü'l-hıfz vb. zâhirî sebeplerle cerh edilen râvilerin yer aldığı hadislere çokça rastlanmaktadır. İllet terimini hadisin sıhhatini zedelemeyen kusurlar için de kullananlar vardır. Zabt sahibi sikanın mevsûl rivayetinin mürsel nakledilmesiyle meydana gelen muhalefete illet denilmesi bu kullanıma örnektir. Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*daki illet kullanımlarından birisi de budur. Bu sebeple sahih rivayetler arasında sahih şâz gibi sahih muallel de olabilir. Ebû Ya'lâ el-Halîlî illeti bu mânada kullanmaktadır. Sahih muallele örnek olarak İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*da zikrettiği للمملوك طعامه mu'dal hadisidir.[72] Bu hadisi İmam Mâlik'ten İbrâhim b. Tahmân ile Nu'man b. Abdüsselâm; Muhammed b. Aclân ↔Aclân ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) isnadıyla mevsûl olarak rivayet etmiştir. İsnadın açıklanmasıyla mu'dal hadis, itimat edilen sahih rivayet olmuştur. Bu muallelin meşhur kullanımının dışındadır. Zira muallel, görünüşte kusur ve sahih hadisin şartlarında bir eksiklik bulunmadığı halde dikkatli araştırma neticesinde illet tespit edilen hadistir. Oysa İmam Mâlik'in Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayeti araştırma neticesinde muttasıl olarak tespit edilmektedir.[73]

Kelime anlamıyla kullanıldığında dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi illetteki kapalılık ve gizlilik durumu bir tarik için geçerli olmaktadır. Oysa bu rivayetin diğer isnadlarının tespiti ve tariklerinin mukayesesi ile kapalılık ve gizlilik ortadan kalkabilmektedir. Zikredildiği gibi hadisin muallel olarak vasıflandırılmasının sebebi sened ve metinde meydana gelen rivayet kusurlarıdır. Ancak tariflerin geneline göre muallelin daha çok senedi ilgilendiren yönü ön plana çıkmaktadır. Bu noktada usûlcülerin çoğu metindeki illete az rastlanıldığını, bunun daha çok isnâdlarda karşılaşılan bir durum olduğunu kabul etmektedirler.[74] Sonuç olarak ister isnad

---

[71] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 60; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/295.

[72] İmam Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Yemenî, *Muvatta' el-İmâm Mâlik*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Ebûzabî: Müessesetü Zâyid b. Sultan Âl-i Neheyân li'l-a'mâli'l-hayriyye ve'l-insâniyye, 1425/2004), "Câmi'", 3593.

[73] Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/303; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh*, 1/183-184. İlletin ıstılah anlamlarının ve örneklerinin ayrıntılı incelenmesi için bk. Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 50-59.

[74] Bk. Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/297; Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, 115; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh*, 1/180.

ister metinle ilişkili olsun rivayetin sıhhatine zarar verebilecek her türlü kusur illet, bu kusurlarla rivayet edilen haberler de muallel olarak isimlendirilmektedir.

2.1.2. İlletin tespiti ve sebepleri

Rivayetlerde bulunan illetlerin sebeplerinin bilinmesi ve kusurların tespiti hadislerin sıhhat yönünden değerlendirilmesinde önem arz etmektedir. Genel olarak râvilerin ve muhaddislerin her birinin illeti tespit edebilmesi ve illetli rivayetleri anlayabilmesinin mümkün olmadığını münekkit muhaddisler ve hadis usûlü âlimleri bildirmiştir. Gerek İbnü's-Salâh gerekse Nevevî'ye (ö. 676/1277) göre hadislerdeki illetleri ancak, hıfzı iyi olan, tecrübesi ve keskin anlayışı olan kişiler bilebilir.[75] İbnü's-Salâh'ın, "Bu ilim, hadis ilimlerin en yücesi, en zoru ve en şereflisidir. Bu ilme ancak ehl-i hıfz, uzman ve anlayışı keskin kişiler vakıf olabilirler."[76] şeklindeki sözleriyle, İbn Hacer'in "Bu ilim, hadîs ilimlerinin en zor/kapalı ve en hassas kısmıdır. Bu alanda ancak Allah'ın fevkalâde bir anlayış, geniş bir hafıza, râvilerin dereceleri hakkında tam bir bilgi, isnad ve metinleri en iyi şekilde kavrayacak kuvvetli meleke bahşettiği kimseler başarılı olabilirler."[77] ifadeleri ilel ilminin önemi ve zorluğunu belirtmektedir.

Abdurrahman b. Mehdî kendisine: "Sen herhangi bir şeye 'bu sahihtir, bu sabit değildir' diyorsun, bunu neye göre söylüyorsun?" diye soran kişiye şöyle demiştir: "Sarrafa gidip elindekini gösterdiğinde sana 'bu değerlidir, bu düşük değerdedir/sahtedir' derse ona bunun sebebini, delilini sorar mısın? Yoksa dediğini olduğu gibi kabul mü edersin? Soru sahibi: "Sormam, ne dediyse kabul ederim" deyince, Abdurrahman b. Mehdî: "İşte (hadisler hakkında hüküm vermek, illetli olduğunu söylemek) de böyledir. Uzun süre derslere, hadis meclislerine devam etmek, bu konuda bilenlerle münazaralar yapmak ve ihtisasın neticesinde bu konuda onun gibidir" demiştir.[78]

Hadislerdeki gizli illetleri açığa çıkarmanın bazı yolları bulunmaktadır. Bunlardan en önemli usûl, görüşü kuvvetli, mütkın, hafız bir muhaddisin hadisin kendisine ulaşan bütün tariklerini bir araya toplaması, her birinin râvilerini incelemesi, adâlet ve zabt durumlarını gözden geçirmesidir. Bu araştırması sonucu râvi hadisi tek başına rivayet ediyorsa ve/veya kendisinden daha kuvvetli râvilere muhalefet varsa tesbit eder. Böylece râvinin vehmi, mürsel veya münkatı' hadisi sağlam göstermesi, hadisleri birbirine idhâli gibi bir kusurunu ortaya çıkarır. Bunun neticesinde hadis hakkında bir hüküm verir veya tevakkuf eder. Her iki

[75] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 59; Nevevî, *et-Takrîb*, 158-159; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/295-296.
[76] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 59.
[77] İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 105.
[78] Süyûtî, Tedrîbü'r-râvî, 1/296; Şâkir, el-Bâʿisü'l-hasîs, 114; Ahmed Naim, Tecrîd-i Sarîh, 1/178-179; Subhî es-Sâlih, Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları, 151.

durumda hadisin sıhhatine engeldir.[79] İlletin tespiti, tariklerinin bir araya getirilmesi, râvilerinin ihtilâflarının incelenmesi, râvilerin hıfz durumlarının, rivayetleri muhafaza edebilme ve diğer ricâl bilgilerinin derinlemesine tetkik edilebilmesiyle mümkün olabilmektedir.[80] Bunlar bilinmeden illetlerin ve muallel hadislerin tespiti son derece güçtür. Bu sebeple hadis ilimleri içerisinde en zor konulardan biri olarak kabul edilen illetlerin tespit edilebilmesi hadis alanında ciddi bir bilgi birikimine ve uzmanlaşmaya ihtiyaç gösterir. Öncelikle hadislerin rivayetlerinin hangi bölgelerde yoğunlaştığının, râvilerin hocalarının ve talebelerinin, ders aldığı yerlerin ayrıca fıkhî müktesebatının bilinmesi gereklidir. Ayrıca isnadların kendilerine dayandığı hadis imamları ve medârü'l-isnâd tanınmalı, râvilerin ad, künye ve lakapları varsa ihtilâflı nisbeleri, ölüm, doğum tarihleri bilinmeli, rivayetlerinin özellikleri, onlardan rivayette bulunanların yaşları ve güvenilirlik durumları incelenmeli, eğer râviler içerisinde müdellisler, ihtilâta uğrayanlar, idrâc ve irsâl yapanlar varsa tesbit edilmelidir.[81] Bunlarla birlikte illetin tespiti, rivayetin tüm tariklerini bir araya getirme ve hadisleri bu çerçeve de değerlendirme neticesinde gerçekleşmektedir.

Bu değerlendirmeler neticesinde tespit edilen illetler, görünüşte sağlam ve râvileri güvenilir hadislerde bulunur. Sika râviler tarafından nakledilen ve senedinde bir kopukluk görülmeyen haberler sahih kabul edilmekle beraber bazan râviler sahih haberlerde de hemen fark edilemeyen hatalar yapabilirler. Hadislerin rivayeti sırasında meydana gelen ve önemsiz gibi görünen bu hatalar hadisin sıhhatini zedeleyebileceği gibi râvinin güvenilirliğinde şüphe etmeyen talebeleri tarafından diğer sahih hadisleriyle birlikte nakledilebilir. Hocasının yaptığı hatayı fark edemeyen sika râvi onun rivayetini naklettiği için hata kendisine de nisbet edilebilir. Ayrıca bu isnadın illetli hâle gelmesiyle bundan sonra rivayet zincirinde yer alan râviler de illetli bir hadisi nakletmiş olurlar.

İlletin hem sened hem de metinde olabileceğini bildiren İbnü's-Salâh, illetli hadisi tanımanın yolunun ne olduğu anlatmak için, Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü'l-Medînî'nin değerlendirmelerini nakleder. Hatîb, hadisteki illeti bilmenin, hadisin bütün senetlerini bir araya getirmek, bundan sonra da râviler arasındaki ihtilâflara bakmak, râvilerin hıfz ve zabt derecelerini tespit edip ona göre bir tercihte bulunmakla gerçekleşeceğini ifade etmektedir. İbnü'l-Medînî ise bir konudaki tüm senedler toplanmadıkça, o babda var olan hata açığa çıkmayacağını bildirmektedir.[82] Bu bilgilerden hareketle hadisteki illetin tespit edilebilmesi için aşağıdaki

[79] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 59.
[80] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 59.
[81] Tekineş, "'İlelü'l-hadîs", 22/85.
[82] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 59.

usullerden bir ya da birkaçının bazan da tamamının uygulanması veya onunla ilgili özel bir yol takip edilmesi gerekebilir. İlletleri tespit için kullanılabilecek usuller şu şekilde sıralanabilir:

1. Tariklerinin bir araya getirilmesi ve mukayesesi:[83] Tariklerin bir araya getirilmesinin birçok faydaları bulunmaktadır. Hasen hadisin sahih ligayrihî, zayıf hadisin hasen ligayrihî seviyesine yükselmesini; aziz, meşhur ve mütevâtir hadisin bilinmesini; hadisin münker, şâz, illetli olduğunun ortaya çıkmasını; hadiste idrâc, kalb, ziyade olduğunun tespitini sağlar. Bu konuda Ali b. Medînî yukarıda da aktarıldığı üzere şöyle demektedir: "Bir babta tariklerinin tamamı toplanmadığı müddetçe hadislerin hataları açığa çıkmaz."[84] Hadisin bütün tariklerinin incelenmesi ve rivayetlerinin karşılaştırılması sayesinde râvinin hâfızasının kuvveti, zabt ve dikkatini anlamak mümkün olduğu gibi rivayetler arasındaki noksanlık ve ziyadeler de ortaya çıkar. Bu şekildeki bir mukayese sonunda bir hadisi sadece bir râvinin rivayet ettiğinin görülmesi illetin tesbiti açısından ilk merhaledir. Eğer bu rivayete muhalif başka bir tarik bulunursa, münekkit âlimin vereceği hüküm kolaylaşır. Ayrıca bir hadisin bütün tariklerinin bir araya getirilmesi hem sika hem de zayıf râvilerin bütün rivayetlerinin toplanmasına ve birbirleriyle karşılaştırılmasına imkân verebilir. İlletlerin tesbitine yardımcı olan diğer bir husus da hadis âlimlerinin isnadları müzakeresi olup, münekkitler illetli olduğu sanılan rivayetleri bildikleri mahfûz hadislerle karşılaştırarak bir sonuca varmaya çalışırlar.[85]

2. Râvilerin ihtilâflarının incelenmesi ve tesbiti:[86] İlleti ortaya çıkarabilmek için râvilerin ihtilâfları incelenir. Bu ihtilâfın nerede meydana geldiği, kimin sebebiyet verdiği araştırılır.

3. Râvilerden her birinin rivayet ettiği şeyhinin ve ondan rivayetinin tespiti:[87] Hadisin illet yönünden araştırılmasında isnadın ittisalinin belirlenmesi ilk yapılacak incelemelerdendir. Râvinin şeyhinden hadis dinlediği ve ondan rivayette bulunduğu araştırmalarla tespit edilir.

4. Bir bölgenin veya bir şeyhin râvilerinden sika olanların ve olmayanların tespit edilmesi: Meselâ Buhârî eserine hadisleri seçip alırken, hocalarından rivayetlerinde şayet hadisler "an" lafzıyla naklediliyorsa muâsaratla yetinmemiş likā şartını aramış, çok hadis rivayet eden râvilerin en güvenilir öğrencileri vasıtasıyla aktarılan rivayetlerini tercih etmiş, bu

---

[83] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 59; Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, 114. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Hasan b. el-Kattân el-Fâsî, *'İlmü 'ileli'l-hadîs min hilâli kitâb: Beyânü'l-vehm ve'l-îhâmi'l-vâki'ayni fî kitâbi'l-ahkâm*, nşr: İbrâhim b. Sıddîk (Rabat: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1415/1995), 1/50.

[84] Hatîb, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, 2/316 (no: 1700); Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/296-298; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh*, 1/179.

[85] Bk. Tekineş, "İlelü'l-hadîs", 22/85.

[86] Şâkir, el-Bâ'isü'l-hasîs, 114.

[87] Ebü'l-Hasan b. el-Kattân el-Fâsî, *'İlmü 'ileli'l-hadîs*, 1/51-55.

öğrencilerden bir alt derecede olanlardan sınırlı sayıda hadisi muallak rivayetlerinde zikretmiş, az hadis rivayet edenlerde ise râvinin sika ve âdil olması ayrıca az hata yapmasına dikkat etmiştir.[88] Buhârî, çok sayıda hadis rivayet eden Sevrî için "Sevrî'nin hadislerini en iyi bilen Yahyâ b. Saîd'dir. Çünkü hadisinin sahihini tedlîs yapılanından ayırt edebilir." demektedir.[89]

5. Muhaddislerin hataları tafsilatlı bir şekilde araştırmaları, hatalı rivayetleri tespit, bir araya getirme ve diğer rivayetlerle mukayese etmeleri:[90] Müdekkik âlimler titiz çalışmalarla illetleri tespit etmişlerdir. Bunun birçok misallerinden birisi İbnü'l-Medînî'nin şu sözleridir: "Süfyân'ın hiçbir şeyde tashîf yaptığını bilmiyorum. Sadece Ebû Ubeyd'in hanımının ismini 'Hufeyne' okuyarak hata etmiştir. Doğrusu ise cim harfiyle 'Cüfeyne'dir." [91]

6. Müdellis râvilerin tesbiti, hangi çeşit tedlîs yaptıklarının açıklanması, rivayetlerin bir araya getirilmesi illet tespit usulleri arasında zikredilebilir.[92]

7. Sika râvilerin hatalarının tespiti, adâlet ve zabt yönünden ömrünün sonuna kadar gözlemlenmesi, farklı şehirlerdeki rivayetlerinin sıhhatinin araştırılması: Râvi güvenilir de olsa zaman zaman yanılmasının temel sebepleri hafızası ve dikkatinin güçlü olmaması, unutması, eksik ezberlemesi veya gördüğü olayları her zaman gerçeğe uygun şekilde tespit edememesidir. Bundan dolayı güvenilir râvilerin zaman zaman düştüğü hatalar dikkatle takip edilmiştir. Râvinin akıl ve şuurunda geçici ve az miktarda veya kalıcı bir zayıflığın ortaya çıkması, bazı dış tesirlerle yanılması, zaptının zayıflaması, kitabından rivayet ediyorsa onu kaybetmesi onun rivayetlerinin illetli kabul edilme sebeplerindendir. Nitekim Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826-27) hayatının son yıllarında gözlerini kaybetmesi sebebiyle kitaplarını okuyamaması hata etmesine ve bazı telkinleri benimsemesine yol açmıştır. Talebenin hocası ile uzun süre beraber olamaması, ilmî ehliyeti bulunmayan bir râvinin hadisleri mâna ile rivayeti de yanılma ihtimalini arttıran başlıca sebeplerdendir.[93]

İllet sebepleri genel olarak ve çoğunlukla isnadda bulunmaktadır. İsnadda yer alan illet sebepleri, râvinin beşerî zafiyetleri, bilgi ve tecrübe eksikliği, zabt zayıflığı, vehim, ihtilat, akıl zafiyeti ve hadisleri ehli ile müzâkere etmemek gibi bizzat kendisinden kaynaklanabilir. Bazan da râviler, kendi tercihi olmadan hayatında birtakım muhtemel arızî durumlarla

[88] Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan, 2017), 146-147.
[89] İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed Receb ed-Dımaşkī, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, nşr. Hemmâm Abdurrahman Saîd (Zerkā: Mektebetü'l-menâr, 1407/1987), 1/168.
[90] Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî,* 1/296-298; Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs,* 114.
[91] Ebü'l-Hasan b. el-Kattân el-Fâsî, *'İlmü 'ileli'l-hadîs,* 1/56-58.
[92] Ebü'l-Hasan b. el-Kattân el-Fâsî, *'İlmü 'ileli'l-hadîs,* 1/58-61.
[93] Tekineş, "'İlelü'l-hadîs", 22/85.

karşılaşabilir. Bu sebepler, kitabından rivayet eden râvinin kitabının kaybolması, hocasıyla sohbetinin az olması, ehil olmadığı halde mâna ile rivayeti gibi durumlardır.[94] Hadislerdeki illetlerin en önemli sebepleri arasında râvinin vehmi bulunduğu için ilel ilminin vehimden kaynaklanan rivayetleri konu edindiği de söylenmiştir. Nitekim ileri derecede zayıf olmayan bazı râviler de yanılarak hata ettiklerinden ilel kitaplarında inceleme konusu yapılmıştır. Hadis âlimlerinin çoğu usul konularında farklı görüşlere sahip olduğu gibi illet diye söylenilen sebeplerde de ittifak edememiştir. Meselâ Dârekutnî *Sahîhayn*'deki 218 hadisin illetli olduğunu söylerken *Sahîhi Buhârî*'ye yönelik Dârekutnî ve diğer âlimlerin tenkidlerini inceleyen İbn Hacer el-Askalânî onların hadisin sıhhatini giderecek kadar etkili olmadığını ifade etmektedir.[95]

İllet ister isnadda isterse metin de olsun tespit edilebilmesi için yapılacak çalışmaları kısaca ifade etmek gerekirse isnadda ismi geçen râvilerin kimlik bilgileri, doğum ve ölüm tarihleri, semâ bilgileri ile cerh ve ta'dîl durumlarının bilinmesi öncelikle önem arz etmektedir. Bununla birlikte hadis merkezleri, râvilerin memleketleri, fıkhî ve itikadî görüşleri, hadis sayıları, tahammül ve eda şekilleri, hocaları ve talebeleri araştırılmalı ayrıca hadisin nerede, hangi tabaka ve bölgede meşhur olduğu incelenmeli, diğer tarikleri tespit edilerek isnad mukayeseleri yapılmalıdır. Genel çerçeve olarak zikredilen çalışmaların yapılması illetin tespitini kolaylaştıracaktır.

Yukarıda zikredildiği üzere illet kavramına ve ilel ilmine yönelik nispet edilen zorluğun biraz da bu zorluğu ifade eden kişilerin tarihsel konum ve şartlarından kaynaklandığı ifade edilmelidir. Zira, illeti ve rivayete etkisini belirleyebilmek için rivayetin tüm tariklerini bir araya getirme, râvilerin durumlarını tespit etme gibi isnadların değerlendirilmesi o günün şartlarında oldukça fazla bilgi birikimini ve kaynağı gerekli kılmaktaydı. Günümüz şartları ile matbu nüshaları elde edebilme ayrıca kısa sürede teknolojik imkânlarla bütün kaynaklara ve bilgilere ulaşabilme imkânının bu zorluğu büyük ölçüde telafi ettiği hatta ortadan kaldırdığı düşünülse de illetle ilgili çalışılmaya başlanıldığında bilgileri elde etmenin onları anlama, tariklerin mukayesesi, râvilerin cerh ve ta'dîl yönünden değerlendirilmesi, bu değerlendirmelerin tercihi yönünden gerekli ama yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. İlelle ilgili akademik çalışmaların hadis alanındaki diğerlerine oranla daha az sayıda olmasının sebeplerinden birisi de bu olabilir.

---

[94] Tekineş, *İlelü'l-Hadis İlmi*, 31-35.
[95] Uğur, "İllet", 152-156; Tekineş, "'İlelü'l-hadîs", 22/84.

2.1.3. İlletin çeşitleri

Râvilerin hadislerindeki yanılma ve hataların çeşitleri farklı farklı olabilir. Tirmizî *el-ʿİlelü'l-kebîr*'de hadislerin pek çok illetine işaret etmiştir. İllet çeşitlerinin farklı kriterlerle tasnif edilmesi mümkündür. Bununla birlikte usûl eserlerinde genel olarak illetin hadiste bulunduğu yere göre sınıflandırıldığı görülmektedir. İllet sebepleri isnad veya metinde ya da hem isnad hem de metinde yer alması itibariyle üç kısımda mütalaa edilebilir. Şayet illet hadisin isnadında olursa hem isnadın hem de metnin zayıf sayılmasına sebep olabileceği gibi isnadda bulunan illetin metne tesir etmediği de görülebilir. Rivayetlerin metinleri de bazı illetlere maruz kalabilir. Bu durumda metindeki illetler isnadda geçen râvilerden kaynaklanmaktadır.[96] Râvinin hadisin lafzının anlamı değişecek şekilde mâna ile rivayeti, metinde meydana gelen illete örnek olarak verilebilir.[97] Râvinin vehmiyle metinde meydana gelen illet sebebiyle hadisin mânası değişir veya lafız bozulup farklı okunur ya da metinden olmayan bir şey onun içerisine dâhil olur.[98] Hem isnad hem de metindeki illetin sebeplerine gelince, ıztırâb ve ihtilâf gibi hadislerin birbirine muarız olması ile illet hem metin hem senette bulunabilir. Ayrıca idrâc, ziyade, tashîf, tahrîf ve teferrüt hadisin senedinde olabileceği gibi metninde de bulunabilir.

Senedin sıhhatinin metnin sıhhatini gerektirmediği düşüncesini usûl eserlerinde ilk olarak dile getiren muhaddis tespit edilebildiği kadarıyla İbnü's-Salâh'tır. İbnü's-Salâh'tan önce böyle bir düşünceye usûl kitaplarında rastlanmamıştır. İbnü's-Salâh'ın meşhur bir tasnif eserinde rivayet edilmediği sürece hadisin tashîhi için senedin sıhhatini yeterli görmediği şeklinde bilgiler vardır.[99] İbnü's-Salâh konuyu illet açısından değerlendirmiş ve metin sahih olsa dahi senedin sahih olamayabileceğini dile getirmiştir. Ali b. Medînî'den ise illetin sened ve metinde bulunabileceğini, ancak daha çok senedlerde vâki olduğunu nakletmiştir. Ayrıca senedde yer alan bir illetin hem sened hem de metnin sıhhatini zedeleyebileceğini, diğer taraftan metinden ayrı senedi ilgilendiren bir illetin bulunup sadece senedin sıhhatine etki edebileceğini ifade etmiştir.[100]

---

[96] Bk. İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 59; Nevevî, *et-Takrîb,* 164; Cezâirî, *Tevcîhu'n-nazar*, 2/601; Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, nşr. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefî (Riyad: Dârü Taybe, 1405/1985), 1/39-42 (neşredenin mukaddimesi).

[97] Dârekutnî, *el-'İlel*, 42.

[98] Itr, *Menhecü'n-nakd*, 448, 455; Melîbârî, *el-Hadîsü'l-ma'lûl*, 6.

[99] Irâkī, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira - Elfiyetü'l-Irâkī*, 1/119.

[100] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 60; Irâkî'ye göre İbnü's-Salâh, senetteki illetin metnin sıhhatini zedelediği gibi etki etmeyeceğini de düşünmektedir: bk. Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira,* 1/ 255.

İbn Hacer, hadisteki her illetin sened ve metin açısından aynı sonucu meydana getirmeyeceğini yani sened ve metinde görülen bütün illetlerin "kādih" olmadığını düşünmektedir. Bu açıdan illetler dört başlık altında değerlendirilebilir:

1. İsnadda veya metinde bulunup isnadında metnin de sıhhatini zedelemeyen illet: Muhaddislerden illet terimini sıhhati zedelemeyen hatalar için de kullananlar vardır. Özellikle isnadda bulunan illetler, başka tariklerle giderilebilirse bu durumda isnadı zedelemediği gibi metne de etkisi olmaz. Müdellislerin muan'an ile rivayet ettikleri hadisler buna örnek olarak zikredilmiştir. Sika ve zabtı tam bir râvinin müsned rivayetini bir başkasının mürsel rivayet etmesi böyledir. Sahih hadisin kısımları arasında "sahih şâz" rivayeti sayanlar bulunduğu gibi "sahih ma'lûl" diyenler de vardır.[101] Ayrıca belli şartlar çerçevesinde hadislerin mâna ile rivayetine izin verilmiştir. Bu sebeple aynı konudaki rivayetlerin lafızlarının birbirine yakın olması her zaman mümkün olmamaktadır. Netice olarak da anlamın değişmediği ihtilâflı lafızlar sebebiyle meydana gelen illetler hadisin metnine ve isnadına zarar vermemektedir. *Sahîhayn*'da bu gibi hadislerin örnekleri bulunmaktadır.[102]

2. İsnadda bulunup başka bir tarikle sahîh rivayet edilmesi sebebiyle metne bir etkisi olmayıp sadece senedin sıhhatini zedeleyen illet.[103] Bu illete örnek olarak sika râvi Ya'lâ b. Ubeyd'in Süfyân es-Sevrî ↔ Amr b. Dînâr ↔ Abdullah b. Ömer (r. anhümâ) tarikiyle Resûlullah'dan (s.a.v.) rivayet ettiği البيعان بالخيار ما لم يتفرقا (Alıcı ve satıcı muhayyerdir.) hadisi verilebilir.[104] Zikredilen hadisi adâlet sahibi râviler birbirlerinden muttasıl senedle rivayet etmiştir. Rivayetin illeti ise, Amr b. Dînâr ismindedir. Hadisi Süfyân'dan nakleden râviler Ahmed b. Hanbel,[105] Muhammed b. Yûnus,[106] Züheyr b. Harb ve İbni Ebî Ömer,[107] Mahled b. Yezîd,[108] Kuteybe b. Saîd[109] rivayetleri bir araya getirilmiş ve onu Ya'lâ gibi nakleden bir râviye rastlanmamıştır.[110] Bu da Ya'lâ'nın râvi adında hata yaptığını ortaya koymaktadır. Ya'lâ,

---

101 İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 60.
102 Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, 137.
103 İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 59; Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, 115.
104 İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 60; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/254.
105 Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedu el-İmam Ahmed b. Hanbel*, nşr. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1420/1999), 8/173 (no: 4566).
106 Buhârî, "Büyû'", 46.
107 Müslim, "Büyû'", 45.
108 Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Hasan Abdülmün'im Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001), 6/14 (no: 6025)
109 Nesâî, "Büyû'", 10.
110 İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 60; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/297.

sehven Abdullah b. Dînâr ismini değiştirerek hadisi Amr b. Dînâr'dan rivayet etmiştir. Her iki râvi de sikadır. İsnad bu illet sebebiyle sıhhatini kaybetmiştir. Metni ise sahihtir.[111]

3. İsnadda tespit edilen hem isnadın hem metnin sıhhatine etki eden illet: merfû rivayet edilen bir hadisin mevkuf ya da muttasıl bir hadisin mürsel olduğunun tespiti ile isnadda inkıta' bu tür illetlerdendir. İsnad ve metnin sıhhatine etki etmeleri rivayetin teferrüden nakledilmesi, başka tariklerle illetin giderilememesi durumunda gerçekleşir.[112]

4. İsnadda bulunmayıp metinde bulunan, musannifin hadiste zikretmediği bir lafızdan kaynaklanan ve sadece metnin sıhhatine etki eden illet. Mânayla rivayet edilen bir hadiste râvinin aynı mânada zannettiği bir kelimeyi kullanması ve bu lafzın metinde anlam değişikliğine sebep olmasıdır.[113] Müslim'in Muhammed b. Mihrân ↔ el-Velîd b. Müslim ↔ Abdurrahman b. Amr el-Evzâî ↔ Katâde b. Diâme ↔ Enes b. Mâlik (r.a.) tarikiyle münferid olarak rivayet ettiği namaza el-Fatiha süresiyle başlayıp başında veya sonunda besmele okunmaması hadisi metinde vâki olan illete misal verilmiştir:

> **وعن قتادة أنه كتب إليه يخبره عن أنس بن مالك أنه حدثه قال صليت خلف النبي صلى الله عليه وسلم وأبي بكر وعمر وعثمان فكانوا يستفتحون بالحمد لله رب العالمين لا {يذكرون بسم الله الرحمن الرحم} [الفاتحة: 1] في أول قراءة ولا في آخرها.**
>
> *... Katâde, el-Evzâî'ye Enes b. Mâlik'in (r.a.) kendisine şunları anlatarak haber verdiğini yazdı: "Nebî'nin (s.a.v), Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın arkasında namaz kıldım. Hepsi de 'el-Hamdü lillâhi Rabbi'l-Âlemîn' (el-Fâtiha, 1/1) ile başlıyorlar, kıraatin ne başında ne sonunda 'Besmele'yi zikrediyorlardı."*[114]

Aynı hadisi Mâlik *Muvatta*'da Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760) ↔ Enes b. Mâlik (r.a.) tarikiyle rivayet etmiştir:

> **قمت وراء أبي بكر وعمر وعثمان فكلهم كان لا يقرأ بسم الله الرحمن الرحيم إذا افتتح الصلاة.**
>
> *... Enes b. Malik'ten şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın ardında namaza dururdum. Hepsi de namaza başlarken 'Besmele' okumazlardı."*[115]

Velîd b. Müslim'in rivayetinde **صَلَّيْتُ خَلْفَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ** ziyadesi yer almaktadır. Bununla birlikte Müslim ve Mâlik'in rivayet ettiği bu hadis metin yönünden illetlidir. Süyûtî, bu hadisin birden fazla illeti bulunduğunu ve bunları 24. imlâ meclisinde ilk defa toplu halde yazdırdığını zikreder. İmam Şafiî, bu hadisin Humeyd tarikiyle gelen rivayetini huffâzın muhalefeti sebebiyle illetli kabul etmiştir. Aralarında Süfyân b. Uyeyne, el-Fezârî ve es-

---

111 Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, 114; bu tür illetin bulunduğu rivayetleri tetkik için bk. Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh*, 1/180.

112 İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 59; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/297; Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, 115; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh*, 1/180.

113 İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 60; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/298; Âdil Abdüşşekûr b. Abbas ez-Zerkā, *Kavâ'idü'l-'ilel ve karâini't-tercîh* (yy.: Dârü'l-Muhaddis, 1425), **25**; Uğur, "illet", 155-156.

114 Müslim, "Salât", 52 (no: 399).

115 Mâlik, *Muvatta'*, "Salât", 265.

Sekafî gibi âlimlerin de bulunduğu yedi veya sekiz muhaddis Mâlik'e muhalif etmiştir ki çok sayıda râvinin rivayeti tek râviye göre mahfûz olmaya daha layıktır. Ayrıca Katâde'nin Enes b. Malik'ten (r.a.) rivayetiyle gelen birçok tarikte:

أن النبي صلى الله عليه وسلم وأبا بكر، وعمر رضي الله عنهما كانوا يفتتحون الصلاة ب {الحمد لله رب العالمين} [الفاتحة: 2].

"Nebî (s.a.v), Ebû Bekir ve Ömer (r. anhümâ) (namazda) kıraate "el-Hamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn" ile başlarlardı." lafızlarıyla rivayet edilmiştir.[116]

İmam Şafiî, bu rivayetin kıraate sûreden önce Fâtihâ okuyarak başladıklarını ifade ettiğini, besmeleyi terk ettiklerinin anlaşılamayacağını söylemektedir.[117] Katâde ve diğer bazı muhaddislerin Enes'ten (r.a.) mahfûz olarak rivayet ettiklerinin de bu olduğu nakledilmiştir.[118] Ayrıca Beyhakî, hadisin bu metnini Eyyûb, Şu'be, Hişâm, ed-Destuvâî, Şeybân b. Abdirrahmân, Saîd b. Ebî Arûbe ve Ebû Avâne gibi râvilerin Katâde'den aynı şekilde rivayet ettiklerini zikreder. İbn Abdilberr ise bu hafız muhaddislerin Katâde'nin talebeleri olduğunu, rivayetlerinde "kıraatin ne başında ne sonunda 'Besmele'yi zikrediyorlardı" lafızlarının düştüğüne delalet edecek herhangi bir husus bulunmadığı görüşündedir. *Sahihayn*'ın müttefekun aleyh lafzı ve ekseriyetin bu rivayeti de budur. Muhaddisler, Humeyd'in Enes'ten (r.a.) rivayetlerini genellikle Katâde ve Sâbit vasıtasıyla naklettiğini söylemişlerdir. İbn Adî'nin bu hadisi Humeyd ↔ Katâde ↔ Enes tarikiyle Katâde'yi açıkça zikrederek rivayet etmesi de bunu desteklemektedir. Bu sebeple Mâlik'in *el-Muvatta*'da Humeyd et-Tavîl ↔ Enes b. Mâlik (r.a.) tarikiyle rivayetinin münkatı' olduğu anlaşılmaktadır.[119] Müslim ↔ Muhammed b. Mihrân ↔ el-Velîd b. Müslim ↔ el-Evzâî ↔ Katâde b. Diâme ↔ Enes b. Mâlik (r.a.) rivayetine gelince,[120] Evzâî'den hadisi rivayet eden el-Velîd b. Müslim her ne kadar şeyhinden semâını zikretmemiş عن lafzıyla rivayet etmişse de tesviye tedlîsi yapan bir kişi olması sebebiyle bazı âlimler bu tarikin illetli olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca, Evzâî ile Katâde arasında başka bir râvinin düşmediği sabit olsa bile Katâde âmâ olarak dünyaya gelmesi sebebiyle bu hadisi Evzâî'ye yazılı olarak rivayet eden ve adı söylenmeyen birine imlâ etmiş olması gerekir. Ancak ismi açıklanmayan bu kâtibin mecrûh olması veya zabt kusurunun bulunması da mümkündür. Her iki halde de hadisi hüccet

---

116 Buhârî, "Ezân", 89; Ebû Dâvûd, "Salât", 124; Tirmizî, "Salât", 182; İbni Mâce, "İkāme", 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19/49 (no:11991), 184 (no:12135), 20/244 (no: 16887).

117 Bk. Tirmizî, "Salât", 182; *Tedrîbü'r-râvî*, 1/298.

118 Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1424/2004), 2/90-93.

119 İbn Abdilberr'in değerlendirmeleri için bakınız: *Tedrîbü'r-râvî*, 1/299.

120 Müslim, "Salât", 52. Müslim, bu isnad ile hadisi babın son hadisi olarak rivayet etmektedir.

kabul edilemez. Ayrıca kitâbetle rivayet edilen hadislerin hüccet olmasında ihtilâf vardır. Bazıları da bu rivayetin münkatı‘ olduğu görüşündedir.[121]

Hadislerin sıhhatlerine zarar verebilecek birçok illet sebebi bulunmakla birlikte bunlar hakkında muhaddisler arasında tam bir görüş birliği bulunduğunu söylemek zordur. Buna rağmen belli başlı illet sebepleri arasında irsâl, inkıtâ, i‘dâl, ızdırâb, kalb, idrâc ve tedlîs sayılabilir. Klasik literatürde illeti ilk defa bir usûl konusu olarak inceleyen ve illet çeşitlerinin her birini örneklendiren Hâkim en-Nisâbûrî olduğu için hadis usûlü kaynaklarında genellikle Hâkim’in illetleri tasnifine değinilmektedir. Bu konuyla ilgili en geniş bilginin Hâkim en-Nîsâbûrî tarafından *Ma‘rifetü ‘ulûmi’l-hadîs*’de verildiği ve on tür illet tespiti yapıldığı görülmektedir. Bu illetlerin tamamı sened kaynaklıdır.[122] Bu tasnifi esas alarak illet çeşitleri aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

1. Sened zahiren sahih görünmekle birlikte isnadda peş peşe gelen iki râvi (hoca-talebe) arasında semâın olmaması ya da râvilerden birinin hadisi rivayet ettiği şeyhinden işitip işitmediğinin bilinmemesidir.

2. Sika râviler tarafından mürsel rivayet edilen hadisin başka bir tarikten müsned olarak rivayeti ve müsned rivayetin zahiren sahih görünmesidir. Hadisin bir isnadla müsned olarak rivayet edilmesi ve bu şekliyle sahih olmasına rağmen sika râviler tarafından başka bir tarikle mürsel olarak rivayet edilmesidir.

3. Bir sahâbînin rivayetinin hatayla başka bir sahâbîye isnad edilmesidir. Bir hadisin belli bir sahâbîden rivayet edildiği bilinirken ayrı memleketlere mensup râvilerin birbirlerinden rivayetleri sırasında örneğin Medineliler’in Kûfeliler’den hatalı rivayet etmeleri sebebiyle başka bir sahâbîden nakledilmesi illet çeşitlerindendir.[123]

4. Sahâbîye ait olduğu bilinen hadisin tâbiînden rivayet edilmesidir. Bir sahâbînin rivayeti olarak bilinen bir hadis, sıhhatini ifade eden bir açıklama yapılmadan yanlışlıkla bir tâbiîden mürsel rivayet edilir. Bu hadisi o tâbiîn bilmeyebilir.

5. An‘ane ile rivayet edilen hadisin isnadından bir râvinin düşmesidir. Bu inkıta‘ aynı hadisin mahfûz olarak bir başka tarikten rivayetiyle anlaşılır.

---

121 *Tedrîbü’r-râvî,* 1/299-300; Uğur, “illet”, 155-156.

122 Hâkim, *Ma’rife*, 378-393.

123 Hâkim, Medinelilerin Kûfelilerden rivayet ettiklerinde hata ettiklerini bildirmektedir. *Ma’rife* eserini tahkik eden Ahmed b. Fâris es-Selûm hadislerin illetini araştırma da bölgelerin birbirinden rivayetinin tespitinin önemli bir ilke olduğunu ifade eder.

6. Bir râvi tarafından müsned olarak rivayet edilen hadisin, münkatı‘ rivayetinin mahfûz olmasıdır.

7. Bir isnadda râvilerin isimleri açıkça zikredildiği halde başka bir isnadda bu râvilerden birinin mübhem bırakılmasıdır. Meselâ râvi, hadis aldığı şeyhini ondan naklettiği rivayetlerinde muhtelif şekillerde zikreder. Bir rivayetinde şeyhinin asıl ismini verirken başka bir isnadda عن رجل şeklinde meçhul ifade kullanır.

8. Bir râvinin bir şeyhinden işittiği hadisler yanında işitmediği hadisleri de işitmiş gibi vasıtasız şekilde tedlîs yaparak nakletmesi bir illet çeşididir. Bir râvi, bir şeyhe mülâkī olur ve ondan bazı hadisler dinler; fakat bazı hadisleri de dinlememiş olabilir. Eğer râvi, işitmemiş olduğu bu hadisleri o hocasından rivayet ederse bu o hadislerin illetini teşkil eder.

9. Râvinin çoğunlukla rivayet ettiği belli bir isnad zinciri varken ve hadisleri bu isnadla rivayet ediyorken, hadislerinden birini başka bir tarikle rivayet etmişse, râvinin talebelerinden biri de hadisin başka yoldan kendisine ulaştığının farkına varamaz ve hata ile o hadisi rivayet ederken diğerlerinde olduğu gibi onun alışılmış senediyle naklederse bu bir tür illet sayılır.

10. Ref‘ yapılması: Aslında mevkuf olan bir hadisin, bir başka tarikten merfû olarak rivayet edilmesi de illetin bir türüdür.[124]

Ancak illet türleri elbette yukarıda sayılanlarla sınırlı değildir. Nitekim, Hâkim, bu on tür illet dışında pek çok illet çeşidi bulunduğunu zikretmektedir.[125] Sonuç olarak illet, daha fazla hadis senedinde yer alsa da metninde veya hem isnad hem de metninde bulunabilir.[126] Çünkü müdrec, münker ve maklûb türü rivayetler hem sened hem de metnin durumuna göre bu ismi alabilmekte senetteki illetlere verilen örneklerden bazıları aynı zamanda metindeki illetler içinde misal teşkil etmektedir. Her ne kadar illet metinde bulunsa da hadislerin tahrîci, tariklerin tespit ve mukayesesi, râvilerin cerh ve ta‘dîl durumlarının araştırılması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Aşağıda illet, hadisin isnadında, metninde ya da hem isnadında hem de metninde bulunmasına göre üç grupta ele alınacaktır.

---

[124] Hâkim, *Ma‘rife*, 378-393. Ayrıca bk. Şâkir, *el-Bâ‘isü’l-hasîs*, 112-120; Süyûtî, *Tedrîbü’r-râvî*, 1/294-307; Uğur, “illet”, 156-160; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 127. Süyûtî, Hâkim’in zikrettiği illet türlerini başlıklandırmış ve özetleyerek kitabına almıştır. *el-Bâ‘isü’l-hasîs* eserinin tahkikinde Abdulfettah Ebû Gudde ve *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* eserinde Mücteba Uğur bu illet türlerini örnekleriyle birlikte açıklamıştır.

[125] Hâkim, *Ma‘rife*, 376-378, 393; Süyûtî, *Tedrîbü’r-râvî*, 1/304-307.

[126] Şâkir, *el-Bâ‘isü’l-hasîs*, 115; Itr, *Menhecü’n-nakd*, 447-450; Tekineş, “‘İlelü’l-hadîs”, 22/85.

2.1.3.1. İsnadda illet

İllet hadisin isnadında olursa genellikle hem isnadın hem de metnin zayıf sayılmasına sebep olur. Bununla birlikte isnadda bulunan illetin metne tesir etmediği de görülebilir.[127] İsnaddaki illet, hadisin sıhhat derecesini etkilemekle beraber münkatı‘ olarak rivayet edilen bir hadisin mevsûl bir rivayetinin bulunması gibi durumlarda bu olumsuz etki ortadan kalkar. İsnadda bulunan illet sebepleri arasında şunlar sayılabilir:

1. İrsâl: Mevsûl hadisin mürsel olduğunun tespit edilmesidir.[128]

2. Ref‘: İnceleme neticesinde merfû rivayet edilen bir hadisin mevkuf olduğunun tespiti de illetin bir türüdür.[129]

3. İnkıtâ: Münkatı‘ rivayetin mevsûl olarak nakledilmesi. İsnadda çok görülen kusurlardan biri gizli inkıtâ yani seneddeki bir tür kopukluktur. Mevsûl sanılan bir isnadın gizli bir inkıtâının tesbit edilmesi hadisi illetli hâle getirir.[130]

4. Vasl: Mürsel olan hadisi muttasıl olarak rivayet etme.[131] Bilindiği üzere ilk dönemlerden itibaren muhaddisler, hadisin sıhhatine etki eden şartlar arasında ittisali zikredip senedin muttasıl olmasının önemine işaret etmişlerdir. İttisalin karşıtı ise irsâl veya inkıtâdır. Mürsel hadisin müsned olarak rivayet edilmesi seneddeki illetlerden birisidir.

5. İdhâl: İsnadın aslında olmayan herhangi bir râvinin, başka bir râvi tarafından isnada eklenmesi/dâhil edilmesi durumunda kullanılmıştır.

6. Belli bir tâbiînin rivayetinin sehven bir sahâbîden rivayet edilmesidir.

7. Vakf: Aslen merfû veya maktu‘ iken yanlışlıkla mevkuf olarak nakledilen illetli rivayetler.[132] Ayrıca etbâu’t-tâbiîn’den olan birinin tâbiîni atlayarak mevkuf rivayette bulunması bir illet türüdür. Vakf ifadesi İbn Ebû Hâtim’in (ö. 327/938); *el‘İlelü’l-vâride fi’l-ehâdîsi’n-nebeviyye* eserinde 2737 numaralı hadiste yer almaktadır. Bu rivayette vakf, illet sebebidir. Zira söz konusu hadis, aslı merfû olduğu halde hata ile veya başka bir sebepten dolayı mevkuf olarak rivayet edilmiştir.

---

127 Süyûtî, *Tedrîbü’r-râvî*, 1/297; Uğur, “İllet”, 155.
128 Şâkir, el-Bâ‘isü’l-hasîs, 114; Düzenli, Hadislerde Gizli Kusurlar, 140-146.
129 İbn Ebû Hâtim, *‘İlelü’l-hadîs*, 1/473-474.
130 Bk. Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, 147-154.
131 İbn Ebû Hâtim, *‘İlelü’l-hadîs*, 1/612; 3/397.
132 Şâkir, el-Bâ‘isü’l-hasîs, 114.

8. İbdâl: İsnadın ibdâli de önemli bir kusurdur. Yanılarak senedin değiştirilmesi hadisin illetli olmasına, garîb hadis rivayet etmek maksadıyla isnadın bilerek değiştirilmesi ise mevzû sayılmasına sebep olur.

Bunların dışında isnadla ilgili illetler içerisinde teferrüd (râvinin hadisin rivayetinde tek kalması), tedlîs (senette tedlîs yapılması),[133] cehalet (bilinmeyen senedle rivayet),[134] bir yöreye ait olan bir rivayetin başka bir yöre halkı tarafından farklı bir sened ile rivayet edilmesi,[135] kalb, tahrîf veya tashîf (isnadda tashîf ve tahrîf yapılması), idrâc (müdrecü'l-isnâd),[136] ve sikanın sikaya muhalefeti sayılabilir.

İllet, sikanın hata ve vehminden kaynaklanmaktadır. Kasıtlı olarak hata etmiş olması illet için söz konusu değildir. İsnattaki râvilerin şahsında meydana gelen illetler farklı şekillerde gerçekleşebilir. Senette yer alan râvîlerden birini yanlış tanıtma,[137] hadisi zayıf,[138] hafızası zayıf,[139] çok az hata yapmakla beraber yapınca da büyük hatalar yapan bir râvinin, vâhî,[140] muztarib,[141] hadis hususunda gevşek,[142] metrûkü'l-hadîs,[143] hadisi delil olarak addedilmeyen,[144] kizb ile itham olunan,[145] meçhul veya mübhem hususiyetlerinden birisine bile sahip bir râvinin isnadda bulunması[146] hadisin senedinin illetli sayılmasına sebep olur. Kitaplarını gömmüş olan birisinden rivayette bulunma,[147] râvi ziyâdesi veya râvî isminde hata yapılması[148] da isnadda meydana gelen illet sebepleri arasındadır. Âsım el-Ahvel ismi, bazıları tarafından Vâsıl el-Ahdeb olarak hatalı verilmiştir. İbnü's-Salâh, Dârekutnî'den naklen bu tashîfin gözün hatasından değil semâdan kaynaklandığını zira bu isimlerin yazılışlarının benzemediğini bildirmektedir.[149]

---

133 İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 1/18, 113-115; 3/401; Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, 157-162.
134 İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 1/130.
135 İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 2/238.
136 Bu konuda ayrıca bk. Ebü'l-Hasan b. el-Kattân el-Fâsî, *'İlmü 'ileli'l-hadîs*, 1/62-67.
137 İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 3/565.
138 İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 1/506.
139 Nevevî, *et-Takrîb*, 167; İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 2/114-115; Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, 181-184.
140 İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 1/57.
141 İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 1/410, 415, 469.
142 İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 2/162.
143 İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 1/551, 556.
144 İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 4/316-317.
145 Nevevî, *et-Takrîb*, 167; İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 3/655; Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, 166-171.
146 İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 1/419; Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, 171-187.
147 İbn Ebû Hâtim, *ʿİlelü'l-hadîs*, 2/284.
148 Burada zikredilen illet sebeplerinden bir kısmını Muhittin Düzenli eserinde örneklerle açıklamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, 164-186.
149 İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 167.

2.1.3.2. Metinde illet

Hadisin metninde de illet bulunabilir.[150] Bunların tetkik edilmesi ve değerlendirilmesi fakihlerin, kelamcıların ve müfessirlerin de ilgi alanına girmektedir. Hadis metinlerindeki teâruz bir tür illettir. Birbirine zıt gibi görünen iki hadis metni arasında tercih yapılamadığı zaman bu metinler muztarib sayılır. Râvinin genellikle hadisin son kısmına açıklama mahiyetinde eklediği sözün (idrâc) hadis zannedilmesi o rivayetin illetli sayılmasına sebep olduğu gibi noktalama, okuma ve harf hatası (tahrîf ve tashîf) sonucunda hadis metinlerinin anlamlarının değişmesi de hadisi illetli hâle getirir.[151] Metinde ihtisâr etme, hakkında sahih bir metin bulunmayan konuda hadis rivayetinde bulunma, metinde ıztırâb olması, bir sened ile gelen metnin diğer bir sened ile gelen başka bir metne muhalif olması, metindeki illet sebebinin bilinmemesi, metnin mevzû benzeri olması, anlam değişimine sebep olacak kadar metinde değişiklik yapma, rivayet edilen metni zabt etmeden rivayet etme, farklı senetler ile gelen farklı metinlerin birbirine karışması, metinde ziyâde, lafız değiştirme, metinde hata olması, kitaptan kendisine ulaşılan bir metni, sema‘ yoluyla elde etmiş gibi rivayet etme, bir râviden rivayette bulunmadığı bir konuda rivayette bulunma, hakkında sika râvilerden bir rivayetin olmadığı bir metni rivayet etme, zabtı olmayan birinin rivayette bulunması[152] sikanın sikaya muhalefeti metinde meydana gelen illetlerdendir.

Usûl, cerh-ta‘dîl, ilel eserlerinde yukarıda zikredilen metinde meydana gelen illetlerin bulunduğu rivayetler zikredilmektedir. Metinde kelimenin hatalı okunması sebebiyle rivayetin illetli olmasına تَيْعَر kelimesi örnek verilebilir. Resûlullah (s.a.v.), zekât tahsiliyle görevlendirdiği Ezd kabilesinden İbnü'l-Lütbiyye'nin vazifesi sırasında kendisine verilen hediyeleri sahiplenmesi üzerine minbere çıkarak memurların hediye kabul etmelerinin doğru olmadığını bildirmiş ve kim bir şey alırsa kıyamet gününde sırtında böğüren bir deve, bağıran bir sığır, meleyen bir koyunla geleceğini haber vermiştir.[153] Buhârî ve Müslim'in Ebû Humeyd es-Sâidî (ö. 60/679) tarikiyle rivayet ettikleri bu hadiste أَوْ شَاةً تَيْعَرُ ibaresi geçmektedir. İbnü's-Salâh'ın Dârekutnî'den naklettiğine göre, Ebû Mûsâ Muhammed b. el-Müsennâ el-Anezî[154] bu ibareyi hata ile أَوْ شاةٍ تَنْعَرُ şeklinde rivayet etmiştir.[155]

---

[150] İbnü's-Salâh, ‘*Ulûmü'l-hadîs,* 59; Nevevî, *et-Takrîb,* 164; Süyûtî*, Tedrîbü'r-râvî,* 1/297; Ebü'l-Hasan b. el-Kattân el-Fâsî, *‘İlmü ‘ileli'l-hadîs,* 1/62-63

[151] Tekineş, "'İlelü'l-hadîs", 22/85. Daha geniş bilgi için bk. Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar,* 190-240.

[152] İbn Ebû Hâtim, *‘İlelü'l-hadîs,* 1/18, 102, 140, 564; 2/502; 3/ 598; 4/ 533.

[153] Buhârî, "Hibe", 17; "Hiyel", 15; "Ahkâm", 24, 41; Müslim, "İmâre", 26-29; Ebû Dâvûd, "İmâre", 11.

[154] Muhammed b. el-Müsennâ el-Anezî, *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin tamamının kendisinden hadis rivayet ettiği, onun için Yahyâ b. Maîn "sika", Zühlî "hüccet", Ebû Hâtim er-Râzî "sadûk", Ebû Arûbe "sebt", Hatîb el-Bağdâdî "sika", "hâfız" ve "sebt" terimlerini kullandığı güvenilir bir râvidir.

Metinde bulunabilen illetlerden birisi de ya râvinin hadis rivayetini tamamlamadan önce hüküm istinbat etmeye çalışması sebebiyle sözlerinin metin arasına dâhil edilmesiyle yahut da metin içinde geçen bazı garîb kelimelerin açıklanması veya müradifi kullanılmasıyla meydana gelen idractır. Nitekim hüküm istinbatı ile metinde meydana gelen idrâca Dârekutnî'nin *Sünen*'inde naklettiği ve illetini açıkladığı hadis örnek verilebilir. Dârekutnî, Ahmed b. Abdullah b. Muhammed el-Vekîl ↔ Ali b. Müslim ↔ Muhammed b. Bekr ↔ Abdülhamîd b. Ca'fer ↔ Hişâm b. Urve ↔ Urve b. Zübeyr ↔ Büsra bnt. Safvân b. Nevfel el-Esediyye (r. Anhâ) tarikiyle مَنْ مَسَّ ذَكَرَهُ أَوْ أُنْثَيَيْهِ أَوْ رُفْغَيْهِ فَلْيَتَوَضَّأْ hadisini nakletmiştir. Dârekutnî, Abdülhamîd b. Ca'fer'in Hişâm'dan أُنْثَيَيْهِ أَوْ رُفْغَيْهِ ibareleriyle rivayetinde hataya düştüğünü bildirmiştir. Zira bu söz, hadisi Büsra bnt. Safvân'dan (r. anhâ) rivayet eden Urve b. Zübeyr'e aittir. Hadisi Eyyûb es-Sahtiyânî ve Hammâd b. Zeyd gibi sika râviler مَنْ مَسَّ ذَكَرَهُ أَوْ أُنْثَيَيْهِ أَوْ رُفْغَيْهِ فَلْيَتَوَضَّأْ şeklinde Hişâm b. Urve'den nakletmiştir. Urve b. Zübeyr, hadisten hüküm çıkararak *zekere* yakınlığı dolayısıyla أُنْثَيَيْهِ أَوْ رُفْغَيْهِ kelimelerini zikretmiş bazı râviler de bu sözlerin hadis metninden olduğunu zannederek Urve'den dinledikleri şekilde rivayet etmişlerdir.[156]

Metnin sonundaki idraca gelince, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî ↔ Züheyr ↔ el-Hasen b. el-Hurr ↔ Kâsım b. Mühaymira ↔ Alkame ↔ Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) tarikiyle naklettiği müselsel teşehhüd hadisi zikredilebilir.[157] Zira bu hadisin isnadında ismi geçen Züheyr b. Muâviye ve hadisi ondan rivayet eden bazı râviler,

إذا قلت هذا أو قضيت هذا فقد قضيت صلاتك إن شئت أن تقوم فقم وإن شئت أن تقعد فاقعد.

ifadesini merfû hadise eklemişlerdir. Oysa aynı hadisi Züheyr ↔ el-Hasen b. el-Hurr ↔ Kâsım b. Mühaymira ↔ Alkame ↔ Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) tarikiyle nakleden Şebâbe b. Sevvâr zikredilen ibareyi hadisten ayırarak "قال عبد الله بن مسعود" dedikten sonra nakletmiştir. Nitekim Dârekutnî, sika râvi Şebâbe'nin rivayetinin idrâc yapanınkinden daha doğruya benzediği görüşündedir. Çünkü İbni Sevbân hadisi el-Hasen b. el-Hurr'dan bu şekilde rivayet etmiş, Abdullah b. Mes'ûd'un (r.a.) sözünü sonunda belirtmiştir. Yine el-Hasen b. el-Hurr'dan rivayet eden Hüseyin el-Cu'fî, İbn Aclân ve Muhammed b. Ebân'da hadisin sonunda söz konusu ibareyi nakletmemişlerdir. Dârekutnî, ibarenin Abdullah b. Mes'ûd'a (r.a.) ait olduğunu ve hadisin metnine idrâc edildiğini tariklerini mukayese ederek açıklamaktadır.[158]

---

[155] Hatîb, el-Câmiʿ li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmiʿ, 1/457 (no: 633); İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, 166; Sehâvî, Fethu'l-mugīs, 3/65.

[156] Dârekutnî, *Sünen*, 1/269-270.

[157] Ebû Dâvûd, "Salât", 177-178 (no: 970).

[158] Dârekutnî, *Sünen*, 2/164-165; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/314-316.

2.1.3.3. Hem isnad hem metinde illet

Rivayetlerde tespit edilen, yukarıda zikredilen isnadda bulunabilen illet türlerinin bir kısmı hem isnadda hem de metinde bulunabilmektedir. İbnü's-Salâh, Nevevî, Süyûtî isnadda bulunan illetin metnin sıhhatine etki edip etmemesi yönünden değerlendirmişlerdir. Bir râvinin veya ta'dîl dereceleri birbirine eşit birden fazla râvinin bir birbirine muhalif rivayetlerde bulunması hadisin senedinde veya metninde olabilir ve rivayetlerden birinin diğerine tercih edilmesi mümkün olmaz. Bu tür rivayetler hakkında ilel eserlerinde "muztaribü'l-hadîs", "muztarib fi'l-metn" ve "muztarib fi's-sened" ifadeleri kullanılmaktadır. Hadisin senedine ve metnine râvilerden birisi tarafından aslında olmayan bir ilâvenin yapılması rivayeti illetli hale getirir. Bir kelimenin yazılışı aynı kalmakla birlikte nokta ve hareke değişikliği olması hem metinde hem senette meydana gelebilir. Sika râvinin kendisinden daha güvenilir râviye hadisin isnadında, bazan metninde veya hem isnad hem de metninde muhalefet ettiği rivayetler şâz olarak isimlendirilir. Rivayetin şâz olması hadisi illetli hâle getirir.[159]

Hem isnad hem de metinde bulunan illete Nesâî'nin Mûsâ b. Süleyman b. İsmail b. el-Kāsım'dan ve İbni Mâce'nin Amr b. Osman b. Saîd b. Kesîr'den, Bakıyye v. Velîd ↔ Yûnus b. Yezîd el-Eylemî ↔ ez-Zührî ↔ Sâlim ↔ Abdullah b. Ömer (r.a.) tarikiyle Resûlullah'dan (s.a.v.) rivayet edilen şu hadis örnek olarak verilebilir:

من أدرك ركعة من الجمعة أو غيرها فقد تمت صلاته. "Cuma namazının ve diğer namazların bir rek'atine yetişen, namazın tamamına yetişmiş sayılır."[160] Ebû Hâtim er-Râzî bu rivayetin hem metin, hem isnad yönünden hatalı olduğunu, hadisin ez-Zührî ↔ Ebû Seleme ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle Resûlullah'dan (s.a.v.) rivayet edildiğini ayrıca Nesâî'nin rivayetinde الجمعة, İbni Mâce'de صلاة الجمعة ifadesinin hadisin metninde yer almadığını söylemektedir.[161] İbn Hacer'e göre Bakıyye b. Velîd sadûk olmakla birlikte zayıf râvilerden çokça tedlîs yaparak nakletmektedir. Hadis, illetsiz olarak *Muvatta'* ve *Kütüb-i Sitte*'de birçok tarikle rivayet edilmiştir.[162] Bu rivayetler Bakıyye rivayetinin hem sened hem de metin yönünden illetli olduğunun delilidir.[163]

---

159 Bk. Nevevî, *et-Takrîb*, 159, 167; Sehâvî, *Fethu'l-mugīs,*1/244-255; Kāsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs*, 135; Itr, *Menhecü'n-nakd*, 395, 447, 450; Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar*, 241-282.

160 Nesâî, "Mevâkīt", 30; İbni Mâce, "İkāmet", 91 (no: 1121-1123).

161 İbn Ebû Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 2/431.

162 Mâlik, Muvatta', "Vukūtü's-salât", 20; Buhârî, "Mevâkīt", 28; Müslim, "Mesâcid", 161-162; Tirmizî, "Salât", 377; Ebû Dâvûd, "Salât", 241; Nesâî, Mevâkīt", 30; İbn Mâce, "İkāmet", 91.

163 Itr, *Menhecü'n-nakd*, 450.

2.1.4. İlelü'l-hadîs ilmi ve literatürü

İslâm'ın ikinci kaynağını teşkil eden Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerinin her türlü şaibeden uzak, olduğu gibi muhafazası ve müslümanlara ulaşması için azami hassasiyet gösteren hadis âlimleri, hadis ilimlerinin bir nev'i olan "ilelü'l-hadîs" alanındaki çalışmalarıyla hadislerde bulunan gizli kusurları tespit etmeye çalışmışlardır. İlelü'l-hadîs ilmi, daha önce de ifade edildiği üzere herkesin anlayamayacağı, açıkça görülmeyen, ilk bakışta farkına varılamayan; ancak ehlince anlaşılan ve rivayetin sıhhatini zedeleyen illet denilen gizli kusurların incelendiği bir ilim[164] olması sebebiyle hadis ilminin hem en önemli hem de en zor konularından biridir. Hadis ilimlerinin teşekkül etmeye başladığı bir zaman diliminin ricâlinden Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813-14) "bilmediği yirmi hadisi yazmaktansa bildiği bir hadisin illetini öğrenmenin kendisi için daha önemli"[165] olduğunu söylemesi, bu ilmin önemini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Yine İbnü's-Salâh'ın hadîs ilimlerin en yücesi, en zoru ve en şereflisi olan bu ilme ancak ehl-i hıfz, uzman ve anlayışı keskin kişilerin vakıf olabileceği[166] görüşü, İbn Hacer'in hadîs ilimlerinin en zor ve en hassas nev'i olan bu alanda ancak Allah'ın keskin bir anlayış, geniş bir hafıza, râvilerin mertebeleri hakkında tam bir bilgi, isnad ve metinler hakkında kuvvetli meleke bahşettiği kimselerin başarılı olabileceği[167] ifadeleri ilel ilminin önemini belirtmektedir.

İlelü'l-hadîs alanında çok az kişi söz söyleyebilmiş olsa da çok değerli hadis âlimleri yetişmiştir. İlelü'l-hadîs, muhtevası itibariyle zamanla cerh ve ta'dîlden ayrı bir ilim dalı haline geldiğini söyleyenler bulunmaktadır.[168] Sahip olduğu öneme binaen oldukça erken sayılabilecek bir dönemde hadis âlimleri bu alanda değerli müstakil eserler telif etmişlerdir. Bu eserler, muhaddislerin hadis rivayetindeki dikkat ve titizliklerini ortaya koyan çalışmalardır. Söz konusu eserlerde ıstılah mânasının dışında hadisin zayıf sayılmasına sebep olan kusurları içeren hadislerin de yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla eserler incelenirken bu durum göz önünde bulundurulmalıdır.[169]

Hadislerin sıhhatini zedeleyici mahiyette ve ancak bu konuda uzmanlaşmış muhaddislerin farkına varabileceği gizli sebepleri inceleyen ilelü'l-hadîs ilminin zorluğu sebebiyle[170] hadis

---

164 Itr, *Menhecü'n-nakd*, 447.
165 Hâkim, *Ma'rife*, 376.
166 İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 59.
167 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 105.
168 Şâkir, el-Bâ'isü'l-hasîs, 112-121; Tekineş, İlelü'l-Hadis İlmi, 8.
169 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî el-Hasenî (1857-1927), *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-mustatrafe*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994),322.
170 İbn Ebû Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1/31; İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 56; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 105; Itr, *Menhecü'n-nakd*, 447.

âlimlerinden ilel bilgisiyle meşhur olanların sayısı fazla değildir. Meşhur hadis âlimlerinden Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14), Ali b. Medînî (ö. 234/849), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870), Ya'kūb b. Şeybe (ö. 262/875), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), Dârekutnî (ö. 385/995),[171] bu ilme vâkıf olan muhaddisler içerisinde önde gelen, en çok zikredilen ve hemen hemen üzerinde ittifak edilen kişilerdir. İbn Hacer ve Süyûtî, Tirmizî'nin ismini meşhur ilel âlimleri arasında zikretmemiştir.[172] Ancak bu durum onların Tirmizî'yi ilel âlimi kabul etmedikleri anlamına gelmez. Zira Sehâvî, Tirmizî'yi ilel müellifleri arasında saydığı gibi ayrıca ilel eseri bu konuda başka bir söze gerek bırakmamaktadır.[173]

İlelü'l-hadîse dair bir kısmı günümüze ulaşmamış kıymetli eserler telif edilmiştir. Burada sadece ön plana çıkan ilel eserleri kronolojik olarak zikredilecek ve sonraki dönemlerdeki bazı ilel eserlerine de değinilecektir.

İlel literatürünün ilk dönemlerinde ilel hakkında alınan notlarla râvileri tanıtıp cerh ve ta'dîl açısından değerlendiren bilgilerin birlikte yer aldığı eserler telif edilmiştir. Söz konusu kitaplar, müstakil ilel eseri olmayıp hadis tenkidini esas alan ve ilel ile ilgili değerlendirmelere de yer veren çalışmalar olarak tavsifi daha uygundur. Bu dönemde telif edilen su'âlât türü eserlerde ilel hakkında bilgiler yer almaktadır. İlel ilmine dair yazılan ilk eserin Şu'be b. el-Haccâc'a (ö. 160/776) ait *el-'İlel* olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393), cerh-ta'dîl ile isnadın ittisali ve inkıtâından ilk defa detaylı bahseden, ilel ilminin inceliklerini araştıran ve vâkıf olan ilk kişinin Şu'be b. el-Haccâc olduğunu, ondan sonra gelen âlimlerin bu alanda onu takip ettiğini bildirmektedir.[174] Şu'be b. Haccâc, sened tenkidini ve ricâl ilmini sistemleştirerek ilelin bir ilim haline gelmesine vesile olmasıyla ilel ilminde önde gelen muhaddislerden kabul edilmektedir. Şu'be'nin talebesi Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/814) ilelü'l-hadîs ile cerh ve ta'dîl konusunda uzman bir muhaddistir. Şube'nin talebesi hakkındaki övgülerinden Yahyâ el-Kattân'ın ilel ilminde

---

171 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 105; Süyûtî*, Tedrîbü'r-râvî*, 1/294; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh*, 1/177; Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs,*113; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 126.

172 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 105; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/294. Bu durum, Tirmizî'nin ilel eseri bilindiği için zikre gerek olmadığı ile açıklanabileceği gibi, hadislerin illetlerini tespitte diğer âlimlerin müstesna yerine dikkat çektikleri ile de izah edilebilir.

173 Bk. Sehâvî, *Fethu'l-mugīs,* 2/339. Ali b. Abdullah es-Sıyâh, başlangıçtan günümüze kronolojik olarak 149 kişinin isimlerini zikrettiği ve bu ilim içerisindeki gayretlerini izah ettiği *Cühûdü'l-muhaddiṣîn fî beyâni 'ilelil-hadîs* eserinde 33. kişi olarak Tirmizî'nin ismini zikretmektedir. Tirmizî'nin *el-'İlelü'l-kebîr*'ini incelediği makalesinde Veysel Özdemir, onun ilel âlimleri arasında yer aldığı kanaatinde olduğunu ifade etmektedir.

174 İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, 1/ 172.

ihtisaslaştığı anlaşılmaktadır.[175] Hocası Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) bir defasında muhtemelen onu imtihan için tedlîs yaparak rivayette bulunması üzerine Yahyâ b. Saîd bunu hemen farketmiş, hocası ona "senin gibisini görmedim, hiçbir kusuru kaçırmıyorsun" demiştir.[176] Yahyâ b. Saîd'in, ilele dair ilk eseri yazdığı, kendisinin *Kitâbü'l-'İlel* eserinin olduğu nakledilmekle birlikte günümüze ulaşmamıştır.[177] İlel ilminin ilk müellifleri arasında zikredilen Yahyâ b. Maîn'in *Maʿrifetü'r-ricâl* eserinde ilel hakkında bilgiler yer almakta, *et-Târîh ve'l-'ilel*'i ise günümüze kadar ulaşabilen en eski ilel eseri olarak bilinmektedir. Ancak kitaptaki konular belli bir tertibe sahip değildir.[178] İllet ve ricâl konularında kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapların talebesi Abbas b. Muhammed ed-Dûrî tarafından bir araya getirilmesiyle meydana gelen bir çalışmadır.[179] İlel alanında ilk bilgileri ihtiva eden çalışmalardan birisi de Ali b. Medînî es-Sa'dî'nin (ö. 234/848-49) *'İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl* eseridir. Küçük hacimli bir risâle mahiyetindeki eser *Kitâbü'l-'İlel* diye de bilinmektedir.[180] Buhârî'nin hocası Ali b. Medînî, sahâbe döneminden itibaren isnadların dayandığı muhaddisler ve hoca-talebe ilişkisini dikkate alarak ve muhaddisleri tabakalar halinde zikrederek haklarında bilgi vermektedir. Ayrıca en güvenilir rivayet tariklerini belirlemeye çalışmasıyla ilelin tespitinde büyük önemi olan tariklerin mukayesesi için temel bilgileri nakletmektedir. Bu eser günümüze kadar ulaşmış olup birçok baskısı yapılmıştır.[181]

Bu alanın önemli eserlerinden birisi de Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-'İlel ve ma'rifetü'r-ricâl (el-Câmiʿ fi'l-ʿilel ve maʿrifeti'r-ricâl)* kitabıdır. Hadislerin illetleri ve ricâli hakkında bilgiler ihtiva eden eser Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah ve talebeleri tarafından kendisine sorup ondan aldıkları cevapları Abdullah'ın bir araya getirmesi suretiyle telif edilmiştir. Bu sebeple ilel yanında ricâl ve tarihle ilgili bilgiler de bir arada bulunduğu için belirli bir konu bütünlüğüne sahip değildir. Bu bilgiler oğlu Abdullah tarafından soru-cevap metoduyla tedvin edilmiştir.[182] Ahmed b. Hanbel ile aynı dönemde yaşayan Muhammed b. Abdullah b. Ammâr

---

175 İbn Ebû Hâtim, e*l-Cerh ve't-Ta'dîl*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1373/1953) 1/232-233.

176 Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1402-1413/1982-1992), 31/339.

177 İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, 2/ 805.

178 Tekineş, İlelü'l-Hadis İlmi, 67.

179 Eser Ahmed Muhammed Nûrseyf tarafından doktora tezi olarak neşre hazırlanmış, Mekke'de 4 cilt halinde Câmiatü Ümmü'l-Kurâ tarafından 1979'da *et-Târîh dirâse ve tertîb ve tahlîl* adıyla yayımlanmıştır.

180 Şâkir, el-Bâʿisü'l-hasîs, 112.

181 Ayrıntılı bilgi için bk. Tekineş, "'İlelü'l-hadîs", 22/84-85. Ali b. Medînî'nin *'İlelü'l-hadîs ve maʿrifetü'r-ricâl* eseri M. Mustafa el-A'zamî tarafından *el-ʿİlel* adıyla Beyrut'ta (1972), Abdülmu'tî Emîn Kal'acî tarafından *ʿİlelü'l-hadîs ve maʿrifetü'r-ricâl* adıyla Halep'te (1400/1980) ve yine eser Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî tarafından Kahire'de (1427/2006) neşredilmiştir.

182 Bk. Tekineş, *İlelü'l-Hadis İlmi*, 71; a.mlf., "'İlelü'l-hadîs", 22/85-86. Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-'İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* eserinin baskıları: nşr. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, 1. Cilt (Ankara: A.Ü. İlahiyat

el-Mevsılî'nin (ö. 242/856), *el-'İlel*,[183] ve Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî'nin (ö. 258/868), *'İlelü hadîsi'z-Zührî*[184] kitaplarının olduğu zikredilmektedir. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin bize ulaşmamakla beraber *el-'İlel* adıyla bir kitabının olduğu nakledilmektedir.[185] Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî'nin (ö. 261/875) muhaddislerin hadis tenkid metotlarını zikrettiği *Kitâbü't-Temyîz* eserinin bir kısmı kaybolmuş, 106 rivayet içeren bölümü, Muhammed Mustafa el-A'zamî tarafından hadîs tenkidi metotları ile ilgili geniş mukaddime ile birlikte neşredilmiştir.[186] Aynı dönem muhaddislerinden Ahmed b. Muhammed el-Esrem'in (ö. 261/875), *Kitâbü'l-'İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*[187] eserinden kaynaklar bahsetmektedir.

Müsned tertibindeki ilk ilel kitabı ise Ya'kūb b. Şeybe'nin telif ettiği *el-Müsnedü'l-kebîrü'l-mu'allel*'dir. Ancak İbn Şeybe'nin bilinen bu tek eserinin günümüze bir bölümü ulaşabilmiş, diğer kısımlarının ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. İbnü's-Salâh'ın müsned türü çalışmaların en mükemmeli olarak nitelediği eserde[188] her hadisin farklı rivayetleri bir araya getirilmiş ve râvilerin ihtilâfları belirtilmiştir.[189] Ya'kūb b. Şeybe, her sahâbînin müsnedine onun biyografisini kaydettikten sonra başlamış, rivayet ettiği hadislerin illetlerini zikretmiş, âlî ve nâzil olanları belirtmiş, seneddeki ricâl ve onların cerh ve ta'dîline dair bilgi vermiştir. Zehebî (ö. 748/1348), yaklaşık otuz cildi kaleme alınmış olan eserin yarım kaldığını, tamamının 100 cildi bulacağını söylemiştir.[190]

İlel ilminin mütekaddim âlimlerinden Tirmizî bu alanın önemli şahsiyetlerinden ilim tahsil etmiştir. Buhârî'ye sorduğunu sıkça zikretmesinden Buhârî'nin en fazla istifade ettiği hocası

Fakültesi Yayınları, 1963), 2. Cilt (İstanbul: 1987); *el-'İlel ve ma'rifetü'r-ricâl,* thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, 1-3 (Bombay: Dârü's-selefiyye, 1408/1988); *el-'İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, 1-3 (Beyrut, Riyad: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Dârü'l-hânî, 1408/1988); *el-'İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Riyad: el-Mektebetü'l-maârif, 1409/1988); *el-Câmiʿ fi'l-ʿilel ve maʿrifeti'r-ricâl*, nşr. Muhammed Hüsâm Beyzûn, 1-4 (Beyrut: 1990).

183 Kettânî, *Hadîs Literatürü*, 324; Ebû Amr Ali b. Abdullah es-Sıyâh, *Cühûdü'l-muhaddisîn fî beyâni 'ilelil-hadîs* (Mecma'ul-Melik Fahd li Tibâ'ati'l-Mushafi'ş-Şerîf, ts.), 21.

184 Tekineş, *İlelü'l-Hadis İlmi*, 77; Ali b. Abdullah es-Sıyâh, *Cühûdü'l-muhaddisîn,* 22.

185 Kettânî, *Hadîs Literatürü*, 322; Tekineş, *İlelü'l-Hadis İlmi*, 77.

186 Muhammed Mustafa A'zamî, *Menhecü'n-Nakd 'inde'l-Muhaddisîn: Neş'etühû ve Târîhuhû* (Riyad: Mektebetü'l-kevser, 1410/1990). Bu konuda Mehmet Çelik'in Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı yüksek lisans tezi *İmam Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri* (İstanbul: Fecr Yayınları, 2017) adıyla neşredilmiştir.

187 Sehâvî, *Fethu'l-mugīs*, 2/339; Kettânî, *Hadîs Literatürü*, 323; Tekineş, *İlelü'l-Hadis İlmi*, 77.

188 İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 43.

189 İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 150.

190 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 12/476-479; Tekineş, "İlelü'l-hadîs", 22/86; Kemal Sandıkçı, "İbn Şeybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/378-379. Eserin sadece *"Müsnedu Emîri'l-mü'minîn 'Ömer b. el-Hattâb"* bölümünün onuncu cüzü Sâmî Haddâd tarafından tahkik edilmeden (Beyrut: 1940), Kemâl Yûsuf el-Hût tarafından tahkikli olarak (Beyrut: 1405/1985) yayımlanmıştır. Kitabın diğer kısımlarının günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. Bk. Sandıkçı, "İbn Şeybe", 20/379.

olduğu anlaşılmaktadır. Buhârî ise Yahyâ b. Ma'în, Ali b. Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi genelde hadis özelde ise ilel ilminin önde gelen âlimlerinden dersler almıştır. Onlar da Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân'ın, Yahyâ ise Şu'be b. Haccâc'ın talebesidir. Ebû Îsâ et-Tirmizî'nin biri *el-'İlelü's-sagīr* diğeri *el-'İlelü'l-kebîr* isimli bu alana ait iki eseri bulunmaktadır. Tirmizî'nin *Sünen*'den önce telif ettiği *el-'İlelü'l-kebîr* eseri *el-'İlelü'l-müfred, 'İlelü't-Tirmizî el-kebîr* adlarıyla da bilinmektedir. *el-ʿİlelü'l-kebîr*, Tirmizî'nin ilelü'l-hadîs ile ilgili bilgisini ve özellikle hocası Buhârî'den öğrenmiş olduğu ilel ilmini sonraki nesle aktarması, hadislerin illetlerinden bahsetmesi ve konuyla ilgili ilk eserlerden olması açısından oldukça önemlidir. Tirmizî, hadislerin illetleri hakkında hocalarına sormuş olduğu sorulara almış olduğu cevapları bir araya getirerek eserini telif etmiştir. Bu eserinde Tirmizî, hadislerin sıhhati ile ilgili bilgiler vermiş, isnâdlarda tashîf, tahrîf, ibdâl, idrâc, kalb, gizli inkıta', râvi isimlerinde hata yapılması, bir sahâbînin rivayetinin başka bir sahâbîden, bir tabiînin rivayetinin başka bir tâbiîden, bir tâbiînin rivayetinin sahâbîden rivayet edilmesi gibi hadislerin illetlerini çeşitleri ile zikretmiş, râvilerin kimlikleri ve cerh ta'dîl durumlarından bahsetmiştir. Âlimler, "Tirmizî bunu *el-ʿİlel'*de rivayet etmiştir" ifadesiyle bu kitabı kastederler.[191] Nûreddin Itr'ın hakkında önemli bilgiler naklettiği[192] eserin asıl hali bilinememekle birlikte Ebû Tâlib el-Kādî tarafından fıkıh bablarına göre tertip edilen şekli yayımlanmıştır.[193] Tirmizî'nin *el-'İlelü's-sagīr*'i *Sünen*'in sonunda elli birinci kitap şeklinde yer alan "Kitâbü'l-'İlel" bölümüdür. Müellif bu bölümde takip ettiği usulü, eserde geçen terimleri açıkladığı için *Sünen*'in mukaddimesi mahiyetindedir. Ayrıca hacmi küçük olmakla birlikte genel anlamda hadis ilimlerinin tümünü ilgilendiren usûl, ricâl, cerh ve tâ'dîl bilgilerini içermesi açısından önemlidir.[194] İlel bilgileri içermekle birlikte usûl konuları da yer almaktadır. İbn Receb'in Tirmizî'nin *Sünen*'in müstakil olarak yer alan "ilel" bölümünü şerheden çalışması ilelin incelendiği önemli bir eserdir.[195]

---

[191] Daha fazla bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Tirmizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/203; Ali Osman Koçkuzu, "Kitâbü'l-İlel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/109; Uğur, Mücteba, "Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî'nin Kitâbü'l-ilel'i", *Diyanet İlmî Dergi*, 36/3 (Ankara: 2000), 45-66.

[192] Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nûreddin Itr, *el-İmâmü't-Tirmizî* (Kahire: Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1970).

[193] Eserin iki baskısı olduğu tespit edilmiştir. Baskıları için bk. Ebû Tâlib el-Kādî, *İlelü't-Tirmizî el-kebîr*, nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî v.dğr. (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1409/1989); a.mlf. *'İlelü't-Tirmizî el-kebîr*, nşr. Hamza Dîb Mustafa, 2 cilt (Amman: Mektebetü'l-aksâ, 1406/1986).

[194] Tekineş, "'İlelü'l-hadîs", 22/86; Kandemir, "Tirmizî", 41/203.

[195] İbn Receb el-Hanbelî'nin eseri *Şerhu ʿİleli't-Tirmizî*'yi tahkik ederek neşredenler arasında Hemmâm Abdürrahîm Saîd (Riyad: 1966; Zerkā: 1987); Subhî Câsim el-Humeyd (Bağdat: 1396/1976); Nûreddin Itr, 2 cilt (Dımaşk: 1398/1978); Subhî es-Sâmerrâî (Beyrut: 1985); Kemâl Ali Ali el-Cemel (Mansûre: 1998) gibi müellifler sayılabilir. Ayrıca Mübârekfûrî eseri *Şifâ'ü'l-'ilel fî şerhi Kitâbi'l-ʿİlel* adlı çalışmasında şerhetmiş

Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr'ın (ö. 292/905) *el-Müsnedü'l-kebîrü'l-mu'allel*'i başka müsnedlerde rastlanılmayacak illetli isnadlar ve ilel bilgileri ihtiva etmektedir. Bezzâr, râvinin teferrüdünü illet kabul etmektedir.[196] Yine Bezzâr'a yakın dönemde Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/920), *Kitâbü'l-'İlel*,[197] Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî el-Hallâl (ö. 311/923), *Kitâbü'l-'İlel*[198] eserlerini telif etmişlerdir. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed el-Herevî (ö. 317/929), *'İlelu'l-ehâdîs fî Kitâbi's-Sahîh lî-Müslim b. el-Haccâc*, çalışmasında *Sahîh-i Müslim*'deki otuz kadar hadisin illetini göstermiştir.[199] Tespit edilebildiği kadarıyla ilk olarak bir hadis kitabını esas alıp illetlerini belirlemeye çalışan Ebü'l-Fazl el-Herevî'dir. Cerh ve ta'dîl ilminin önde gelen âlimlerinden İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) *Kitâbü'l-'İlel*'i[200] fıkıh konularına göre tasnif edilmiş olup[201] muallel rivayetleri incelemektedir. Müellifin babası Ebû Hâtim ve hocası Ebû Zür'a er-Râzî'ye sorarak öğrenmiş olduğu ilel bilgilerini ihtiva eden *'İlelü'l-hadis'*te mükerrerler dâhil toplam 2840 rivayet ele alınmıştır. Müellif, rivayetlerde yer alan illetleri tespit edip açıklamış ve rivayetin sahih isnadını genellikle belirtmeye çalışmıştır. Bu çalışma özellikle, tertibinin güzel ve istifade edilmesinin kolay olması yönüyle önemli ölçüde kabul görmüştür.[202]

Ebû Alî Hüseyn b. Alî en-Nîsâbûrî'nin (ö. 349/960), *Kitâbü'l-'İlel*[203] isminde eseri bulunduğunu Kettânî zikretmektedir. İlel sahasında İbn Adî'nin (ö. 365/976), *el-Kâmil fî*

---

ve eser *Tuḥfetü'l-aḥvezî*'nin 10. cildinin sonunda yayımlanmıştır (Kahire: Matbaatü'l-Ma'rife, 1384/1964) 10/458-530.

196 Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, 113; Dârekutnî, *el-'İlel*, 117-123 (mukaddime). Eseri neşreden Mahfûzurrahmân Zeynullah, Bezzâr'ın hadislerin illetleri konusundaki değerlendirmelerini örnekleriyle ve Dârekutnî ile mukayeseli olarak açıklamaktadır.

197 Kettânî, Hadîs Literatürü, 323; Tekineş, İlelü'l-Hadis İlmi, 77.

198 Sehâvî, Fethu'l-mugīs, 2/339; Kettânî, Hadîs Literatürü, 323; Şâkir, el-Bâ'isü'l-hasîs, 113; Tekineş, İlelü'l-Hadis İlmi, 77.

199 Eser Ali b. Hasan el-Halebî tarafından (Riyad: 1412/1991) neşredilmiştir. Bk. Tekineş, "İlelü'l-hadîs", 22/86. Herevî'nin illet tespit ettiği hadisler hakkında Yavuz Köktaş'ın makalesi bulunmaktadır. Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. Yavuz Köktaş, "Müslim'in Sahîh'ine yapılan en eski Tenkid: Ebü'l-Fadl el-Herevî'nin "İlelu'l-ahâdîs fî Kitâbi's-Sahîh li Müslim adlı eserinin Takdim ve Tercümesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3 (2005), 29-56.

200 Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, 113. İbn Ebû Hâtim'in ilel konusundaki bu önemli eseri, Muhibbüddin el-Hatîb neşriyle iki cilt halinde (Bağdad: 1971, Kahire: 1343-1344/1924-1925, Beyrut: 1405/1985) ve üzerinde bir doktora çalışması yapan (Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-islâmiyye, Külliyetü usûli'd-dîn, 1414/1993) Abdullah b. Abdülmuhsin et-Tüveycirî (Riyad: 1414/1993) tarafından yayımlanmıştır. Yûsuf el-Mar'aşlî'nin *Fehârisü 'İleli'l-hadîs* (Beyrut: 1406/1986), Ebû Muhammed Fâlih eş-Şiblî'nin *el-Müstahrec min Kitâbi'l-'İlel li'bni Ebî Hâtim fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (Kahire: 1413) adlı çalışmaları da önemlidir. Daha fazla bilgi için bk. Raşit Küçük, "İbn Ebû Hâtim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (*Ankara: TDV Yayınları,1999), 19/433. İbn Ebû Hâtim'in bu eseri son dönemde yeni bir tahkikle bir cildi fihrist olmak üzere yedi cilt halinde basılmıştır: İbn Ebû Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, nşr. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüraysiyyi (Riyad: Metâbi'u'l-humeyyidî, 1427/2006).

201 Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, 113; Küçük, "İbn Ebû Hâtim", 19/432-434.

202 Ayrıntılı bilgi, eserin baskıları, eser üzerindeki çalışmalar için bk. Küçük, "İbn Ebû Hâtim", 19/432-434.

203 Kettânî, *Hadîs Literatürü*, 323; Tekineş, *İlelü'l-Hadis İlmi*, 77; Ali b. Abdullah es-Sıyâh, *Cühûdü'l-muhaddisîn*, 18.

du'afâ'i'r-ricâl eseri ayrı bir öneme sahiptir. İbn Adî'nin bu eseri 2200'den fazla zayıf râvinin biyografisini ihtiva eden önemli bir çalışmadır. İbn Adî eserin mukaddimesinde, hadis rivayeti ve tenkidiyle ilgili önemli konulara değinmektedir. Haklarında az da olsa tenkid ifadeleri bulunan râvileri isimlerine göre yarı alfabetik biçimde sıralamakta, her râvi hakkında âlimlerin görüşlerini zikredip cerh edilme sebebini açıklayarak o râvi vasıtasıyla nakledilen hadislerden örnekler vermektedir. Herhangi bir şekilde hakkında tenkid gelen muhaddisleri eserine aldığı için kitabında sika râviler de yer almıştır.[204]

İlel konusunda en kapsamlı eser Dârekutnî'nin *ʿİlelü'l-hadîs*'idir.[205] Eser, *Kitâbü'l-'İleli'l-kebîr, 'Kitâbü'l-'İlel ve 'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* adlarıyla da bilinmektedir.[206] *ʿİlelü'l-hadîs*, bu alanda daha önce benzeri bulunmaması, kendisinden sonra onun gibisi yazılamaması ve ilel kitapların en hacimlisi olması sebebiyle önemlidir.[207] Dârekutnî'nin talebesi Ebû Bekir el-Berkānî'ye yazdırdığı, onun da müsned tertibine koyduğu eser beş cilt hacminde olup yazmaları çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır.[208] Müellif, 1818 hadisin illetini incelenmekte bazan bir hadisin illetini araştırırken otuz kadar farklı rivayeti nakletmektedir.[209]

Dârekutnî'nin ahkâmla ilgili özellikle illetli hadisleri içeren *es-Sünen* kitabı da ilel eserleri arasında zikredilebilir. Eserde ahkâmla ilgili illetli hadisler yer almakta bunların arasındaki farklılıklar ve rivayetlerdeki kusurlar ortaya konulmaktadır. Sahih, hasen, zayıf ve mevzû hadislerin yer aldığı *es-Sünen*'in bazı bölümlerinde hiçbir makbul hadise rastlanmadığı görülmektedir.

Ebû Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Kitâbü'l-'İlel*'i,[210] *el-ʿİlel ve ʿİlelü'l-hadîs* isimleriyle de zikredilmektedir.[211] Burada Hâkim'den iki asır sonra İbnü'l Cevzî'nin (ö. 597/1201) telif ettiği *el-'İlelü'l-mütenâhiye fi'l-âhbâri'l-vâhiye* eserini zikretmek gerekir.[212]

---

[204] Daha geniş bilgi için bk. Selman Başaran, "İbn Adî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/296-298; Tekineş, *İlelü'l-Hadis İlmi*, 75; Tekineş, "'İlelü'l-hadîs", 22/84.

[205] Dârekutnî'nin talebesi Ebû Bekir el-Berkānî'ye ezberinden yazdırdığı, onun da müsned tertibine koyduğu esedir. Nşr. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefî (Riyad: Dâru Taybe, 1405-1415/1985-1994).

[206] Kettânî, *Hadîs Literatürü*, 323.

[207] Itr, *Menhecü'n-nakd*, 454; Şâkir, *el-Bâʿisü'l-hasîs*, 113.

[208] Kettânî, *Hadîs Literatürü*, 323; İsmail Lütfi Çakan, "Dârekutnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/488-490.

[209] Eser on dört cilt halinde neşredilmiştir: nşr. Mahfûzürrahman Zeynullah es-Selefî (Riyad: Darü't-Taybe, 1432/2011).

[210] Kettânî, *Hadîs Literatürü*, 323; Tekineş, *İlelü'l-Hadis İlmi*, 82.

[211] M. Yaşar Kandemir, "Hâkim en-Nîsâbûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/192.

[212] Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 1/303. İbnü'l-Cevzî'nin uydurma denecek kadar zayıf olan rivayetleri ele alan bu eserini İrşâdülhak el-Eserî yayımlamış (Lahor: 1399/1978; Faysalâbâd-Pakistan: İdâratü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1401/1981); bu neşri esas alarak kitabı ayrıca Halîl el-Meys neşretmiştir (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye,

İbnü'l-Cevzî, kendileri ile ihticac olunmayan çok zayıf, vâhî rivayetleri bir araya getirdiği sünen kitapları tertibindeki eserinde önce hadislerin bütün tariklerini ele almakta, ardından bunları muhaddislerin hadisler ve râviler hakkındaki görüşlerine dayanarak tenkid etmektedir. İbnü'l-Cevzî, değerlendirmelerinde müteşeddit davranmasından dolayı tenkid edilmiştir.[213]

İlel ilminde dönüm noktası İbnü's-Salâh'tır. Onunla ile beraber ilel teriminde anlam daralması meydana gelmiş ve "ilelü'l-hadîs" ile "muallel hadîs" tamamen birbirinden ayrılmıştır. Zira ilelü'l-hadîs tüm zayıf hadis çeşitlerini kapsamakta ve illetli olan rivayetlerin her biri hakkında değerlendirmeler yapılmaktadır. Ayrıca zayıf râviler adâlet, zabt gibi her yönden değerlendirmelere tâbi tutulmaktadır. Muallel hadis ise İbnü's-Salâh ile beraber, zayıf hadis çeşitleri içerisinde yer alan birçok hadis türünden sadece bir türüne hasredilmiştir. İbnü's Salâh'ta, ilelü'l-hadîs ile kendisinin kavramlaştırdığı muallel hadis arasına net bir ayrım koyarak şunları söylemiştir:

> *Bundan sonra bil ki, illet kelimesi, daha önce bahsettiğimiz hadisin sıhhatine zarar veren sebeplerin dışında kalan, sözlük anlamına uygun olarak, bir hadisi sıhhat durumundan çıkarıp zayıf hâle getiren, kendisiyle amel etmeyi engelleyen sebepler için de kullanılmaktadır. İşte bu sebeple ilelü'l-hadîse dair yazılan eserlerde, yalan, gaflet, sûü'l-hıfz ve bunlar gibi cerh türlerine rastlanmaktadır.*[214]

İlelin bir disiplin olarak ele alınıp değerlendirildiği ilk müstakil çalışma İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393), *Şerhu 'İleli't-Tirmizî* eseridir. İbn Receb, *el-ʿİlelü's-sagīr*'i, Tirmizî'nin metinlerini ilâvelerle genişletip ve eksiklerini tamamlamak suretiyle şerh etmiştir. Eser, Tirmizî'nin *Sünen*'ine müellifin yazdığı yirmi ciltlik *Şerhu Câmi'i't-Tirmizî*'nin günümüze ulaşan son bölümünden ibarettir. İbn Receb, eserin sonunda ilel ilmiyle ilgili bazı bilgilere ve kurallara yer vermiştir. Bu eserden sonra İbn Hacer'in (ö. 852/1448), *ez-Zehru'l-matlûl fi'l-haberi (fî maʿrifeti)'l-maʿlûl*'ünü zikretmek gerekir.

İlelü'l-hadîs eserlerinin telifi hicri IV. asırdan sonra azalmış hatta nadir görülmüştür. Tespit edilebildiği kadarıyla bu konudaki en son çalışmanın, Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) Dârekutnî'nin *el-'İlel*'inden seçtiği *Ref'u'l-kelel 'ani'l-'ilel* adlı kırk hadis mecmuası olduğu anlaşılmaktadır. İllet/ilel bilgisini içeren kitaplar, yukarıda sıralamaya çalıştığımız eserlerden ibaret olmayıp, başka hadis eserlerinde de ilel ilmi ve bazı hadislerin illetleriyle ilgili açıklamalar yer almaktadır. Bunun yanında fıkıh, tefsir gibi çeşitli ilim dallarına ait eserlerde geçen hadisler üzerine yapılan çalışmalarda rivayetlerin kaynakları

1403/1983). Zehebî eseri *Telhîsü'l-ʿİleli'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye* adıyla özetlemiş, bu çalışma Mahfûzürrahmân Zeynullah tarafından üç cilt halinde tahkik edilmiştir (Medine: el-Câmiatü'l-islâmiyye Kısmü'd-dirâsâti'l-ulyâ, Yüksek Lisans Tezi, 1400/1980).

213 Kettânî, Hadîs Literatürü, 324.

214 İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 60.

belirtilmekte ayrıca illetler de açıklanmaktadır. Bu tür eserlere örnek olarak Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî'nin (ö. 762/1360) *Nasbü'r-râye fî ehâdîsi'l-Hid*âye'si zikredilebilir.

İlel ilminin sahihi zayıftan ayırabilme noktasında önemli bir işleve sahip olması sebebiyle hadisçiler tarafından bu ilme özel bir önem atfedilmektedir. Bu sebeple de son yüzyılda ilel ve hadislerin illetleri üzerine akademik çalışmalar yapılmaktadır. Ali b. Abdullah es-Sıyâh, *Cühûdü'l-muhaddisîn fî beyâni 'ilelil-hadîs* adlı eserinde başlangıçtan İbn Hacer'e kadar 149 âlimin ayrı ayrı bu ilimde gösterdikleri gayretlerini ve eserlerini ele almıştır.[215] İlel konusunda kaleme alınmış eserlerden günümüze kadar ulaşanların sayısı az değildir.

2.2. Buhârî

Tezde, Dârekutnî'nin *Sahîh-Buhârî'*ye yönelttiği tenkidler incelendiği için Buhârî'yi, ilel ilmindeki konumunu ve eserinin özelliklerini bilmek gerekmektedir. Zira kişiliğini, ilmî metodunu, ilel bilgisini ve *Sahîh-Buhârî*'nin özelliklerini anlamak tenkidleri değerlendirmede önem arz etmektedir. Bu sebeple Buhârî'nin hayatı, ilmî kişiliği ilel, cerh-ta'dîl ve usûl yönünden incelenerek eserleri ile münekkit özelliği hakkında kısaca bilgi verilecektir.

2.2.1. Hayatı

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fî el-Buhârî, 13 Şevval 194 (20 Temmuz 810) cuma günü bugün Özbekistan'ın batısında yer alan Buhârâ'da doğdu. Künyesi Ebû Abdillâh, nisbesi el-Cu'fî[216] ve el-Buhârî'dir. Babası İsmâil, Hammâd b. Zeyd'i görmüş ayrıca Mâlik b. Enes ve Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) gibi âlimlerden hadis dinlemiştir. Buhârî çocukken babası vefat etmiş[217] hadise dair bazı kitapları oğluna intikal etmiştir. Buhârî babasından kendisine kalan kitaplardan biri olan Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmi'*ini Ebû Hafs Ahmed b. Hafs'tan (ö. 216/831) dinlemiştir.[218]

---

[215] Ali b. Abdullah es-Sıyâh, *Cühûdü'l-muhaddisîn*, 14-40. Kaynaklarda zikredilen veya günümüze kadar ulaşan ilel eserleri ile ilgili detaylı bilgi için bk. Kettânî, *Hadîs Literatürü*, 322-324; Ayşe Güler, *İllet sebebi olarak teferrüd el-ilelü'l-kebîr özelinde* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 212-215.

[216] Buhârî, dedesinin dedesi olan Berdizbeh Mecûsî olup, onun oğlu Mugīre'nin Buhara Valisi Cu'feli Yemân vasıtasıyla müslüman olması sebebiyle Cu'fî nisbesiyle de anılmıştır.

[217] Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/324; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/383-384; Muhammed Mustafa el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâîl", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/368.

[218] Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm, 2/330*.

On yaşında hadis öğrenmeye ve ezberlemeye başlayan Buhârî, Dâhilî'nin rivayet hatalarını tashih etmesiyle dikkatleri çekti.[219] On altı yaşında Abdullah b. Mübârek ve Vekî' b. Cerrâh'ın kitaplarını ezberledi.[220] Buhârî annesi ve kardeşi Ahmed'le gittiği hac sonrası kendisi Mekke'de kalarak Ebû Abdurrahman el-Mukrî, Hallâd b. Yahyâ, Hassân b. Hassân ve Humeydî gibi hocalarından hadis tahsil etti. Nîsâbûr, Re'y, Bağdat, Basra, Kûfe, Medine, Mısır, Şam ve Nîşâbur gibi ilim merkezlerine giderek muhaddislerden istifade etti.[221] Belhliler'in isteği üzerine onlara kendilerinden ilim tahsil ettiği bin hocasından birer hadis yazdırdı. Buhârî, kendilerinden hadis yazdığı kişilerin sayısını 1080 olarak zikretmektedir.[222] Talebeleri arasında İmam Müslim, Tirmizî, Ebû Hâtim, Sâlih b. Muhammed Cezere, Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî, Mehâmilî'nin iki oğlu Hüseyin ve Kāsım, Ebû Zür'a er-Râzî, Muhammed b. Nasr el-Mervezî gibi muhaddisler bulunmaktadır. Müslim *Sahîh*'i dışında, Nesâî *Sünen* ve *el-Künâ*'da Buhârî'den hadis rivayet etmiştir.[223]

Bir gece yazdığı hadisleri hesapladığında senedleri muttasıl iki yüz bin civarında hadis kaydetmiş olduğunu bildirmesi onun hadisleri yazma gayretini ve ileri seviyedeki hadis bilgisini ortaya koymaktadır.[224] İbn Adî'nin rivayetine göre, farklı yerlerden gelmiş kişilerin huzurunda Bağdatlı muhaddisler yüz hadisin sened ve metinlerini birbirine karıştırarak on kişiye sordurdular. Her birine bilmiyorum cevabını veren Buhârî, sonunda hadislerin sened ve metinlerinin doğrusunu söyledi. Bu durum onun kuvvetli hafızasını, yazdığı hadisleri ezberlediğini, hadislerin metin ve senedlerine vukûfiyetini göstermektedir.[225] Ebû Abdullah Firebrî, *el-Câmi'u's-sahîh*'i Buhârî'den 90.000 kişinin dinlediğini, kendisinden başka kitabı rivayet edenin kalmadığını söylemektedir.[226]

Buhârî Semerkant'a üç mil mesafede bulunan Hartenk'te 256 yılının Ramazan Bayramı gecesi vefat etti, ertesi gün orada toprağa verildi.[227]

---

219 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/326-330; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/385 .
220 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/326; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/385.
221 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/386-387.
222 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 23/387, 406.
223 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 23/389.
224 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 23/405.
225 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/340-341; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 23/402.
226 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 23/390. Buhârî'nin hayatı ve eserleri hakkında ayrıca bk. Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 141-156.
227 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 23/461-464.

2.2.2. Eserleri

el-Câmi'u's-sahîh: Buhârî, hocası İshâk b. Râhûye'nin (ö. 238/852) "Keşke sahih hadisleri muhtasar bir kitapta toplasanız" tavsiyesi[228] ve/veya gördüğü rüya[229] üzerine telif ettiği nakledilmektedir.[230] Dilimizde *Sahîh-i Buhârî* diye şöhret bulan eser, bölümlerin ve konuların tespiti, sıralanışı, bab başlıkları ve rivayetlerin seçimi açısından değerlidir. Buhârî *el-Câmi'u's-sahîh*'i Buhara'da yazmaya başlamış, Mekke, Medine ve Basra'da devam etmiş, 600.000 kadar hadis arasından seçerek on altı yılda tamamlamıştır. Yeryüzünde çok az sayıda esere gösterilen bir ihtimama mazhar olmuş ve İslâm dünyasında üzerine üç yüzden fazla inceleme, şerh, haşiye, etraf, ricâl, müstedrek, ihtisar, cem ve çeşitli çalışmalar kaleme alınmıştır. [231]

el-Câmi'u's-sahîh'i Firebrî, Hammâd b. Şâkir, İbrâhim b. Ma'kıl, Tâhir b. Muhammed b. Mahled en-Nesefî, Ebû Talha Mansûr b. Muhammed el-Bezdî ve çok sayıda kişi rivayet etmiştir.[232] Ancak rivayetlerin hepsi günümüze ulaşmamıştır.

***et-Târîhu'l-kebîr*:** Buhârî'nin on sekiz yaşında Medine'de Resûlullah'ın (s.a.v.) kabri yanında yazmaya başlayıp yaptığı ilâve ve düzeltmelerle vefatına yakın tamamladığı *et-Târîhu'l-kebîr* sahasının ilk eserlerindendir. Buhârî, kitabın hacmini büyütmemek için râviler hakkında bildiklerinin hepsini esere almamıştır. Kitabı üç defa tasnif ettiği kendisinden nakledilmiştir.[233] Muhaddislerin övgüsüne mazhar olan eserde müellif, sahâbeden kendi zamanına kadar 13.000'e yakın sika veya zayıf râvi hakkında bilgileri alfabetik olarak zikretmektedir.[234] Ayrıca onun bu eseri hadislerin illetlerine dair görüşlerinden bir kısmını görebilme imkânı verdiği için değerlidir.

---

228 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/394; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 1/8.

229 Buhârî'nin o günlerde rüyasında elindeki bir yelpaze ile Resûlullah'ın (s.a.v.) huzurunda onu serinlettiğini gördüğü ve rüya tabircileri bunu Resûlullah'ı (s.a.v.) ona isnat edilen yalanlardan koruma şeklinde yorumladığı zikredilmiştir. Bk. el-A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâîl", 6/368.

230 Muhammet Beyler, Nevevî'nin eserin telifi için iki sebebi de etkili bulduğu neticesine ulaşmıştır. Bk. Muhammed Beyler, "Nevevî'nin Sahîh-i Buhârî Üzerindeki Mesaisi", *İslam İlim Geleneğinde NEVEVÎ*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 562.

231 Doktora ders döneminde hazırlanan ödevde üç yüz küsur çalışma ismen tespit edilmiştir. Bu konuda ayrıca bk. Sandıkçı, S. Kemal, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

232 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/389.

233 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/395.

234 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/326. Eser hakkında daha fazla bilgi için bk. Cemal Ağırman, "et-Târîhu'l-kebîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/89-90. *et-Târîhu'l-kebîr*, Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî tarafından dört cilt (Haydarâbâd: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1360-1378) ve on iki cilt (Beyrut: 1407/1986; IX-XI ciltler, İbn Ebû Hâtim ve Hatîb el-Bağdâdî'nin tenkidleri, son cilt ise fihrist) olarak ve Mustafa Abdülkādir Ahmed Atâ tahkikiyle dokuz cilt (Beyrut 1422/2001, *Kitâbü'l-Künâ* ile birlikte ve son cilt fihrist) halinde neşredilmiştir. Yine eser, Muhammed b. Sâlih el-Debbâsî tahkikiyle (Riyad: en-Nâşirü'l-Mütemeyyiz; Medine: Dârü'n-nasîha, 2019/1440) on iki cilt olarak basılmıştır.

et-Târîhu'l-evsat bu eserin muhtasarı olmakla birlikte kronolojik usule göre tertîb edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Buhârî eserinde râvileri isimleri, künyeleri, hoca ve talebeleri, doğum-ölüm tarihleri, hadis nakletmedeki durumları, seyahat ettikleri ilim merkezleri, şahsî veya itikâdî görüşleri vb. hakkında bilgiler vermiştir.[235]

***et-Târîhu's-sagīr*:** *et-Târîhu'l-kebîr*'in muhtasarıdır. Bu eserde Buhârî, râvileri vefat tarihlerine göre sıralamakta ve onlar hakkında diğer eserlerinde rastlanmayan bilgiler vermektedir.[236]

***Kitâbü'l-Künâ*:** *et-Târîhu'l-kebîr*'i tamamlayıcı mahiyetteki eser, künyeleriyle tanınan 1000 kadar râvi hakkında bilgiler içermektedir.

Ayrıca hocalarının adlarını yazdığı bir *Meşyeha*'sı ve Buhârî'nin üç râvi ile Resûlullah'a (s.a.v.) ulaşan rivayetlerini ihtiva eden *es-Sülâsiyyât*'ı bulunmaktadır. Buhârî'nin râviler hakkındaki bu değerli eserleri yanında küçük hacimli olan başka eserleri de bulunmaktadır. Nitekim 418 râviyi ihtiva eden alfabetik *Kitâbü'd-Du'afâ'i's-sagīr*, önemli kişiler hakkında bilgi veren *et-Tevârîh ve'l-ensâb* ve *et-Târîh fî ma'rifeti ruvâti'l-hadîs ve nakaleti'l-âsâr ve temyîzi sikātihim min du'afâ'ihim ve târîhi vefâtihim* eserleri bulunmaktadır.

Diğer taraftan Buhârî'nin farklı konularda eserleri de bulunmaktadır ki bunlar arasında ahlâk hadislerini ihtiva eden *el-Edebü'l-müfred,* kulların Kur'an-ı telaffuzunun mahluk olduğunu açıklayan *Halku ef'âli'l-'ibâd*, namazda rükûa varırken ve rükûdan kalkarken tekbir getirmek hakkında *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât*, farz namazlarda cemaatin kıraatinin gerekliğini anlatan *Kitâbü'l-Kırâati halfe'l-imâm* zikredilebilir. Ayrıca *el-ʿAkīde(et-Tevhîd), Kitâbü'l-Îmân, Ahbârü's-sıfât, el-İʿtisâm, Kitâbü'l-ʿAtîk, el-Eşribe, el-Hibe, el-Vuhdân* (sadece bir hadis rivayet eden sahâbîlere dair)*, Esmâʾü's-sahâbe, et-Tefsîrü'l-kebîr, el-Mebsût, Kazâya's-sahâbe ve't-tâbiʿîn, el-ʿİlel, el-Fevâʾid, Birrü'l-vâlideyn, el-Câmiʿu's-sağīr, el-Câmiʿu'l-kebîr ve Kitâbü Ashâbi'n-nebî*, Buhârî'nin teliflerindendir.[237] Bunlardan *el-'İlel* gibi bazı eserleri bu güne ulaşmamış ya da henüz yazmalarına rastlanamamıştır.

---

[235] Eser iki cilt halinde *et-Târîhu'l-evsat* ismiyle Muhammed b. İbrâhîm el-Leheydân tarafından neşredilmiştir (Riyad: Dârü's-samey'î, 1418/1998).

[236] Eserin baskıları arasında, Muhammed el-Ca'ferî (Allahâbâd: 1324, Ahmedâbâd: 1325) ve Mahmûd İbrâhim Zâyed (2 cilt, Kâhire: Dârü't-türâs, Haleb: Dârü'l-Ve'y, 1396-1397/1976-1977) ile son çalışmaya hadislerin fihristlerini ekleyen Yûsuf el-Mar'aşî (Beyrut: 1986) neşirleri zikredilebilir. Eser her ne kadar *et-Târîhu's-sagīr* ismiyle basılsa da araştırma neticesinde *et-Târîhu'l-evsat* olduğu tespit edilmiştir. *et-Târîhu's-sagīr*'in yazma nüshalarından incelenmesi gerekmektedir. Bk. Öksüz, Nilgün, *Hadis-tarih ilişkisi ve Buhârî'nin et-Târîhu'l-Evsat'ındaki metodu* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 51-56.

[237] İbn Hacer, İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/554-556.

2.2.3. İlmî şahsiyeti

Buhârî'yi yakından tanıyan âlimlerin takdirleri, sözlerine verdikleri önem, hadis meclisine gösterilen ilgi onun ilmî şahsiyeti ve otoritesi hakkında fikir vermektedir. Hadis ilminin yanında fıkıh ilminde de söz sahibi olan Buhârî'yi hocaları takdir etmiştir. Onun hakkında Ya'kūb b. İbrâhim ed-Devrakī, "Buhârî bu ümmetin fakihidir" demektedir.[238] Uzun süre birlikte olduğu hocası Ahmed b. Hanbel, Horasan'da Muhammed b. İsmâil gibi başka bir âlimin yetişmediği görüşündedir.[239] Basralı hocalarından Bündâr Muhammed b. Beşşâr Buhârî gibi bir âlimin kendilerine gelmediğini söyledi. Ayrıca Buhârî Basra'ya gelince onunla iftihar ettiğini söyleyerek kucakladı.[240]

Hadisleri küçük yaşta ezberlemeye başladı. Erken yaşlarda senedlere vakıftı. Meselâ Muhammed b. Selâm Bîkendî'nin (ö. 225/839) Buhârî hakkında "yetmiş bin hadis ezberlemiş çocuk" demesi onun daha gençliğinde bu ilimdeki birikimini göstermektedir.[241] Humeydî (ö. 219/834) de bir hadis hakkında muhaddislerden biriyle aralarında ihtilâf meydana gelince henüz on sekiz yaşında bulunan Buhârî'yi hakem tayin etmişti.Bunun üzerine Buhârî konuyu değerlendirerek onun görüşünün haklı olduğunu açıkladı.[242]

Muhaddislerden semâ ve bildiklerini rivayet etmek için ömrünün son zamanlarına kadar rıhleleri devam etmiştir. Irak, Hicâz, Şam ve Mısır muhaddislerinden binden fazla kişiyle çok defa biraraya gelmiş, Şam ve Mısır'a iki, Basra'ya dört defa yolculuk yapmış, Hicâz'da altı yıl kalmıştır. Mekkî b. İbrâhim, İbn Şakīk, Kuteybe, Şihâb b. Ma'mer gibi Horasan muhaddisleriyle birlikte Kûfe ve Bağdad'a çok sayıda rıhlesi bulunmaktadır.[243] Her gittiği yerde muhaddislerin ve halkın tecceccühü ile karşılandı. Meselâ Buhârî Nîsabûr'a ulaştığında dört bin atlıyla birlikte yaya olarak çok sayıda kişi karşılamaya gelmişti.[244] Bu yolculuklarında çok sayıda kişiye hadis rivayet etmiştir. Nitekim genç yaşta Basra'ya geldiğinde kendisinden imlâ meclisi taleb edildi. Ertesi gün toplanan binlerce kişiye Basra'lı râvilerden hadis nakletti. Her hadisi oradakilerin bildiği isnadla birlikte bilmedikleri tariklerle de nakletti.[245]

---

238 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/342.
239 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/343.
240 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/337-338.
241 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/345.
242 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 23/393.
243 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 23/400.
244 Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ ', 23/430.
245 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 23/403.

Buhârî çeşitli ilim merkezlerinde çok sayıda muhaddisten hadis aldı. İbn Hacer'in Muhammed b. Ebû Hâtim'den naklettiğine göre Buhârî, 1080 muhaddis hocasından hadis yazdı. Ayrıca kendisi bunların hepsinin "imanın kavl ve amel olduğu"na inanan kişiler olduklarını söyledi.[246] Onun bu sözünden hocalarını iman konusunda kendisi gibi düşünen ve hassas, hadis ilmine vakıf kişiler arasından seçiği anlaşmaktadır. Hocası İshâk b. Râhûye, onun hadis bilgisini "Kitabımdan yetmiş bin hadise bakar gibiyim" diyerek medh etmiştir. Muhammed b. Hamdeveyh bizzat kendisinden yüz bin sahih, iki yüz bin gayri sahih hadis ezberlediğini nakletmiştir.[247]

Diğer taraftan Buhârî hocaları ile mukayese edilerek üstünlüğü ifade edilmiştir. Nitekim Ebû Amr Ahmed b. Nasr el-Haffâf (ö. 299/912), Muhammed b. İsmâil'in hadisi İshâk b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel ve diğerlerinden yirmi derece daha iyi bildiğini zikreder.[248]

Buhârî, her kitabını üçer defa tasnif ettiğini söylemiştir.[249] Bu onun ilimde hassasiyetini ve titizliğini ifade etmektedir. Hadis ilimlerinde dikkatli, öğrenmede azimli olması sebebiyle İbn Sâ'id onun hakkında "el-Kebşü'n-nettâh" derdi.[250] İlim için kime gitse, gittiği kişinin istifadesi kendisinden daha fazla oldu.[251]

2.2.4. İlel ilmindeki yeri

Buhârî, ilel ilminin önde gelen değerli âlimlerindendir. Râviler hakkındaki bilgisi, cerh ve ta'dîl birikimi, çok sayıda hadisi ezberlemesi, hadislerin tariklerine vukûfiyeti, küçük yaştan itibaren hadislerdeki hataları tashih etmesi ve rivayetlerde gizli illetleri tespitteki mahareti onu ilel ilminde değerli kılan hususiyetlerdir. Bu hususiyetler, Buhârî'nin hocalarının ve onu yakinen tanıyan âlimlerin ifadelerinde açıkça görülmektedir. İlletleri tespit etmesi sebebiyle hadis tabibi olarak nitelenen Buhârî'yi Müslim طبيب الحديث فى علله sözüyle methetmiştir.[252]

---

246 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 1/11. Ayrıca bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/400.

247 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/347; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/408, 409.

248 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/349.

249 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/395.

250 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/402.

251 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 23/404.

252 Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugāt* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.), 1/70; İbn Dakīkul'îd, Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kūsî, *el-İlmâm bi-ehâdîsi'l-ahkâm*, nşr. Muhammed Halûf el-Abdullah (Suriye: Dârü'n-nevâdir, 1430/2009), 1/311; Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *Sahîhu Ebî Abdullah el-Buhârî bi Şerhi'l-Kirmânî (el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî)* (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1401/1981), 1/11.

İlele dair görüşleri talebesi Tirmizî'nin nakliyle bilinen Buhârî'nin kendisine ait *el-'İlel* adlı eserinin olduğu da yukarıda zikredilmişti.[253] Tirmizî, râvi ve muhaddisler hakkında kısa değerlendirmeler yaptığı *Sünen*'in sonunda yer alan bölümde Buhârî'den bahseder. İlel konusunda çokça istifade ettiği hocası Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'yi "Ne Irak ne de Horasan'da illetler, tarih ve isnadlara vakıf olma hususunda ondan daha iyi birisini gördüm." ifadeleri ile tavsif eder.[254] Ayrıca Tirmizî, hocası Buhârî'nin Nisâbûr'da bulunduğu beş yıl içerisinde ona sorduğu hadisleri ve hocasının bu rivayetleri değerlendirmelerini bir araya getirerek *el-ʿİlelü'l-kebîr*'i telif etmiştir. Eser, ilel ilminde mütehassıs iki âlimin müzâkerelerinin yer alması ve Buhârî'nin illet hakkındaki görüşlerini ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Tirmizî eserinde Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî (ö. 255/869) ve Ebû Zür'a er-Râzî ile soru cevaplarına yer verse de Buhârî'den zikrettikleri çoğunluğu oluşturur.[255] Nitekim İmam Tirmizî bizzat kendisi hadislerdeki illetler, ricâl ve tarih ilimlerinin çoğunu İmam Buhârî'den öğrendiğini söylemiştir.[256] İlel hakkında eserinden de bahsedilen hocası Zühlî'nin, bir cenazede rastladığı Buhârî'ye râvî isimleri ve hadisteki illetler hakkında sorular sorduğu, onun da her soruya hemen cevap verdiği anlatılmıştır.[257] Ayrıca Tirmizî, *el-ʿİlelü'l-kebîr*'de hocası Buhârî'nin: "Hadisinin sahih olanını zayıfından ayırt edemediğim hiç kimseden rivayette bulunmam, ondan hadis de yazmam"[258] dediğini nakleder. Bu söz onun ilmî derecesinin üstünlüğünü, genel olarak eserlerinde özellikle de *Sahîh*'te metodunun inceliklerini ve enginliğini anlatan çok değerli bir ifadedir.[259]

Zehebî, Buhârî'yi cerh ve ta'dîlde mutedil âlimler arasında zikretmektedir. Ayrıca onun cerh ıstılahlarını hangi mânalarda kullandığını örneklerle açıklamaktadır. Meselâ, سكتوا عنه ibaresinden her ne kadar bahsedilen kişi hakkında âlimler cerh ve ta'dîlde bulunmadığı

---

253 İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *el-Muʿcemü'l-müfehres ev Tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-eczâʾi'l-mensûre*, nşr. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1998), 158.

254 Tirmizî, *es-Sünen*, 6/232; Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/348; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, 1/ 337; Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ ', 23/425.

255 Çiçek, Gülbeyaz, *İllet Sebebi Olarak Iztırâb (Tirmizî'nin el-'İlelü'l-Kebîr'i Özelinde)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 62-66.

256 Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-Sahîh Sünenü't-Tirmizî* (sonunda *el-ʿİlelü's-sagīr*), nşr. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr. (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1382-1397/1962-1977), 5/738.

257 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ ',* 23/425; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 1/547.

258 Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-ʿİlelü't-Tirmizî el-kebîr*, nşr. Subhî es-Sâmerrâî v.dğr. (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1409/1989), 389.

259 Avvâme, Muhammed, *Min menheci'l-imâm Müslim fî arzi'l-hadîsi'l-muallel fi Sahîhihî* (Cidde: Dârü'l-Minhâc; Medine: Dârü'l-yüsr, 2017/1438), 66.

anlaşılsa da Buhârî'nin maksadı kişinin terkedildiği, ondan hadis alınmadığıdır. Yine فيه نظر dediği kişi itham edilen veya sika olmayandır ki zayıftan daha aşağı durumdadır.[260]

Buhârî, isnadlardaki gizli kusurlara vakıftır. Abdullah b. Râfi'nin Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet ettiği "Azîz ve Celîl olan Allah toprağı (yeri) cumartesi günü yarattı…" hadisini Ahmed b. Hanbel, Müslim, Bezzâr ve Nesâî tahrîc etmişlerdir. Ebû Hüreyre'nin (r.a.) Resûlullah'dan (s.a.v.) rivayeti olarak geçmektedir.[261] Oysaki Buhârî bu isnaddaki illeti bildiği için hadisi Ebû Hüreyre'nin Ka'bu'l-Ahbâr'dan rivayet ettiğini zikretmektedir.[262] Nitekim Mizzî (ö. 742/1341) ve Kastallânî bu hadisi Ebû Hüreyre'nin (r.a.) Ka'bu'l-Ahbâr'dan rivayet ettiğini, dinleyen râvilerden birisinin karıştırarak Resûlullah'a isnad ettiğini izah etmişlerdir.[263]

Nakledildiğine göre Amr b. Zürâre ve Muhammed b. Râfi' Buhârî'ye hadislerin illetleri hakkında sorular sordular. Ayrılacakları zaman orada bulunanlara "Ebû Abdullah'ı yanıltamazsınız, o bizden daha iyi biliyor, anlıyor ve fark ediyor" dediler.[264] Buhârî hocalarına da bildiği isnadlar ve hadislerdeki illetleri söylemekten çekinmemiştir. Hocaları onun açıklamalarını kabul etmişlerdir. Meselâ hocası İshâk b. Râhûye ile birlikteyken Buhârî ona itiraz edince söylediğini kabul etti ve şöyle dedi: "Ey hadis ilmi topluluğu, bu gence dikkat edin, ondan hadis yazınız. Şayet Buhârî Hasan b. Ebü'l-Hasan el-Basrî zamanında olsaydı hadis ve fıkıh bilgisi sebebiyle insanlar ona başvurmak zorunda kalırlardı."[265]

Basralı hocalarından ve "emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" denilen Ali b. Medînî'ye, "Buhârî sadece senin yanında tevazu gösteriyor" dediler. İbnü'l-Medînî de, "Siz ona bakmayın, onun gözleri kendi gibi birini daha görmemiştir" karşılığını verdi. İmam Buhârî, kendisini kıskananlardan birisinin sorduğu hadis hakkında "bilmiyorum" diye cevap verdi. Bunu hocaları Amr b. Ali el-Fellâs'a (ö. 249/864) giderek anlattılar. Bunun üzerine hocası şu sözü söyledi: "Buhârî'nin bilmediği hadis, hadis değildir."[266] Ebû Bekr Muhammed b. İshâk (İbn Huzeyme) ise, "Şu gökyüzünün altında hadisleri Buhârî'den daha iyi bilen birini görmedim"

---

[260] Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī, *el-Mûkıza fî ʿilmi mustalahi'l-hadîs*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1405/1985), 83.

[261] Ahmed b. Hanbel, Müsned, 14/82 (no: 8341); Müslim, "Sıfatü'l-kıyâme", 27 (no: 2789); Bezzâr, *Müsned*, 15/35 (no: 8228); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/20 (no: 10943).

[262] Buhârî, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1407/1986), 1/413-414.

[263] Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf bi-maʿrifeti'l-etrâf*, nşr. Abdüssamed Şerefeddin (b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 10/133 (no: 13557); Kastallânî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Bulak: Matbaatü'l-kübra'l-âmiriyye, 1323), 5/248.

[264] Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/348.

[265] Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/348.

[266] Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/338; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâʾ ve'l-lugāt*, 1/69.

demektedir.[267] Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim ise Buhârî'nin meclisinde yanında bulunur ve onun söylediklerini dinlerlerdi.[268]

Buhârî, bir kişiden hadis yazacağında onun ismini, nisbesini, rıhlelerini, hadisi nasıl aldığını sorardı. Bu mümkün olmazsa o kişiden hadis nüshasını göstermesini isterdi. Başkaları ise hadis yazdıklarında bu kadar titiz davranmazlardı. Abbas b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271/884), hadis ilmini Buhârî kadar titiz ve güzel tahsil edeni görmediğini, onun hem bilinmesi gerekenleri hem de bütün ayrıntıları araştırıp tespit ettiğini zikretmektedir. İbrâhim b. Havvâs'tan (ö. 291/904), Ebû Zür'a'nın Buhârî'nin huzurunda genç bir öğrenci gibi oturduğu, ilelü'l-hadîs hakkında sorular sorduğu nakledilmiştir.[269]

Buhârî eserlerine aldığı hadisleri hangi prensiplere göre seçtiğini kaydetmemiştir. Onun bu prensipleri (şartlar) daha sonra eserleri incelenmek suretiyle tesbit edilmiştir. Bununla beraber Buhârî bazı râviler hakkında tenkidde bulunurken bir kısım prensiplerinden söz etmiştir. Meselâ İbn Ebû Leylâ hakkında sadûk demekte fakat hadisin sahihi ile zayıfını birbirinden ayırt edemediği için ondan ve onun gibilerden hadis rivayet etmediğini söylemektedir.[270]

Nîsâbûr'da Buhârî'nin meclisinde Müslim'de bulunmaktayken birisi, meclisin keffareti hakkındaki hadisi Haccâc b. Muhammed ↔ İbn Cüreyc ↔ Mûsâ b. Ukbe ↔ Süheyl b. Ebû Sâlih ↔ babası (Ebû Sâlih) ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) isnadıyla rivayet ederek Buhârî'ye bu konudaki görüşünü sordu.[271] Orada bulunan Müslim, "İbn Cüreyc Mûsâ b. Ukbe'den o da Süheyl b. Sâlih'den rivayet etmiş. Yeryüzünde bu kadar kuvvetli isnad ile başka bir hadis gördün mü?" dedi. Bunun üzerine Buhârî, "evet, ama ma'lûldür" deyince Müslim açıklamasını istedi. Buhârî, illetini açıklamayarak bu hadisi Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'in Haccâc b. Muhammed ↔ İbn Cüreyc'ten kendisine ulaşan senedleriyle rivayet etti. Müslim ısrar edince Buhârî, Mûsâ b. İsmâil ↔ Vüheyb ↔ Mûsâ b. Ukbe ↔ Avn b. Abdullah isnadıyla hadisi rivayet edip şöyle dedi: "Bu isnad daha evlâdır; zira Mûsâ b. Ukbe'nin Süheyl'den semâı zikredilmemiştir."[272] Buhârî'nin bu sözleri üzerine Müslim "Sana buğz eden ancak hasedinden eder. Dünyada senin benzerinin olmadığına şehadet ederim." dedi.[273]

---

[267] Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/348.

[268] Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/352. İbn Ebû Hâtim'in Buhârî'nin râviler hakkındaki hatalarını tenkid ettiği de olmuştur. Bu konuda bk. Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) ve "el-Cerh ve't-ta'dîl"indeki Metodu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7* (Haziran 2001), 5-29.

[269] Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ ', 23/398-399.

[270] Tirmizî, "Salât", 269 (no: 364).

[271] Hadisin metni şu şekildedir: كفارة المجلس إذا قام العبد أن يقول: سبحانك اللهم وبحمدك أشهد أن لا إله إلا أنت أستغفرك وأتوب إليك

[272] Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsihî*, nşr. Ahmed b. Fâris es-Selûm, (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 2. Basım, 1431/2010), 379-382.

[273] İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullāh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, nşr. Süheyl Zekkâr - Yahyâ Muhtâr Gazzâvî (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1409/1988), 5/163; Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/350-

Her iki hadisin metni birdir. Birinci sened ile ma‘lûl hadis an‘ane ile merfû olarak rivayet edilmiştir. İkinci senedle mürsel hadistir. Zira sahih isnadla Ebû Hüreyre’nin (r.a.) ismi zikredilmeksizin tâbiî olan Avn b. Abdullah’tan rivayet edilmiştir.[274]

2.2.5. *el-Câmi‘u’s-sahîh*

Sahîhu’l-Buhârî diye yaygın olarak bilinen eserin ismi kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. İbn Hacer isminin *el-Câmiʿu’s-sahîhu’l-müsned min hadîsi Resûlillâh sallallāhu ʿaleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih,*[275] İbnü’s-Salâh ve Nevevî ise *el-Câmiʿu’l-müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallāhu ʿaleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih* olduğunu söylemektedir.[276] Abdülfettâh Ebû Gudde (1917-1997), yazma nüshaları inceleyip konuyu tahkik ederek eserin isminin bu olduğunu zikretmiştir.[277] Buhârî eserini on altı senede tasnif etmiştir.[278]

Buhârî, *el-Câmi* kitabında sadece sahih hadislere yer vermiş, eserin hacmini büyütmemek için sahih rivayetlerin tamamını da almamıştır.[279] Diğer *Kütüb-i Sitte* imamları gibi Buhârî de eserine aldığı hadisleri hangi şartlara göre seçtiğini zikretmemiştir. Ona nisbet edilen şartlar eseri incelenmek suretiyle tesbit edilmiş olmakla beraber bu konuda çalışma yapanların vardığı sonuçlar farklılık arz eder.[280] Bu çalışmaların neticesine göre Buhârî, güvenilir râviler tarafından muttasıl bir isnad ile nakledilen rivayetleri kitabına almayı prensip edinmiştir. Her tabakada birden fazla râvi bulunabilmekte, her bir hoca ile talebesinin görüşmüş olması aranmaktadır. Nitekim hadisler semâ yoluyla rivayet edildiğini belirten tahdîs lafızları ile nakledilmiştir. Bununla birlikte an‘ane yoluyla nakledilen rivayetler de bulunmaktadır. Bu

351; Beyhakī, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakī, *el-Medhal ilâ ‘ilmi’s-sünen,* nşr. Muhammed Avvâme (Beyrut: Dârü’l-minhâc, 1437/2017) 1/268-269; İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî,* 2/548; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî,* 1/35.

274 Babanzâde Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh,* 1/177-178 (Mukaddime); Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 156-157.

275 İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî,* 1/11.

276 İbnü’s-Salâh, ‘*Ulûmü’l-hadîs*, 21; Nevevî, *Tehzîbü’l-esmâʾ ve’l-lugāt,* 1/73; Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *ʿUmdetü’l-kārî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 2009) 1/25. Ayrıca bk. Kandemir, M. Yaşar, “el-Câmi‘u’s-sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993) 7/114.

277 Ebû Gudde, Ebû Zâhid Abdülfettâh b. Muhammed b. Beşîr Ebî Gudde el-Kureşî el-Mahzûmî, *Tahkīku ismeyi’s-Sahîhayn ve’smi Câmiʿi’t-Tirmizî* (Beyrut: Dârü’l-kalem, 1414/1993), 9-12.

278 Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ ’*, 23/397.

279 Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ ’*, 23/395, 467; a.mlf., *Men tüküllime fîhi ve hüve müvessekun ev sâlihu’l-hadîs*, nşr. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî (b.y.: y.y., 1426/2005), 33; İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 1/9.

280 İbnü’l-Kayserânî, Ebü’l-Fazl İbnü’l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî, *Şürûtü’l-eʾimmeti’s-sitte (Selâsü resâʾil fî ʿilmi mustalahi’l-hadîs içinde),* nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü’l-matbûati’l-islâmiyye, 1417/1997), 85.

gibi durumlarda Buhârî, hadisi *el-Câmiʿu's*-sahîh'te tahrîc için seneddeki râvilerin likasını yeterli görmektedir.[281]

Muhaddislerin bu eserde yer alan rivayetlerin genel itibariyle sened ve metinleriyle sahih olduğu kanaatinde birleştikleri ifade edilmiştir. Âlimler *Sahîhayn*'ın hadislerini telakkī bi'l-kabûlle[282] karşılamıştır.[283] Zira Buhârî hadisleri rivayet, tarikler, cerh ve ta'dîl, ilelü'l-hadîs bakımından en iyi bilen münekkit âlimlerdendir.[284] Nevevî, âlimlerin Kur'ân-ı Kerîm'den sonra kitapların en sahihinin Buhârî ve Müslim'in eserleri olduğunda ittifak ettiklerini söyler. Buhârî'nin kitabı sıhhat yönünden daha değerli, faydaları daha çoktur. Müslim de ondan istifade etmiştir. Nitekim Müslim, hadis ilminde onun eşi, benzeri bulunmadığını beyan etmiştir.[285] Nesâî, Buhârî'nin kitabını diğer kitaplardan daha sahih görmektedir.[286] Zehebî, Allah'ın kitabından sonra kitapların en kıymetlisi ve faziletlisi Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'idir, sözleriyle över. Ayrıca, şayet bir kişi bu eseri sema için bir senelik mesafeye seyahat etse yolculuğu boşa gitmez, demektedir.[287]

Cerh ve ta'dîl âlimi Ukaylî (ö. 322/934) şöyle demektedir: "Buhârî *Sahîh*'i telif ettiğinde Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve İbnü'l-Medînî gibi zamanın muhaddis ve ilel mütehassıslarına arz etti. Onlar gözden geçirdiler ve takdir ettiler. Dört hadis hariç sahih olduğunu ifade ettiler." Ukaylî'ye göre bu dört hadis hakkında da Buhârî'nin değerlendirmesi esastır ve onlar da sahihtir.[288] Ayrıca Buhârî eserini Ebû Zür'a'ya da gösterdi. Hadis hâfızı ve

---

[281] Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, nşr. Muhammed Avvâme (Cidde: Mektebetü'l-minhâc, el-Medînetü'l-Münevvere: Dârü'l-yüsr, 1437/2016), 3/210.

[282] Konu ile ilgili yapılan bir tezde muhaddislerin tanımına göre telakki bi'l-kabûle mazhar olan hadisin tarifi öyledir: "Mütevâtirden ve meşhurdan daha kapsamlı olup, sayıya ve tabakaya itibar edilmeksizin tenkid edilmeden ümmetin âlimlerinin hüsn-ü kabûlüne mazhar olan ve gereğiyle amel edilen sahih bir hadist"ir. bk. İbrahim İhsan Bayraktar, *Hadislerin Takviyesinde Telakkî bi'l-kabûlün Etkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 70, 147, 159.

[283] *Sahîhayn* hadislerinin sıhhatinde icmâ konusu, icmâı kabul eden âlimler ve değerlendirmeleri için bk. Muhammet Beyler, *Sahîhayn Hakkındaki İcmâ Nakillerinin Tespit, Tahlil ve Tahkiki*, (Ankara: İlâhiyât, 2021), 32-47.

[284] Kandemir, M. Yaşar, "Sahîhayn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/558-560. *Sahîhayn* hadislerinin ilmî değeri için bk. Muhammet Beyler, *XX. Yüzyıl Halep Muhaddisleri ve Abdülfettâh Ebû Gudde* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 308.

[285] Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî,1347-1349/1929-1930), 1/14.

[286] Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 2/327.

[287] Zehebî, Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1413-1421/1993-2000), 19/242.

[288] Zehebî, *Men tüküllime fîhi*, 33; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 1/9; a.mlf., *Tağlîku't-taʿlîk*, nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazakī (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985), 5/423.

münekkiti Ebû Zür'a, üç hadis dışında kitabının hepsi sahihtir, dedi.[289] Bununla birlikte İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî* mukaddimesinde rivayetleri tek tek değerlendirerek tenkidleri cevaplaması, yukarıda nakledilenlerle görünüşte tezat oluşturmaktadır. Oysa İbn Hacer, usûl terimlerinin genel itibariyle yerleştiği, tariklerin toplandığı ve râvi bilgilerinin bir araya getirildiği sonraki dönem tenkidlerin her birine cevap vermiştir.

Zehebî, Buhârî ve Müslim'in kendisinden rivayette bulunduğu râvileri, usulde ihticac ettikleri râviler ve mütâbi', şâhid ve i'tibâr olarak hadislerini tahrîc ettiği râviler olmak üzere iki grupta değerlendirir. Mütâbaat ve şevâhid râvileri arasında hıfzında biraz zayıflık olan ya da tevsikinde ihtilâf edilen râvi bulunabilir.[290] İbn Hacer, mütâbaat, şevâhid ve muallak hadisler arasında rivayetleri tahrîc edilen râvilerin sika olmakla birlikte zabt ve diğer hususlarda farklı derecelerde olduğunu zikretmiştir.[291]

Buhârî, rivayet ettiği hadislerin tariklerinde geçen haklarında tenkid de bulunan râvileri açıkça cerh ya da tezkiye etmez. Ancak hem sahih hem de illetli rivayetleri nakleden kişilerden hadis aldıysa bu tarikleri ayrı değerlendirir. Çünkü Buhârî, Üseyd b. Zeyd el-Cemmâl (ö. 220/835), İsmâil b. Ebû Üveys (ö. 226/840) gibi râvilerin halini ve rivayetlerinin sıhhat derecesini bilir. Bu kişilerin kusurlarını reddetmemekle birlikte onlardan rivayet edeceği hadisi sıhhat durumuna göre seçerek alır.[292] Nitekim Keşmîrî (1875-1933), Buhârî'nin sıhhatinde tereddüt ettiği hadisleri babın başında zikretmediği kanaatindedir. Hadis sahihse tahrîc eder fakat onda tereddüt ettiği bir husus varsa lafızları bab başlığında zikretmez. Dolayısıyla bu rivayetten fıkhî bir hüküm de çıkarmaz.[293]

İbn Kesîr, ümmetin *Sahîhayn*'ı en sahih kitaplar olarak kabul ettiğini zikreder. Dârekutnî gibi hafız muhaddislerin tenkid ettiği çok az rivayet vardır. Ahmed Muhammed Şâkir (1892-1958) bu ifadeleri ayrıntılı açıklamıştır. Ona göre muhakkik muhaddisler ve onların metodunu basiretle takip eden âlimler nezdinde *Sahîhayn* hadislerinin hepsi sahihtir. Bu iki eserin hiçbirinde hatasından vazgeçmeyen, galatı çok olan, ne rivayet ettiğini bilmeyen, adâlet ve zabt vasıflarını kaybetmiş râvilerden tahrîc edilen zayıf hadis yer almamaktadır. Dârekutnî ve diğerlerinin tenkidi, hadisler sahih olmadığı için değil iki musanniften her birinin iltizam ettiği şartları en üst derecede taşımadığı içindir. Bir delile dayanmadan *Sahîhayn* içerisinde

---

289 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 23/431.

290 Zehebî, *Mûkıza*, 79-80. Bu konuda ayrıca bk. Kutlay, Halil İbrahim, *Hadiste Sened Tenkidi* (İstanbul: Elif Yayınları, 2015), 270-271.

291 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî,* 2/343.

292 Avvâme, *Min menheci'l-imâm Müslim*, 66.

293 Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh Hüseynî Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî ʿalâ Sahîhi'l-Buhârî*, Bedr-i Âlem Mîrtehî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 14216/2005), 1/402.

sahih olmayan rivayetlerin bulunduğu düşünülmemelidir. Bu konuda rivayetleri araştırarak, hadisin isnadlarını tespit ve mukayese ederek münekkitlerin usulümü takip etmek, delillerle izah etmek ve hüküm vermek esas alınmalıdır.[294]

Ebû Gudde, sıhhat bakımından *Sahîhu'l-Buhârî, Sahîh-i Müslim'*den daha üstün olsa da her ikisinin ihtiva ettiği hadislerin sahih olduğu konusunda âlimlerin fikir birliği içerisinde olduğunu belirtmiştir. Nitekim kendisi de tahkiklerinde bu iki eserde geçen hadisleri naklettiğinde herhangi bir hüküm değerlendirmesine gerek duymaz. Ayrıca Buhârî ve Müslim'in söz konusu eserlerine alacakları hadislerin her birinin sıhhatin en üst seviyesinde olması şartı da bulunmamaktadır.[295]

2.3. Dârekutnî

Hadis ilminin önde gelen münekkitlerinden ve aynı zamanda fıkıh, kıraat âlimlerinden Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, bir ilim otoritesi kabul edilmiş, pek çok alanda telif ettiği eserleriyle günümüze kadar müracaat kaynağı olmuştur. Bundan dolayı hem Dârekutnî'nin hayatının hem de telif ettiği eserler çerçevesinde ilmî şahsiyetinin tahlil edilmesini gerekli kılmaktadır. Hicrî IV. yüzyılın başlarında dünyaya gelen ve son çeyreğinde vefat eden Dârekutnî, birçok ilimde mahir ayrıca tespit edilebildiği kadarıyla *Sahîhayn*'ı tenkid üzerine eser telif eden ilk ilel âlimidir. Nitekim Zehebî onu, "âlim, hafız, mukrî, muhaddis, ilim deryası, fakîh, verâ sahibi..." vb. ifadelerle tanıtır.[296] Dârekutnî'nin tenkidlerinin tetkikinden önce onun ilmî hayatı, eserleri, isnad ve rical ile birlikte illetlere vukûfiyetinin değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

2.3.1. Hayatı

Dârekutnî nisbesiyle şöhret bulan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî b. Mes'ûd b. en-Nu'mân, 306 (918) yılının Zilkade ayında Bağdat'ın bir semti olan Dârülkutn semtinde dünyaya geldi. Künyesi Ebü'l-Hasen, bir nisbesi de el-Bağdâdî olan Dârekutnî, çocukluğunda hıfzını tamamlayarak babasının muhaddis olması sebebiyle erken yaşlarda ilim meclislerinde bulunmaya başladı. Nitekim çocukken Ebü'l-Kāsım el-Beğavî'den hadis dinledi.[297] Bağdat, Basra, Kûfe ve Vâsıt gibi şehirlere ilerleyen yıllarda ise Şam ve Mısır gibi beldelere yolculuklar yaparak devrin önemli ilim merkezlerinde birçok âlimden ders aldı. Hocaları

[294] Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, 65-66.
[295] Zehebî, *el-Mûkıza,* 79-80; Beyler, Muhammed, *XX. Yüzyıl Halep Muhaddisleri ve Abdülfettâh Ebû Gudde*, 308.
[296] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 16/449-450.
[297] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 16/449.

arasında Ebü'l-Kāsım el-Beğavî, Ebû Bekr b. Ebî Dâvûd, *el-Câmiʿu's-sahîh*'i Buhârî'den rivayet eden el-Hüseyin b. İsmâîl el-Mehâmilî (ö. 330/941) gibi devrin meşhur muhaddisleri bulunmaktadır. Fıkıh, kıraat, meğāzî ilimlerinde zamanının önde gelen âlimlerindendir. Çok küçük yaşta başladığı ilim tahsiline ömrünün sonuna kadar devam etti. Şam ve Mısır'a giderek hem oralardaki âlimlerden istifade etti hem de buralarda hadis okuttu. Dârekutnî'nin tanınmış talebeleri arasında Ebû Abdullah Hâkim en-Nîsâbûrî, Abdülganî el-Ezdî, Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkī, Ebû Zer el-Herevî, Ebû Bekir el-Berkānî, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Bekr b. Büşrân, Ebü't-Tayyib et-Taberî ve Bâkıllânî gibi Bağdat, Dımaşk, Mısır ile diğer bölgelerden meşhur âlimler yer almaktadır.[298]

Edebiyat ve şiire olan ilgisi dolayısıyla şairlerin divanlarından ezberlediği gibi Seyyid Himyerî'nin divanını da ezbere bildiği[299] için kendisini Şiilikle itham edenler oldu.[300] Halbuki Bağdatlıların Hz. Osman ile Hz. Ali'den hangisinin daha faziletli olduğu hususunda aralarında ihtilâf etmeleri üzerine kendisine yönelttikleri soruya Hz. Osman'ın Hz. Ali'den ashâbın ittifakıyla daha faziletli olduğunu söyleyerek cevap vermesi onun ehl-i sünnet görüşünde olduğunu göstermektedir.[301] Nitekim İbn Hacer el-Askalânî de Şiî olduğu iddiasını reddetmiştir.[302] Ömrünün sonlarına doğru hacca giden Dârekutnî tekrar Bağdat'a döndü. Hayatını ilim öğrenmek, ders okutmak, talebe yetiştirmek ve eser te'lifiyle geçiren Dârekutnî, 8 Zilkade 385'te (4 Aralık 995) Bağdat'ta vefat etti.[303] Bâbüddeyr Kabristanı'nda Ma'rûf-i Kerhî'nin yakınına defnedildi.[304]

2.3.3. Eserleri

Dârekutnî, yaşadığı dönemin âlimleri ve ilim talebeleri için kendisinden istifade edilen önemli bir şahsiyet olduğu gibi telif ettiği eserler de hâlâ hadis sahasının en önemli kaynaklarındandır. Bunların büyük kısmı hadis ilimlerine ait olmak üzere otuzdan fazla eser ve risâlesi günümüze ulaşmış ve bazıları yayımlanmıştır.[305] Dârekutnî üzerine çalışma yapan Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî matbu, yazma ve bir kısmı günümüze ulaşmamış altmış iki

---

298 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16/451.
299 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 13/488.
300 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16/452.
301 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16/457.
302 İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-matbûati'l-İslâmiyye, 1423/2002), 8/430-431.
303 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16/457.
304 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 13/494.
305 Fuat Sezgin; *Târîhü't-türâsi'l-Arabî (GAS): 'Ulûmü'l-Kur'ân ve'l-hadîs***,** Arapça nşr. Mahmûd Fevzi Hicazi, thk. Arefe Mustafa, Saîd Abdurrahîm. (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1403/1983), 1/419-424.

eserin isimlerini zikretmektedir.[306] Bununla birlikte Muvaffak b. Abdülkādir muhtelif kaynaklarda geçen Dârekutnî'nin seksen iki eseri hakkında bilgi verir.[307] Bu eserlerin matbu olan ve bu çalışmayla doğrudan ya da dolaylı önemi bulunan eserleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

es-Sünen: Dârekutnî, fıkıh konularına dair hadislerin muhtelif rivayetlerini bir araya getirerek *es-Sünen* eserini tasnif etmiştir.[308] Musannif, *es-Sünen*'de genel olarak illetli hadisleri bir araya getirmiş ve hadislerin farklı isnadlarını ve rivayetlerini zikretmiş ayrıca rivayet ettiği hadislerin illetlerini açıklamıştır.[309] Meselâ eserin ilk konusu "Kulleteyn" hadisinin beş değişik rivayetinin elli dört farklı senedini zikretmiştir.[310] Bu durum Hatîb el-Bağdâdî'ye göre musannifin fıkhî ihtilâflara ve isnadlara vakıf olduğunu gösterir. Bununla birlikte Dârekutnî râvileri çok iyi bilmesine rağmen *es-Sünen*'i zayıf, münker hatta mevzû hadis ihtiva etmektedir. *es-Sünen*'de yer alan ricâlle ilgili değerlendirmeler ve tenkidler Muhammed b. Abdurrahman İbn Züreyk el-Hanbelî (ö. 803/1400) tarafından *Men tekelleme fihi'd-Dârekutnî fî Kitâbi's-Sünen mine'd-du'afâ'i ve'l-metrûkîn ve'l-mecrûhîn* adıyla bir araya getirilmiştir.[311] *es-Sünen* üzerine yapılan çalışmalar arasında Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak el-Azîmâbâdî'nin (1857-1911) *et-Ta'lîku'l-mugnî 'alâ Süneni'd-Dârekutnî* ve Ebû Muhammed Abdullah b. Yahyâ el-Cezâirî'nin (ö. 682/1283) *Kitâbu Tahrîci'l-ehâdîsi'z-ziâf min Süneni'd-Dârekutnî*[312] zikredilebilir.

---

306 Bk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî, *el-İmâm Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî ve âsâruhu'l-ilmiyye* (Cidde: Dârü'l-Endelüs el-Hadrâ, 1421/2000), 172-240.

307 Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1406/1986), 1/41-56.

308 Eser, *Sünenü'd-Dârekutnî* ismiyle tahkiksiz 4 cilt (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, ts.); Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî tahkiki ve Ebü't-Tayyib Şemsü'l-Hak el-Azîmâbâdî'nin *et-Ta'lîku'l-mugnî 'alâ Süneni'd-Dârekutnî* adlı kitabıyla birlikte 4 cilt (Kahire: Dârü'l-Mehâsin, 1386/1966; Medine: Dârü'l-Mehâsin, 1386/1966) olarak basılmıştır. Ayrıca *Sünenü'd-Dârekutnî* Şuayb el-Arnaût v.dğr. tarafından 6 cilt (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1424/2004) halinde neşredilmiştir. Ebû Muhammed Abdullah b. Yahyâ el-Cezâirî'nin *Tahrîcü'l-ehâdîsi'd-dı'âf min Süneni'd-Dârekutnî* eseri ise Kemal Yusuf el-Hût tahkikiyle (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1411/1990) yayımlanmıştır.

309 Bk. Ebû Gudde, Ebû Zâhid Abdülfettâh b. Muhammed b. Beşîr Ebî Gudde el-Kureşî el-Mahzûmî, *es-Sünnetü'n-nebeviyye ve beyânü medlûlihe'ş-şer'î ve't-ta'rîfu bi hâli Süneni'd-Dârekutnî* (Beyrut: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1412/1992), 22-30.

310 Dârekutnî, *Sünen*, 1/5-24.

311 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1/420; İsmail Lütfi Çakan, "Dârekutnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/488-489. Eser, Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed Nâsırüddin b. Züreyk'in bir araya getirmesi ve Ebû Abdullah Hüseyin b. Akâşe tahkikiyle *Men tekelleme fihi'd-Dârekutnî fî kitâbi's-Sünen mine'd-du'afâ ve'l-metrûkîn ve'l-mechûlîn* ismiyle yayımlanmıştır (Katar: Evkâf, 1428/2007).

312 Nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990.

***Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*:** 632 zayıf ve metrûk râviyi alfabetik olarak kısa notlarla tanıtmaktadır.[313]

Su'âlât: Bu isimle cerh ve ta'dîl konusunda Dârekutnî'ye sorulan soruları ve cevaplarını ihtiva eden eserler telif edilmiştir. Su'âlât türü eser telif eden muhaddisler arasında Hâkim en-Nîsâbûrî,[314] Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî (ö. 412/1021),[315] Hamza b. Yûsuf es-Sehmî (ö. 428/1037),[316] Ebû Bekir el-Berkānî (ö. 425/1034),[317] Ebû Zer Abd b. Ahmed el-Herevî,[318] Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî (ö. 430/1038), Ebû Muhammed Abdülganî b. Saîd el-Ezdî (ö. 409/1018)[319] zikredilmektedir.[320]

***Su'âlâtü Ebî Abdillâh b. Bükeyr*:** Eserin ilk bölümünde Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Bükeyr (ö. 388/998) ve başka talebelerin Dârekutnî'ye sorduğu otuz bir râvi alfabetik olarak yer almaktadır. Bu râvilerden Buhârî ve Müslim eserlerinde hadis rivayet etmiş ve Nesâî'de *ed-Duʿafâʾ ve'l-metrûkîn*'de zikretmiştir. Nesâî'nin değerlendirmesi verilip doğruluğu Dârekutnî'ye sorulmuştur. Dârekutnî verdiği cevapların çoğunluğunda Nesâî'nin görüşüne katılmazken bazı râviler hakkında ise benzer tenkidler yapmış ya da onun lafızlarını tekrar

---

313 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/42**0**. Eser Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut: Müessesetü'r-risâle 1406/1986).

314 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/423. Sezgin, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin eserinin ismini *Su'âlâtü'l-Hâkim en-Nisâbûrî li'd-Dârekutnî ve ecvibetühû* ismiyle vermektedir. Bu eser mükerrerleriyle birlikte 531 râvinin cerh ve't-ta'dil durumlarıyla ilgili kısa bilgiler ihtiva etmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, Zehebî ve İbn Hacer el-Askalânî ve birçok müellifin istifade ettiği kitap, *Su'âlâtü'l-Hâkim en-Nisâbûrî li'd-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dil* ismiyle Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir neşriyle (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1404/1984) yayımlanmıştır. Ayrıca Muhammed Seyyid Ahmed Abdülgaffâr el-Ezherî tahkikiyle Hamza b. Yûsuf es-Sehmî'nin eseriyle birlikte *Su'âlâtü'l-İmam el-Hâkim li-şeyhihi'l-İmam ed-Dârekutnî & Su'âlâtü'l-İmam Hamza b. Yûsuf es-Sehmî li'l-İmam ed-Dârekutnî ve meşâyihi asrihî* (Kahire: Dârü'z-zehâir, 1439/2018) yayımlanmıştır.

315 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/424. Sezgin es-Sehmî'nin telif ettiği eseri es-*Su'âlât mimmâ ceme'ahû Ebî Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî min elfâzi'd-Dârekutnî* olarak kaydetmiştir. Kitap, Ebû Meryem Mecdî Fethî İbrâhim neşriyle *Su'âlât Ebî Abdurrahman es-Sülemî li'd-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dil* ismiyle (Tanta: Dârü's-Sahâbe li't-Türâs, 1992) yayımlanmıştır. Aynı eser *Su'âlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî* adıyla Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid ve Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî tarafından neşredilmiştir (Riyad: y.y., 1427).

316 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/424. Hamza b. Yûsuf es-Sehmî'nin eseri, *Su'âlât Hamza b. es-Sehmi li'd-Dârekutnî ve gayrih mine'l-meşâyih fi'l-cerh ve't-ta'dil* adıyla Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir tarafından yayımlanmıştır (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1404/1984).

317 Bu eserin üç farklı baskısına ulaşılmıştır: *Su'âlât Ebî Bekr el-Berkānî li'd-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dîl,* nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim (Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.); *Su'âlâtü'l-Berkānî ve li'd-Dârekutnî*, nşr. Abdürrahîm Muhammed Kaşgarî (Lahor: Kütübhâne-i Cemîli, 1993); *Su'âlâtü Ebî Bekr el-Berkānî li'l-İmâm Ebi'l-Hasan ed-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve 'ileli'l-hadîs,* nşr. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fâruku'l-hadîse, 1427/2006).

318 Çakan, "Dârekutnî", 8/489. Herevî, *Ṣahîh-i Buhârî*'yi en önemli râvisi Firebrî'nin üç tanınmış talebesinden okuyarak onların nüshalarından meydana getirdiği tenkidli nüshayı Mekke'de hac mevsiminde uzun yıllar okutmuştur.

319 Çakan, "Dârekutnî", 8/489.

320 Suâlât, talebelerin râviler hakkında hocalarına sordukları soruların bir araya getirildiği eserler için kullanılmaktadır. Suâlât hakkında bk. Tatlı, Mustafa. *Ricâl bilgisinin Tespiti*. İstanbul: Beka Yayınları, 2018.

etmiştir. Bu durum, IV. asırda kitap üzerinden ricâl tenkidi yapılmadığını; isnadların, kitapların ve râvilerin münekkit âlimlere sorulduğunu göstermektedir.

İkinci bölümde ise Dârekutnî'ye yirmi beş maddede muhaddislerden rivayette en güvenilir olan kişiler أقوي أصحاب فلان ibaresiyle sorulmaktadır. Eserden râvilerin araştırılmaya devam edildiği, ricâl bilgisinin bu dönemde önemini muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Râviler üç kitap üzerinden mukayeseli değerlendirildiği için aynı türdeki tasniflerden ayrılmaktadır. Günümüze ulaşan kitap, *Su'âlâtü Ebî Abdillâh b. Bükeyr el-Bağdâdî ve gayrihî mine'l-meşâyih li'l-İmâm Ebi'l-Hasan ed-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve 'ileli'l-hadîs* ismiyle Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî neşriyle (Kahire: el-Fâruku'l-hadîse, 1427/2006, Silsiletü's-su'âlât; 7) yayımlanmıştır.

'İlelü'l-hadîs: Dârekutnî'nin talebesine yazdırdığı müsned tertibindeki bu eser, ilel konusunda en kapsamlı olanıdır. Eser beş cilt hacminde olup yazmaları çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır.[321] İbrâhim b. el-Hüseyin b. el-Hamekân Ebû Mansûr es-Sayrafî İbn Keracî (ö. 381?)[322] müsned muallel bir eser tasnif etmek istemiş, bunun üzerine Dârekutnî kendisine haftada bir gün tahsis etmiştir. Belirlenen günde İbn Keracî hadisleri nakleder, Dârekutnî illetlerini açıklar, o da bunları yazardı. Öyle ki imlâ edilen metinler büyük bir yekûn teşkil etti. Fakat İbn Keracî'nin tamamlayamadan vefat etmesi üzerine Berkânî bunları müsned tertibinde bir araya getirmiş ve Dârekutnî'ye okumuştur. Berkânî'nin kıraatiyle bilinen, Dârekutnî'den tedvin edilen *el-'İlel* eseri işte budur.[323]

Dârekutnî'nin bu eseri hakkında Sehâvî ise Ebû Bekir el-Berkânî'nin hocası Dârekutnî'ye hadislerin illetleri hakkında sorular sorduğunu, hocasının verdiği cevapları kaydettiğini, Dârekutnî vefat ettikten sonra bu kaydedilen vesikaların çok fazla miktarda olduğunu görünce bunları cem ederek ve hocasına nispet ederek *'İlelü'l-hadîs* eserini telif ettiğini

---

321 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1/421. Eser, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* adıyla Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefî tarafından on cilt olarak (Riyad: Dârü Taybe, 1405/1985) yayımlanmıştır. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Debbâsî tahkikiyle *el-'İlel: et-tekmile mea'l-fehârisi'l-'âmme li'l-kitâb* ismiyle (Riyad: Dârü't-Tedmüriyye, 1428/2007) 5 cilt daha (12-16. ciltler) ilave edilmiştir.

322 Eserlerde İbnü'l-Kerhî ve İbnü'l-Keracî olarak iki farklı şekilde yer almaktadır. Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* eserinin Ömer Abdüsselâm Tedmürî tarafından yapılan neşirde "İbnü'l-Kerhî", Beşşâr Avvâd Ma'rûf baskısında ise "İbnü'l-Keracî" olarak zikredilmiştir. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, "el-Kerhî" okunuşunun hatalı olduğunu söylemiştir. Ebû Mansûr'un vefat tarihi tam olarak bilinememekle birlikte, Dârekutnî'den çok önce vefat etmiştir. Dârekutnî kendisinden *el-Müdebbec* eserinde bir hadis rivayet etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 6/567-568, 13/488; Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 8/673-674.

323 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 6/567-568; İbn Asâkir, Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hasen Hibetillâh İbn Asâkir ed-Dımaşkī, *Târîhu medîneti Dımaşk*, nşr. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1417/1996), 43/102-103.

nakletmektedir.[324] Kaynaklardan *'İlelü'l-hadîs*'in Dârekutnî'nin verdiği cevapların Berkānî'nin müsned tertibiyle tasnif ettiği eser olduğu anlaşılmakla birlikte soruları Dârekutnî'ye Berkānî'nin veya Ebû Mansûr'un sorduğu şeklinde iki farklı bilgi bulunmaktadır. Bu bilgilerin tetkiki neticesinde her ne kadar ilk defa eseri tasnif etmek isteyen ve Dârekutnî'ye sorduğu ilel bilgilerini yazıp toplayan Ebû Mansûr olsa da yazılı metinleri müsned tertibinde tasnif eden ve Dârekutnî'ye okuyanın Berkānî olduğu sonucuna ulaşılmıştır.[325] Dârekutnî'nin bu eserindeki râvilerle ilgili son dönemde yapılan çalışmalar takdire şayandır.[326]

***Garîbü'l-hadîs*:** Hindistan'da (Râmpûr 1/lugat, 316) bir nüshası bulunan eseri[327] Kâtib Çelebi *Garîbü'l-luga* adıyla vermektedir.[328]

el-İlzâmât 'ale's-Sahîhayn:[329] Buhârî ve Müslim'in şartlarını taşıdığı halde *Sahîhayn*'da yer almayan yetmiş hadisin tasnif edildiği müsned tertibindeki eser belli başlı müstedrekler arasında yer almaktadır. *el-İlzâmât*, Dârekutnî'nin Buhârî ve Müslim'in sahihleri üzerine diğer bir çalışması *et-Tetebbu'*,[330] ile birlikte Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî tarafından yayımlanmıştır.[331] *et-Tetebbu'* tezin temel konusu olması sebebiyle önemine binaen ayrı bir başlık altında değerlendirilecektir. Dârekutnî ile aynı dönemde yaşayan Ebû Mes'ûd İbrâhim b. Muhammed b. Ubeyd ed-Dımaşkī (ö. 401/1010-11) *el-İlzâmât* eserindeki *Sahîh-i Müslim*'e ilzamları cevaplandırmak üzere bir reddiye telif etmiştir.[332] Kettânî, Ebû Zer

---

[324] Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 13/491; Sehâvî, *Fethu'l-mugīs,* 2/339-340.

[325] Eseri neşreden Mahfûzurrahmân birinci cildin başında Dârekutnî ve Berkānî'nin biyografilerinden sonra Ebû Mansûr'u tanıtmış ve bilgileri Hatîb'den nakletmiştir.

[326] *'İlelü'l-hadîs* üzerine çalışmalar tezle dolaylı olarak ilgili olduğu için gözden geçirilmiştir. Gazze Câmiatü'l-İslâmiyye'de İsmâil Saîd Ramazan danışmanlığında Âid Remzi İbrâhim Galyûn Şu'be'nin rivayetlerini, İman İzzeddin Reşîd Avde Yahyâ b. Saîd'in rivayetlerini, Müyesser Sellâme Süleyman Ebû Amre Ubeydullah b. Ömer'in rivayetlerini çalışmıştır. Âdil İbrâhim Ahmed, Evzâî rivayetlerini Hişâm Mahmûd Zekût danışmanlığında hazırlamıştır. Dârekutnî'nin *'İlelü'l-hadîs'*i üzerine başka yüksek lisans ve doktora çalışmaları da bulunmaktadır.

[327] Çakan, "Dârekutnî", 8/489.

[328] Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Mehmed Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (Tahran: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1387/1967), 2/1208.

[329] Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/421. Fuat Sezgin eserin ismini *el-İlzâmât* '*alâ sahîhayi'l-Buhârî ve Müslim* şeklinde kaydetmiştir.

[330] Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/423.

[331] Bk. Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, nşr. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985).

[332] Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/421. Sezgin, kitabın ismini *Cevâbü Ebî Mes'ûd Muhammed b. İbrâhîm b. Ubeyd ed-Dımaşkī 'ammâ beyyene fîhi galeta Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî alâ Sahîh-i Müslim'ebni'l-Haccâc* olarak zikreder. Matbu eser için bk. *Kitâbü'l-Ecvibe li'ş-Şeyh Ebî Mes'ûd: 'ammâ eşkele'ş-Şeyh ed-Dârekutnî alâ Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc,* nşr. İbrâhim b. Ali b. Muhammed Âl-i Küleyb (Riyad: Dârü'l-Verrâk, 1419/1998).

el-Herevî'nin Dârekutnî'nin *el-İlzâmât*'ı üzerine bir müstahrec tasnif ettiğini zikretmektedir.[333]

Zikru esmâ'i't-tâbi'în ve men ba'dehüm mimmen sahhat rivâyetühû 'inde'l-Buhârî ve Müslim:[334] Eserde râviler ismen alfabetik olarak zikredilmekte ve haklarında bilgi verrilmemektedir.[335]

el-Mü'telif ve'l-muhtelif.[336] İsimlerinin yazılışları aynı, okunuşları muhtelif olan râviler hakkında ilk eser tasnif eden Abdülganî b. Saîd el-Ezdî olmuş, hocası Dârekutnî'den edindiği bilgilerle tasnif ettiği iki müstakil eserinden birisinde isim, diğerinde ise neseb yönünden benzer olanları bir araya getirmiştir. Dârekutnî, aynı konuda büyük bir kitap telif etmiş,[337] Hatîb el-Bağdâdî de bu kitaba bir zeyl hazırlamıştır. Ebû Nasr b. Mâkûlâ (ö. 475/1082'den sonra) ise, *el-İkmâl* adını verdiği kitabında, yukarıda zikri geçen bütün kitapları toplamış, ayrı bir kitapta da bu eserlerin müelliflerinin hatalarını açıklamıştır. Bu bakımdan İbn Mâkûlâ'nın kitabı, bu konuda telif edilen kitapların en kapsamlısı ve kendisinden sonra muhaddislerin başvuru kaynağı olmuştur. Ebû Bekr Muînüddîn İbn Nukta (ö. 629/1231), İbn Mâkûlâ'nın eserine almadığı veya ondan sonra meydana gelen bilgileri de ilave etmek suretiyle büyük bir cilt meydana getirmiştir.[338]

Ehâdîsü'l-Muvatta' ve't-tifâku'r-ruvât 'an Mâlik ve'htilâfühüm ziyâdeten ve naksan: Küçük bir risâle olan eser Zâhid Kevserî'nin mukaddimesiyle birlikte Seyyid İzzet Attâr el-Hüseynî tarafından yayımlanmıştır (Kahire: y.y., 1365/1946).[339]

el-Fevâ'id: Dârekutnî'nin on altı kadar fevâid türü eseri bulunduğu nakledilmektedir. Fuat Sezgin bu eserlerden *el-Fevâ'idü'l-efrâd, el-Fevâ'idü'l-müntekāti'l-garâ'ibi'l-hisân, el-Fevâ'idü'l-müntekāti'l-hisân li'bni Ma'rûf* ve *el-Fevâ'idü'l-müntehabeti'l-(el-müntekāti'l)*

---

333 Kettânî, *Hadîs Literatürü*, 23.

334 Fuat Sezgin kitabın ismini, *Zikru esmâ'i't-tâbi'în ve men ba'dehüm mimmen sahhat rivâyetühû 'inde Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî* olarak zikretmekte ve *Zikru esmâ'i't-tâbi'în ve men ba'dehüm mimmen sahhat rivâyetühû 'inde Müslim* adıyla ayrı bir kitaptan bahsetmektedir. Bk. Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1/421-422.

335 Eser *Zikru esmâ'i't-tâbi'în ve men ba'dehüm mimmen sahhat rivâyetühû 'inde'l-Buhârî ve Müslim* adıyla Bûrân ed-Denâvî ve Kemal Yûsuf el-Hût tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut: Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1406/1985).

336 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 157. Eserin ismini Fuat Sezgin *el-Muhtelif ve'l-Mü'telif fî esmâi'r-ricâl* olarak zikretmektedir.

337 Bu eser, Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir tahkikiyle biri fihrist olmak üzere beş cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1406/1986).

338 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 157-158.

339 Çakan, "Dârekutnî", 8/489. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî, kitabın ismini *Ehâdîsü'l-Muvatta' ve't-tifâku'r-ruvât 'an Mâlik ve'htilâfühüm fîhi ve ziyâdâtihim ve naksânihim* olarak kaydetmiştir. Bk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî, *el-İmâm Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî ve âsâruhü'l-ilmiyye* (Cidde: Dârü'l-Endelüs el-Hadrâ, 1421/2000), 182.

garâ'ibi'l-'avâlî isimlerini zikretmektedir.[340] Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir el-Makdisî (ö. 507/1113), Dârekutnî'nin *el-Fevâ'idü'l-efrâd (etrâf)* adlı eserini alfabetik sıraya koyarak *el-Etrâf li'l-efrâd li'd-Dârekutnî (Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd, Etrâfü'l-efrâd)* eserini tasnif etmiştir.[341]

Kitâbü's-Sıfât: *Ehâdîsü's-sıfât* olarak da bilinmektedir.[342]

Kitâb fihi erbe'ûne hadîsen min Müsnedi Büreyd b. Abdillâh b. Ebî Bürde. Fuat Sezgin'in yazma bir nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunduğunu bildirdiği eser yayımlanmıştır.[343]

***Tashîfü'l-muhaddisîn*:** Ancak metin ve isnadlara tam mânasıyla vâkıf olan hadis âlimlerin bilebileceği musahhaf hadisler konusunda tasnif ettiği eseriyle Dârekutnî büyük bir şöhret kazanmıştır.[344]

el-Müdebbec: Bilindiği kadarıyla müdebbec ismini ilk defa kullanan Dârekutnî olmuş ve *el-Müdebbec* adını verdiği mufassal bir kitap tasnif etmiştir. Hâkim, müdebbec ismini ister aynı veya yakın yaşta olsunlar isterse biri diğerinden yaşça büyük olsun iki râvinin birbirinden rivayetleri için kullanmakta ve ismini açıklamadığı bazı şeyhlerinden nakletmektedir. Onun asıl kastettiği şeyhi Dârekutnî'dir.[345]

Men haddese ve nesiye: Dârekutnî'nin bu eserinden anlaşıldığına göre, hadis rivayet eden bazı kiişiler rivayet ettikleri hadisler, kendilerine arz edilince bunları hatırlamamakta, fakat kendilerinden rivayet eden râvilere itimatları dolayısıyla, o hadisleri râvileri tarikiyle yine kendilerinden rivayet etmektedirler.[346]

Zikru kavmin mâ ahrece lehümü'l-Buhârî ve Müslim d'aafehühü'n-Nesâî fî Kitâbi'd-Duafâ':[347] Dârekutnî üzerine eser telif eden Ruhaylî, eserin Ebû Abdullah b. Bükeyr'in Dârekutnî'ye su'âlâtı olduğunu söylemekte ve ismini *Zikru akvâmin ahrece lehümü'l-Buhârî*

---

340 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/422.

341 Makdisî'nin eseri *Etrâfü'l-garâib ve'l-efrâd: min hadîsi Resûlillâhi li'd-Dârekutnî* adıyla Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr ve Seyyid Yûsuf tarafından beş cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998/1419).

342 Dârekutnî'nin *Kitâbü'n-Nüzûl*'ü ile birlikte Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî tahkikiyle "Silsiletü akāidi's-Selef" serisinde yayımlanmıştır (Beyrut: 1403/1983).

343 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/424; Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Erbe'ûne hadîsen min Müsnedi Büreyd b. Abdillâh b. Ebî Bürde,* nşr. Muhammed Abdülkerîm Ubeyd, Mekketü'l-Mükerreme: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1420.

344 Dârekutnî'nin tashîf ve çeşitleri ile bunlarla ilgili örnekleri için bk. İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs,* 165-167.

345 Irâkī, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-Irâkī, *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uglika min Mukaddimeti'bni's-Salâh,* nşr. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, 1389/1969), 334.

346 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar,* 145.

347 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/423.

ve Müslim fî sahîhayhimâ ve d'aafehühü'n-Nesâî fî Kitâbi'd-Duafâ' ve süile anhüm ed-Dârekutnî olarak vermektedir.[348] Buhârî ve Müslim'in kendisinden rivayette bulunduğu ve Nesâî'nin *ed-Du'afâ* eserinde zikrettiği otuz civarında râvi hakkında Dârekutnî'ye sorulmuş, Dârekutnî de bu râvilerin ekserisinin dereceleri farklı olmakla birlikte sika ve adâlet sahibi olduklarını bildirmiştir. Bu eser her ne kadar Nesâî zayıf olduklarını söylese de Dârekutnî'nin *Sahîhayn* râvilerini ve dolayısıyla söz konusu iki eseri müdafaa etmesi açısından ayrı bir önemi haizdir. Eserin son kısmında ise Dârekutnî kendisine sorulması üzerine bazı hadis âlimlerinin daha güvenilir olmaları hakkındaki görüşlerini nakletmektedir.[349]

Dârekutnî'nin *Sahîhayn* hadisleri ve bu hadislerin râvileri üzerine başka çalışmaları da bulunmaktadır. Nitekim kaynaklarda kendisine nispet edilen eserler arasında *Esmâ'ü's-sahâbeti'lletî ittefeka fîhe'l-Buhârî ve Müslim ve mâ inferede bihî küllün minhümâ dûne sâhibihî,*[350] *Risâle fî zikri rivâyâti's-sahîhayn, Ricâlü'l-Buhârî ve Müslim, Risâle fî beyâni me'ttefeka aleyhi'l-Buhârî ve Müslim ve mâ inferede bihî ehadühümâ ani'l-âhari, el-Ehâdîsü'lletî hûlife fihâ el-İmâmü Mâlik,*[351] kitapları geçmektedir.

Dârekutnî'nin bunlardan başka *Ehâdîsü'n-nüzûl, Kitâb fîhi mâ verede mine'n-nusûsi'l-vâride fî kitâbi'llâh ve'l-ehâdîsi'l-müte'allika bi-rü'yeti'l-bârî, Fezâ'ilü's-sahâbe ve menâkıbühüm, Kitâb fî beyâni nüzûli'l-cebbâr külle leyletin min ramazân ve leylete'n-nısfi min şa'bân ve yevmi arafâtin ilâ semâi'd-dünyâ, Kitâbü'l-İhve ve'l-uhuvve,*[352] *Ahbâru 'Amr b. 'Ubeyd,*[353] *el-Ehâdîsü'r-rubâ'iyyât*[354] ve *Kitâbü'l-Eshiyâ*[355] *ve'l-ecvâd:*[356] eserleri vardır. Muvaffak b.

---

348 Eser, Ali Hasan Ali Abdülhamîd'in tahkikiyle *Su'âlâtü Ebî Abdillah b. Bükeyr ve gayrihî li'd-Dârekutnî* ismiyle yayımlanmıştır (Amman: Dârü Amman, 1408/1988).

349 Ruhaylî, *el-İmâm Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî,* 200-201.

350 Bk. Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Esmâü's-sahâbe elletî ittefeka fihâ Muhammed b. İsmail el-Buhârî ve Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî ve mâ inferade küllü vâhidin minhümâ dûne sâhibihî*, nşr. Cabir b. Abdullah es-Seri eseri bir mücelledde Ebü'l-Feth Muhammed b. Ahmed b. Ebü'l-Fevâris, *Zikru esmâi men ittefaka Muhammed b. İsmail el-Buhârî ve Müslim b. el-Haccâc ala tashîhi'r-rivâyeti anhü mine's-sahâbe radıyallâhu anhüm feahracâ anhü fî kitâbeyhimâ el-mevsûm küllü vâhidin minhümâ bi's-sahîh ve zikru esmâi men inferade küllü vahidin bi ihrâci hadîsihî dûne'l-âhir*'le birlikte (Riyad: Dârü'l-âsıme, 1433/2012) basılmıştır.

351 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/421-423. Ruhaylî, kitabın ismini *el-Ehâdîsü elletî hûlife fihâ İmâm dârü'l-hicreti Mâlik b. Enes* olarak vermektedir. Bk. Ruhaylî, *el-İmâm Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî,* 179.

352 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/420-424. *el-Uhevve ve'l-ehavât,* Bâsil Faysal Ahmed el-Cevâbira neşriyle (Amman: Dârü'r-râye, 1993) yayımlanmıştır. Ruhaylî, Sezgin'in *Kitâbü'l-İhve ve'l-uhuvve* tespitinin hatalı olduğunu tespit etmiştir. Nitekim eserin *el-Uhevve ve'l-ehavât* ismiyle tahkikli neşri de bunu teyit eden diğer bir husustur.

353 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/424. Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden ve hadis rivayet eden ilk kelâmcılardan Ebû Osmân Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Basrî (ö. 144/761) ve fikirleri hakkındaki *Ahbâru Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Mu'tezilî* eseri Muhammed b. Abdullah Âl-i Amr tahkikiyle neşredilmiştir (Riyad: Dârü't-tevhîd, 1427/2006).

354 Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, bu eserin *Humâsiyyâtü'd-Dârekutnî* diye anılan ve onun es-*Sünen*'indeki kırk kadar hümâsî rivayetini ihtiva eden eser olabileceğini ifade eder. Bk. *İbn Hacer el-'Askalânî,* Şâkir Mahmûd Abdülmün'im (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1417/1997), 1/200-201.

Abdülkādir'in tespitine göre Dârekutnî'nin eserleri arasında *Esmâ'ü'l-müdellisîn, Şüyûhu'l-Buhârî, Kitâbü'l-'İlel, Garâ'ibü Mâlik* (*Ehâdîsü Mâlik elletî leyse fi'l-Muvatta'*) ve *Müsnedü Ebî Hanîfe* de yer almaktadır.[357]

2.3.2. İlmî şahsiyeti

Hatîb el-Bağdâdî, Dârekutnî'yi asrında eşsiz muhaddis, zamanının önde gelen âlimi, benzeri bulunmayan imam olarak tarif eder.[358] Dârekutnî, güçlü hâfızası ve zekâsı, derin anlayışıyla zamanının en önde gelen muhaddislerindendir. Nitekim kendisine "emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" denilmiştir. Bu hususta Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043), Hâkim'e "Dârekutnî'nin bir benzerini gördün mü?" diye sormuş, bunun üzerine Hâkim, "O kendisi gibi birini görmedi ki ben nasıl göreyim?" diye cevap vermiştir.[359] Zehebî, Berkānî'nin *el-'İlel* adlı eseri hocasının hıfzından imlâ ettiği sözünü naklederek Dârekutnî'nin ezber kuvvetine işaret eder.[360]

Abdülganî b. Saîd el-Ezdî (ö. 409/1018), Dârekutnî'den ismiyle değil "hocam dedi, hocamdan işittim" diye söz ederdi. Muhammed b. Ali es-Sûrî (ö. 441/1049), Abdülganî el-Ezdî'nin "Hadiste söz sahibi olanların üç kişidir. Ali b. Medînî ve Mûsâ b. Hârûn el-Hammâl (ö. 294/906-907) kendi yaşadıkları dönemde nasıl birer hadis otoritesi iseler Dârekutnî de kendi zamanında öyledir" dediğini nakletmiştir.[361] Hatîb el-Bağdâdî'ye göre Dârekutnî'nin kıraat ilminde izlediği kendinden önce bulunmayan yeni metodu kabul görmüş, kendinden sonra kıraat âlimleri tasnif ettikleri eserlerde onun usulünü takip etmişlerdir. Ayrıca nahiv ilimlerinde de üstat kabul edilmekte, fıkıhta Şâfiî mezhebini benimsemiş görünmekle beraber tasnif ettiği *es-Sünen* eserinden fıkhın inceliklerini bütünüyle kavrayan bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.[362] Onun muhaddisler hakkındaki değerlendirmelerine, hadislerin illetlerine dair tespitlerine kendinden sonraki âlimler tarafından önem verilmiştir. Dârekutnî, devrine göre en kısa sened kabul edilen ve dört râvisi olan (rubâî) rivayetlere de sahipti.[363] Aynî, onun zayıf sayılması gerektiğini ileri sürmüşse de ne Dârekutnî ile aynı dönemde yaşayan âlimler ne de daha sonrakiler böyle bir görüş belirtmiş, herkes onu güvenilir bir muhaddis olarak

---

355 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1/421.
356 Çakan, "Dârekutnî", 8/490. Kaybolduğu sanılan eserin Bankipûr nüshası Vecâhet Hüseyin tarafından Kalküta'da yayımlanmıştır.
357 Bk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 1/41-56.
358 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 13/487-488.
359 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 13/489; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16/453.
360 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16/455.
361 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 13/489; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16/454.
362 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 13/488.
363 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16/460.

kabul etmiştir. Dârekutnî selef akîdesini benimsediği için kelâm konularından uzak durmuştur.[364]

2.3.4. İlel ilmindeki yeri

Dârekutnî'nin ilmî kıymeti râvi münekkiti, cerh ve ta'dîl mütehassısı olması sebebiyledir. Muhaddisler hakkındaki görüşleri ve verdiği hükümler kendisinden sonra gelen âlimler tarafından değerlendirmelerde ölçü kabul edilmiştir.[365] Hatîb el-Bağdâdî'ye göre ilelü'l-hadîs, esmâü'r-ricâl, ahvâlü'r-rüvât gibi ilimler Dârekutnî ile sona ermiştir.[366] Bununla birlikte Zehebî de Dârekutnî ile ilelü'l-hadîs ve ricâl ilminin sona erdiğini söylemektedir.[367] İbni Kesîr, ilel hakkındaki kitap telif edenleri zikrederken şöyle demektedir: "Büyük hafız Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî, bu konudaki kitabında bahsettiğimiz eserlerin hepsini bir araya getirdi. Bu eserlerin en değerlilerinden birisi hatta gördüğümüz ve bu sahada yapılan çalışmaların en kıymetlisidir. Ondan önce benzeri yoktur. Sonrasında böyle bir eser telif etmek isteyenler de aciz kalmıştır."[368]

Dârekutnî, hadis sahasında telif ettiği eserler, râviler hakkındaki cerh ve ta'dîl değerlendirmeleri ile yaşadığı dönemden bugüne kadar ricâl hakkında fikirlerine itimat edilen âlimlerden biri olarak kabul edilmiştir. Hâkim, Sülemî, Berkānî ve Sehmî gibi muhaddisler Dârekutnî'ye ricâl hakkında görüşlerini sormuşlar ve aldıkları cevapları kaydetmişlerdir.[369] Su'âlât türünde telif edilen bu eserler, onun görüşlerine itimat edildiğini ve münekkit bir muhaddis olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Dârekutnî'nin münekkitlik yönünü en fazla gösteren eseri ise talebesi Berkānî tarafından soru-cevap usulüyle rivayet edilen *'İlelü'l-hadîs*'dir. Diğer taraftan Zehebî,[370] İbn Receb[371] ve Sehâvî[372] Dârekutnî'yi cerh-ta'dîl âlimleri arasında saymakta ve kendisiyle bu ilmin sona erdiğini söylemektedirler.[373] Gerek isimleri sayılan muhaddislerin gerekse diğer âlimlerin kendisi hakkındaki bu değerlendirmeleri

---

364 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 16/457.
365 Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/418.
366 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm,* 13/487-488.
367 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 16/450.
368 Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs,* 112-113.
369 Ruhaylî, *el-İmâm Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî,* 139.
370 Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī, *Zikru men yu'temedü kavlühû fi'l-cerh ve't-ta'dil,* nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebü'l-matbûati'l-İslâmiyye, 1410/1990), 209.
371 İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkī, *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem,* nşr. Şuayb el-Arnaût, İbrâhim Bâcis (Riyad: el-Emânetü'l-'âmme li'l-ihtifâl bi mürûru miete 'âmin 'alâ te'sîsi'l-memleke, 1419/1999), 2/108.
372 Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehâvî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl,* nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebü'l-matbûati'l-İslâmiyye, 1410/1990), 113.
373 Onların bu değerlendirmesi Dârekutnî'nin ilel ilmindeki maharetini ifade etmektedir. Zira Dârekutnî'den sonra Hâkim, İbnü'l-Cevzî, İbnü's-Salâh ve İbn Receb el-Hanbelî gibi ilel bilgileri ile temayüz eden âlimler bulunmaktadır. İlel âlimleri için bk. Ali b. Abdullah es-Sıyâh, *Cühûdü'l-muhaddisîn fî beyâni 'ilelil-hadîs.*

Dârekutnî'nin cerh-ta'dîl konusundaki ilmî üstünlüğünü belirtmektedir. Zehebî'nin zayıf râviler hakkındaki eserinde dört yüz yirmi civarında râvinin cerh ve ta'dîlinde Dârekutnî'nin sözüyle yetinmesi onun bu konudaki bilgisini ortaya koymaktadır.[374] Dârekutnî, özellikle hadislerin tariklerine vukûfiyeti, illetlerine dair geniş bilgisiyle meşhur olmuştur. Ayrıca ilel bilgisi hakkında sorulanlara verdiği cevaplar ve kendisinden birden fazla suʾâlât türü eser nakledilmesi bu alana hakimiyetini göstermektedir.[375]

Âlimlerin, özellikle hocalarının ve talebelerinin Dârekutnî hakkındaki değerlendirmeleri onun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Hâkim, hocası Ebû Abdullah b. Ebî Zühl el-Herevî'nin Dârekutnî'nin üstün özelliklerinden bahsetmesi üzerine 362 senesinde hacdan sonra Bağdat'a gelip dört aydan fazla Dârekutnî'nin yanında kalmıştır. Dârekutnî'ye ilel ve ricâl hakkında sorular sormuştur.[376] Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin naklettiğine göre (ö. 370/980), Ebü'l-Feth İbn Ebü'l-Fevâris'in (ö. 412/1022) Dârekutnî'ye bir hadisin illetini veya bir râviyi sorması üzerine Dârekutnî, bunu doğu ile batı arasında kendisinden başka bilen bulunmadığını söylemiştir.[377]

Dârekutnî hafızası kuvvetli bir âlimdir. Bu konuda hayatından birçok örnek nakledilmektedir. İbnü's-Salâh'a göre semâ esnasında başka hadislerin kitabeti ile meşgul olan kimsenin eğer meşguliyeti semâı anlayıp hıfzetmesine engel oluyorsa dinlediği hadisleri rivayeti sahih değildir. Buna karşılık başka şeyle meşgul olması semâı anlayıp hıfzetmesine mâni değilse rivayeti sahih kabul eden İbnü's-Salâh, bunun gerçekleşebileceğine dair Dârekutnî'den örnek verir. Dârekutnî gençliğinde İsmâil es-Saffâr'ın (ö. 341/952) hadis meclisinde bulunur. Bir gün İsmâil, hadis imlâ ettirirken o beraberinde getirdiği hadis cüzünü istinsah eder. Orada bulunanlardan birisi kendisine istinsah ile meşgul iken semâın sahih olmayacağını söyler. Dârekutnî, kendi kavrayışının onunkine benzemeyeceği cevabını verdikten sonra İsmâil'in şimdiye kadar kaç hadis yazdırdığını bilip bilmediğini sorar. Cevap veremeyince o ana kadar on sekiz hadisin imlâ edildiğini söyleyip ardından da İsmâil es-Saffâr'ın imlâ ettiği hadisleri sırasıyla isnadları ve metinleri ile birlikte sonuna kadar okur.[378]

---

[374] Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī, *el-Muğnî fi'd-duʿafâʾ*, nşr. Nureddin Itr – Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî (Katar: İdâratü ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1407/1987), 1/56-2/473. Değerlendirme için bk. Abdullah Ahmed Bâzmândekân el-Kuşemî, *el-İmâm ed-Dârekutnî ve menhecühû fi'l-istidrâk alâ sahîhayi'l-Buhârî ve Müslim (dirâseten tahlîliyyeten nakdiyyeten)* (Câmiatü Omdurman el-İslâmiyye Külliyyetü'd-dirâsâtü'l-ulyâ Külliyyetü usûli'd-dîn, Doktora Tezi, 1427/2006) 165.

[375] Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 13/488-493.

[376] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16/451-452.

[377] Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 13/493; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16/454.

[378] Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 13/489; İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 87-88.

Dârekutnî, isnadlara hâkim ve hadislerin tarikleri hakkında geniş bilgi sahibidir. Dârekutnî Bağdatlılar'a kendisi hayattayken onlardan kimsenin Resûlullah'a (s.a.v.) yalan isnad edemeyeceğini söylediği nakledilmektedir.[379] Bu konuda çok sayıda örnek verilebilir. Bir gün kendisine hadis okunurken namaza durur. Kıraat esnasında okuyan kişi, bir hadisin isnadındaki Nuseyr b. Zu'lûk ismine gelince Nuseyr'i Beşîr okur. Dârekutnî uyarmak üzere namazda iken "sübhânallâh" deyince o kişi hata ettiğini anlayıp bu sefer Buşeyr b. Zu'lûk okur. Dârekutnî tekrar "sübhânallâh" deyince bu defa da Yesîr şeklinde okur. Bunun üzerine Dârekutnî: ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ âyetini okumaya başlayınca okuyan kişi yanlış okunan ilk harfin "nûn" ve ismin "Nuseyr" olduğunu anlayarak hatasını düzeltir.[380] Dârekutnî'nin rical ilmine vukûfiyetini izah eden başka bir olay Hamza b. Muhammed b. Tâhir'den (ö. 424/1032) nakledilmektedir. Kendisi Dârekutnî'nin yanında bulunduğu sırada o nafile namaz kılıyorken Ebû Abdullah b. Kâtib (ö. 425/1033), bir hadisin isnadındaki Amr b. Şu'ayb ismini Amr b. Sa'îd diye okuyunca, Dârekutnî "sübhânallâh" diye uyarmış, okuyanın isnadı tekrar edip hataya devam etmesi üzerine, يَا شُعَيْبُ أَصَلاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا âyetini okuyarak hatayı düzeltmiştir.[381]

İlel sahasında söz sahibi Dârekutnî, sadece kendi kararını bildirmekle kalmamış münekkitlerin cerh ve ta'dîl değerlendirmelerine bazan kısaca bazan da ilel âlimlerinin isimleriyle birlikte ayrıntılı yer vermiştir. Tafsilatlı zikrettiği cerh ve ta'dîller kendisinin görüşüyle aynı ya da yakın olabildiği gibi farklı da olabilmektedir. Dârekutnî'nin bu ilmî yaklaşımı, diğer münekkitlerin fikirlerini zikretmesi onun değerini arttıran ve aynı zamanda kendisinden sonraki âlimlere hem örnek olan hem de metot öğreten çok değerli bir özelliktir.[382]

Zamanımızın değerli hadis âlimlerinden Abdülfettâh Ebû Gudde, Dârekutnî'yi münekkit, illetleri bilen ve açığa çıkaran ilel mütehassısı olarak vasıflandırır. Dârekutnî, muhaddislerin bir kısmının farkına varmadığı illetleri tespit ederek *es-Sünenü'd-Dârekutnî* olarak bilinen eserinde zikretmiştir.[383] Ruhaylî, onun cerh ve ta'dîle dair görüşlerinin kabul edilemeyeceğini umûmî bir şekilde söyleyen birini tanımadığını belirtmiştir.[384] Fakat *Sahîhayn*'a tenkidlerini

---

379 Sehâvî, *Fethu'l-mugīs,* 1/284.

380 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 13/492.

381 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 13/493.

382 Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *Su'âlâtü'l-Hâkim en-Nîsâbûrî li'd-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dil*, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1404/1984), 70-73.

383 Bk. Abdülfettâh Ebû Gudde, *es-Sünnetü'n-nebeviyye*, 23.

384 Ruhaylî, *el-İmam Ebü'l-Hasan ed-Dârekutnî*, 138.

eleştiren muhaddisler bulunmaktadır. Bu konu ileride incelenecek ve ayrıca değerlendirilecektir.

Zehebî, Dârekutnî'yi nadiren tesâhülü olsa da cerh ve ta'dîlde mutedil âlimlerden sayar.[385] Sehâvî, Zehebî'nin Ahmed b. Hanbel, İbn Adî ile birlikte Dârekutnî'yi mutedil münekkitler arasında saydığını zikreder.[386] Nitekim Ruhaylî'nin yaptığı araştırma bu konuda bir fikir vermesi açısından önemli bir çalışmadır. Ruhaylî, seçtiği yirmi beş râvi hakkında önce Dârekutnî'nin sonra da diğer cerh-ta'dîl âlimlerinin söz konusu râvilerle ilgili görüşlerini bir araya getirmiş ve mukayese etmiştir. Bu çalışmanın neticesinde ise Dârekutnî'nin görüşlerinin genel olarak diğer imamların değerlendirmeleriyle ittifak halinde olmakla kalmayıp cerh veya ta'dîllerin derecesi bakımından da aynı görüşte olduklarını tespit etmiştir.[387] Ruhaylî, Dârekutnî'nin cerh ve ta'dîlde müteşeddit veya mütesâhil değil mutavassıt olduğu kanaatine ulaşmıştır. Bununla birlikte Muhammed Râdî Osman, *el-Metrûkîn ve merviyyâtihim fî Süneni'd-Dârekutnî* çalışmasında Dârekutnî'nin *es-Sünen* eserinde metrûk hükmü verdiği altmış dokuz râviyi incelemiştir. Bu araştırmanın neticesinde Dârekutnî'nin metruk hükmü verdiği altmış beş râviden yalnızca beşinin metruk özelliğini taşıdığına dair delil bulunmadığını belirtmiştir. Nitekim bu beş râviden birisi sadûk ve rivayeti makbul diğer dört râvi ise zayıf fakat hadisleri kendisini destekleyen âdıd rivayet ile kuvvet kazanabilecek özelliktedir. Dârekutnî, altmış dokuz râviden dört tanesi hakkında kezzâb ve hadis uydurduklarını söylemiştir ki araştırmayı yapan Osman bunun aksine bir görüş bulamadığını bildirmiştir. Bu değerlendirmeden Dârekutnî'nin mutavassıt ve insaflı bir münekkit âlim olduğu neticesine ulaşılmıştır.[388]

2.3.5. *et-Tetebbu'*

Tetebbu türünde eserler, bir musannifin sıhhat şartlarını esas alarak eserinde tahric ettiği rivayetlerini incelemek, hata veya eksikliklerini tespit etmek, illetlerini belirlemek maksadıyla telif edilmektedir. Bu tür eserler arasında en meşhuru Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*sudur. Eser, Buhârî ve Müslim'in şartlarını taşıdığı halde *Sahîhayn*'da yer almayan yetmiş hadisin tasnif edildiği müsned tertibindeki *el-İlzâmât* ile birlikte yayımlanması sebebiyle *el-İlzâmât ve't-tetebbu'* ismi ile bilinmektedir.[389] Kādî İyâz, İbnü's-Salâh ve İbnü'l-Mülakkın; Dârekutnî'nin

[385] Zehebî, *el-Mûkıza,* 83.
[386] Sehâvî, *Fethu'l-mugīs,* 3/272.
[387] Ruhaylî, *el-İmam Ebü'l-Hasan ed-Dârekutnî*, 449-483.
[388] Ruhaylî, *el-İmam Ebü'l-Hasan ed-Dârekutnî*, 484.
[389] Bk. Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, nşr. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985).

bu eserinden *el-İstidrâkât* olarak bahseder.[390] İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) ise ismini *Kitâbü'l-İstidrâkât olarak verir.*[391] Nevevî, eserden *Sahîh-i Müslim* şerhinin mukaddimesinde *el-İstidrâkât ve't-Tetebbu'*,[392] kitabın muhtelif yerlerinde ise *el-İstidrâk* olarak bahseder.[393] Fuat Sezgin bu eseri, *Kitâbü't-Tetebbu' ve hüve mâ ahrece 'ale's-Sahîhayni ve lehû illetün* ismiyle zikretmektedir.[394] Nitekim Ruhaylî'de *et-Tetebbu' limâ uhrice fi's-Sahîhayni ve lehû illetün* olarak nakleder.[395] Ayrıca Ruhaylî *el-İstidrâkât* ismi altında *et-Tetebbu'* olarak da isimlendirildiğini söylemektedir. Bununla birlikte eserlerde çoğunlukla *et-Tetebbu'* şeklinde geçmekte, İbn Hacer, Aynî, Sehâvî, Suyûtî ve Hacı Halife de bu ismi kullanmaktadır.[396] Mukbil b. Hâdî, eserin müstakil nüshalarında *Kitâbü't-Tetebbu' ve hüve mâ uhrice fi's-Sahîhayni ve lehû illetün* başlığıyla yer aldığını tespit etmiş, Selefî'den semâ yoluyla *el-İlzâmât* ile birlikte nakledildiğinde ise başlık yer almadan esere geçildiğini zikretmiştir.[397]

İsmiyle ilgili yukarıdaki izahlardan anlaşılacağı üzere eserin Dârekutnî'ye nispetinde herhangi bir ihtilâf söz konusu değildir. Ayrıca kitabı neşreden Mukbil b. Hâdî, mukaddimede Dârekutnî'den sahih bir senedle eserin nakledildiğini ifade etmiştir.[398] Kitab, Mukbil b. Hâdî tahkikiyle el-Medinetü'l-Münevvere (1399), Kuveyt (1403) ve Beyrut'ta (1405/1985) basılmıştır. Tez çalışmasında son baskı kullanılmıştır. *et-Tetebbu'*nun daha geniş bir tahkikine ise ihtiyaç bulunduğu bu vesile ile belirtilmelidir.

Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*yu nerede, ne zaman telif ettiği hakkında bilgiye rastlanamamıştır.[399] *et-Tetebbu'*da râvi ismini zikretmekle yetindiği tarikleri *İlel*'de

---

[390] Bk. Kādî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, *el-Gunye: fihristu şüyuhi'l-Kâdî İyâz*, nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1982), 133; Ruhaylî, *el-İmâm Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî,* 193; İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Sıyânetü Sahîhi Müslim mine'l-ihlâli (haleli) ve'l-galat ve himâyetühû mine'l-iskâti ve's-sakat*, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 177; İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî el-Mısrî, *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh (Şevâhidü't-tavzîh fi şerhi'l-Câmi'i's-sahîh)* (Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008), 2/635

[391] İbn Hayr el-İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî İbn Hayr, *Fihristü İbn Hayr el-İşbîlî* (Orijinal kitap adı: *Fehresetü mâ revâhü an şüyûhihî mine'd-devâvîni'l-musannefe fi durûbi'l-ilm ve envâi'l-maârif)*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşâr Avvâd (Tunus: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2009, Silsiletü't-terâcimi'l-Endelüsiyye: IV), 256.

[392] Nevevî, *el-Minhâc*, 1/27.

[393] Nevevî, *el-Minhâc*, 4/86.

[394] Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, 1/423.

[395] Ruhaylî, *el-İmâm Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî*,156-157.

[396] Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Su'âlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, nşr Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid ve Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî (Riyad: y.y., 1427), 30, 423; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*,28/484; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/302; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1403.

[397] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 119.

[398] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, 119-120.

[399] Abdülazîz b. İbrâhim el-Lâhim, makalesinde *İlel*'in ve *et-Tetebbu'*un telif zamanını araştırmıştır. Bk. Abdülazîz b. İbrâhim el-Lâhim, "İhtilâfü ahkâmi'd-Dârekutnî beyne't-*Tetebbu'i* ve'l-*'İleli* -dirâseten vasfiyyeten tahlîliyyeten-", *Mecelletü'l-Câmiatü'l-İslâmiyye li'l-Ulûmi'ş-şer'iyye 1/210* (1446), 508-513.

nakletmesi, orada zikretmediği isnadları da vermesi, eserin daha kapsamlı olması sebebiyle *et-Tetebbu'*un *İlel*'den önce telif edilmesi muhtemeldir.[400] Eserini öğrencisi/öğrencilerine ya da kendisine soru soran kişiye ezberinden yazdırdığı düşünülmektedir. Zira eserin ibareleri, Buhârî'de geçmeyen hadisi ona izafe etmesi, İbn Bişr'i Ebû Bişr olarak zikretmesi[401] Müslim'i tenkid ettiği üç hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de bulunması,[402] Hayber esirleri yerine Huneyn esirleri diyerek metinde hata etmesi[403] ezberinden yazdırdığına işaret etmektedir. Ayrıca Zehebî'nin Berkānî'nin *el-'İlel* adlı eseri hocasının hıfzından imlâ ettiği sözünü nakletmesi,[404] *el-'İlel* gibi geniş kapsamlı eseri ya da bunun bir kısmını ezberinden yazdıran Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*yu da aynı usulle telifini mümkün kılmaktadır. Dârekutnî, Müslim'in İbn Nümeyr ↔ Veki' ve Abde ↔ Hişâm ↔ babası ↔ Hz. Âişe (r. anhâ) tarikiyle rivayet ettiği "kendisine verilmemiş bir şeyle doymuş görünen" hadisini tenkidde zikrettiği "أحتاج أن أنظر في كتاب مسلم فإني وجدته في رقعة (Müslim'in kitabına bakma ihtiyacı hissettim, onu bir kağıtta yazılı buldum)" ifadelerini kullanmıştır. Bu ifadesinden eserini kitaplarından uzakta, muhtemelen rıhlelerinden birinde telif ettiğini düşündürmektedir.[405]

et-Tetebbu', Buhârî ve Müslim'in sahihlerinde geçen genel olarak Dârekutnî'nin illetli olarak değerlendirdiği 218 hadisi ihtiva etmektedir. Ancak müellif bu eserinde hadisin sıhhatini zedelemesi ya da sıhhate etkisi olmaması ayırımını yapmadan illetin varlığını esas almıştır.

İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî li mukaddimeti Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*'nin sekizinci bölümünde asrının önde gelen muhaddisi Dârekutnî ve diğer münekkitlerin *Sahîhi Buhârî*'ye yönelttikleri eleştirileri söz konusu hadisleri tek tek ele alarak değerlendirmiş ve iddialara cevap vermiştir.[406] Dârekutnî ile aynı zamanlarda yaşayan Ebû Mes'ûd İbrâhim b. Muhammed b. Ubeyd ed-Dımaşkī (ö. 401/1010-11) *et-Tetebbu'* eserinde *Sahîh-i Müslim*'e yöneltilen tenkidleri cevaplandırmak üzere bir reddiye telif etmiştir.[407] Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî de Dârekutnî'nin Müslim'e yönelttiği tenkidleri *Beyne'l-imâmeyn Müslim ve'd-Dârekutnî* adlı yüksek lisans tezinde incelemiştir (Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1396/1976).

---

[400] Bu konuda bk. Tevîtî, Fuâd Yahyâ Ali Muslih et-Tevîtî, "Beyne*'t-Tetebbu'* ve*'l-'İlel* dirâseten li'l-ehâdîsi'l-letî ihtelefe fîhâ ed-Dârekutnî, fî kitâbeyhi *et-Tetebbu'* ve*'l-İlel*". *Mecelletü'l-bâhisi'l-câmiî 30* (2013), 38; Abdülazîz b. İbrâhim el-Lâhim, "İhtilâfü ahkâmi'd-Dârekutnî", 513.

[401] Bk. Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 339-340 (182).

[402] Bk. Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 152-153 (no: 28); 274 (no: 129); 275-276 (no: 130).

[403] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 254 (no: 113).

[404] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 16/455.

[405] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 346 (no: 187).

[406] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî,* 2/277-341.

[407] Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî,* 1/421. Eser için bk. *Kitâbü'l-Ecvibe li'ş-Şeyh Ebî Mes'ûd: 'ammâ eşkele'ş-Şeyh ed-Dârekutnî alâ Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc,* nşr. İbrâhim b. Ali b. Muhammed Âl-i Küleyb **(**Riyad: Dârü'l-verrâk, 1419/1998).

Ayrıca Dârekutnî, *et-Tetebbu'* eserinde zikrettiği rivayetlerin senedinin tamamını çoğunlukla vermemektedir. Dikkat çeken bir husus genellikle isnad illetli görüldüğünden hadisin metni çoğunlukla yer almamakta, metinden konu olarak ve ele alınan hadiste geçenden farklı lafızlarla bahsedilebilmektedir. Bunun yanında kimi zaman metin ihtisar edilmekte kimi zaman da metne işaretle yetinilmektedir. Dârekutnî'nin işaret ettiği hadis *Sahîhi Buhârî*'de birden fazla yerde geçebilmektedir. Diğer taraftan bu hadisler aynı yerde geçmemekte, aksine birçok bölüme dağıldığı görülmektedir. Bununla ilgili değerlendirme ileride yapılacaktır. Tetkikler neticesinde *et-Tetebbu'*da yer almayan *Sahîh-i Buhârî* bölümleri tespit edilmiştir.[408]

Dârekutnî müsned tertibindeki eserine Ebû Hüreyre (r.a.) ile başlamıştır. *Sahîh-i Buhârî* hadisleri hakkındaki değerlendirmelerinde hangi sahâbî müsnedi altında kaç rivayete tenkid yönelttiği tespit edilmiştir. Buna göre en çok rivayeti yer alan sahâbîden başlayarak Ebû Hüreyre (r.a.) 16, Hz. Âişe (r. anhâ) 12, Abdullah b. Abbas (r.anhümâ) 11, Hz. Ömer b. Hattâb (r.a.) 10, Enes b. Mâlik (r.a.) 9, Ebû Mûsâ el-Eş'arî (r.a.) 6, Huzeyfe (r.a.) 6, Ebû Bekre (r.a.) 5, Sehl b. Sa'd (r.a.) 4, Abdullah b. Ömer (r. anhümâ) 4, Hz. Osman b. Affân (r.a.) 4, Hz. Ali b. Ebî Tâlib (r.a.) 4, Câbir b. Abdullah (r.a.) 3, Abdullah b. Amr (r.a.) 3, Ka'b b. Mâlik (r.a.) 3, Ümmü Seleme (r.anhâ) 2, Enes b. Mâlik (r.a.) 2, Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) 2, Sa'd Ebû Vakkas (r.a.) 2, Selmân (r.a.) 2,[409] Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) 1, Mugīre b. Şu'be (r.a.) 1, Ka'b b. Ucre (r.a.) 1 ve Abdurrahman b. Avf (r.a.) müsnedinde 1 hadis yer almaktadır. Enes b. Mâlik (r.a.) ve Hz. Ömer (r.a.) müsnedi iki defa geçmektedir. Müsnedler altında başka isimden rivayetlerde yer alabilmektedir.

et-Tetebbu' eserinde hangi müsned altında Buhârî'ye, Müslim'e ya da her ikisine kaç tenkid yöneltildiği ile ilgili olarak hazırlanan tablo bu konuda fikir vermektedir.[410] Tablo sıralamasında *et-Tetebbu'* tertibi esas alınmıştır. Bu sebeple Hz. Ömer (r.a.), Hz. Âişe (r. anhâ) ve Enes'in (r.a.) ismi iki defa geçmektedir. Aşağıda tabloda görüldüğü üzere Müslim'e yöneltilen tenkidler daha fazladır.

[408] Bk. Tablo A.2.

[409] Selmân'dan (r.a.) nakledilen yalnız bir hadise tenkid yöneltilmiştir. Ayrıca bu müsnedin altında ismi mübhem birisinden rivayet bulunmaktadır. İbn Hacer, bu kişinin Sehl b. Ebû Hayseme (r.a.) olduğu görüşündedir. Bu müsnedin devamında Saîd b. el-Müseyyeb (el-Müseyyib) b. Hazn el-Kureşî'nin (ö. 94/713) babası Müseyyeb b. Hazn'dan rivayetine yönelik bir tenkid yer almaktadır. İmrân b. Husayn (r.a.) ve Büreyde b. Husayb (r.a.) müsnedleri ile Ömer b. Hattâb'ın (r.a.) ikincisinde ise Dârekutnî'nin değerlendirmelerinin hepsi Müslim'e yöneliktir.

[410] Bk. Tablo 2.1.

Tablo 1: 2.1. *et-Tetebbu*'da yer alan müsned rivayetler ve tenkid sayıları

Sıra No	Sahâbî İsmi	*Sahîh-i Buhârî*'ye yöneltilen tenkid sayısı	*Sahîh-i Müslim*'e yöneltilen tenkid sayısı	*Sahîh-i Buhârî* ile *Sahîh-i Müslim*'e birlikte yöneltilen tenkid sayısı	Toplam sayı
1	Ebû Hüreyre (r.a.)	8	11	8	27
2	Abdullah b. Amr (r.a.)	2	5	-	7
3	Ebû Mûsâ el-Eş'arî (r.a.)	4	6	1	11
4	İmrân b. Husayn (r.a.)	-	6	-	6
5	Huzeyfe (r.a.)	5	2	1	8
6	Sa'd b. Ebû Vakkās (r.a.)	2	4	-	6
7	Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.)	1	2	-	3
8	Sehl b. Sa'd (r.a.)	4	2	-	
9	Selmân el-Fârisî (r.a.)	1	4	2	7
10	Mugīre b. Şu'be (r.a.)	1	3	-	4
11	Ebû Bekre (r.a.)	4	2	1	7
12	Abdullah b. Mes'ûd (r.a.)	2	7	-	9
13	Kâ'b b. Ucre (r.a.)	-	2	-	2
14	Kâ'b b. Mâlik (r.a.)	2	-	1	3
15	Hz. Ümmü Seleme (r. anhâ)	1	1	1	3
16	Enes b. Mâlik (r.a.)[411]	2	-	-	2
17	Hz. Ömer b. Hattâb (r.a.)	8	6	2	16
18	Hz. Osman (r.a.)	1	6	-	7
19	Hz. Ali b. Ebû Tâlib (r.a.)	1	7	-	8
20	Abdurrahman b. Avf (r.a.)	1	1	-	2
21	Abdullah b. Ömer (r. anhümâ)	1	7	3	11
22	Enes b. Mâlik (r.a.)	1	4	6	11
23	Abdullah b. Abbâs (r. anhümâ)	6	7	1	14
24	Hz. Âişe (r. anhâ)	9	9	3	21
25	Enes b. Mâlik (r.a.)	1	1	-	2
26	Büreyde b. Husayb (r.a.)	-	2	-	2
27	Câbir b. Abdullah (r.a.)	1	1	1	3
28	Hz. Ömer (r.a.)	-	3	-	3
29	Hz. Âişe (r. anhâ)	1	5	-	6

2.3.6. Dârekutnî'nin *Sahîh-i Buhârî* eleştirilerinin özgünlüğü

Dârekutnî'nin münekkit âlim özelliği eserlerinde gerek tahrîc ettiği hadislerde gerekse hadislerin isnadında özellikle de rivayetten sonra yaptığı tariklerin mukayesesi, râvi değerlendirmeleri, medâru'l-hadîs kişiler, ihtilâfın nerede meydana geldiği açıklamalarında açıkça görülmektedir. Bu anlamda *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* eseri bir hadisin isnadlarına ulaşmak, isnadlar üzerindeki değerlendirmeleri ve tenkidleri görmek açısından vazgeçilemez bir kaynaktır. Şübhesiz eserde yer alan bilgiler bir ilmî birikimin neticesidir.

[411] Müsnedü Enes b. Mâlik (r.a.), Müsnedü Hz. Âişe (r.a.) ve Müsnedü Hz. Ömer (r.a.), *et-Tetebbu*'da mükerrerdir. Müsned altında yer alan hadisleri farklıdır.

Dârekutnî'yi bu eserinde değerli kılan ise vakıf olduğu, incelikleriyle bildiği çok sayıda tariki mukayese edebilmesi ve bunları bir rivayet altında toplayabilmesidir. Dârekutnî sahip olduğu birikim ve mukayese yeteneği ile *Sahîhayn* hadislerini değerlendirerek *et-Tetebbu*'da bir araya getirmiştir. Onun kıymeti, aslında Buhârî öncesine dayanan râvi, isnad, metin değerlendirmelerini söz konusu iki eserdeki hadisler üzerine uygulamasındadır. Tenkidleri incelenirken görüleceği üzere *et-Tetebbu*'da geçen isnadların mütâbi' tariklerini rivayetlerin bir kısmında bizzat Buhârî tahrîc etmektedir. Ayrıca Dârekutnî'nin işaret ettiği ihtilâfların bazılarının *Sahîh-i Buhârî* hadisinin devamında muhalif tariklerinin de verildiği ya da her iki isnadla da rivayetin yer aldığı müşahede edilmektedir. Buhârî'den önce bu tariklerin incelendiği, üzerinde görüşler belirtildiği ve tenkid yöneltildiği muhtemeldir ki Buhârî kendisine gelen bu bilgilerle hadisleri tahrîc etmiştir.

Dârekutnî'nin değerlendirilmelerinde diğer dikkat çeken husus ise Ebû Hâtim, Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medînî, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zür'a gibi münekkitlerin bir veya birkaçının o konuda açıklamasının bulunmasıdır. Eserlerde geçen bu açıklamalar bizzat kendi görüşleri olarak zikredilebildiği gibi kendilerinden önceki hafız âlimlerden, dönemlerinde söz sahibi râvilerden de olabilmektedir.

Dârekutnî'nin değerlendirmelerinde birkaç husus öne çıkmaktadır. Bunlardan birisi onun mutavassıt âlim oluşudur. Nitekim Zehebî onu Ahmed b. Hanbel, İbn Adî ile birlikte mutavassıt münekkitler arasında saymaktadır.[412] Dârekutnî, cerh ve ta'dîlde ihtiyatlı davranmakta, ağır cerh ifadeleri kullanmamakta, tam kanaati hasıl olmayınca tevakkuf etmektedir. Öğrencisi Hamza b. Yûsuf es-Sehmî Ebû Habîb Muhammed b. Ahmed eş-Şehîdî'yi sorduğunda Dârekutnî'nin bilmiyorum demesi buna örnek verilebilir.[413] Ayrıca *et-Tetebbu*'da kullandığı dil ve üslubu bunu ortaya koymaktadır. İsnad değerlendirmelerinde mütâbî tarikleri ve ihtilâfın sebebini zikretmiştir.[414] Diğer husus ise Dârekutnî'nin bir hadisi bütün tarikleriyle bilip bir tarikini bu birikimle değerlendirmesi onun hadis ilmindeki tebahhurunu göstermektedir. Dârekutnî'yi *et-Tetebbu'* özelindeki önemi ve kıymeti ise kendisinden önce râviler ve tarikler üzerinden yapılan değerlendirmeleri *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* hadisleri özelinde bir araya getirmiş ve ele almış olmasıdır. Kendisinden önce

---

412 Sehâvî, *Fethu'l-mugīs,* 3/272.

413 Sehmî, Ebü'l-Kāsım Hamza b. Yûsuf b. İbrâhim es-Sehmî el-Cürcânî, *Su'âlâtü Hamza b. Yûsuf es-Sehmî,* nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir (Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1404/1984), 132.

414 Dârekutnî'nin cerh ve ta'dîl metodu ve üslubu son dönem hazırlanan tezlerde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu konuda bk. Abdullah Ahmed Bâzmândekân el-Kuşemî, *el-İmâm ed-Dârekutnî ve menhecühû fi'l-istidrâk alâ sahîhayi'l-Buhârî ve Müslim (dirâseten tahlîliyyeten nakdiyyeten)* (Câmiatü Omdurman el-İslâmiyye Külliyyetü'd-dirâsâtü'l-ulyâ Külliyyetü usûli'd-dîn, Doktora Tezi, 1427/2006) 157-185.

Ebü'l-Fazl el-Herevî'nin (ö. 317/929) *Sahîh-i Müslim*'de geçen otuz altı hadisin illetlerini değerlendirdiği bir eseri bulunmaktadır.[415]

Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'* dışında *Sahîh-i Buhârî* hadislerinin muhalif isnadlarını, mürsel, mevsûl tariklerini zikrettiği, râvilerin adâlet ve cerhini değerlendirdiği bir eseri daha bulunmaktadır. Bu eseri *el-Cüz'ü fîhi beyânü ehâdîse evde'ahâ el-Buhârî rahimehullāhü kitâbehü's-Sahîha ve beyyene 'ilelehâ el-Hâfız Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî ed-Dârekutnî* ismiyle tespit edilip yayınlanmıştır.[416] Eserde Buhârî'nin tahrîc ettiği yirmi iki hadis yer almakta, bunlardan on dördü *et-Tetebbu'*da geçmektedir.[417] Bu risaleyi değerli kılan hususlardan birisi de Dârekutnî'nin el yazısıyla tesbit ve rivayet edilmiş olmasıdır.[418] Dârekutnî'nin iki eserindeki illet değerlendirmeleri ayrıntılı mukayese ile tespit edilmesi mümkün olacaktır. Ancak genel itibariyle *et-Tetebbu'*da isnadların bir kısmını ve tariklerdeki birkaç râviyi zikretmiş, metne birkaç kelimeyle işaret etmekle yetinmiştir. Oysa *Sahîh-i Buhârî* hadislerini incelediği risalesinde rivayetlerin isnadını ve metninin tamamını zikretmiş, muhalif tarikleri aralarında tercih yönleriyle ayrıntılı izah etmiştir.

Dârekutnî'nin değerlendirmeleri sonraki muhaddislerin gündeminde olmuş, İbn Hacer *Sahîh-i Buhârî* hadisleriyle ilgili tenkidlere şerhinde cevap vermekle birlikte eserin mukaddimesi *Hedyü's-sârî'*de Dârekutnî'nin tenkidlerini sekizinci fasılda ele almıştır. Bu tenkidlere *Sahîh-i Buhârî*'nin kitap başlıkları altında yer vererek cevap vermiştir. Müsned tarzı telif edilen *et-Tetebbu'* ile eserde yer alan tenkidlere bu bölümde verilen cevapların bir araya getirilmesi ayrıca bir çalışma gerektirmektedir. İbn Hacer, sadece Dârekutnî'nin değil zaman zaman başka münekkitlerin meselâ İsmâîlî'nin görüşlerine de yer vermiştir. Bu sebeple *Hedyü's-sârî*'nin bu bölümünün Buhârî'yi müdafaanın ötesinde her hadisle ilgili isnad, râvî, tarikler hakkında bilgi birikimini de aktardığı göz ardı edilmemelidir.

Dârekutnî'den sonra *Sahîh-i Buhârî*'yi tenkid mahiyetinde müstakil eser veren veya eserinde bu konuya yer veren ya da tenkidlere cevap sadedinde eserler telif eden âlimler olmuştur.

---

415 Zehebî, Ebü'l-Fazl el-Herevî'den hadislerin illetlerine vakıf, büyük imam diyerek bahsetmiş, söz konusu eserinin otuz küsur hadisi ihtiva ettiğini zikretmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/329. Eser basılmıştır. Bk. Ebü'l-Fazl b. Ammâr eş-Şehîd el-Herevî, Muhammed b. Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed eş-Şehîd, *İlelü ehâdîsi fî kitâbi Sahîh-i Müslim*, nşr. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî (Riyad: Dârü'l-hicret, 1412/1991), 1-184.

416 Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-Cüz'ü fîhi beyânü ehâdîse evde'ahâ el-Buhârî rahimehullāhü kitâbehü's-Sahîha ve beyyene 'ilelehâ el-Hâfız Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî ed-Dârekutnî*, nşr. Saîd b. Abdullah b. Abdülazîz el-Humeyyid (Riyad: Dârü's-Samîî, 1427), 1-119.

417 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, 153-154 (no: 29); 161 (no: 35); 165-166 (no: 39); 191 (no: 61); 253 (no: 112); 258 (no: 114); 260 (no: 118); 260-261 (no: 119).265 (no: 123); 266 (no: 124); 275-276 (no: 130); 314 (no: 160); 316 (no: 162).

418 Dârekutnî, *el-Cüz'ü fîhi beyânü ehâdîse evde'ahâ el-Buhârî rahimehullāhü kitâbehü's-Sahîha ve beyyene 'ilelehâ*, 29, 39.

Salahattin Polat bu âlimler arasında Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkī, Ebû zer el-Herevî, İbn Hazm (ö. 456/1063), Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1104), İbn Abdülber (ö. 463/1071), Hatîb el-Bağdâdî, Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081), Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed el-Ceyyânî'nin (el-Gassânî) (ö. 498/1105), İbnü'l- Kayserânî, Zeynüddin el-Irâkī (ö. 806/1404), İbnü'l-Irâkī (ö. 826/1423) ve Muhammed b. Ali en-Nîsâbûrî'nin (ö. 1260/1844) isimlerini saymakta eserleri ve muhtevası hakkında da kısa bilgiler vermektedir.[419]

Dârekutnî öncesi ve sonrası *Sahîh-i Buhârî* üzerine değerlendirmelere ilgili yerlerde işaret edilmekle birlikte *et-Tetebbu'* muhtevası haricinde bu konunun ayrıca çalışılması faydalı olacaktır.

[419] Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları -Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum-*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 92-93. Mehmet Bilen, bu açıklamalara müstakil başlık altında yer vermiştir. Bk. Bilen, Mehmet, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1983), 198-202.

3. DÂREKUTNÎ'NİN İRSÂL SEBEBİYLE İLLETLİ BULDUĞU RİVAYETLER

Dârekutnî, *et-Tetebbu'* eserinde *Sahîhayn* hadislerini değerlendirirken kullandığı tenkid sebeplerinden en yoğunu rivayetin mürsel olmasıdır. Bunun için مرسلاً ولكنه مرسل، وهذا مرسل، أرسله ifadelerini kullanmıştır. Dârekunî'nin tenkid sebepleri çeşitli olmakla birlikte bunlar arasında en fazla yer alan illet sebebi irsâldir. Bu sebeple irsâlle tenkid edilen rivayetler müstakil bir bölümde incelenecektir.

3.1. Mürselin Tarifi

Mürsel, salıverdi, ihmal etti, haber yolladı, bir kimseyi kışkırtarak diğerinin üzerine saldırttı, kendi başına ve kendi haline bıraktı gibi anlamlara gelen ersele (ارسل) fiilinden ismi mef'ûldür.[420] Terim olarak "tâbiînden bir râvinin, kendisiyle Hz. Peygamber arasındaki sahâbînin ismini atlayarak naklettiği hadis" mânasına gelir. Usul âlimleri "münkatı', mu'dal, müdelles ve muallak gibi senedinin herhangi bir yerinden bir veya birden çok râvisi düşen hadis" demektir. İrsâl yapan râviye mürsil denilir. İrsâlin genel mânada kullanımı hadisi senedinden bir veya daha fazla râvisini zikretmeyerek rivayet etmektir. Bu tarife göre isnadın neresinde olursa olsun râvi eksikliğini ifade etmektedir. Râvi muasırı olmayan hocadan semâını hissettirecek şekilde rivayette bulunduysa ya da isnaddan düşen kişi herkes tarafından bilinecek derecede bariz ise "el-irsâlü'l-celî" veya "el-irsâlü'z-zâhir denir. Fakat râvinin düştüğü ancak mütehassıs âlimlerin fark edeceği şekilde gizliyse "el-irsâlü'l-hafî" ismini alır. Bir râvinin karşılaşsa da hadis almadığı muasırından rivayeti de bu şekildedir. Tespiti en zor olanı da hadis aldığı hocasından almadığı hadisleri rivayet eden kişinin irsâlidir. Bu, sonraki âlimler tarafından tedlîs olarak isimlendirilmiştir.

İrsâlin diğer kullanımı ise tâbiînin Hz. Peygamber'den hadis rivayet etmesidir. Bu şekilde nakledilen hadise "el-mürselü'l-mutlak" denilir. İrsâlin en yaygın kullanımı budur. Nevevî, kibâr-ı tâbiînin: "Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu ya da şöyle yaptı" demesini mürsel olarak değerlendirir. Süyûtî, mürsel rivayet edenlere Ubeydullah b. Adî, Kays b. Ebû Hâzım ve Saîd b. Müseyyeb'i örnek verir.[421] Hâkim, öncesinde inkıta' varsa hadise mürsel değil münkatı' demektedir.[422] Süyûtî'ye göre isnadın münkatı' olması durumunda mürsel adı değişmez. Sıgār-ı tâbiînin Resûlullah'dan (s.a.v.) naklettikleri de meşhur olan görüşe göre mürseldir.

---

[420] Mürsel hadis hakkında bk. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* irsâl ve ilgili maddeler.

[421] Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 3/130-131.

[422] Hâkim, *Ma'rife*, 174-175.

Fakat bu rivayetleri münkatı‘ kabul edenler de bulunmaktadır. Zira onlar genelde tâbiîden rivayetleriyle bilinmektedir.[423]

Sahâbînin sahâbeden, tâbiînin bir tâbiîden, râvinin aynı dönemdeki birisi vasıtasıyla hocasından rivayet ihtimali bulunmaktadır. Fakat yalnız bu ihtimale dayanarak isnadın mürsel sayılması doğru olmayıp ilmî de değildir. Nitekim Müslim irsâl ihtimaline itibar etmez. Ancak râvinin müdellis olması hâlinde irsâl ihtimalinin araştırılmasını ve hocasından semâının tespitini gerekli kılar.[424] Müslim’in bu konularda Buhârî’nin bilgisine itibar ettiğini ve rivayetin mevsûl ya da ma‘lûl vasıflandırılmasında onun görüşüne tâbi olduğunu da zikretmek gerekir.[425]

Mürsel rivayetin hücciyyeti, tarifi ve kullanımları muhaddislere göre farklılık arz etmektedir. Genel olarak hadisçilere göre mürsel zayıftır, onunla ihticac edilmez. Tirmizî, mürsel hadisi muhaddislerin çoğunluğunun sahîh kabul etmediğini zikreder. Âlimlerden mürseli zayıf saymayanlar da vardır.[426] Zehebî, tâbiînin rivayet ettiği mürseli sahih kabul edenlerden Ahmed b. Hanbel, Humeydî ve Beyhakī’nin kaynaklarda geçen değerlendirmelerini nakletmiş ve Buhârî’nin, Humeydî’den nakille “İsnad sika râvilerle sahâbîden birisine ulaşıyorsa bu kişi zikredilmese de rivayeti hüccettir” sözünü zikretmiştir.[427] Mürsel hakkında özel eserler te’lif edilmiştir. Bunlar arasında İbn Ebû Hâtim’in *el-Merâsîl* ve Alâî’nin *Câmiʿu’t-tahsîl fî ahkâmi’l-merâsîl* eserleri önem arz etmektedir.[428]

Mürsel hadisler hakkında dikkat çeken ve incelenmesi gereken husus rivayetlerin mevsûl tariklerinin bulunmasıdır. Nitekim Dârekutnî’nin mürsel değerlendirdiği tariklerin büyük çoğunluğunun mevsûl isnadları bulunmakta, musannif bunları zikrederek ihtilâfa dikkat çekmektedir. Hadisin hem mürsel hem mevsûl nakledilen tarikleri varsa meydana gelen teâruzu gidermede takip edilecek usul önemlidir. Hadis âlimlerinin bu durumda yaklaşımları farklılık arz etmektedir. İrsâli mutlak olarak tercih edenler olduğu gibi mürsel rivayet edenlerin sayıca fazla ve sika olmasını arayanlar da bulunmaktadır.[429] İbnü’s-Salâh’a göre bir hadisi mevsûl ve mürsel nakledenler varsa mevsûl rivayet eden sikanın ziyadesidir ve

---

423 Süyûtî, Tedrîbü’r-râvî, 3/130-131.

424 Müslim, *Sahîh-i Müslim (Mukaddime)*, 1/30-32.

425 Halîlî, Ebû Ya‘lâ Halîl b. Abdillâh el-Halîlî el-Kazvînî, *el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi’l-hadîs*, nşr. Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs (Riyad: Mektebetü’r-rüşd, 1409/1989), 3/960-961; Hâkim, *Maʿrife*, 378-382; Hatîb, *Târîhu Medîneti’s-selâm*,, 2/350-351.

426 Tirmizî, *Sünen (el-‘İlelü’s-sagīr)*, 6/250.

427 Süyûtî, Tedrîbü’r-râvî, 3/137-138.

428 Bu konuda Türkiye’de Selahattin Polat’ın *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri* çalışması bulunmaktadır.

429 Mürsel rivayetlere farklı yaklaşımlar için bk. Kızıl, Fatma, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 136-137.

makbuldür.[430] Selahattin Polat ise Sehâvî'nin bu konuda küllî bir kaideden hareket etmek yerine her bir rivayeti tek tek araştırmak gerektiği ve buna göre bazan vaslın bazan irsâlin tercih edileceği kanaatini nakletmiş ve bunu en isabetli görüş olarak tercih etmiştir.[431] Nitekim ilel eserlerindeki değerlendirmeler de küllî kaidelerden hareket etmek yerine çeşitli karînelerle hüküm verildiğini göstermektedir. Dârekutnî'nin *et-Tetebbu*'da karînelere göre mürsel rivayetleri değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

Dârekutnî, hadise mürsel dediğinde bununla neyi kastettiği, mürselin her çeşidini illet kabul edip etmediği, mürseli illet değerlendiriyorsa hadisin sıhhatine etkisi konusundaki görüşlerini *et-Tetebbu'* özelinde tespit edebilmek için rivayetlerin incelenmesi gerekmektedir. Neticesinde bölüm sonunda genel değerlendirme yapılacaktır. Tezin bu bölümünde Dârekutnî'nin irsâl değerlendirmesinde bulunduğu *Sahîh-i Buhârî* rivayetleri tarikleri, mütâbaatları ile birlikte tek tek incelenecek, mürsil râvi araştırılacak, gerekli durumlarda metin mukayesesi yapılacaktır. Nitekim mütekaddimûn âlimleri mürsel rivayetlerin sahih isnadlarını araştırmış[432] ve sonrasında da bu usule devam edilmiştir.

3.2. Nâfi'nin Hz. Ömer'in (r.a.) İlk Muhacirlere Tahsisatı Hakkındaki Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî'nin isnadının tamamını ve konuyu zikretmiş, rivayete mürsel demiştir:

وأخرج أيضاً عن إبراهيم الفراء عن هشام عن ابن جريج عن عبيد الله عن نافع أن عمر فرض للمهاجرين الأولين أربعة آلاف. وهذا مرسل.[433]

Sahîh'te bir yerde geçen rivayetin mürsel vasıflandırılmasının sebebi, Nâfi'nin Hz. Ömer'in (r.a.) vefatından sonra dünyaya gelmesi, ondan hadis dinleme imkânının bulunmamasıdır. Nitekim Dârekutnî bu tenkidi diğer eserinde sened ve metniyle zikretmiş ve irsâl sebebini de bu şekilde açıklamıştır.[434] Buhârî'nin rivayeti, muttasıl tarikleri ve metin mukayesesi mürsel isnadın değerlendirilmesi için önem arz etmektedir.

3.2.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî'*deki senedi ve metni

Tenkid edilen hadis, "Menâkıbü'l-ensâr"'ın 45. babının 16. hadisidir:

---

430 İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 56-57.

431 Polat, Selahattin, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1985), 71.

432 Hâkim, *Ma'rife*, 177.

433 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 256 (no: 114).

434 Dârekutnî, *el-Cüz'ü fîhi beyânü ehâdîse evde'ahâ el-Buhârî rahimehullāhü kitâbehü's-Sahîha ve beyyene 'ilelehâ el-Hâfız Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî ed-Dârekutnî*, 62-63.

حدثنا إبراهيم بن موسى، أخبرنا هشام، عن ابن جريج، قال: أخبرني عبيد الله بن عمر، عن نافع (– يعني – عن ابن عمر) عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه قال: كان فرض للمهاجرين الأولين أربعة آلاف في أربعة، وفرض لابن عمر ثلاثة آلاف وخمس مئة، فقيل له هو من المهاجرين فلم نقصته من أربعة آلاف، فقال: إنما هاجر به أبواه يقول: ليس هو كمن هاجر بنفسه.[435]

Buhârî: İbrâhim b. Mûsâ (ö. 221-230)[436] *- Hişâm (ö. 197/812)*[437] *- İbn Cüreyc (ö. 150/767)*[438] *- Ubeydullah b. Ömer (ö. 147/764)*[439] *- Nâfi (ö. 117/735)*[440]*, -yani o da Abdullah b. Ömer'den (r. anhümâ) (ö. 73/693): Hz. Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644) radıyallahu anh ilk muhacirlere beytülmâlden dört (mevsim veya dört yılda dört) bin dirhem tayin etti. İbn Ömer için de üç bin beş yüz dirhem tayin etti. Hz. Ömer'e: "Abdullah b. Ömer'de muhacirlerdendir; onun tahsisatını dört binden niçin eksilttin?" diye soruldu. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Onu ancak ana-babası hicret ettirmiştir" cevabını verdi. O kendi kendine hicret eden gibi değildir diyor (gerekçesini söylüyor)du.*

Hadisi yukarıdaki isnad ve metinle Beyhakī'nin (ö. 458/1066) tahrîc ettiği tespit edilmiştir. Beyhakī, Buhârî vasıtasıyla **أربعة في** yerine **أربعة آلاف** lafız farklılığıyla nakletmiştir.[441] Bu metinle tespit edilebilen iki rivayetin isnad şeması şu şekildedir:

[435] Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 45 (no: 3912).

[436] Râvi İbrâhim b. Mûsâ b. Yezîd b. Zâzân el-Ferrâ'dır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/219; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 16/76-77.

[437] Hişâm b. Yûsûf es-San'ânî, San'â kadısı ve fakihidir. İbn Cüreyc, Ma'mer, Süfyân es-Sevrî ve birçok kişiden hadis dinlemiştir. Kendisinden İbrâhim b. Mûsâ, Yahyâ b. Maîn, İshâk b. Râhûye ve diğerleri rivayette bulunmuştur. Onun hakkında Ebû Hâtim "sika, mutkin" değerlendirmesinde bulunduğu nakledilmiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/124; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/265-268, Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 18/117-119; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 13/433-434.

[438] Abdülmelik b. Abdülazîz b. Cüreyc el-Mekkî (bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-*kebîr, 5/422-423). Buhârî, bu eserinde Yahyâ b. Saîd el-Ensârî'nin şöyle dediğini nakleder: Nâfi'den nakledilen rivayetlerde İbn Cüreyc'ten daha güvenilir kimse yoktur. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/92; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 6/325-336; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 9/210-212.

[439] Hz. Ömer'in torunlarından Hafs b. Âsım'ın torunudur. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ '*, 6/325-336; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 9/214-215.

[440] Ebû Abdillâh Nâfi' b. Hürmüz (Sercis, Kâvus) el-Kureşî el-Adevî el-Medenî. Abdullah b. Ömer'in âzatlı kölesidir ve tâbiîdir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 5/95-101; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* **7**/488-489.

[441] Beyhakī, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Muhammed Abdülkādir Atâ (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003), 6/568 (no: 12993).

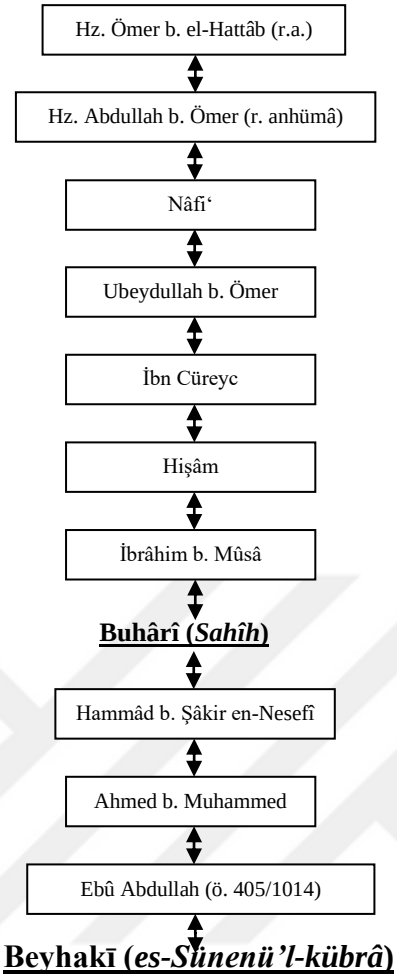

Şema 1: 3.1. Nâfi‘nin ilk muhacirlere tahsisatla ilgili rivayeti

3.2.2. Şerhlerde rivayetin değerlendirilmesi

Rivayeti Müslim eserine almadığı için Buhârî'nin teferrüd ettiği rivayetlerdendir. Bu mevkuf hadis, Nâfi‘ Hz. Ömer'e (r.a.) yetişmediği için şeklen münkatı‘dır. Hadisin siyakından Nâfi‘nin aslında Abdullah b. Ömer'den (r. anhümâ) naklettiği anlaşılmaktadır. Aynî'nin değerlendirmesine göre metinde parantez içinde gösterilen - يعني عن ابن عمر - ibaresi Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043) nüshasında yer almaktadır. Diğer nüshalarda ise Nâfi‘ ↔ Hz. Ömer olarak geçmektedir.[442] Fakat Aynî bu izahında yalnız kalmış, diğer *el-Câmiʿu's-sahîh* şarihleri ise Ebû Zer el-Herevî nüshasında İbn Ömer'in (r.a.) bulunmadığını açıkça ifade etmişlerdir. Ayrıca eserin Yûnînî nüshasının üzerindeki rumuzlarda hadisin İbn Ömer'den (r.a.) mevsûl rivayet edildiği fakat Ebû Zer el-Herevî nüshasında onun yer almadığı not edilmiştir.[443]

[442] Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî fī şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 17/71.

[443] Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh: el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min ümûri Rasûlillâh sallallāhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır (İstanbul: el-Matbaatü'l-kübra'l-âmiriyye, 1311) 5/63.

Abdülvâhid b. Ömer b. et-Tîn (ö. 611/1214), Nafi‘ ↔ Hz. Ömer şeklinde kaydetmiştir.[444] Kirmânî (ö. 786/1384),[445] Nâfi‘ ↔ Hz. Ömer tarikiyle gelen rivayete mürsel demektedir.[446] Kastallânî ise Ebû Zer nüshasından İbn Ömer'in (r.a.) düştüğü görüşündedir.[447] Bu takdirde üç durum söz konusudur. Nafi‘ Hz. Ömer'den hadis dinlediyse hadis bu tarikle mevsûldür. Bu mümkün olmadığına göre Nafi‘ İbn Ömer'den (r.a.) rivayet etmiş fakat onun düşmesiyle isnadda bir hata (vehm) meydana gelmiştir. Diğer ihtimal ise hadis mürseldir. İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), Nâfi‘nin İbn Ömer vasıtasıyla Hz. Ömer'den mevsûl rivayet ettiğini, muhtemelen Abdülvâhid b. Ömer b. et-Tîn'in *Sahîh-i Buhârî* nüshasında İbn Ömer'in yer almadığını belirtmektedir.[448] İbn Hacer'e göre İbnü'l-Mülakkın muttasıl isnadı esas alarak hata etmişse de Abdülazîz b. Muhammed ed-Derâverdî'nin (ö. 187/803), Ubeydullah b. Ömer'den Nâfi‘ ↔ İbn Ömer (r.a.) vasıtasıyla muttasıl olarak rivayetinin bulunduğunu da belirtir.[449] İbn Hacer'in Nâfi‘ ↔ Hz. Ömer rivayetine mürsel demesi ise İbnü't-Tîn nüshasında bir hata olmadığını göstermektedir. Rivayet mürsel olsa dahi hadisin siyakından Nâfi‘nin İbn Ömer'den (r. anhümâ) dinlediği anlaşılmaktadır. Nitekim Buhârî, râvinin hadisi zikredilen hocasından aldığı karînelerle biliniyorsa *Sahîh*'te nakletmiştir.[450]

3.2.3. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Dârekutnî'nin mürsel hükmünü verdiği hadisin muttasıl tarikleri tahrîc edilmiştir. Fakat bu rivayetlerde Hz. Ömer'in Üsâme'ye (r. anhüm) (ö. 54/674) daha fazla vermesinin sebebi farklı geçmektedir. Bu sebep Üsâme ve babasının (r.anhümâ) Resûlullah (s.a.v.) tarafından daha çok sevilmesi olarak yer almaktadır. Hâkim, *el-Müstedrek*'te hadisi Hasan b. Ya‘kûb b. Yûsuf el-Adl (ö. 342/954) ↔ Yahyâ b. Ebû Tâlib (ö. 275/889) ↔ Abdullah b. İshak b. el-Fazl ↔ İshak b. el-Fazl b. Abdurrahman ↔ Sâlih b. Havvât ↔ Nâfi‘ ↔ Abdullah b. Ömer (r. anhümâ) tarikiyle tahrîc etmiştir. Hâkim, hadisin sonunda bu isnadın sahih olduğunu fakat Buhârî ve Müslim'in tahrîc etmediğini bildirir.[451] Hâkim'in naklettiği hadis, Buhârî'nin

[444] İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi‘i's-Sahîh,* 20/550-551.

[445] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *Sahîhi'l-Buhârî* şârihlerinden muhaddis fakihtir.

[446] Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 15/128.

[447] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/483; Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *et-Tevşîh şerhi'l-Câmi‘i's-Sahîh (Şerhu Sahîhi'l-Buhârî)*, nşr. Rıdvân Câmi‘ Rıdvân (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1419/1998) 6, 2464; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6/224.

[448] İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi‘i's-Sahîh,* 20/550-551.

[449] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/483.

[450] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/317 (62. hadis).

[451] Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ʿale's-Sahîhayn* (Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1417/1997), 3/688.

rivayetiyle Hz. Ömer'in tahsisatta bulunması yönünden müşterek olsa da lafızların ve mânanın farklı olduğu görülmektedir:

عن ابن عمر رضي الله عنهما قال: لما فرض عمر لأسامة بن زيد ثلاثة آلاف، وفرض لي ألفين وخمس مئة، فقلت له: يا أبت، لم تفرض لأسامة بن زيد ثلاثة آلاف، وتفرض لي ألفين وخمس مئة؟ والله ما شهد أسامة مشهدا غبت عنه ولا شهد أبوه مشهدا غاب عنه أبي، قال: صدقت يا بني، ولكني أشهد لأبوه كان أحب الناس إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم من أبيك، وهو أحب إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم منك.[452]

Tahrîci yapılan hadisin isnad şeması şu şekildedir:

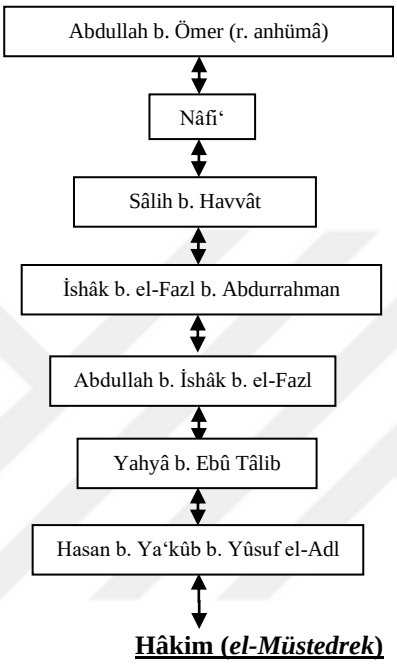

Şema 2: 3.2. Nâfi‘nin ilk muhacirlere tahsisatla ilgili rivayeti (Hâkim)

Dârekutnî'nin illetli olarak nitelediği hadis, *el-Müstedrek*'ten başka eserlerde farklı tariklerle ve metinlerle yer almıştır. İbn Sa'd (ö. 230/845) *Tabakāt*'ta,[453] İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) *el-Musannef*'te,[454] Tirmizî *el-Câmiʿu's-sahîh*'te,[455] Bezzâr *el-Bahrü'z-zehhâr*'da,[456] Taberânî (ö. 360/971) *el-Muʿcemü'l-evsat*'ta,[457] İbn Hibbân (ö. 354/965) *Sahîh*'te,[458] Ebû Nuaym (ö.

[452] Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/688 (no: 6446).

[453] İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbü't-tabakātü'l-kebîr*, nşr. Ali Muhammed Ömer (Kahire: el-Mektebetü'l-hancî, 1421/2001), 4/70.

[454] İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullāh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî, *el-Musannef*, nşr. Muhammed Avvâme (Cidde: Dârü'l-kıble li's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 1427/2006), 17/479 (no: 33549).

[455] Tirmizî, "Menâkıb", 40 (no: 3813). Zehebî hadisin farklı tariklerini tahrîc etmiş, bu rivayeti de nakletmiştir: Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 4/175-176.

[456] Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık el-Bezzâr el-Basrî, *Müsnedü'l-Bezzâr el-meşhûr el-Bahrü'z-zehhâr*, nşr. Mahfûzurrahmân Zeynullah v.dğr. (Medînetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1409-1430/1988-2009) 1/255 (no: 150).

[457] Taberânî, Ebü'l-Kāsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Muʿcemü'l-evsat*, nşr. Târık b. İvazullah – Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî (Kahire: Dârü'l-haremeyn, 1415-1416/1995), 6/356-357 (no: 6608).

430/1038) *Zikru ahbâri İsbahân*'da,[459] hadisi İbn Ömer vasıtasıyla muttasıl olarak tahrîc etmekte, Hz. Ömer'in (r.a.) oğluna aynı yaşlardaki Üsâme'ye (r. anhümâ) verdiğinden daha az verme sebebi Buhârî metninden farklı olarak Hâkim'in rivayet ettiği hadiste geçtiği şekilde Resûlullah'ın (s.a.v.) Üsâme ve babasını (r. anhümâ) daha fazla sevmesi şeklinde verilmektedir. Tahrîci yapılan hadislerin isnad şeması aşağıda yer almaktadır:

[458] İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Sahîhu İbni Hibbân bi tertîbi İbn Balaban*, nşr. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993), 15/517 (no: 7043).

[459] Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Kitâbü târîhi İsbahân (Zikru ahbâri İsbahân)*, nşr. Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1410/1990), 2/261.

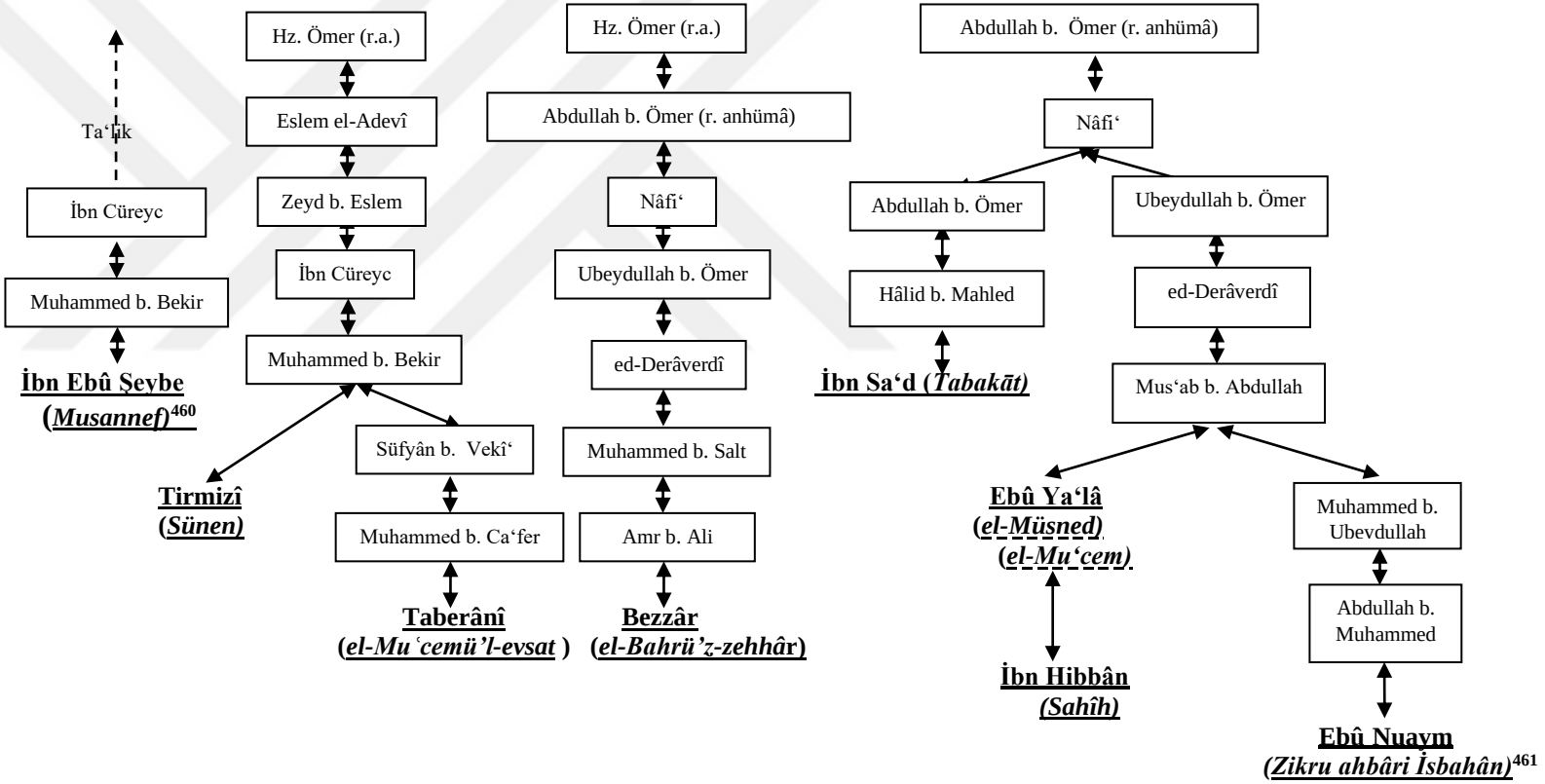

Şema 3: 3.3. Nâfi‘nin ilk muhacirlere tahsisatla ilgili rivayeti (mütâbaat)

460 İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef,* 17/479 (no: 33549). İbn Ebû Şeybe'nin أراه قد ذكر له إسنادا lafzından hocasının isnadla rivayeti sebebiyle hadisin münkatı‘ olmadığı anlaşılabilir. Kendisinin o anda hatırlayamaması, talebelerin zaten o senedi biliyor olması ya da rivayet sırasında durumun gerektireceği bir sebeple isnadın tamamını söylemeden metne geçmesi ihtimal dahilindedir.

461 Ebû Nuaym, *Kitâbü târîhi İsbahân,* 2/261. Ebû Nuaym, Ebû Ya‘lâ'nın hocası Mus‘ab'tan gelen isnadla tahrîc etmesine rağmen وإنما هاجر بك أبواك "Seni anne baban hicret ettirdi" kısmı metinde yer almamaktadır.

Tespit edilebilen hadislerin isnadında yer alan râviler arasında zayıf, metruk veya hadisi ile ihticac edilmeyecek kişi bulunmamaktadır. Tahrîc edilen yukarıdaki rivayetlerden Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin (ö. 307/919) *Müsned*[462] ve *el-Mu'cem* eserlerinde[463] muttasıl naklettiği hadisin metninde Resûlullah'ın (s.a.v.) Üsâme'ye (r. anhümâ) olan sevgisi ve Buhârî rivayetinde geçen "Seni anne baban hicret ettirdi" ifadesi yer almaktadır. Hadisi tahrîc eden musannifler içinde Bezzâr, muttasıl rivayet ettiği hadisin sonunda isnadla ilgili değerlendirmede bulunur ve Ubeydullah b. Ömer'den sadece Derâverdî'nin rivayet ettiğini ifade eder. Fakat hadisin tariklerini incelenmesi neticesinde Ubeydullah'tan İbn Cüreyc'in de rivayet ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca Bezzâr'ın ifade ettiği gibi Nafi'den birden fazla râvi nakletmiştir[464] ki bunlar Ubeydullah ve kardeşi Abdullah'tır.

3.2.4. Mürsel rivayette bulunan Nâfi'nin değerlendirilmesi

Nâfi' (ö. 117/735) Abdullah b. Ömer'in (r. anhümâ) âzatlı kölesidir. Hem sahâbe hem de tâbiînden rivayetleri vardır. Mâlik b. Enes, Zührî ve Ubeydullah b. Ömer meşhur talebelerindendir. Nâfi'nin çocuklarından Abdullah, Ömer ve Ebû Bekir'in kendisinden rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır.[465] Ömer b. Abdülazîz'in Nâfi'yi sünneti öğretmek üzere Mısır'a göndermesi,[466] onun hadislere ne kadar vâkıf olduğunu belirten önemli bir husustur. İbn Sa'd, Nesâî, İbn Maîn ve İclî'ye (ö. 261/875) göre Nâfi' sikadır. Süfyân b. Uyeyne "Hangi hadis Nâfi'nin hadisinden daha güvenilirdir?" sözüyle rivayetlerinin önemini belirtmektedir.[467]

Nâfi', otuz yıldan uzun bir süre Abdullah b. Ömer'in (r. anhümâ) yanında olmuş, hac ve umre yolculuklarında onunla bulunmuştur. Ayrıca Sâlim b. Abdullah b. Ömer, hadisleri Nâfi'ye sormalarını çünkü İbn Ömer'in (r. anhümâ) rivayetlerini en iyi onun bildiğini

---

462 Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî et-Temîmî el-Mevsılî, Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsılî, nşr. Hüseyin Selîm Esed (Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, 1404/1984), 1/148-149 (no: 162).

463 Ebû Ya'lâ, *el-Mu'cem, nşr.* İrşâdülhak el-Eserî (Lahor: Matbaatü'l-mektebeti'l-ilmiyye, 1407/1986), 236 (no:288).

464 Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr,* 1/255 (no: 150).

465 Buhârî, *et-Târîhu'l*-kebîr, 8/85; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, nşr. İbrâhim ez-Zeybek-Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1416/1995) 4/211; İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1373/1953), 8/452, 4/210; İbni Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 19/366-367. Nâfi' hakkında bk. Hatiboğlu, İbrahim, "Nâfi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/286; Aydemir, Halis, Rivâyetlerin Olasılığı Teorisi Işığında Nâfi' Mevlâ İbn Ömer (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 35-44.

466 İbni Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk,* 61/434; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī, *Kitâbü Tezkiretü'l-huffâz,* nşr. Zekeriyyâ Umeyrât (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998) 1/100; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb,* 4/211.

467 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl,* 8/452; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb,* 4/211.

söylemektedir.[468] Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın naklettiğine göre babasına, "Sâlim ile Nâfi' Abdullah b. Ömer'den (r. anhümâ) bir hadisin rivayetinde ihtilâf etseler hangisi senin için daha değerlidir?" diye sorduğunda Ahmed b. Hanbel birini diğerine tercih etmemiştir.[469] Yahyâ b. Maîn de İbn Ömer'den (r. anhümâ) rivayette Sâlim ve Nâfi'nin sika olduğunu söyleyerek aralarında tercihte bulunmamış,[470] başka bir defa da Abdullah b. Ömer'in (r. anhümâ) hadislerini Nâfi'nin iyi bildiğini söylemiştir.[471] Ahmed b. Hanbel, Nâfi'nin Hz. Ömer'den (r.a.) rivayetine münkatı' hükmünü vermektedir.[472] Çünkü Nâfi' takriben hicrî 30 yılında dünyaya gelmiştir. Oysa Hz. Ömer (r.a.) hicrî 23 yılında şehit edilmiştir. Her ne kadar Hz. Ömer'den (r.a.) oğlu Abdullah (r.a.) vasıtasıyla rivayet etse ve o dönemde bu bilinse de doğrudan Hz. Ömer'den nakleder gibi göründüğü isnadlar muttasıl değildir. Rivayet usullerinin yerleştiği dönemde Ahmed b. Hanbel'in münkatı', Dârekutnî'nin mürsel değerlendirmesi anlaşılabilmektedir. Fakat tâbiîn asrının ortalarında Nâfi'nin Abdullah b. Ömer'i (r. anhümâ) zikretmeden doğrudan Hz. Ömer'den (r.a.) nakilde bulunması her ne kadar irsalse de söz konusu dönemin rivayet tekniği açısından anlaşılabilir bir durum arz eder.

Değerlendirme:

Dârekutnî'nin mürsel şeklinde nitelediği bu rivayet hakkında *Sahîh*'in Ebû zer el-Herevî ile diğer nüshaları arasında mürsel/müsned ihtilâfı vardır. Aynî, Ebû Zer nüshasında Abdullah b. Ömer (r. anhümâ) yer aldığını söylemişse de Aynî bu izahında tek kalmış, *el-Câmiʿu's-sahîh*'in diğer şarihleri Ebû Zer'de İbn Ömer'in (r. anhümâ) bulunmadığını açıkça ifade etmişlerdir. Nitekim Dârekutnî'nin hadise mürsel demesi, onun tanınmış talebeleri arasında yer alan Ebû Zer el-Herevî'de İbn Ömer'in (r. anhümâ) yer almadığını düşündürmektedir. Ayrıca yine Dârekutnî'nin talebelerinden Hâkim en-Nîsâbûrî ve Ebû Nuaym hadisi Nâfi' ↔ Abdullah b. Ömer'den (r. anhümâ) muttasıl rivayet etmiştir. Gerek şârihlerin çoğunluğunun sahih rivayeti nakletmeleri, gerekse tahrîci yapılan isnadların muttasıl, râvilerinin sika olması Buhârî'nin mürsel rivayetini izah etmektedir.

İbn Hacer de rivayetin mürsel olduğu fikrindedir. Hatta ona göre İbnü'l-Mülakkın muttasıl isnadı esas alarak hata etmiştir. Öte taraftan Buhârî'deki tarikin mürsel olması hadis metninin

---

468 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-taʿdîl*, 8/452; İbni Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 61/429.

469 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-taʿdîl*, 8/452; İbni Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 61/432-433; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/211.

470 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-taʿdîl*, 8/452; İbni Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 61/432-433; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/211.

471 Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî, *Yahyâ b. Maʿîn ve kitâbühü't-Târîh*, nşr. Ahmed Muhammed Nûrseyf (Mekke: Merkezü'l-bahsi'l-ilmî ve ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1399/1979), 3/249.

472 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/211.

sıhhatine tesir etmemektedir. Çünkü hadisin siyakından Nâfi'nin İbn Ömer'den (r. anhümâ) dinlediği anlaşılmakta ayrıca metin başka muttasıl tariklerle diğer eserlerde yer almaktadır.

Hadisin, *Câmiʿu's-sahîh*'te rivayet edilen diğer tariklerinin metninde farklılıklar bulunmaktadır. Hz. Ömer, idareci olarak muhacirlerin her birine verdiği dört bin dirhemi oğluna vermemiştir. Buhârî'nin haricinde rivayet edenlerin çoğunluğun metninde Hz. Ömer, oğluna daha az vermesine sebep olarak Resûlullah'ın (s.a.v.) Zeyd ve oğlu Üsâme'ye (r. anhümâ) olan sevgisinin Hz. Ömer ve İbn Ömer'e (r. anhümâ) olan sevgisinden daha fazla olmasını zikreder. Oysa Buhârî'nin rivayetinde Hz. Ömer, Üsâme'nin (r. anhümâ) tek başına hicret ettiğini söylemektedir. Abdullah b. Ömer (r. anhümâ) ise anne babası ile birlikte hicret etmiştir. Buhârî'nin söz konusu metin farklılığı sebebiyle mürsel rivayeti tahrîc ettiği düşünülebilir.

3.3. Hammâd b. Zeyd'in Eyyûb'dan Naklettiği İ'tikâf Nezri Rivayeti

Dârekutnî, Nâfi'nin Hz. Ömer'den (r.a.) i'tikaf nezri rivayetini değerlendirmiş, Hammâd b. Zeyd'in tarikine mürsel demiş, mevsûl nakleden râvileri zikretmiştir. Bu sebeple ayrı başlık altında incelenmesi gerekmektedir. Dârekutnî, Buhârî'nin isnadının tamamını zikrederek rivayete mürsel demiştir. Hadisin metnini, "Ömer dedi ki: نذرت نذراً" ifadesiyle vermiştir. Rivayet müslüman olmadan önce Hz. Ömer'in (r.a.) i'tikâf adaması hakkındadır. Dârekutnî Buhârî'ye şu şekilde tenkid yöneltmiştir:

> **أخرج البخاري عن أبي النعمان عن حماد بن زيد عن أيوب عن نافع أن عمر قال: نذرت نذراً. مرسلاً. ووصله حماد بن سلمة وجرير بن حازم ومعمر عن أيوب. ووصله عبيد الله عن نافع.**[473]
>
> *Buhârî, Ebü'n-Nu'mân Muhammed b. el-Fazl ↔ Hammâd b. Zeyd ↔ Eyyûb ↔ Nâfi' mürsel tarikiyle Hz. Ömer'in (r.a.) "نذرت نذراً" rivayetini tahrîc etmiştir.*[474] *Oysa Hammâd b. Seleme (ö. 167/784),*[475] *Cerîr b. Hâzim (ö. 170/787)*[476] *ve Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Eyyûb'dan (ö. 131/749) mevsûl rivayet etmiştir. Ayrıca Ubeydullah'ın Nâfi'den rivayeti de muttasıldır.*

---

473 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, 253 (no: 112).

474 Mürsel rivayet aynı tarikle *Sahîh*'te iki yerde geçmektedir. Buhârî, hadislerden birisini "Farzu'l-humus" 19. babta (no: 3144), diğerini ise "Megāzî" 54. babta (no: 4320) tahrîc etmiştir.

475 Ebû Seleme Hammâd b. Seleme el-Basrî el-Hırakī. Hammâd b. Seleme muhaddis, nahiv âlimi ve fakihtir. Sikadır ama bazı münker rivayetleri vardır. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 7/444-456; İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakātü'l-kebîr*, 9/282; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/253-268.

476 Ebü'n-Nadr Cerîr b. Hâzim el-Ezdî, hafız, sikadır. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l*-kebîr, 2/213; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 7/98-103; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/60-62. İbn Maîn, "Cerîr Katâde'den rivayetlerinde zayıftır" demektedir. Bk. Zehebî, *Men tüküllime fîhi*, 59.

Dârekutnî bu tenkide diğer eserinde sened ve metniyle yer vermiş, tarikler arasında tafsilatlı mukayese yapmıştır.[477] Hadisin *Sahîh*'te geçen tariklerinin tespiti ile mütâbaat ve şevâhidin tahrîcinden sonra Dârekutnî'nin yukarıda aktarılan ifadeleri değerlendirilecektir.

3.3.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Sahîh-i Buhârî'de "Farzu'l-humus"un 19. babının ikinci hadisidir:

> **حدثنا أبو النعمان، حدثنا حماد بن زيد عن أيوب عن نافع، أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه قال: يا رسول الله، إنه كان على اعتكاف يوم في الجاهلية، فأمره أن يفي به. قال: وأصاب عمر جاريتين من سبي حنين، فوضعهما في بعض بيوت مكة، قال: فمن رسول الله صلى الله عليه وسلم على سبي حنين، فجعلوا يسعون في السكك. فقال عمر: يا عبد الله، انظر ما هذا؟ فقال: من رسول الله صلى الله عليه وسلم على السبي، قال: اذهب فأرسل الجاريتين. قال نافع: ولم يعتمر رسول الله صلى الله عليه وسلم من الجعرانة ولو اعتمر لم يخف على عبد الله. وزاد جرير بن حازم عن أيوب عن نافع عن ابن عمر، قال: من الخمس. ورواه معمر عن أيوب عن نافع عن ابن عمر: في النذر ولم يقل يوم.**[478]
>
> *Buhârî - Ebü'n-Nu'mân (ö. 223/838)*[479] *- Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795)*[480] *- Eyyûb*[481] *- Nâfi': Bir defasında Hz. Ömer b. el-Hattâb (r.a.) Resûlullah'a (s.a.v.): "Ey Allah'ın Resûlü! Câhiliye döneminde iken adadığım bir gün i'tikâfım var, (ne buyurursunuz?)" diye sordu. Resûlü Ekrem de (s.a.v.) ona bu adağını yerine getirmesini emretti.*
>
> *Nâfi' şöyle dedi: Hz. Ömer'e Huneyn esirlerinden iki câriye düşmüştü. O da bu câriyeleri Mekke'deki evlerden birisine yerleştirmişti. Nâfi' dedi ki: (Hz. Ömer Huneyn sonrasında i'tikâfa girince) Resûlullah (s.a.v.) Huneyn esirlerini karşılıksız olarak serbest bıraktı. Bu sebeple esirler sokaklarda koşuşturmaya başladılar. Bunun üzerine Hz. Ömer oğluna, "Abdullah! Bir bak bakalım neler oluyor?" dedi. Abdullah da (sokaklarda ileri geri koşan câriye kalabalığının sebebini öğrenerek geldi ve): "Resûlullah (s.a.v.) bütün esirleri karşılıksız olarak serbest bıraktı" diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer şöyle dedi: "Öyleyse sen de git ve bana verilen iki câriyeyi serbest bırak!"*
>
> *Nâfi' şöyle demiştir: "Resûlullah (s.a.v.) Ci'râne'den niyet edip umre yapmamıştır, eğer oradan umre yapmış olsaydı bu durum Abdullah'a gizli kalmazdı." Cerîr, Eyyûb ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer tarikiyle ve İbn Ömer'in "(Hz. Peygamber bu iki câriyeyi) ganimetin beşte birinden (vermiş)di." ziyadesiyle rivayet etmiştir. Bu i'tikâf hadisini Ma'mer,*[482] *Eyyûb ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer tarikiyle nezir hakkında rivayet etti fakat orada* **يوم** *ibaresini zikretmedi.*[483]

Yukarıda da aktarıldığı üzere Dârekutnî zikri geçen isnada mürsel demektedir. Diğer taraftan Buhârî rivayeti mevsûl tarikle ve merfû muttasıl mütâbaatı zikrederek de tahrîc etmiştir.

---

477 Dârekutnî, *el-Cüz'ü fîhi beyânü ehâdîse evde'ahâ el-Buhârî rahimehullāhü kitâbehü's-Sahîha ve beyyene 'ilelehâ, 57*-60.

478 Buhârî, "Farzu'l-humus", 19 (no: 3144).

479 Ebü'n-Nu'mân Ârim Muhammed b. el-Fadl es-Sedûsî el-Basrî hakkında bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 26/287-292; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 16/76-77; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6/405.

480 Ebû İsmâîl Hammâd b. Zeyd el-Ezrak el-Ezdî'nin rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır. Hammâd b. Zeyd hakkında bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/25; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 7/239-252; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 7/456-464; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6/405.

481 Ebû Bekr Eyyûb b. Ebî Temîme Keysân es-Sahtiyânî fıkıh ve hadis âlimidir. Tabiî Eyyûb hakkında bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 3/457-462; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz,* 1/98-99; 8/125.

482 Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî tâbiîndendir. Muhaddis ve fakih olan Ma'mer, Yemen'de hadisi ilk tedvin eden kişidir. Ma'mer hakkında bk. Buhârî, *et-Târîhu'l*-kebîr, 7/378; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 28/303-311; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 7/5-19.

483 Buhârî, "Farzu'l-humus", 19 (no: 3144).

Tahvil ile naklettiği iki isnaddan birisi mevsûldür. Rivayet ettiği iki mütâbaattan birisi mevkûf diğeri merfû olmak üzere ikisi de muttasıldır. İsnadın özelliği ve lafızlarının önemi sebebiyle aşağıda zikredilen rivayet "Megāzî"nin 54. babının altıncı hadisidir:

> **حدثنا أبو النعمان، حدثنا حماد بن زيد، عن أيوب، عن نافع، أن عمر، قال: يا رسول الله. ح حدثني محمد بن مقاتل، أخبرنا عبد الله، أخبرنا معمر، عن أيوب، عن نافع، عن ابن عمر رضي الله عنهما، قال: لما قفلنا من حنين، سأل عمر النبي صلى الله عليه وسلم عن نذر كان نذره في الجاهلية اعتكاف: فأمره النبي صلى الله عليه وسلم بوفائه وقال: بعضهم، حماد، عن أيوب، عن نافع، عن ابن عمر، ورواه جرير بن حازم، وحماد بن سلمة، عن أيوب، عن نافع، عن ابن عمر، عن النبي صلى الله عليه وسلم.**[484]
>
> *Buhârî - Ebü'n-Nu'mân - Hammâd b. Zeyd – Eyyûb - Nâfi': Hz. Ömer (r.a.): "Ey Allah'ın Resûlü!" dedi. Buhârî - Muhammed b. Mukātil (ö. 226/841)*[485] *- Abdullah*[486] *- Ma'mer - Eyyûb - Nâfi' - İbn Ömer (r. anhümâ): "Huneyn'den döndüğümüzde Ömer Resûlullah'a (s.a.v.) Câhiliye döneminde iken yapmış olduğu i'tikâf adağını (yerine getirip getirmemesi hususunu) sordu. Resûlullah (s.a.v.) ona bu adağını yerine getirmesini emretti.*
>
> *Bu hadisin râvilerinden birisi*[487] *Hammâd – Eyyûb – Nâfi - İbn Ömer diye nakletmiştir. Ve bu hadisi Cerîr b. Hazm ile Hammâd b. Seleme – Eyyûb – Nâfi' - İbn Ömer - Resûlullah'dan (s.a.v.) olmak üzere (merfû muttasıl) rivayet etmiştir.*

Hadisin tarikleri aşağıdaki şemada yer almaktadır:

---

484 Buhârî, "Megāzî", 54 (no: 4320).

485 Ebü'l-Hasan Muhammed b. Mukātil el-Mervezî. Sika râvi hakkında bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-*kebîr, 1/242; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 26/491-493.

486 Ebû Abdirrahmân Abdullāh b. el-Mübârek el-Mervezî, tebeu't-tâbiînin önde gelen muhaddislerindendir. Abdullah b. Mübârek için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 8/378-420.

487 Bu kişi Ebû Abdullah Ahmed b. Abde ed-Dabbî el-Basrî'dir. İsmâîlî bu şekilde tahrîc etmiştir. Bk. Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî,* 17/398; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî,* 6/405. Ebû Bekir Ahmed b. İbrâhîm el-İsmâîlî'nin *el-Müstahrec* eserinin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

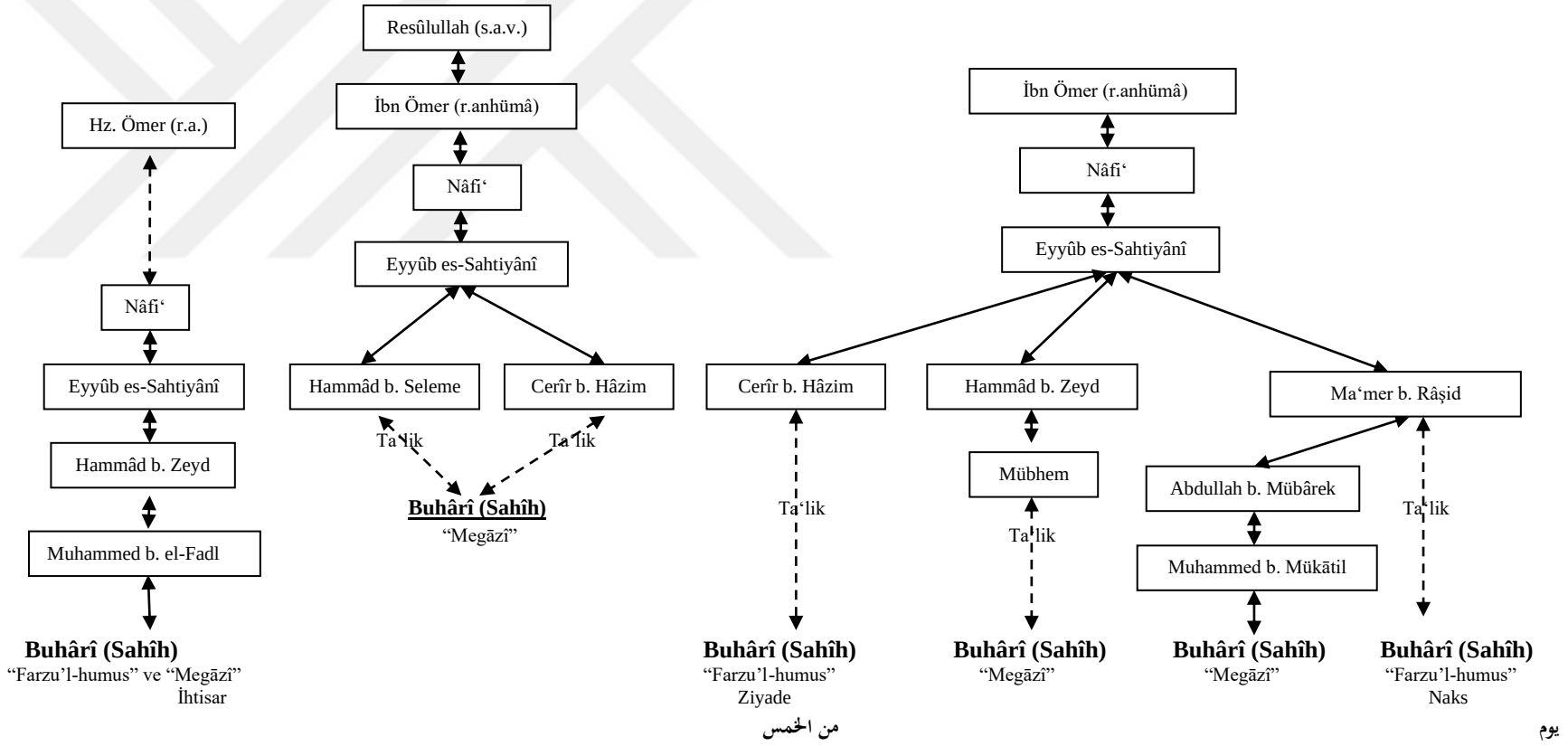

Şema 4: 3.4. Hammâd b. Zeyd’in i‘tikâf nezri rivayeti

Buhârî'nin "Farzu'l-humus"ta tahrîc ettiği rivayette يوم اعتكاف ibaresi vardır. "Megāzî"de ise Ma'mer'in tarikiyle gelen hadis نذر كان نذره في الجاهلية اعتكاف lafızları ile tahrîc edilmiştir. Buhârî'nin iki rivayet arasında metin mukayesesi yaptığı düşünülebilir. Üstelik iki rivayetin metninde bir kelime farkına (يوم) özellikle işaret etmektedir. Bu durumda Buhârî'nin farklı isnadlarla birlikte mürsel tariki rivayetinin sebeplerinden birisi de bu metinlerdeki lafızlardır.

Buhârî, Hz. Ömer'in müslüman olmadan önce nezrettiği i'tikâfı hakkındaki rivayeti "İ'tikâf" bölümünde üç ve "Eymân" bölümünde ise bir babta olmak üzere dört ayrı yerde muttasıl olarak tahrîc etmiştir. Fakat hadislerin konusu aynı olmakla birlikte metinlerde lafız farklılıkları vardır. Ayrıca her rivayet tahrîc edildiği babta tek hadistir. Geceleyin i'tikâf babında أعتكف ليلة,[488] i'tikâfa girdiği zaman kendisine oruç tutmayı şart görmeyen kişi babında فاعتكف ليلة,[489] Câhiliye zamanında itikaf adayıp sonra müslüman olan kişi babında أن يعتكف في المسجد الحرام ,[490] lafızları önem arz etmektedir. Dördüncü rivayet "Eymân ve'n-nüzûr" kitabındadır.[491] Bu dört rivayetin isnad şeması aşağıda yer almaktadır:

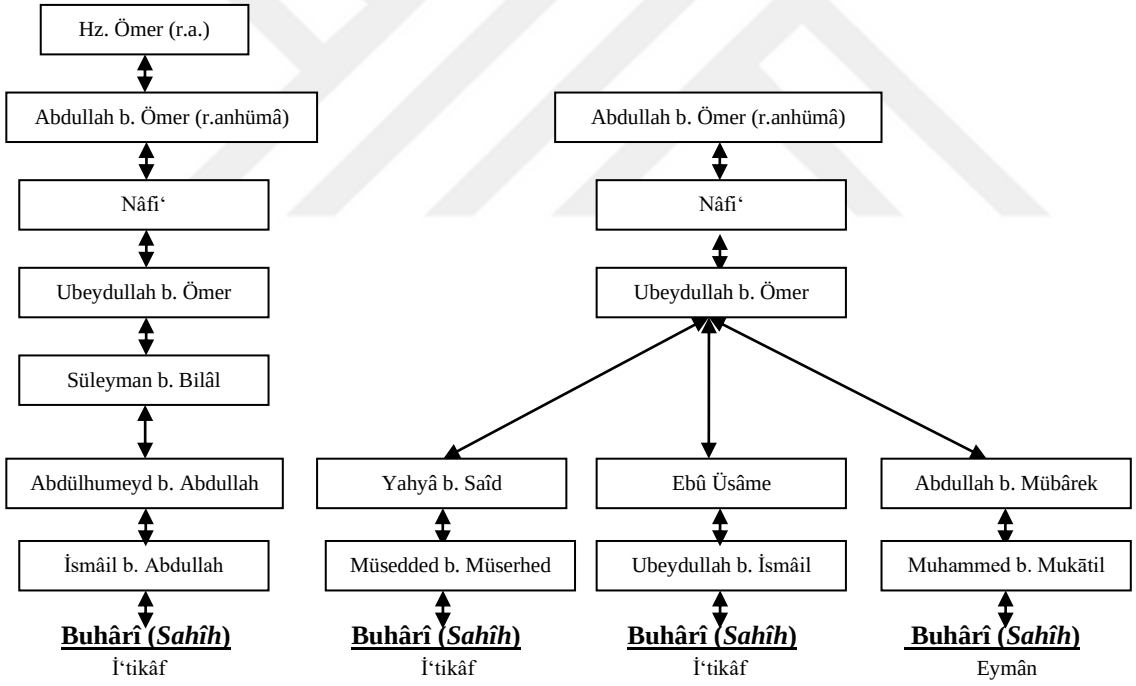

Şema 5: 3.5. Hammâd b. Zeyd'in i'tikâf nezri rivayeti (müsned tarikleri)

[488] Buhârî, "İ'tikâf", 5 (no: 2032).
[489] Buhârî, "İ'tikâf", 15 (no: 2042).
[490] Buhârî, "İ'tikâf", 16 (no: 2043).
[491] Buhârî, "Eymân", 29 (no: 6697).

3.3.2. Şerhlerde rivayetin değerlendirilmesi

Buhârî'nin "Farzu'l-humus" kitabında tahrîc ettiği hadis i'tikâf, esirlerin hür bırakılması ve Ci'râne umresi olmak üzere üç konuyu ihtiva etmektedir. "Farzu'l-humus"ta geçen hadisi mürsel rivayet etmede *el-Câmiʿu's-sahîh* râvilerinin hepsi ittifâk etmiştir. Sadece Cürcânî (ö. 373/983-84) Nâfi' ↔ İbn Ömer tarikiyle muttasıl nakletmiştir ki bu da bir hatadır. Aynî'ye göre Buhârî hadisin sonunda zikrettiği وزاد جرير بن حازم عن أيوب عن نافع عن ابن عمر isnadıyla esir alınanlar hakkındaki hadisin mevsûl olduğunu ifade etmek istemiştir. Buhârî "Megāzî"de tahvil ile ikinci isnadı zikrettikten sonra لما قفلنا من حنين ibaresini nakletmiştir. Fakat ilk tarik Hammâd b. Zeyd rivayetinde bu ibare geçmemektedir. Bununla birlikte Buhârî'nin iki isnadı birleştirmesini el-İsmâîlî (ö. 371/982)[492] uygun görmemiştir. Aynî buna cevap olarak Buhârî'nin "aslü'l-hadis"e baktığını, râvilerden nakledilen ziyâde ve noksanlığı esas almadığını zikretmektedir.[493] Ayrıca, Hammâd b. Zeyd'in hocası Eyyûb'dan birçok kişi ona muhalefet ederek mevsûl rivayet etmiştir.[494] Hammâd b. Zeyd'den rivayet eden talebesi Ahmed b. Abde (ö. 245/859) de mevsûl nakletmiştir. İsmâîlî, Buhârî'nin mübhem râvi vasıtasıyla mütâbi' tarikini Müslim'in hocası Ahmed b. Abde'den muttasıl rivayet etmiştir.[495] Buhârî'nin mütâbi' olarak zikrettiği gerek "Farzu'l-humus" gerekse "Megāzî" bölümlerinde geçen iki muallak rivayetin müsned tarikleri bulunmaktadır. Şöyle ki muallak Cerîr rivayetini Müslim, Ebü't-Tâhir ↔ Abdullah b. Vehb ↔ Cerîr b. Hâzim ↔ Eyyûb ↔ Nâfi' ↔ Abdullah b. Ömer (r. anhümâ) tarikiyle muttasıl tahrîc etmiştir. Ayrıca Ebü't-Tâhir, Abdullah b. Vehb'ten ihbâr ile nakletmiş, diğer râvilerin hepsi tahdîs lafızlarıyla rivayet etmiştir.[496] Buhârî'nin Hammâd b. Seleme'den muallak rivayetini de Müslim muttasıl olarak tahrîc etmiştir. Muttasıl tarik, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî ↔ el-Haccâc b. Minhâl el-Enmâtî el-Basrî ↔ Hammâd b. Seleme ↔ Eyyûb es-Sahtiyânî ↔ Nâfi' ↔ Abdullah b. Ömer (r. anhümâ) şeklindedir. Müslim tahvil ile Yahyâ b. Halef ↔ Abdül'alâ ↔ Muhammed b. İshak ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer (r. anhümâ) tarikiyle de tahrîc etmiştir.[497] Buhârî'nin Ma'mer b.

---

[492] Ebû Bekr Ahmed b. İbrâhîm el-Cürcânî el-İsmâîlî en-Nîsâbûrî, hadis, fıkıh ve kelâm âlimidir. Dedesine nisbetle İsmâîlî diye bilinmektedir. İbn Ebû Şeybe, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, İbn Huzeyme'den hadis dinledi. Kendisinden Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Bekir el-Berkānî ve Hamza es-Sehmî gibi âlimler rivayette bulundu. *Sahîh-i Buhârî*'ye kıymet vermesi onu değerli kılmış ve bu eserle anılmıştır. İsmâîlî, *el-Müstahrec* eserinin bir bölümünü Buhârî üzerine çalışmalarına ayırmış, yüzden fazla muallak rivayetin muttasıl senedlerini belirlemiş, mevkuf rivayetlerin merfûlarını kaydetmiştir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16/292-296; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/947-951.

[493] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/459; Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 17/97.

[494] Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 17/97.

[495] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/459; Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 17/98;

[496] Müslim, "Eymân", 28 (no: 1656).

[497] Müslim, "Eymân", 28 (no: 1656/3).

Râşit'ten rivayeti "Farzu'l-humus"ta muallak ve muhtasar, "Megāzî"de ise muttasıl olup i'tikâf hakkındadır.[498]

3.3.3. Mürsel rivayetin medarı Hammâd b. Zeyd'in Değerlendirilmesi

Buhârî, Eyyûb'dan müsned rivayet eden Hammâd b. Seleme, Ma'mer ve Cerîr'in tariklerini mütâbaatta zikretmiştir. Mürsel Hammâd b. Zeyd'in rivayetini ise metni ile birlikte önce tahrîc etmiştir. Bu tariki tercih etmesinin sebeplerini imkân nispetinde tespit edebilmek için râviyi incelemek gerekmektedir.

Hadis hâfızı Hammâd b. Zeyd'in hadis tahsil ettiği hocaları arasında Enes b. Sîrîn, Eyyûb es-Sahtiyânî, Humeyd et-Tavîl, Amr b. Dînâr ve Sâbit el-Bünânî gibi tâbiî neslinin ileri gelenleri de vardır. Münekkit âlim Hammâd b. Zeyd, hocalarından Eyyûb es-Sahtiyânî'nin derslerine ise yirmi yıl devam etmiş, kendisinden de Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân, Vekî' b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî, Ali b. Medînî ve çok sayıda öğrencisi hadis rivayet etmiştir.[499] Abdurrahman b. Mehdî onun hakkında "Hadisi ve sünneti Hammâd b. Zeyd, Mâlik b. Enes ve Süfyân es-Sevrî'den daha iyi bileni görmedim" değerlendirmesinde bulunmuştur. Kezâ ona göre Eyyûb es-Sahtiyânî'den rivayet edenlerin içerisinde en üstün, en güvenilir ve en sağlamı Hammâd b. Zeyd'tir.[500] Dârekutnî, *Sünen*'de Hammâd'ı sika ve sebt lafızlarıyla ta'dîl etmekte[501] ve Hammâd b. Zeyd'in vehminin az olduğunu söylemektedir.[502] Her ne kadar Dârekutnî Buhârî'nin tarikine mürsel dese de "Eyyûb'un hadislerini rivayet etmede Hammâd b. Zeyd'in Cerîr'den daha güvenilir ve daha sağlam"[503] olduğu görüşündedir. İbn Ebû Hâtim'e göre, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme'den hıfzı daha kuvvetli ve rivayeti daha sağlamdır.[504] Bu değerlendirme Buhârî'nin Hammâd b. Seleme tarikini değil de Hammâd b. Zeyd tarikini tahrîc etmesini izah etmektedir.

3.3.4. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Buhârî'nin Eyyûb es-Sahtiyânî vasıtasıyla mürsel ve müsned tariklerle tahrîc ettiği Hz. Ömer'in nezri hadisini; Müslim,[505] Nesâî,[506] Ahmed b. Hanbel[507] ve İbn Huzeyme (ö.

---

498 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/460. Hz. Ömer ve Huneyn esirleri hakkındaki hadisi Ma'mer tarikiyle Abdürrezzâk *Musannef*'te tahrîc etmiş, Ahmed b. Hanbel, Ebû Avâne ve İbn Hibbân da Abdürrezzâk'tan rivayet etmiştir.

499 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 7/240-292.

500 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 7/459; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 7/247.

501 Dârekutnî, *Sünen*, 1/181.

502 Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye,* 8/133.

503 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/460; Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 15/97; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 5/224.

504 İbn Ebû Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 1/469.

505 Müslim, "Eymân", 28 (no: 1656/2).

311/924)[508] Eyyûb'dan gelen isnadlarla mevsûl tahrîc etmiştir. Buhârî Hammâd b. Zeyd'den mürsel nakletmiş, Müslim ve İbn Huzeyme Ahmed b. Abde'den mevsûl rivayet etmiştir. Ahmed b. Abde'den Müslim, *Sünen-i Erbaʿa* musannifleri ve çok sayıda kişi rivayette bulunmuş, Buhârî *Sahîh* dışında hadis nakletmiştir. Ahmed b. Abde'yi Ebû Hâtim "sika", Nesâî "sika" ve bir yerde de "sadûk", "lâ be'se bih" ile ta'dîlde bulunmaktadır.[509] Bununla birlikte Buhârî *Sahîh*'te kendisinden rivayette bulunmamış, Hammâd b. Zeyd'den mürsel tariki tahrîc etmiştir.

Hadisin zikredilen kaynaklardaki tarikleri aşağıdaki şemada gösterilmektedir:

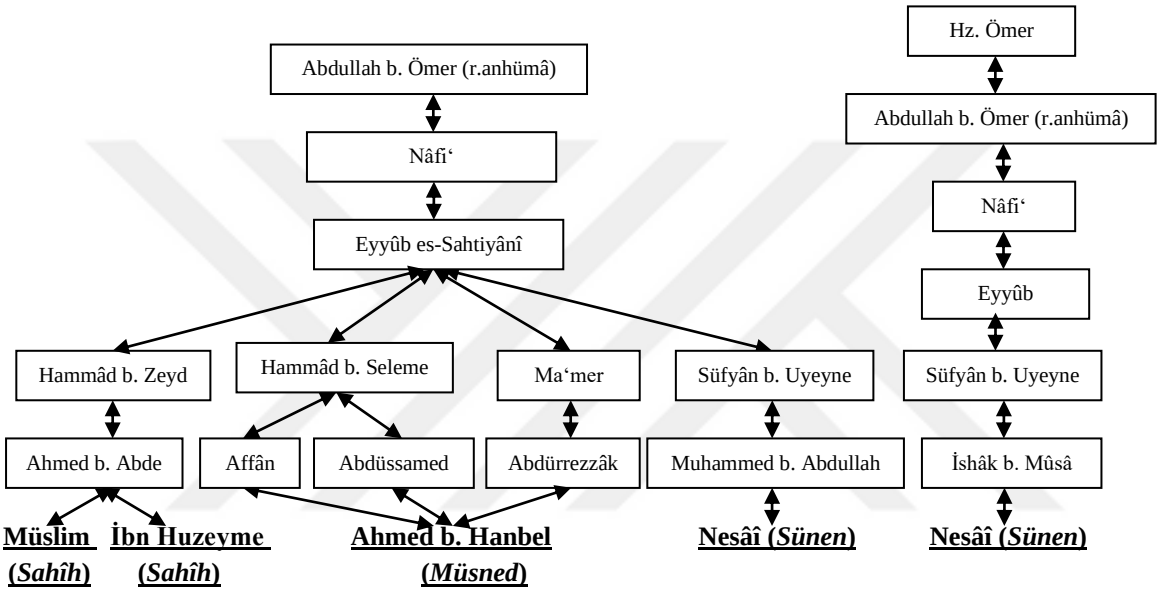

Şema 6: 3.6. Hammâd b. Zeyd'in i'tikâf nezri rivayeti (mütâbaat)

Yukarıda isnad şemasında yer alan râviler arasında zayıf, metrûk veya hadisi ile ihticac edilmeyecek kişi bulunmamaktadır. İsnadların medârı olan Eyyûb'un râvilerini tevsik ve birini diğerine tercih etme yönünden münekkitlerin muhtelif değerlendirmeleri bulunmaktadır.

---

506 Nesâî, "Eymân", 36 (no: 3820-3821).

507 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/518 (no: 4922), 10/465 (no: 6418).

508 İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak es-Sülemî en-Nîsâbûrî, *Sahîhu İbn Huzeyme*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1395/1975), 3/346-347 (no: 2228).

509 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 1/397; Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1382/1963), 1/118; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/36.

Değerlendirme:

Dârekutnî'nin isnad hakkındaki değerlendirmesinden Buhârî'nin hadisi mürsel rivayet ettiği anlaşılmaktadır. İbn Hacer, Buhârî'nin Hammâd b. Zeyd rivayetini tahrîc ederek hadisin tariklerinde gerek isnad gerekse metinlerdeki ihtilâfı tesbit ve izah ettiğini zikretmektedir.[510] Mürsel isnad râvilerinden Eyyûb es-Sahtiyânî hakkında Ebû Hâtim, Nesâî ve Dârekutnî hafız, sebt ve sika değerlendirmesini yapmaktadır. İbn Sa'd da sika, hadiste sebt, birçok ilmi câmi', hüccet ve adl vasıflarıyla zikretmiştir.[511] İbn Hacer, Eyyûb'a birinci mertebe müdellis râviler[512] arasında yer vermekle birlikte onun hakkında sika, sebt ve hüccet değerlendirmesinde bulunmuştur.[513] Ayrıca rivayetlerinin hücciyyetinde ittifak bulunduğunu zikretmiştir. Dârekutnî ve Hâkim, Eyyûb'dan rivayet edilen hadisleri kitaplarında tahrîc etmiştir.[514] Eyyûb'un kendisinden irsâlde bulunduğu kişiler muhaddisler tarafından tespit edilmiş ve ilel âlimleri tarafından açıklanmıştır.[515] Tespit edilebildiği kadarıyla bunlar arasında Nâfi' yer almamaktadır. Ayrıca Humeydî *Müsned*'te hem Eyyûb hem de Nâfi'nin سَمِعْتُ lafızlarıyla rivayetini tahrîc etmiştir.[516] Bu sebeple rivayette irsâlin ondan kaynaklanmadığı söylenebilir.

Hadisi Eyyûb'dan nakleden Hammâd b. Zeyd, hadisi mürsel rivayet etmekte tek kalmıştır. Hammâd b. Seleme, Süfyân b. Uyeyne, Cerîr b. Hâzim ve Ma'mer ise vasl etmiştir. Buhârî'nin her iki mürsel hadisle birlikte müsned tarikleri zikretmesi, isnadlara vukûfiyetinin açık delilidir. O halde Buhârî'nin mürsel rivayeti tahrîc sebeplerinin tespit edilmesi gerekmektedir. Buhârî'nin mürsel Hammâd b. Zeyd tarikini nakletme sebeplerinden birisi bu isnadın diğerlerine tercih edildiğini bildirmek olabilir. *Sahîh-i Buhârî*'de "Farzu'l-humus"'ta mürsel hadiste geçen yevm ifadesi ve siyakından nezrin Mescid-i Harâm'da yerine getirildiğinin anlaşılması bu rivayete mahsustur. Mürsel "Megāzî" rivayetinde ise Hz. Ömer'in bu soruyu ne zaman sorduğunu sarahaten bildiren لما قفلنا من حنين (Huneyn'den

---

510 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/309 (46. Hadis)

511 Fıkıh ve hadis âlimi, tâbiî Eyyûb hakkında bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 3/457-462; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/98-99; 8/125; Dârekutnî. *el-'İlelü'l-vâride*, 8/128; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6/405.

512 Avvâd el-Halef, *Rivâyâtü'l-müdellisîn fî Sahîhi'l-Buhârî: cem'uhâ-tahrîcühâ-el-kelâmü aleyhâ* (Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 35.

513 İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, nşr. Muhammed Avvâme (Suriye: Dârü'r-reşîd, 1406/1986), 117.

514 İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Ta'rîfü ehli (üli)'t-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs (Tabakātü'l-müdellisîn)*, nşr. Âsım b. Abdullah el-Kureyvitî (Zerkā: Mektebetü'l-Menâr, 1403/1983), 16.

515 Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî, *Câmi'u't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, nşr. Abdülmecîd es-Selefî (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407/1986), 148.

516 Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Kureşî el-Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî*, nşr. Hüseyin Selîm Esed (Dımeşk: Dârü's-sikā, 1996) 1/554 (no: 708).

döndüğümüzde) lafzı sadece bu hadiste geçmektedir. Her iki mürsel rivayetteki ziyadeler sikanın ziyadesidir. Söz konusu durum, Buhârî'nin mürsel rivayetleri tahrîc etme sebeplerinden olabilir.

Hadis, Hammâd b. Zeyd'den hem mürsel hem mevsûl rivayet edildiği için zahiren ihtilâf vardır. Buhârî, şeyhi Ebü'n-Nu'mân'ın Hammâd'dan mürsel tarikiyle iki bölümde hadis tahrîc etmiştir. Hammâd b. Zeyd'den sadece Ebü'n-Nu'mân mürsel rivayet etseydi irsâl sebebi kendisi olurdu. Oysa üç râvinin daha mürsel rivayeti bulunmaktadır.[517] Tespit edilebilen bu mürsel tariklerle birlikte Hammâd b. Zeyd'den mevsûl dört rivayet önem arz etmektedir.[518]

Hammâd b. Zeyd tariki dört râvi tarafından mürsel nakledilmekle birlikte hadisi aldığı hocası Eyyûb'dan müsned rivayet edenlerin sayıca daha çok olduğu görülmektedir. Buradan Eyyûb'dan muttasıl rivayetin asıl olduğu anlaşılabilir. Müsned ve mevsûl Hammâd b. Zeyd tarikleri şu şekildedir:

[517] Hadisi İsmâîlî, Süleymân b. Harb, Ebü'r-Rebî' ve Halef b. Hişâm'dan Hammâd b. Zeyd ↔ Eyyûb ↔ Nâfi' isnadıyla mürsel nakletmiştir. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/559.

[518] Müslim, "Eymân", 28 (no: 1656/2); İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/346-347 (no: 2228); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/558-559; Ebû Bekir Kâfî, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî tashîhi'l-ehâdîsi ve ta'lîlihâ (min hilâli'l-Câmi'i's-sahîh)* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1421/2000), 268; Ebû Avâne, Ya'kūb b. İshak b. İbrâhîm el-İsferâyînî, *Müsnedü Ebî ʿAvâne*, nşr. Eymen b. Ârif ed-Dımeşkī, (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1419/1998), 4/19 (5878).

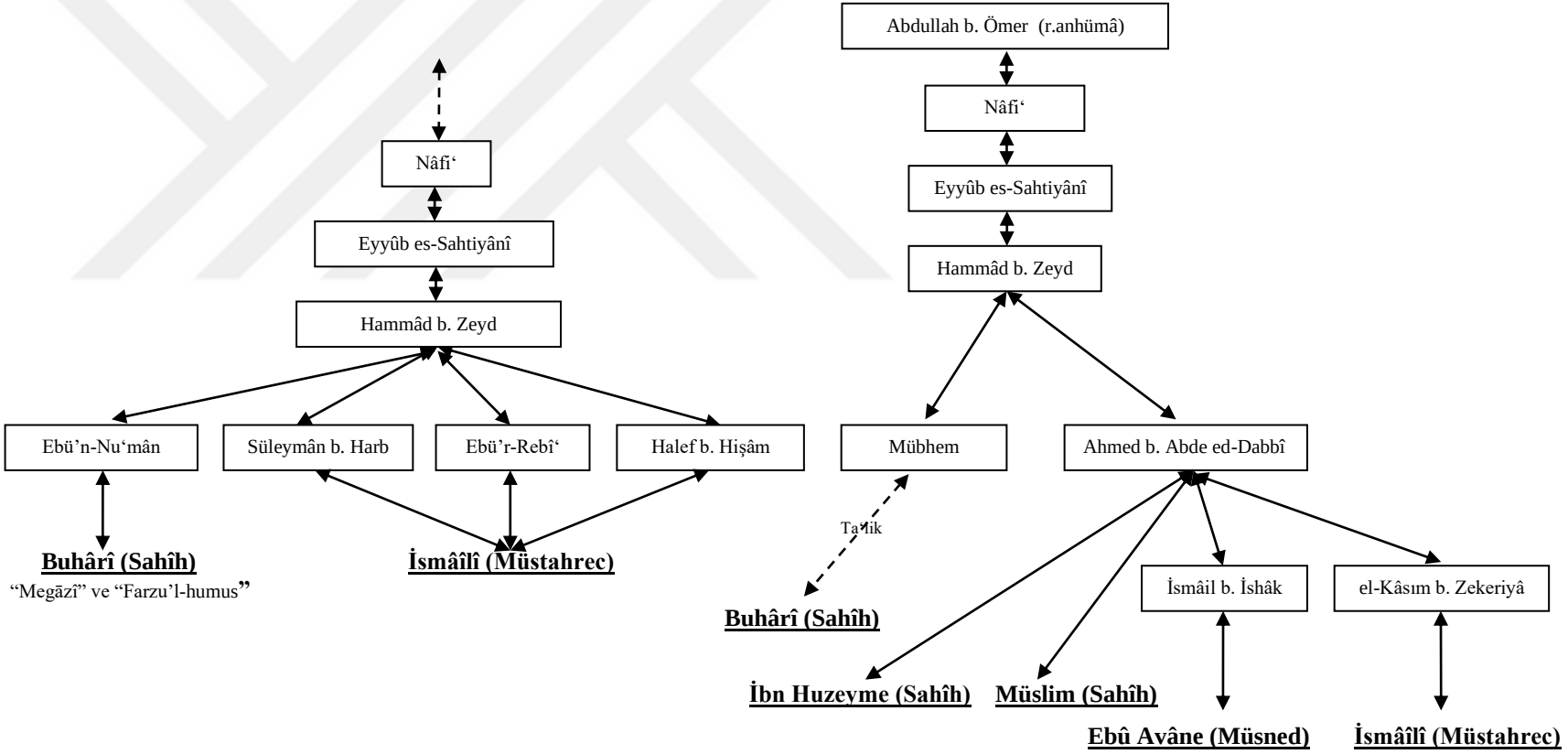

Şema 7: 3.7. Hammâd b. Zeyd’in i‘tikâf nezri rivayeti (müsned ve mevsûl tarikleri)

Dârekutnî, mürsel ve mevsûl tariklerden bahsetmiş, isnadlar arasında tercihini açıkça belirtmemiştir. Nitekim Dârekutnî, Câhiliye dönemindeki nezrin yerine getirilmesi hakkındaki hadisleri Ubeydullah b. Ömer tarikiyle es-*Sünen*'de rivayet etmiş, isnadın sahih ve sâbit olduğunu bildirmiştir.[519]

3.4. Hammâd b. Zeyd'in Eyyûb'dan Naklettiği Huneyn Esirleri Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî'nin Hammâd ↔ Eyyûb tarikiyle rivayetini mürsel diyerek tenkid yöneltmektedir. Hayber esirlerinden Hz. Ömer'e iki câriye verildiği zikredilmiştir. Dârekutnî mevsûl tariklerinden bahsederek mürsel tarikin sıhhat yönünden daha üstün olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır:

وأخرج البخاري أيضاً من حديث حماد عن أيوب. أن عمراً أصاب جاريتين من سبي خيبر. وهذا مرسل أرسله حماد ووصله جرير ابن حازم عن أيوب وابن كاسب عن ابن عيينة عن أيوب وقول حماد المرسل أصح.[520]

Sahîh-i Buhârî'de Hammâd b. Zeyd ↔ Eyyûb isnadıyla Hayber esirleri hakkında rivayet yer almamaktadır. Bu sebeple, Huneyn ve Hayber kelimelerinin noktalar konulmadığında yazılışlarının benzerliği sebebiyle tashîf olması ihtimal dâhilindedir. Dârekutnî bu tenkide diğer eserinde tafsilatlı yer vermiş, orada ise Hevâzin esirleri olarak zikretmiştir. Tarikler arasında mukayese yapmış, râvi ziyadesinden bahsetmiştir.[521]

Huneyn esirleri hakkında Ebü'n-Nu'mân ↔ Hammâd b. Zeyd ↔ Eyyûb ↔ Nâfi' mürsel tarikiyle rivayet edilmiştir. Oysa Cerîr b. Hâzim Eyyûb'dan ve İbn Kâsib de Süfyân b. Uyeyne vasıtasıyla Eyyûb'dan mevsûl rivayet etmiştir. Hadis, *Sahîh*'te geçen tarikinin tespiti ayrıca mütâbaat ve şevâhidin tahrîciyle değerlendirilecektir.

3.4.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Huneyn esirlerinden Hz. Ömer'e iki câriye verildiğinden bahseden rivayet *Sahîh-i Buhârî*'de "Megāzî"nin 19. babının ikinci hadisidir:

حدثنا أبو النعمان حدثنا حماد بن زيد عن أيوب عن نافع أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه قال: يا رسول الله! إنه كان علَيَّ اعتكاف يوم في الجاهلية. فأمره أن يفي به. قال: وأصاب عمر جاريتين من سبي حنين، فوضعهما في بعض بيوت مكة. قال: فمن رسول الله صلى الله عليه وسلم على سبي حنين، فجعلوا يسعون في السكك. فقال عمر: يا عبد الله! انظر ما هذا؟ فقال: من رسول الله صلى الله عليه وسلم على السبي. قال: اذهب، فأرسل الجاريتين. قال نافع: ولم يعتمر رسول الله صلى الله عليه وسلم من الجعرانة، ولو اعتمر لم يخف على عبد

519 Dârekutnî, *Sünen*, 3/183 (no: 2353, 2354), 3/188 (no: 2365).
520 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, 254 (no: 113).
521 Dârekutnî, *el-Cüz'ü fîhi beyânü ehâdîse evde'ahâ el-Buhârî rahimehullāhü kitâbehü's-Sahîha ve beyyene 'ilelehâ, 57*-60.

الله. وزاد جرير بن حازم عن أيوب عن نافع عن ابن عمر قال: من الخمس. ورواه معمر عن أيوب عن نافع عن ابن عمر في النذر ولم يقل يوم.[522]

Buhârî - Ebü'n-Nu'mân - Hammâd b. Zeyd – Eyyûb - Nâfi': "Bir defasında Hz. Ömer b. el-Hattâb (r.a.) Resûlullah'a (s.a.v.): "Ey Allah'ın Resûlü! Câhiliye döneminde iken adadığım bir gün i'tikâfım var, (ne buyurursunuz?)" diye sordu. Resûlü Ekrem de (s.a.v.) ona bu adağını yerine getirmesini emretti.

Nâfi' şöyle dedi: Hz. Ömer'e Huneyn esirlerinden iki câriye düşmüştü. O da bu câriyeleri Mekke'deki evlerden birisine yerleştirmişti. Nâfi' dedi ki: (Hz. Ömer Huneyn sonrasında i'tikâfa girince) Resûlullah (s.a.v.) Huneyn esirlerini karşılıksız olarak serbest bıraktı. Bu sebeple esirler sokaklarda koşuşturmaya başladılar. Bunun üzerine Hz. Ömer oğluna: "Abdullah! Bir bak bakalım neler oluyor?" dedi. Abdullah da (sokaklarda ileri geri koşan câriye kalabalığının sebebini öğrenerek geldi ve): "Resûlullah (s.a.v.) bütün esirleri karşılıksız olarak serbest bıraktı" diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer şöyle dedi: "Öyleyse sen de git ve bana verilen iki câriyeyi serbest bırak!"

Nâfi' şöyle demiştir: "Resûlullah (s.a.v.) Ci'râne'den niyet edip umre yapmamıştır, eğer oradan umre yapmış olsaydı bu durum Abdullah'a gizli kalmazdı." Cerîr, Eyyûb ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer tarikiyle ve İbn Ömer'in "(Hz. Peygamber bu iki câriyeyi) ganimetin beşte birinden (vermiş)di." ziyadesiyle rivayet etmiştir. Ve bu i'tikâf hadisini Ma'mer, Eyyûb ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer tarikiyle nezir hakkında rivayet etti fakat orada يوم ibaresini zikretmedi.[523]

Buhârî'nin mürsel rivayet ettiği Hammâd ↔ Eyyûb tarikini, Müslim mevsûl olarak rivayet etmiştir. Bundan önce Cerîr b. Hâzim ↔ Eyyûb ve Ma'mer ↔ Eyyûb tariklerini tahrîc etmiş, hadisin metnini Cerîr b. Hâzim ↔ Eyyûb isnadından sonra zikretmiştir.[524]

Müslim'in rivayetinde Hz. Ömer'e bir câriye verildiğinden bahsedilmektedir. Oysa Buhârî'nin metninde iki câriye geçmektedir. Rivayetler arasında lafız farklılıkları olsa da câriyenin sayısı dışında mânada birlik vardır. Buhârî ve Müslim'in rivayetlerinin şeması şu şekildedir:

[522] Buhârî, "Farzu'l-humus", 19 (no: 3144).
[523] Buhârî, "Farzu'l-humus", 19 (no: 3144).
[524] Müslim, "Eymân", 28 (no: 1656).

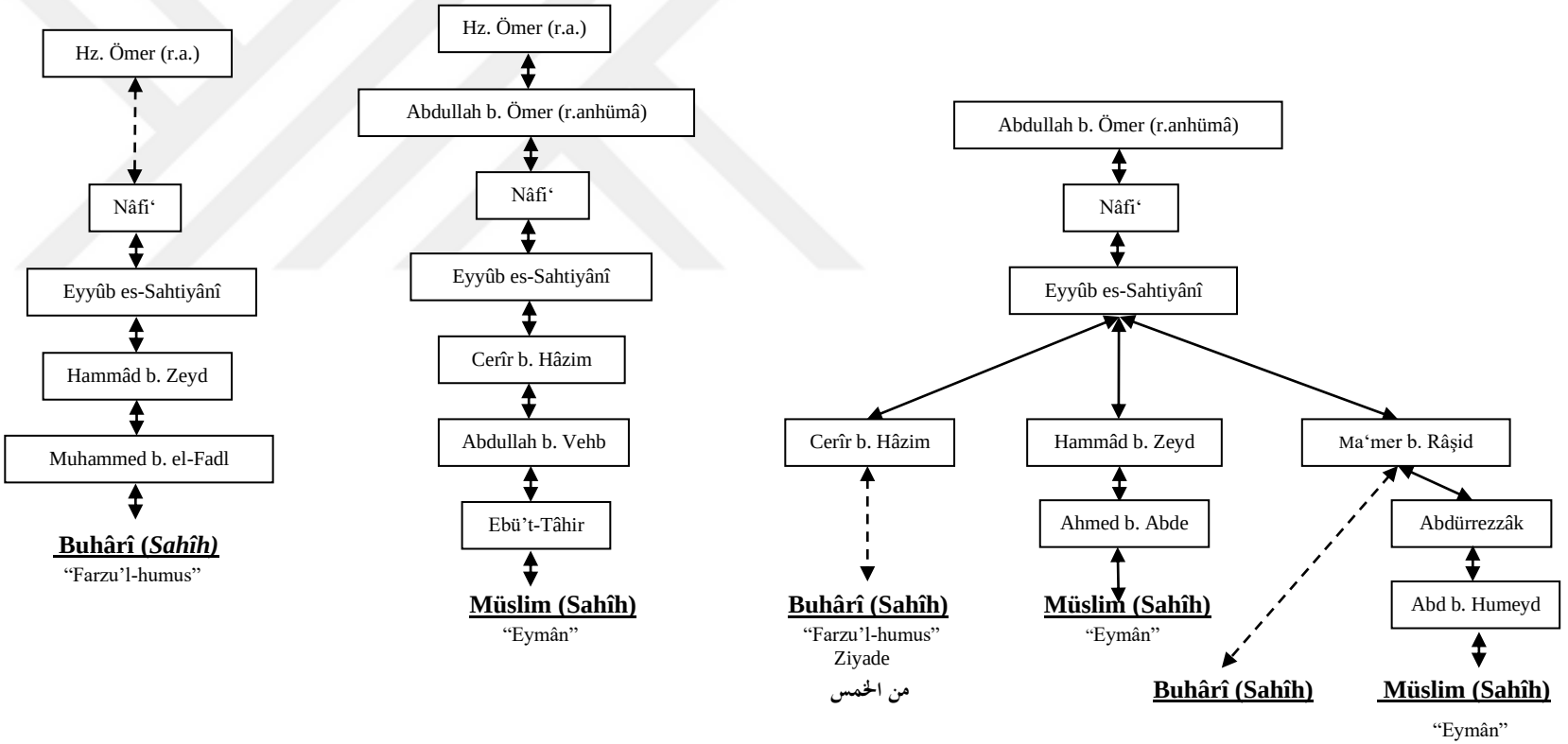

Şema 8: 3.8. Hammâd b. Zeyd’in Huneyn esirleri rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri)

3.4.2. Şerhlerde rivayetin değerlendirilmesi

Dârekutnî'nin zikrettiği hadiste önce Hz. Ömer'in câhiliye döneminde adadığı i'tikâfı eda etmeyi arzu ederek Resûlullah'a (s.a.v.) soru sorması yer almaktadır. Dârekutnî'nin bu konuyu ve isnadı ayrı madde altında tenkid etmesi hasebiyle değerlendirmede ona tabi olunmuş ve Huneyn esirleri hadisi ayrı başlık altında ele alınmıştır. Hz. Ömer'e ganimetten iki câriye verilmesi, kendisi Mescid-i Harâm'da i'tikâf yaptığı için onları Mekke'de bir eve bırakması, esirlerin karşılıksız serbest bırakılması, esirlerin sokaklardaki sesini duyan ve sebebini öğrenen Hz. Ömer'in kendine verilen iki câriyeyi de oğlu Abdullah vasıtasıyla azat etmesi rivayetin metninde önem arz eden kısmıdır.[525]

Buhârî'nin mürsel rivayetin sonunda mütâbî mevsûl tarikleri zikretmesi ve metinleri mukayese etmesi, Dârekutnî'nin hadisin konusundan bahsetmesi sebebiyle hadisin metninin tetkiki gerekmektedir. Hz. Ömer'e verilen esir sayısı rivayetlerde farklılık arz etmektedir. İbn Huzeyme'de Hz. Ömer'e verilen esir sayısı geçmemektedir. Ebû Avâne'nin (ö. 316/929) rivayetinde ise Hz. Ömer'e ait iki câriyenin zikredilmesi Buhârî rivayetine mütâbaattır. Hammâd b. Zeyd bu hadisi hocasından rivayet eden tek kişi değildir. Hocası Eyyûb'dan rivayette bulunanlar Cerîr b. Hâzim, Ma'mer b. Râşid, Hammâd b. Seleme ve Süfyân b. Uyeyne'dir. Nâfi'nin diğer râvisi İbn İshak'tır. Ahmed b. Hanbel'in İbn İshak ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer rivayetinde Hz. Ömer'in kendisine verilen câriyeyi oğluna hibe ettiği, İbn Ömer'in onu dayılarının yanına bıraktığı, esirlerin serbest bırakıldığını öğrenince cariyeyi azat ettiği geçmektedir. Bu rivayetiyle İbn İshak tek kalmış ve çoğunluğa muhalefet etmiştir.[526] Bunun dışındaki rivayetlerin hepsinde bir câriye yer alır. Hadisler arasında ihtilâf var gibi görünse de metinler bir bütün olarak ele alındığında konunun izahı mümkün olacaktır. Hadisi Hammâd b. Zeyd ↔ Eyyûb isnadıyla Buhârî'nin mürsel ve Ebû Avâne'nin mevsûl rivayetinde iki câriye zikredilmektedir. Buhârî'nin mürsel rivayeti tahrîc etmesinde isnadda geçen râvileri tercihiyle birlikte, hadisin metninin de önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Metinler arasındaki ihtilâflar hakkında İbn Hacer, kendisine iki câriye verilen Hz. Ömer'in bunlardan birisini oğluna hibe ettiğini beyan ederek rivayetleri telif etmiştir.[527] Bunun için rivayetlerde Hz. Ömer'e ait bir cariye geçmektedir. Hz. Ömer'e oğlu esirlerin azat edildiğini söylediğinde o da kendi esirini serbest bırakmasını istemiştir.[528]

---

525 Avvâme, *Min menheci'l-imâm Müslim,* 60.
526 Ahmed b. Hanbel, Müsned, 9/274-275 (no: 5374).
527 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 12/558-561.
528 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 9/460.

3.4.3. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Hz. Ömer'e Huneyn esirlerinden verilmesi ve Resûlullah'ın (s.a.v.) esirleri âzat etmesi hadisini Eyyûb ↔ Nâfi'den gelen tariklerle Buhârî mürsel ve muallak tarikleri tahrîc etmiştir. Buhârî'nin zikrettiği mütâbî muallak tarikleri Müslim müsned tahrîc etmiştir. *Kütüb-i Sitte*'de Nâfi' tarikiyle başka rivayet tesbit edilememiştir.[529] Hadis musannefatında Buhârî'nin Hammâd b. Zeyd ↔ Eyyûb ↔ Nâfi' tarikiyle naklettiği iki hadis tesbit edilmiştir. Bunlardan birisi İbn Huzeyme'nin Ahmed b. Abde'den Abdullah b. Ömer tarikiyle müsned rivayetidir. Bu isnad, Buhârî'nin mürsel rivayetinin izahı ve Dârekutnî'nin tenkidinin cevabı mahiyetindedir.[530] Diğeri ise Ebû Avâne'nin Hammâd b. Zeyd tarikiyle tahrîc ettiği hadistir ki Hz. Ömer'e iki câriye verildiğinin zikredilmesi Buhârî rivayetine mütâbaattır.[531] Dârekutnî, Hammâd b. Zeyd'in mürsel rivayet ettiğini zikretmektedir. Oysa mevsûl üç tarik tesbit edilmiş olup aşağıdaki şemada gösterilmektedir:

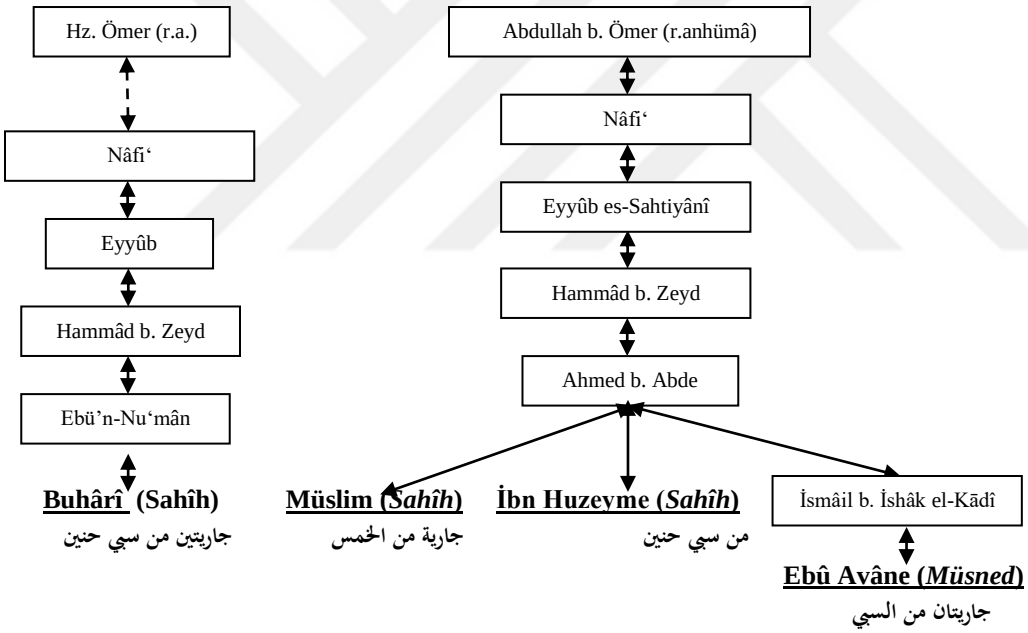

Şema 9: 3.9. Hammâd b. Zeyd'in Huneyn esirleri rivayeti (mevsûl tarikleri)

Buhârî'nin Hammâd b. Zeyd tarikini tercih etme sebeplerini, diğer tariklerin sıhhat ve râvilerinin ta'dîl derecelerinin mukayesesi ile anlayabilmek mümkündür. Hadisi Eyyûb ↔ Nâfi' tarikiyle Ahmed b. Hanbel, Bezzâr, Ebû Avâne, Tahâvî (ö. 321/933), İbni Hibbân, İbn

[529] Ebû Dâvûd *es-Sünen*'de Amr b. Dînâr ↔ İbn Ömer'den (r. anhümâ) nakletmektedir. Bk. "Sıyâm", 80 (no: 2475).
[530] İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/347 (no: 2228).
[531] Ebû Avâne, *Müsned*, 4/19 (5878).

Huzeyme ve Taberânî[532] tahrîc etmiştir. Dârekutnî'nin Tetebbu' metninde konuyla ilgili zikrettiği tariklerden birisi de İbn Kâsib'den (ö. 241) gelen rivayettir. Bu rivayeti Neccâd (ö. 348/960), Abdullah b. Ahmed ↔ İbn Kâsib[533] ↔ Süfyân b. Uyeyne ↔ Eyyûb ↔ Nâfi' ↔ İbn Ömer ↔ Ömer isnadıyla tahrîc etmiştir.[534]

İbn Hacer, Eyyûb es-Sahtiyânî[535] ve Cerîr b. Hâzim'i[536] birinci derece, Süfyân b. Uyeyne'yi[537] ise ikinci derece müdellisler arasında değerlendirmektedir. Buhârî bu râvilerin hadislerini eserinde tahrîc etse de bu konuda Hammâd b. Zeyd'in tarikini onlardan nakledilen isnadlara tercih ettiği görülmektedir. Bu isnadın râvileri adâlet ve zabt bakımından birbirlerinden farklı olsalar da içlerinde zayıf, hadisi yazılmayacak, hüccet kabul edilmeyen, metrûk râvi bulunmamaktadır.

Hadisi Abdullah b. Ömer'den Nâfi'den başkaları da rivayet etmiştir. Amr b. Dînâr vasıtasıyla Ebû Dâvûd es-Sicistânî[538] ve Ebû Yâla' tahrîc etmiştir.[539] Huneyn esirleri hadisinin tarikleri aşağıdaki şemada gösterilmektedir:

---

532 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/518-519 (no: 4922), 10/465 (no: 6418); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 12/185 (no: 5828); Ebû Avâne, *Müsned*, 4/18 (no: 5876); Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1408-1415/1987-1994), 11/394-395 (no: 4511); İbn Hibbân, *Sahîh*, 10/225 (no: 4381); İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3/347 (no: 2229); Taberânî, *el-Muʿcemü'l-evsat*, 6/329 (no: 6545).

533 Ebü'l-Fazl Ya'kûb b. Humeyd b. Kâsib el-Medenî. İbrâhim b. Sa'd, Abdullah b. Vehb, Süfyân b. Uyeyne, ed-Derâverdî ve birçok kişiden hadis tahsil etti. Kendisinden rivayet edenler arasında İbni Mâce, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ve Buhârî yer almaktadır. Buhârî, Sulh ve Megāzî'de kendisinden **يعقوب** diye iki hadis rivayet etmiştir. Ebû Hâtim, İbn Kâsib hakkında **ضعيف الحديث** demekte, Buhârî ise onda hayırdan başka bir şey görmediğini söyleyerek tevsik etmektedir. Yahyâ b. Maîn'in de onun hakkında sika dediği nakledilmiştir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/440; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 11/158-161; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4/450-451.

534 Neccâd, Ebû Bekr en-Neccâd Ahmed b. Selmân (Süleymân) el-Bağdâdî, *Müsnedü ʿÖmeri'bni'l-Hattâb*, nşr. Mahfûzürrahman Zeynullah (el-Medînetü'l-münevvere: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem 1415/1994), 86 (no: 61).

535 Avvâd, *Rivâyâtü'l-müdellisîn*, 35.

536 Avvâd, *Rivâyâtü'l-müdellisîn*, 47.

537 Avvâd, *Rivâyâtü'l-müdellisîn*,188.

538 Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 80 (no: 2875). Musannif hocası Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ebân b. Sâlih el-Kureşî'den Amr b. Muhammed el-Ankazî ↔ Abdullah b. Büdeyl b. Verkā ↔ Amr b. Dînâr ↔ Abdullah b. Ömer tarikiyle rivayet etmiştir. Bu hadiste, Hevâzin esirleri, esirlerin azâd edilmesi, bunun üzerine insanların tekbir getirmeleri ve bunu öğrenen Hz. Ömer'in kendisine ait câriyenin de serbest bırakılmasını oğlu Abdullah'tan istemesi zikredilmektedir

539 Ebû Ya'lâ, 10/5 (no: 5632). Ebû Ya'lâ, hocası el-Hasan b. Hammâd el-Kûfî'den Amr b. Muhammed el-Ankazî tarikiyle tahrîc etmiştir.

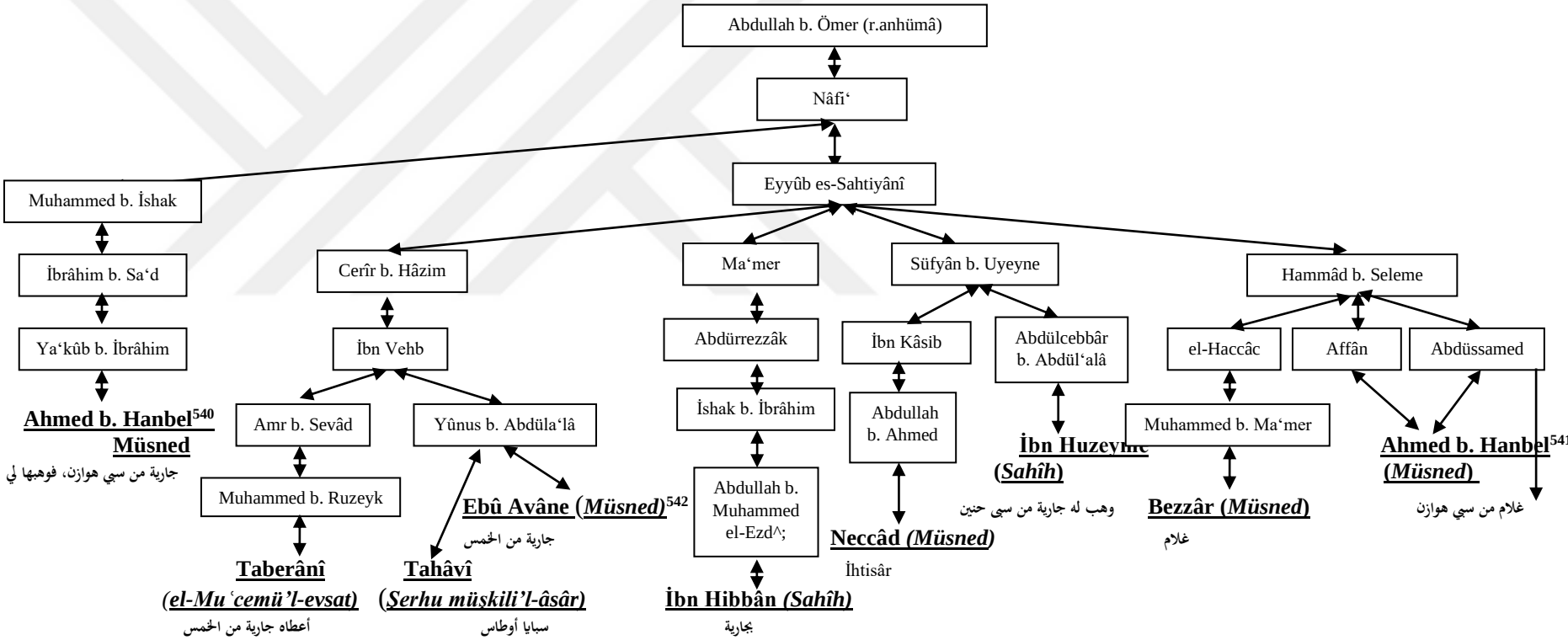

Şema 10: 3.10. Hammâd b. Zeyd'in Huneyn esirleri rivayeti (mütâbaat)

[540] Ahmed b. Hanbel'in Ya‘kûb ↔ İbrâhim ↔ İbn İshak ↔ Nâfi‘ ↔ İbn Ömer rivayetinde Hz. Ömer'in kendisine verilen câriyeyi oğluna hibe ettiği ve onun azat ettiği geçmektedir. Bu rivayetiyle İbn İshak tek kalmış ve çoğunluğa muhalefet etmiştir.

[541] Hadisin râvilerinden Abdüssamed غلام من سبي هوازن lafzıyla nakletmiştir. Bu ibâre, Bezzâr'ın Hammâd b. Seleme tarikiyle rivayetinde de yer almakta, oysa hadisin ulaşılabilen diğer rivayetlerinde جارية geçmektedir. Buhârî mevsûl Hammâd b. Seleme tariklerini tahrîc etmemiştir.

[542] Ebû Avâne, Tahâvî ve Taberânî, Cerîr b. Hâzim'in vasıtasıyla her râvinin tahdîs sığasıyla tahrîc etmiştir. Tahâvî ve Taberânî rivayetinde İbn Vehb ve Muhammed b. Ruzeyk ihbâr ile rivayet etmektedir. Ayrıca hadisin metninde سبايا أوطاس geçmektedir. Buhârî'nin mürsel, Ebû Avâne ve Tahâvî'nin mevsûl tahrîc ettiği isnadların tetkikiyle hicrî birinci ve ikinci yüzyılda eda lafızlarının kullanımının henüz yerleşmediği için anane ve tahdîs ile rivayetin birbiri yerine kullanılabildiği, nitekim anane ile rivayet eden râvilerin de hadisi dinleyerek aldığı anlaşılabilir.

Değerlendirme:

Nezir, i'tikâf, ganimetlerin taksimi ve esirlerin serbest bırakılması konularını kapsayan rivayet "Farzu'l-humus"ta nakledilmiştir. Rivayet zahiren mürseldir. Zira Nâfi' Hz. Ömer'in vefatından sonra doğmuş ve onunla hiç görüşmemiştir. Buhârî, ganimetlerin beşte birinden vermek, müellefe-i kulûb ne isterse geri çevirmemek konusunda babın ilk hadisini muttasıl isnadla rivayet etmiştir. Ardından câriyeteyn hadisini Hammâd b. Zeyd ↔ Eyyûb tarikiyle mevsûl nakletmiştir. Mürsel hadisin tariklerini araştırma ve inceleme neticesinde Müslim, İbn Huzeyme ve Ebû Avâne'nin, Ahmed b. Abde ↔ Hammâd b. Zeyd ↔ Eyyûb vasıtasıyla muttasıl rivayet ettiği tespit edilmiştir. Buhârî bu tarikte geçen Ahmed b. Abde'den *Sahîh*'te hiç hadis rivayet etmemiştir.

Mürsel rivayetin farklı tarikleri incelendiğinde Müslim, İbn Huzeyme ve Ebû Avâne'nin Hammâd b. Zeyd'den muttasıl tahrîc ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla irsâl hadisin sıhhatini zedelemez. Tariklerin mukayesesinde dikkat çeken bir husus rivayet lafızlarının tahammül ve edası açısından önem arz etmektedir. Şöyle ki bu hadisin Cerîr b. Hâzim tariklerinde sahâbeden itibaren tahdîs lafızları zikredilmektedir. Nitekim hadisi Cerîr b. Hâzim ↔ Eyyûb tarikiyle tahrîc eden Müslim, Ebû Avâne, Tahâvî ve Taberânî isnatları tahdîs ve ihbâr ile rivayet edilmiştir. Hz. Ömer'e esirlerin ganimetin beşte birlik kısmından verildiği من الخمس lafzıyla sadece Cerîr b. Hâzim'den nakledilen rivayetlerde geçmektedir.
Hammâd b. Zeyd ile Eyyûb'un diğer râvileri mukayese edildiğinde, Hammâd daha sağlam ve hafızası daha kuvvetlidir. Abdurrahman b. Mehdî, "Eyyûb es-Sahtiyânî'den rivayet edenlerin içerisinde en üstün, en güvenilir ve en sağlam râvi Hammâd b. Zeyd'dir" demektedir.[543] İbn Ebû Hâtim'e göre, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme'den hıfzı daha kuvvetli ve rivayeti daha sağlamdır.[544] Dârekutnî, Hammâd b. Zeyd'in vehmi az olduğunu söyler.[545] *Sünen*'de ise Hammâd'ı sika ve sebt lafızlarıyla ta'dîl eder.[546]

Hadisin mevsûl olan rivayetinin mürsele tercih edilmesi asıldır. Diğer taraftan Buhârî'nin mürsel rivayetinin sonunda zikrettiği muttasıl Cerîr tarikine Ma'mer, Hammâd b. Seleme ve Süfyân es-Sevrî'den tahrîc edilen muttasıl hadisler genel olarak mütâbaat etmiştir. Neticede muttasıl tariklerin ve nakleden râvilerin sayıca çoğunluğu teşkil ettiği görülmektedir. Mürsel ve mevsûl hadislerin ihtilâfı söz konusudur. İhtilâfın çözüm yollarından birisi de sayıca daha fazla olan râvilerin hadisinin tercih edilmesidir. Her ne kadar muttasıl rivayetin varlığı ve

[543] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 7/459; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 7/247.
[544] İbn Ebû Hâtim, *'İlelü'l-hadîs,* 1/469.
[545] Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye,* 8/133.
[546] Dârekutnî, *Sünen,* 1/181.

tariklerinin çokluğu tercih sebebiyse de gerek Buhârî gerekse Dârekutnî'nin buradaki değerlendirmesinin farklı olduğu anlaşılmaktadır. Buhârî mürsel hadisi tahrîc etmiştir. İbn Hacer, bu konudaki değerlendirmesinde hadisin aslı sahîh olursa mürsel olan da sahih olur, demektedir. Bir başka hususta Buhârî hadisin tarikleri arasındaki ihtilâfı tesbit ve izah etmek için Hammâd b. Zeyd rivayetini tahrîc ettiğini düşündürmektedir.[547] Ayrıca Buhârî'nin mürsel rivayeti tahrîc etmesinden bunu tercih ettiği ve mürsel rivayeti tercih sebeplerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Hammâd b. Zeyd'in hadis alma ve nakletmede çok titiz davranan, hata yapmamak için ileri derecede dikkatiyle bilinen bir muhaddis olması tercih sebeplerindendir. İbn Mehdî, sünneti ve hadisi Hammâd b. Zeyd'den daha iyi bilen birisini asla görmediğini zikreder. Eyyûb es-Sahtiyânî'den rivayet edenlerin içerisinde en üstün, en güvenilir ve en sağlamı Hammâd b. Zeyd'dir.[548] Sika râvilerden muttasıl nakledilen hadislerin sıhhat derecesiyle mukayese edildiğinde Buhârî'nin Hammâd vasıtasıyla rivayet ettiği mürsel rivayetin sıhhat derecesi daha kuvvetlidir. Nitekim Dârekutnî Hammâd'ın rivayetinin sıhhat derecesinin üstünlüğünü ifade ederek tercihte bulunmaktadır.[549] Dolayısıyla tenkidden ziyade Buhârî'yi tasdik etmiş ya da durum tespiti yapmış olabilir.

3.5. Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) Naklettiği Küsûf Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî'nin Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)[550] ↔ Ebû Bekre (r.a.) tarikiyle tahrîcte bulunduğunu oysa Hasan'ın Ebû Bekre'den doğrudan değil Ahnef b. Kays (ö. 67/686-87)[551] vasıtasıyla rivayeti bulunduğu değerlendirmesini zikreder. Dârekutnî, isnaddan sadece sahabî ile tâbiî râvisini ve bu tarikle rivayet edilen konuları zikretmiştir:

وأخرج البخاري أحاديث الحسن، عَن أبي بكرة: منها الكسوف، ومنها زادك الله حرصًا ولا تعد، ومنها لا يفلح قوم ولوا أمرهم امرأة، ومنها ابني هذا سيد والحسن لا يوري[552] إلا، عَن الأحنف، عَن أبي بكرة.[553]

Dârekutnî'nin zikrettiği râvilerin *el-Câmiʿu's-sahîh*'te yer alan rivayetlerinin tespiti önem arz etmektedir. Araştırma neticesinde Buhârî'nin, Hasan Basrî ↔ Ebû Bekre (r.a.) rivayetlerini tahrîc ettiği, dört konuda on hocasından on iki rivayete eserinde yer verdiği sonucuna ulaşılmıştır. Dört konudaki hadislerin isnadları, mütâbaat ve şevâhid rivayetlerin farklılığı sebebiyle konular tek tek ele alınarak rivayetlerin tahrîcleri yapılacaktır.

---

547 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî,* 2/309 (46. Hadis).

548 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 7/459; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 7/247.

549 Dârekutnî, bu tercihini diğer eserinde de zikretmiştir. Bk. Dârekutnî, *el-Cüz'ü fîhi beyânü ehâdîse evde'ahâ el-Buhârî rahimehullāhü kitâbehü's-Sahîha ve beyyene 'ilelehâ,* 58.

550 Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî, Basralı meşhur tâbiî, âlim ve muhaddistir.

551 Ahnef b. Kays, Ebû Bahr Sahr b. Kays el-Ahnef es-Sa'dî et-Temîmî. Fetihleri, cesareti ve zekâsı ile tanınan tâbiîdir.

552 Bu kelime baskı ya da zabt hatası ile yanlış yazılmıştır. Aslı rivayet anlamında "**يروي**" olmalıdır.

553 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 222-223 (no: 88).

3.5.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî'*deki tarikleri

"Küsûf" konusunda *Sahîh-i Buhârî*'de Hasan-ı Basrî'nin Nüfey' b. el-Hâris'ten (r.a.) beş rivayeti geçmektedir. Bu rivayetlerin metinleri birbirinden farklıdır. Dört rivayette Resûlullah'ın (s.a.v.) güneş tutulması sırasında mescitte namaz kıldırmasından bahsedilirken birinde ise diğer rivayetlerde yer almayan "Fakat Allah Teâlâ bu âyetle kullarını korkutur" ziyadesi vardır. Ayrıca Buhârî bu hadisin sonunda mütâbaat rivayetleri zikretmiştir. Söz konusu rivayet "Küsûf"un 6. babının ilk hadisidir:

> **حدثنا قتيبة بن سعيد، قال: حدثنا حماد بن زيد عن يونس عن الحسن عن أبي بكرة، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الشمس والقمر آيتان من آيات الله، لا ينكسفان لموت أحد ولا لحياته،[554] ولكن الله تعالى يخوف بها عباده. وقال أبو عبد الله: ولم يذكر عبد الوارث وشعبة وخالد بن عبد الله وحماد بن سلمة عن يونس: يخوف الله بها عباده". وتابعه أشعث عن الحسن وتابعه موسى عن مبارك عن الحسن، قال: أخبرني أبو بكرة عن النبي صلى الله عليه وسلم: "إن الله تعالى يخوف بهما عباده.[555]**
>
> *Buhârî – Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855)[556] – Hammâd b. Zeyd – Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756)[557] – Hasan-ı Basrî – Ebû Bekre'den (r.a.) – Resûlullah (s.a.v.): "Güneş ile ay Allah'ın âyetlerinden iki âyettir. Bunlar hiçbir kimsenin ölümünden dolayı tutulmazlar. Ancak Yüce Allah bu âyetle kullarına korku salar" buyurdu.*
>
> *Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil dedi ki: Abdülvâris b. Saîd (ö. 180/796), Şu'be b. el-Haccâc(ö. 160/776), Hâlid b. Abdullah (ö. 182/798) ve Hammâd b. Seleme Yûnus'dan rivayetlerinde "Allah bununla kullarına korku salar" ibaresini zikretmediler. Eş'as, Hasan-ı Basrî'den rivayetinde bu ibârenin yer almamasıyla Yûnus'un bu tariklerine mütâbaat etmiştir.*
>
> *Hadisi Mûsâ b. İsmâil et-Tebûzekî, Mübârek b. Fedâle – Hasan-ı Basrî'den rivayetinde Yûnus'a mütâbaat etmiştir. Bu hadiste Hasan-ı Basrî'ye Ebû Bekre (r.a.) Nebî'nin (s.a.v.) "Allah bununla kullarını korkutur" buyurduğunu haber vermiştir.*

Buhârî, muallak olarak verdiği Abdülvâris b. Saîd, Şu'be ve Hâlid'in Yunus'tan rivayetlerini "Küsûf" kitabının babları içerisinde mevsûlen nakletmiştir.[558] Hadisin isnad şeması mütâbaatları ile birlikte şu şekildedir:

---

554 Ebû Zer el-Herevî nüshasında "ولا لحياته" lafzı yer almakta, Bulak baskısında ise geçmemektedir.

555 Buhârî, "Küsûf", 6 (no: 1048).

556 Hadis hafızı Ebû Recâ' Kuteybe b. Saîd es-Sekafî'nin rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de geçmektedir. Mâlik b. Enes ve birçok âlimden hadis öğrenmiştir. Kuteybe'den hadis dinleyenler arasında Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medînî, İbn Ebû Şeybe de bulunmaktadır. Buhârî Kuteybe'den çok sayıda hadis nakletmiştir. Kuteybe'yi Yahyâ b. Maîn ve Nesâî "sika", Zehebî, "imâm", "sika" lafızlarıyla ta'dîl etmiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/195; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 11/13-24; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/902; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 23/523-537.

557 Ebû Abdillâh Yûnus b. Ubeyd el-Abdî el-Basrî, muhaddis tâbiî, hadis rivayetindeki titizliğiyle tanınan ve Basra'nın önde gelen âlimlerindendir. Yûnus'u İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim ve Nesâî "sika", İbn Hacer "sika", "sebt" lafızlarıyla zikretmiştir. Ali b. Medînî onun Hasan-ı Basrî'den rivayet hususunda İbn Avn'dan daha sağlam olduğunu söylemiştir. Hasan'ı Basrî'nin rivayetleri konusunda en güvenilir kişi kabul edilmiştir. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 6/288-297; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 3/760; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 32/517-534.

558 Buhârî, "Küsûf", 1, 17.

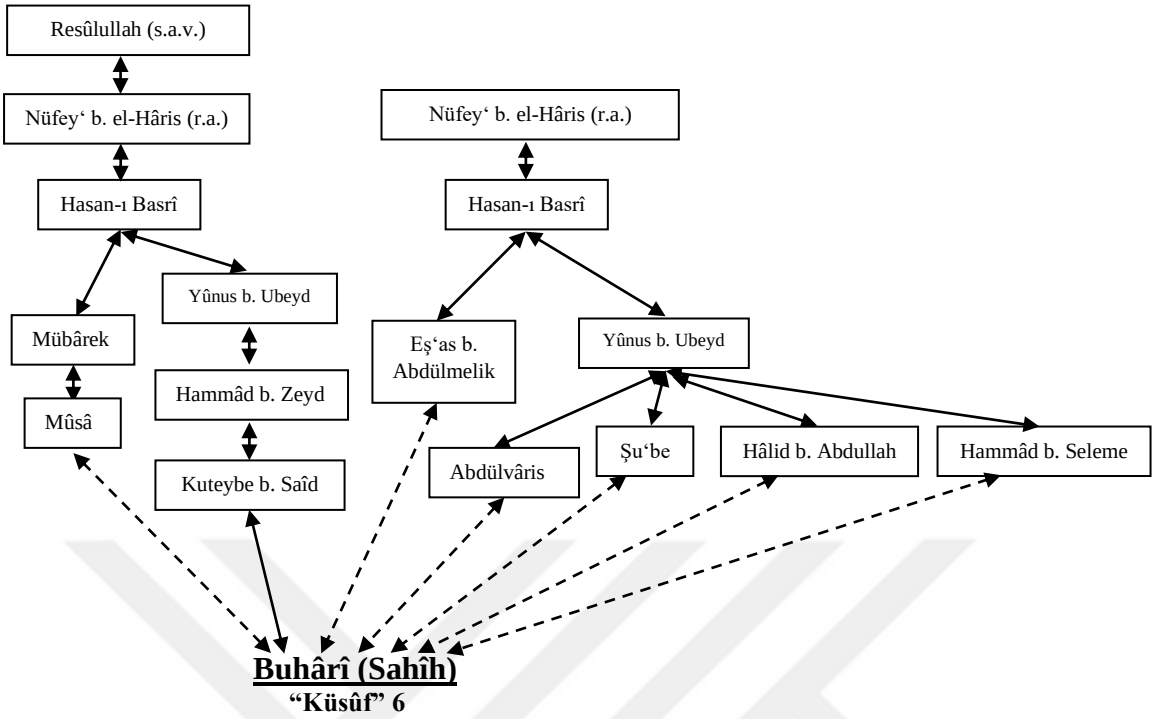

Şema 11: 3.11. Hasan-ı Basrî’nin küsûf rivayeti

Sahîh-i Buhârî’de Hasan-ı Basrî’nin Nüfey‘ b. el-Hâris’den (r.a.) güneş tutulması hakkında yukarıda zikredilen dışında dört hadis daha geçmektedir. Bu rivayetlerin metinleri farklı olup “Küsûf”un 1. babının ilk hadisi şu şekildedir:

> **حدثنا عمرو بن عون، قال: حدثنا خالد، عن يونس، عن الحسن، عن أبي بكرة، قال: كنا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فانكسفت الشمس، فقام النبي صلى الله عليه وسلم يجر رداءه حتى دخل المسجد، فدخلنا، فصلى بنا ركعتين حتى انجلت الشمس، فقال صلى الله عليه وسلم: «إن الشمس والقمر لا ينكسفان لموت أحد، فإذا رأيتموهما، فصلوا، وادعوا حتى يكشف ما بكم.**[559]
>
> *Buhârî – Amr b. Avn – Hâlid b. Abdullah et-Tahhân el-Vâsıtî – Yûnus b. Ubeyd – Hasan-ı Basrî – Ebû Bekre (r.a.): Biz (bir defa) Resûlullah’ın (s.a.v.) huzurunda idik. Derken güneş tutuldu. Nebiyyi Ekrem (s.a.v.) ridâsını ardından sürükleyerek kalkıp (yürüdü) mescide girdi. Biz de girdik. Güneş geri açılana kadar (orada) bize iki rek‘at namaz kıldırdı. Sonra da “Şüphesiz güneş ile ay hiçbir kimsenin ölümünden dolayı tutulmazlar. Siz bunların tutulduklarını görürseniz başınıza gelen bu hâl açılıncaya kadar namaz kılın ve dua edin” buyurdu.*

Söz konusu hadisin “Küsûf”ta iki rivayeti daha yer almaktadır. Bunlardan birisi Mahmûd b. Gaylân ↔ Saîd b. Âmir ↔ Şu‘be ↔ Yûnus b. Ubeyd[560] tarikiyle muhtasar rivayettir. Diğeri ise Ebû Ma‘mer Abdullah b. Amr ↔ Abdülvâris b. Saîd b. Zekvân ↔ Yûnus b. Ubeyd isnadıyla mevsûl rivayet edilen hadistir. Hadisin sonunda geçen ibare hadisin tahrîcinin tekrar olmadığını izah etmektedir:

---

[559] Buhârî, “Küsûf”, 1 (no: 1040). Bu hadisin isnadındaki râviler Hâlid dışında hepsi Basralı’dır.
[560] Buhârî, “Küsûf”, 17 (no: 1062).

وذاك أن ابنا للنبي صلى الله عليه وسلم مات يقال له إبراهيم فقال الناس في ذاك.[561]

Hz. Peygamberin (s.a.v.) İbrâhim adındaki oğlu vefat edince insanlar güneş tutulmasının bu yüzden meydana geldiğini söylemişlerdi.

Buhârî, muallak Şu'be ve Abdülvâris isnadlarını "Küsûf"un 17. babında mevsûl olarak tahrîc etmiştir. Güneş tutulması hakkındaki Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre (r.a.) rivayetlerinden birisi de "Libâs" bölümü "İzârını kibirlenmeksizin yerde sürüyen kişi" başlığıyla 2. babta geçmektedir. Babın ikinci hadisi Muhammed ↔ Abdüla'lâ b. Abdüla'lâ (v. 189) ↔ Yûnus b. Ubeyd ↔ Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre[562] tarikiyle يجر ثوبه مستعجلا lafız farklılığıyla rivayet edilmiştir. Buhârî, güneş tutulması ve bu esnada namaz kılınması hadislerini Yûnus'dan gelen tariklerle tahrîc etmiştir. Bu konuda *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet edilen beş hadisin isnad şeması aşağıdaki şekildedir:

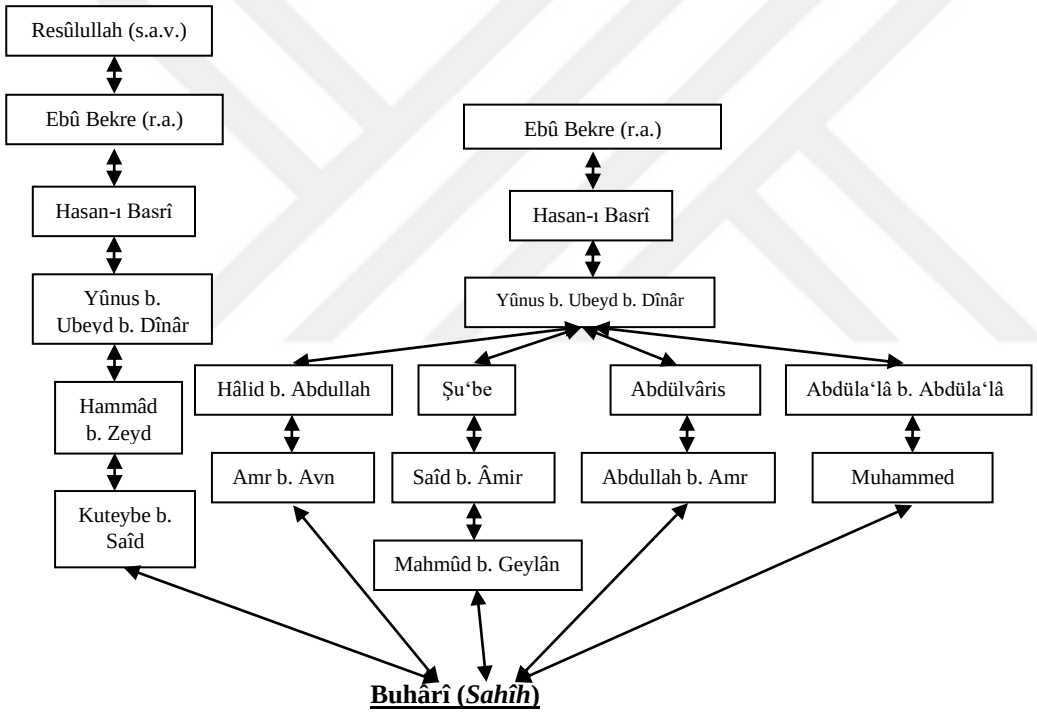

Şema 12: 3.12. Hasan-ı Basrî'nin küsûf rivayeti (Buhârî tarikleri)

3.5.2. Şerhlerde rivayetlerin değerlendirilmesi

"Küsûf"un 1. babında geçen hadisi Müslim eserine almadığı için Buhârî'nin teferrüd ettiği rivayetlerdendir. İsnadındaki râviler Hâlid dışında hepsi Basralı'dır. Buhârî'ye göre Hasan'ın Ebû Bekre'den rivayeti muttasıldır. Dârekutnî ise mürsel demektedir.[563] Ebü'l-Velîd el-Bâcî

[561] Buhârî, "Küsûf", 17 (no: 1063).
[562] Buhârî, "Libâs", 2 (no: 5785).
[563] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/90-97.

(ö. 474/1081), Buhârî'nin tahrîc ettiği isnadında Hasan-ı Basrî bulunan hadisten bahseder. Bu rivayette Basrî سمعت أبا بكرة ibaresiyle semâını sarahaten bildirmiştir. Fakat Dârekutnî ve Yahyâ b. Maîn bu hadiste Ebû Bekre'den dinleyenin Hasan-ı Basrî değil Hz. Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib olduğu görüşündedir. Çünkü onlara göre Hasan-ı Basrî, Ebû Bekre'den hadis dinlememiştir.[564]

Güneş tutulması hadisinin "Libas" bölümünde yer alma sebebi, metinde geçen "Acele ederek elbisesini yerde sürükleyerek kalktı" lafzıdır. Buhârî, bu hadisin isnadında hocası Muhammed'i neseb, künye, nisbe vb. vasıflarını belirtmeksizin sadece ismiyle mübhem olarak zikretmiştir. Kirmânî, bu râvinin Muhammed b. Yûsuf el-Buhârî Ebû Ahmed el-Bikendî (ö. 762/1361)[565] olduğunu bildirir. Çünkü o Abdüla'lâ b. Abdüla'lâ'dan hadis rivayet edenlerdendir. İsmâîlî'nin Muhammed b. el-Müsennâ ↔ Abdüla'lâ tarikiyle tahrîci Kirmânî'nin görüşüne muhalif değildir. Çünkü İsmâîlî'nin rivayetinde geçen Abdüla'lâ diğerinin oğludur.[566] İbn Seken ise Abdüla'lâ'dan rivayette bulunanın Muhammed b. Selâm olduğunu açıklar. İbn Hacer de bu görüştedir. İsmâîlî'nin tahrîcinde geçen Muhammed b. el-Müsennâ olması da ihtimal dâhilindedir.[567] Kastallânî de Muhammed b. Selâm el-Bîkendî veya Muhammed b. el-Müsennâ olduğunu zikretmiştir.[568]

3.5.3. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Buhârî, güneş tutulması ve bu esnada namaz kılınması hadislerini Yûnus ↔ Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre'den gelen tariklerle tahrîc etmiştir. Bu konu, Ebû Bekre'den başka sahâbîlerden rivayet edilmekle birlikte Buhârî ve muhaddislerin tariklerinin geneli Ebû Bekre'den gelmektedir. Zikredilen sahâbîden tahrîci yapılan hadisler içerisinde *Sünen-i Nesâî*'de Yûnus tarikiyle iki, *Sahîh-i İbn Hibbân*'da Eş'as tarikiyle bir, *Sünen-i Dârekutnî*'de bir olmak üzere dört hadis Resûlullah'dan (s.a.v.) rivayet edilmiştir. Zikredilen hadisler içerisinde Buhârî'nin rivayetinde geçen ولكن الله تعالى يخوف بها عباده ibaresi, Nesâî'nin Hammâd'dan rivayetinde aynı ibareyle, Dârekutnî'nin metninde إن الله عز وجل إذا تجلى لشيء من خلقه خشع له lafızlarıyla yer almakta,

---

564 Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd el-Bâcî, *et-Ta'dil ve't-tecrîh limen harrace lehü'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh*, nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin (Riyad: Dârü'l-livâ, 1406/1986), 1/303, 2/472).

565 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/236. Zehebî'ye göre, Muhammed el-Bikendî "muhaddis", "âlim" ve "rahhâl"dir. Buhârî ondan altmış iki hadis rivayet etmiştir. Bk. Moğultay, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî, *İkmâlü (Zeyl ʿalâ) Tehzîbi'l-Kemâl*, nşr. Ebû Abdirrahmân Âdil b. Muhammed - Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhim (Kahire: el-Fârûku'l-hadîsiyye li't-tibâati ve'n-neşr, 1422/2001), 10/401.

566 Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 21/439.

567 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 18/9-10.

568 Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 8/417.

Nesâî'nin Hüşeym tariki ile İbn Hibbân'da ise bulunmamaktadır.[569] Zikredilen hadislerin isnad şemaları aşağıdaki şekildedir:

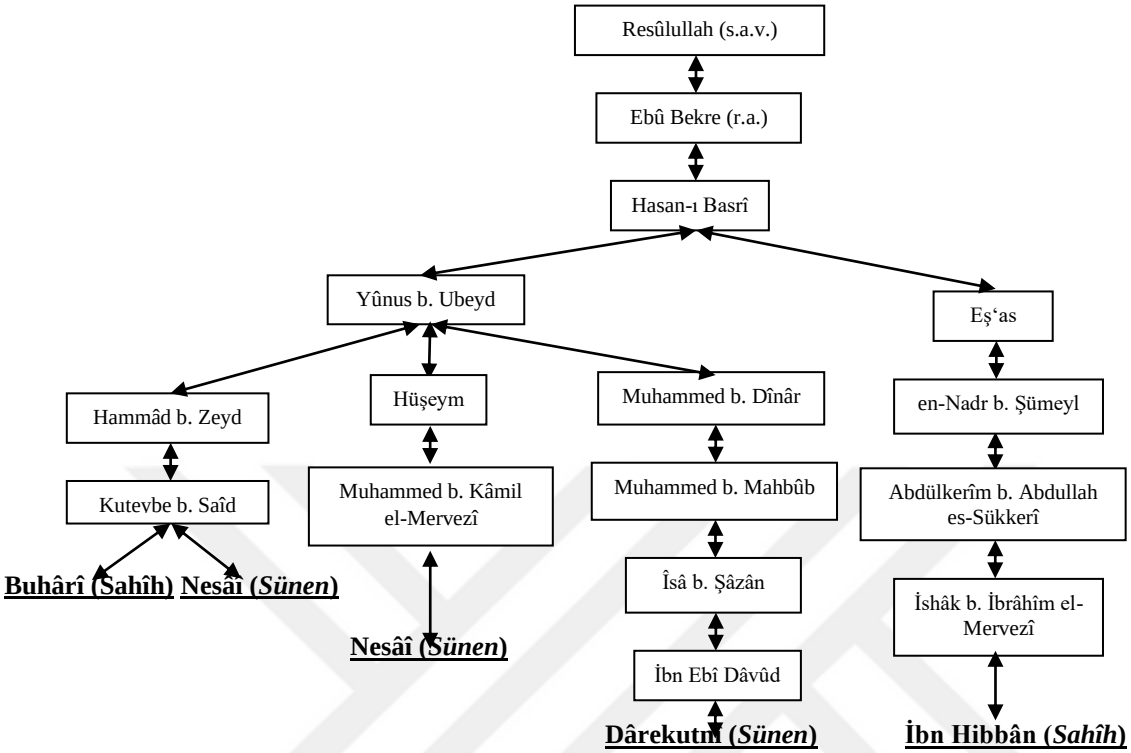

Şema 13: 3.13. Hasan-ı Basrî'nin küsûf rivayeti (mütâbaat)

[569] Nesâî, "Küsûf", 1 (no: 1459), 5, (no: 1463); İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/78 (no: 2837); Dârekutnî, *Sünen*, 2/419 (no: 1794).

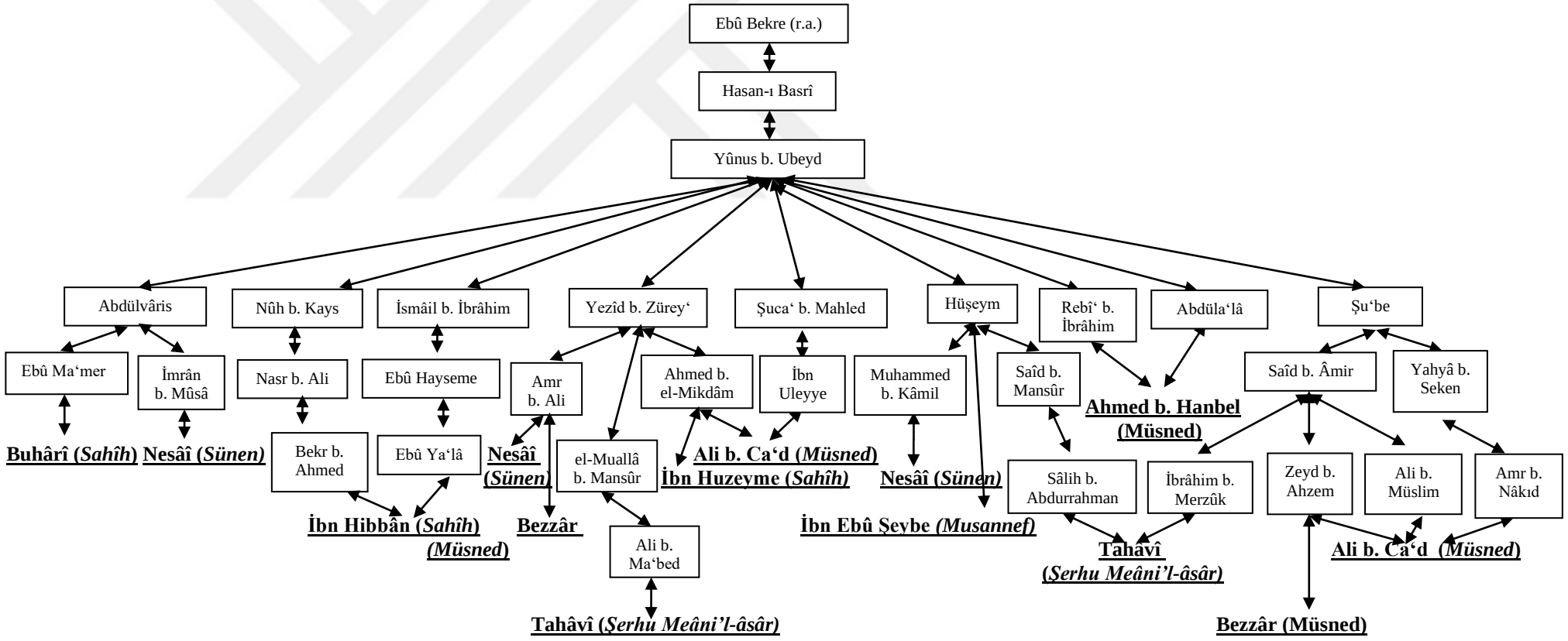

Şema 14: 3.14. Hasan-ı Basrî’nin küsûf rivayeti (Yûnus b. Ubeyd tarikleri)

Yukarıdaki şemada görüldüğü üzere Yûnus vasıtasıyla Nesâî üç hadis,[570] İbn Ebû Şeybe iki hadis,[571] Ahmed b. Hanbel bir,[572] Ali b. Ca'd beş hocasından üç hadis,[573] Bezzâr iki,[574] İbn Huzeyme bir,[575] Tahâvî üç[576] ve İbn Hibbân iki hadis[577] rivayet etmiştir.

Güneş tutulması hadisini Hasan-ı Basrî'den Yûnus ile birlikte Mübârek b. Fedâle ve Eş'as da nakletmiştir. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), Ahmed b. Hanbel ve İbn Hibbân'ın Mübârek b. Fedâle ↔ Hasan-ı Basrî tarikiyle tahrîcleri, Yûnus'a mütâbaat etmiştir.[578] Ayrıca Eş'as ↔ Hasan-ı Basrî vasıtasıyla Nesâî, İbn Hibbân ve Hâkim rivayet etmiştir.[579] Dârekutnî ise Humeyd b. Ubeyd et-Tavîl ↔ Hasan-ı Basrî tarikiyle *Sünen*'de tahrîc etmiştir.[580] Humeyd vasıtasıyla rivayet başka kaynaklarda yer almamaktadır. Hadisin zikredilen rivayetlerinin isnad şemaları aşağıdaki şekildedir:

[570] Nesâî, Kuteybe b. Saîd ↔ Hammâd b. Zeyd ("Küsûf", 1, no: 1459); Muhammed b. Kâmil el-Mervezî ↔ Hüşeym ("Küsûf, 5, no: 1463); İmrân b. Mûsâ ↔ Abdülvâris ("Küsûf", 16, no: 1491); Amr b. Ali ↔ Yezîd b. Zürey'den ("Küsûf", 24, no: 1502) rivayet etmiştir.

[571] İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef,* 5/421 (no: 8394), 20/204 (no: 36496). Her iki hadis Hüşeym'in Yûnus'dan rivayetidir.

[572] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/30 (no: 20390). Abdül'alâ b. Abdül'alâ ve Rib'î b. İbrâhim'in Yûnus'dan rivayetidir.

[573] Ali b. Ca'd, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Ca'd el-Cevherî, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd*, nşr. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü nâdir, 1410/1990), 205 (no: 1343-1345). Bu üç hadis, Zeyd b. Ahzem ve Ali b. Müslim'in Saîd b. Âmir ↔ Şu'be tariki, Amr en-Nâkıd ↔ Yahyâ b. es-Seken ↔ Şu'be tariki, Şüca' b. Mahled ↔ İbn Uleyye ile Ahmed b. el-Mikdâm ↔ Yezîd b. Zürey' tarikiyle Yûnus'dan tahrîc edilmiştir.

[574] Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr,* 9/114-115 (no: 3660, 3662). Amr b. Ali ↔ Yezîd b. Zürey' ve Zeyd b. Ahzem ↔ Saîd b. Âmir ↔ Şu'be'nin Yûnus'dan gelen tarikleriyle rivayet edilmiştir.

[575] İbn Huzeyme, *Sahîh,* 2/310 (no: 1374). Ahmed b. el-Mikdâm el-İclî ↔ Yezîd b. Zürey'in Yûnus'dan rivayetidir.

[576] Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî et-Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr - Muhammed Seyyid Câdelhak (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994), 1/330 (no: 1937-1939).

[577] İbn Hibbân, Ebû Ya'lâ ↔ Ebû Hayseme ↔ İsmâil b. İbrâhim ↔ Yûnus (*Sahîh*, 7/76, no: 2835) ve Bekr b. Ahmed b. Saîd el-Âbid ↔ Nasr b. Ali b. Nasr ↔ Nûh b. Kays ↔ Yûnus (*Sahîh*, 7/74, no: 2833) tarikleriyle rivayet etmiştir.

[578] Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, nşr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Tür (Cîze: Hicr li't-tıbâ'a ve'n-neşr, 1419/1999), 2/202 (no: 913); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/33 (no: 20391); İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/75 (no: 2834).

[579] Nesâî, "Küsûf", 16 (no: 1492); a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/349 (no: 1890); İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/78 (no: 2837); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/484 (no: 1244).

[580] Dârekutnî, *Sünen*, 2/419 (no: 1793).

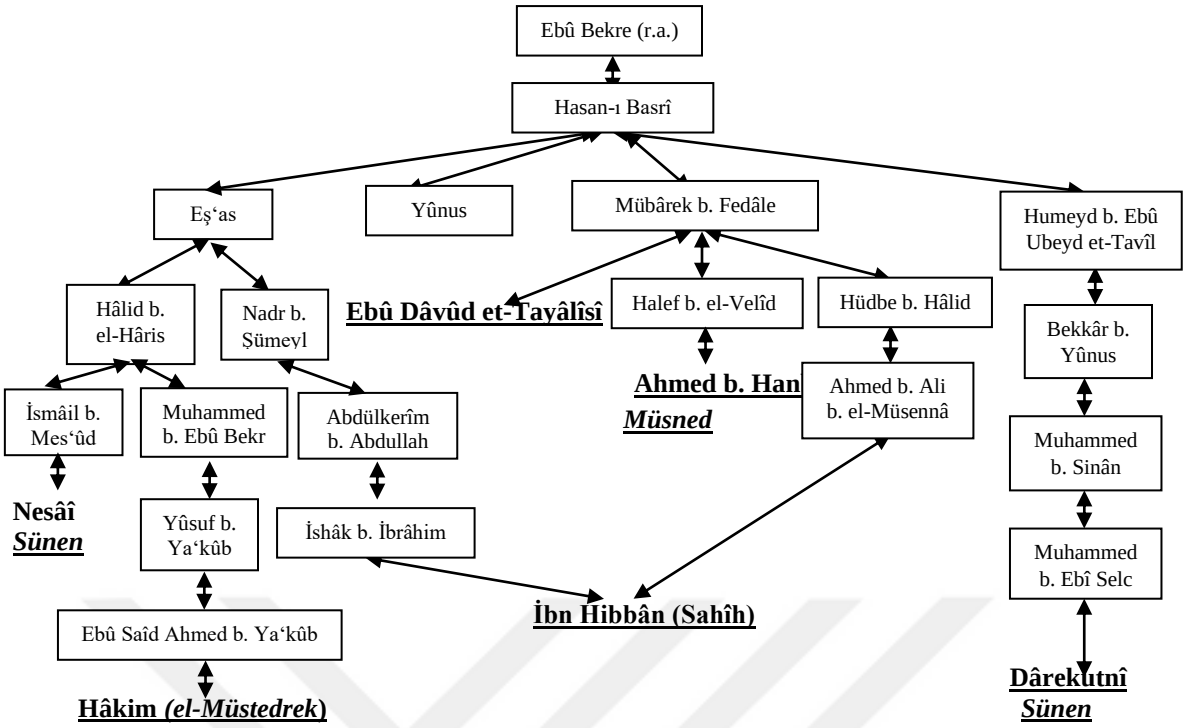

Şema 15: 3.15. Hasan-ı Basrî'nin küsûf rivayeti (mütâbaat)

Değerlendirme:

Dârekutnî, Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den ancak Ahnef vasıtasıyla rivayet ettiğini zikreder. İbn Hacer buna cevaben, Buhârî'nin hadisleri muttasıl rivayet etme ile râvilerin görüştüğünün ve hadis dinlediğinin tesbit edilmesi hususunda ne kadar müteşeddit olduğunun bilindiğini söylemektedir.[581] Tahkik edilen hadis, Hasan-ı Basrî'den Eş'as, Humeyd et-Tavîl ile Mübârek b. Fedâle vasıtasıyla dokuz tarikle rivayet edilmiştir. Bununla birlikte Hasan-ı Basrî ↔ Yûnus b. Ubeyd isnadları yirmi beştir. Bu tariklerdeki râviler ya Basralı ya da Basra'da bulunmuş kişilerdir. Hocası Hasan-ı Basrî ile uzun süre birlikteliği bulunan Yûnus b. Ubeyd, hadis münekkitlerinin sika olduğunda ittifak ettiği, çok sayıda hadis nakletmekle şöhret kazanmış, ayrıca hadis rivayetindeki titizliği ve sünnete bağlılığıyla bilinen Basralı hadis hafızıdır. Onun hakkında Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn sika derken Ebû Zür'a "ashâbı Hasan" arasında saymaktadır. Ayrıca Hasan-ı Basrî'nin rivayetlerinde en güvenilir kişi Yûnus b. Ubeyd kabul edilmektedir.[582] Hadis meclislerine rağbet edilen Yûnus'un rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır. Talebeleri arasında Şu'be, Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd ve Abdüla'lâ b. Abdüla'lâ ve oğlu Abdullah zikredilmiştir. Nesâî, Ubeyd'i

[581] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/292 (12. hadis)
[582] İbn Ebû Hâtim *el-Cerh ve't-taʿdîl*, 9/242.

tedlisle zikretmiş, Sülemî de Dârekutnî'den aynı görüşü nakletmiştir. İbn Hacer, ikinci derecedeki müdellisler arasında saymaktadır.[583]

Buhârî, muallak olarak verdiği Abdülvâris b. Saîd, Şu'be ve Hâlid'in Yunus'tan rivayetlerini "Küsûf" kitabının babları içerisinde mevsûlen nakletmiştir.[584] Buhârî'nin muallak hadislerinden birisi de Mûsâ b. İsmâil rivayetidir. Mûsâ, Mübârek b. Fedâle'den Hasan-ı Basrî'nin أخبرني أبو بكرة ibaresiyle Ebû Bekre'yi semâını rivayet etmiştir. Bu ihbâr lafzıyla Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den hadis dinlediğini açıkça izah etmektedir.[585]

İsnad ve metin tetkiki yapılan hadiste geçen "يخوف الله بها عباده" ifadesini Yunus'tan talebeleri Hammâd b. Zeyd, Abdülvâris b. Saîd el-Basrî, Yezîd b. Zürey', Abdüla'lâ, Rebî' b. İbrâhim, Ahmed b. el-Mikdâm el-İclî, İsmâil b. İbrâhim ve Abdullah b. Îsâ nakletmiştir.[586] Abdülvâris b. Saîd el-Basrî, Şu'be el-Basrî, Hâlid b. Abdullah et-Tahhân, Hammâd b. Seleme el-Basrî ve Yûnus b. Ubeyd el-Basrî; Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre (r.a.) tarikiyle rivayetlerinde bu ziyadeyi nakletmediği kaynaklarda görülmektedir.

Dârekutnî, Buhârî'nin tahrîc ettiği Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre (r.a.) tarikiyle iki hadis rivayet etmiştir. Bunlardan birisi Muhammed b. Ebi's-Selc ↔ Muhammed b. Sinân el-Kazzâz ↔ Bekkâr b. Yûnus Ebû Yûnus er-Râmî ↔ Humeyd et-Tavîl ↔ Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre (r.a.) tarikidir. Bu isnadda geçen Bekkâr hakkında Ebü'l-Feth el-Ezdî (ö. 374/985) "münkerü'l-hadîs" demektedir.[587] Onu ta'dîl eden tespit edilememiştir. Dârekutnî'nin Yûnus vasıtasıyla Resûlullah'dan (s.a.v.) rivayet ettiği tarikte ise cerh edilen râvi bulunmamaktadır.[588] *Sahîh-i Buhârî* "Küsûf" 6. babta geçen يخوف الله بها عباده ibaresi, Dârekutnî hadislerinde إذا تجلى لشيء من خلقه خشع له lafızlarıyla yer almaktadır. Resûlullah'ın (s.a.v.) namaz kıldırdığı geçmemektedir.

---

583 İbn Hacer, *Tabakātü'l-müdellisîn*, 36.

584 Buhârî, "Küsûf", 1, 17.

585 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/292 (12. hadis).

586 Hammâd b. Zeyd isnadı: Buhârî, "Küsûf", 6 (no: 1048); Nesâî, "Küsûf", 1 (no: 1459). Abdülvâris isnadı: Nesâî, "Küsûf", 16 (no: 1491). Yezîd b. Zürey' rivayeti: Nesâî, "Küsûf", 24 (no: 1502); İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/310 (no: 1374); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 9/115 (no: 3662). Abdül'alâ b. Abdül'alâ ve Rib'î b. İbrâhim'in rivayeti: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/30 (no: 20390). İsmâil b. İbrâhim isnadı: İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/76, no: 2835. Huzeyme

587 İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 2/334.

588 Dârekutnî, *Sünen*, 2/419 (no: 1793-1794).

3.6. Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) Naklettiği Cemaatle Namaz Kılma Hassasiyeti Rivayeti

Dârekutnî'nin zikrettiği زادك الله حرصًا ولا تعد lafızları[589], *Sahîh-i Buhârî*'de sadece "Ezân", 114. babta geçmektedir. Buhârî, Mûsâ b. İsmâil ↔ Hemmâm b. Yahyâ ↔ Ziyâd el-A'lâm ↔ Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre (r.a.) tarikiyle rivayet etmektedir.

3.6.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki senedi ve metni

Cemaatle namaz kılma hassasiyeti hakkındaki Buhârî'nin "Ezân", 114. babta rivayet ettiği hadis şudur:

> حدثنا موسى بن إسماعيل، قال: حدثنا همام، عن الأعلم وهو زياد، عن الحسن، عن أبي بكرة، أنه انتهى إلى النبي صلى الله عليه وسلم وهو راكع، فركع قبل أن يصل إلى الصف، فذكر ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم فقال: زادك الله حرصا ولا تعد.[590]
>
> *Buhârî – Mûsâ b. İsmâil (ö. 223/838)[591] – Hemmâm (ö. 164/780)[592] – el-A'lâm (ö. 111-120)[593] – Hasan-ı Basrî – Ebû Bekre'den (r.a.) – Ebû Bekre (r.a.) (Bir defasında namaz kıldırırken) Resûlullah'ın (s.a.v.) yanına (mescide) vardı. Resûlullah (s.a.v.) rükûa varmıştı. O da safa ulaşmadan (geri tarafta) rükûa gitti. Sonra bu durumu Nebî'ye (s.a.v.) anlattı. Resûlullah (s.a.v.): "Allah senin (namaza olan düşkünlüğünü ve) hırsını arttırsın, lâkin bir daha böyle yapma!" buyurdu.*

Hadisin senedinde bulunan râvilerin hepsi Basralı'dır. İki yerde tahdîs üç yerde de an'ane ile rivayet edilmiştir. Hasan-ı Basrî "an" edâ sîgası ile rivayet ettiği için tenkid edenler

---

589 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 222-223 (no: 89).

590 Buhârî, "Ezân", 114 (no: 783).

591 Ebû Seleme Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî el-Basrî. Zehebî kendisinden hâfız, imâm, hüccet, şeyhu'l-islâm özellikleriyle bahseder. Rivayetleri başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere birçok hadis kitabında yer almıştır. Cerîr b. Hâzim, Hammâd b. Seleme, Hemmâm b. Yahyâ, Mübârek b. Fedâle, Abdullah b. Mübârek, Dahhâk ve birçok âlimden hadis rivayet etmiştir. Mûsâ b. İsmâil'den Buhârî, Ebû Dâvûd, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî ve birçok kişi hadis dinlemiştir. Yahyâ b. Maîn'in kendisinden otuz beş bin civarında hadis aldığı nakledilmiştir. Tebûzekî hakkında Yahyâ b. Maîn, İbn Sa'd, Buhârî, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Hibbân ve Zehebî gibi âlimler sika, sadûk, sebt ifadeleriyle hadis rivayeti açısından güvenilir kabul edildiğini söylemiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/280; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 10/360-365; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/706; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 33/377.

592 Hemmâm b. Yahyâ b. Dînâr el-Avzî el-Basrî el-Muhallimî. Hemmâm, Hasan-ı Basrî, Atâ b. Ebî Rebâh, Nâfi', Katâde, Zeyd b. Eslem ve birçok âlimden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis dinleyenler arasında Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Vekî', Ebû Nuaym, Ebû Dâvûd, Abdurrahman b. Mehdî de bulunmaktadır. Hemmâm hakkında Ahmed b. Hanbel'in "sebt", "sika" değerlendirmeleri nakledilmiştir. Onu, Yahyâ b. Maîn "sika", "sâlih", İbn Ebî Hâtim "lâ be'se bih", Zehebî "imâm, hâfız, sadûk, hüccet" lafızlarıyla ta'dîl etmiş, İbn Hibbân *es-Sikāt*'da zikretmiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/237; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* **7**/296-301, Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 30/302-310; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *es-Sikāt*, nşr. Muhammed Abdülmuîd Han (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1393-1403/1973-1983), 7/586.

593 Ziyâd b. Hassân b. Kurre el-Bâhilî el-Basrî, tâbiînin küçüklerindendir. Enes b. Mâlik, Hasan-ı Basrî ve Muhammed b. Sîrîn'den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Hemmâm b. Yahyâ, İbn Arûbe ve Yûnus b. Ubeyd rivayette bulunmuştur. Az sayıda hadis nakleden Ziyâd'ı Ahmed b. Hanbel ve İbn Hacer "sika sika", Yahyâ b. Maîn, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Zehebî "sika", Ebû Zür'a "şeyh" lafızlarıyla ta'dîl etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 3/237; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 9/451-452. Dârekutnî, Ziyâd hakkında "kalîlü'l-hadîs" demektedir. Bk. Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *Su'âlâtü'l-Hâkim en-Nîsâbûrî li'd-Dârekutnî fi'l-cerh ve't-ta'dil,* nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1404/1984), 207-208.

olmuştur.[594] Şerhlerde safların arkasında tek başına cemaate iştirak eden kişinin namazın sıhhati üzerinde durulmuştur. Bu konuda âlimlerin görüşleri zikredilmiş ve hadisin metni çerçevesinde açıklanmıştır.

3.6.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Buhârî, namaz kılacak kişinin safa ulaşmadan cemaate uyarak rükûa gitmesi babında Mûsâ b. İsmâil ↔ Hemmâm ↔ Ziyâd el-A'lâm ↔ Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre tarikiyle bir hadis nakletmiştir. Affân b. Müslim ↔ Hemmâm tarikiyle Ahmed b. Hanbel'de rivayet etmiştir. Beyhakī (ö. 458/1066), Ziyâd'dan *es-Sünenü's-sagīr* de bir *es-Sünenü'l-kübrâ*'da üç tarikle rivayette bulunmuştur.[595] Ayrıca Ziyâd'ın Hemmâm dışında üç öğrencisinin rivayetleri Ebû Dâvûd, Nesâî, Ahmed b. Hanbel, Bezzâr ve İbn Hibbân tarafından nakledilmiştir. Zikredilen hadisi Hasan-ı Basrî'den Ziyâd'la birlikte dokuz öğrencisi rivayet etmiştir. Hadisin isnad şeması mütâbaatları[596] ile birlikte şu şekildedir:

[594] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/395; Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 6/79.

[595] Beyhakī, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakī, *es-Sünenü's-sagīr*, nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (Karaçi: Câmiatü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1410/1989), 1/214 (no: 546); a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ,* 2/90 (no: 2687), 3/105-106 (no: 5420-5421).

[596] Ebû Dâvûd, "Salât", 102 (no: 683-684); Nesâî, "İmâmet", 63 (no 871): İmam Mâlik, *Muvatta'*, Salât, 90 (no: 285); Tayâlisî, *Müsned,* 2/204 (no: 917); Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, nşr. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983), 2/282-283 (no: 3376-3377); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/44 (no: 20405), 34/109-110 (no: 20457-8), 34/118 (no: 20470-1); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 9/107, 115 (no: 3651, 3661); İbni Hibbân, *Sahîh*, 5/568-9 (no: 2194, 2195); Taberânî, *el-Muʿcemü'l-evsat,* **2**/349 (no: 2196), 7/91 (no: 6947); a.mlf., *er-Ravzü'd-dânî ile'l-Muʿcemi's-sagīr li't-Taberânî*, nşr. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emîr (Beyrut, Ammân: Dârü Ammân, 1405/1985) 2/203 (no: 1030).

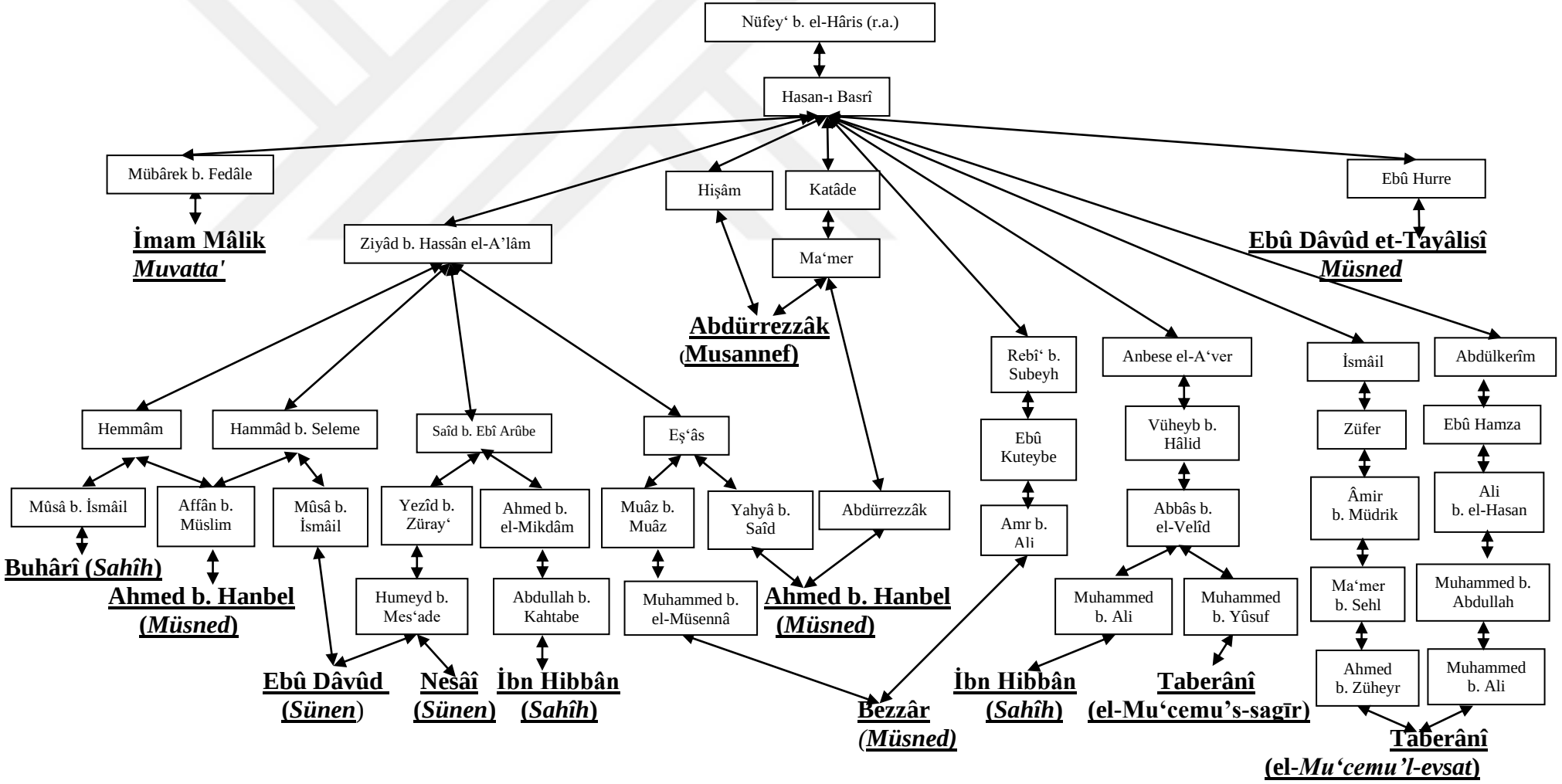

Şema 16: 3.16. Hasan-ı Basrî’nin cemaatle namaz hassasiyeti rivayeti

Değerlendirme:

Dârekutnî, Hasan'ın Ahnef vasıtasıyla Ebû Bekre'den (r.a.) hadis naklettiği görüşündedir. Bu sebeple Ahnef'in yer almadığı Buhârî'nin rivayetini tenkid etmiştir. İbn Hacer, bu tenkide göre hadisin münkatı' olacağını zikretmiştir.[597] Rivayetlerde lafız farklılıkları ve ziyadeler bulunmakla birlikte hadisin aslına etkisi yoktur. Şemada görüldüğü gibi hadisin on sekiz tariki tespit edilmiştir. Zikredilen tariklerde Hasan'ın Ahnef vasıtasıyla Ebû Bekre'den (r.a.) rivayeti bulunmamaktadır. Ayrıca Dârekutnî'nin bu hadisin senedine yönelttiği tenkid isnadları mukayese ile ortadan kalkmaktadır. Zira Saîd b. Arûbe'nin Ziyâd el-A'lâm'dan rivayetinde geçen حدّثني الحسن أن أبا بكرة حدّثه ibaresi illet sebebini ortadan kaldırmaktadır. Çünkü bu tarikte Hasan-ı Basrî, Ebû Bekre'nin (r.a.) kendisine tahdîs yoluyla rivayet ettiğini حدّثه ifadesiyle tasrih etmiştir. Zikredilen senedle hadisi Ebû Dâvûd ("Salât" 102), Nesâî ("İmâmet", 63) ve İbni Hibbân (*Sahîh*, 2195) rivayet etmiştir.

3.7. Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) Naklettiği Kadının İdareciliği Hakkındaki Rivayeti

Dârekutnî'nin tenkid ettiği Hasan-ı Basrî rivayetlerinden birisi de لا يفلح قوم ولوا أمرهم امرأة hadisidir.[598] Buhârî, Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre (r.a.) vasıtasıyla iki hadis rivayet etmiştir. Hadislerin metinlerinde mânayı genelde etkilemeyen farklılıklar vardır.

3.7.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Buhârî, kadının idareciliği hakkında Hasan-ı Basrî'den iki hadis rivayet etmiştir. Her ikisini de Osman b. Ömer b. el-Heysem (ö. 220) ↔ Avf b. Ebû Cemîle el-A'râbî Bendeveyh (ö. 146) ↔ Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre[599] isnadıyla nakletmektedir. Bunlardan "Megāzî"nin 82. babında rivayet edilen ikinci hadis şöyledir:

> **حدثنا عثمان بن الهيثم، حدثنا عوف، عن الحسن، عن أبي بكرة، قال: لقد نفعني الله بكلمة سمعتها من رسول الله صلى الله عليه وسلم أيام الجمل، بعد ما كدت أن ألحق بأصحاب الجمل فأقاتل معهم، قال: لما بلغ رسول الله صلى الله عليه وسلم أن أهل فارس، قد ملكوا عليهم بنت كسرى، قال: لن يفلح قوم ولوا أمرهم امرأة.[600]**
>
> *Buhârî – Osman b. el-Heysem (ö. 220/835)[601] – Avf (ö. 146/762)[602] – Hasan-ı Basrî – Ebû Bekre'den (r.a.) – Ebû Bekre (r.a.) dedi ki: Cemel vak'ası günlerinde Cemel kuvvetlerine*

---

597 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/288 (7. hadis).

598 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 222-223 (no: 90).

599 Buhârî, "Megāzî", 82 (no: 4425); "Fiten", 17 (no: 7099).

600 Buhârî, "Megāzî", 82 (no: 4425).

601 Râvi, Osman b. Heysem b. Cehm'dir. Osman Hişâm b. Hassân, İbn Cüreyc, Avf el-Arabî, Mübârek b. Fedâle, Şu'be ve birçok âlimden hadis rivayet etmiştir. Osman b. Heysem'den Buhârî, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, Hâris b. Ebî Üsâme ve birçok kişi hadis dinlemiştir. Onun hakkında Ebû Hâtim er-Râzî sadûk olduğunu fakat son zamanlarında telkini kabul ettiğini söyler. İbn Hibbân *es-Sikāt*'ta zikretmiştir. Dârekutnî

katılarak onlarla birlikte savaşa başladıktan sonra Resûlullah'dan (s.a.v.) işittiğim bir söz ile Allah bana hayır ve menfaat ihsan buyurdu. Ebû Bekre (r.a.) dedi ki: Resûlullah'a (s.a.v.) Farslıların Kisrâ'nın kızını kendilerine hükümdar seçtikleri haberi ulaşınca şöyle buyurdu: "Devlet başkanlığı işlerini bir kadının eline veren millet asla iflâh olmaz."

Sahîh'te "Fiten"in 18. babında aynı tarikten gelen rivayet ise şöyledir:

حدثنا عثمان بن الهيثم، حدثنا عوف، عن الحسن، عن أبي بكرة، قال: لقد نفعني الله بكلمة أيام الجمل، لما بلغ النبي صلى الله عليه وسلم أن فارسا ملكوا ابنة كسرى قال: لن يفلح قوم ولوا أمرهم امرأة.[603]

Buhârî – Osman b. el-Heysem – Avf – Hasan-ı Basrî – Ebû Bekre'den (r.a.) – Ebû Bekre (r.a.) dedi ki: Yemin olsun ki Allah beni Cemel vak'ası günlerinde (daha önce Resûlullah'dan (s.a.v.) işittiğim) bir söz ile mükâfatlandırmıştır. Resûlullah'a (s.a.v.) Farslıların Kisrâ Perviz'in kızını kendilerine hükümdar seçtikleri haberi ulaşınca şöyle buyurdu: "İdarelerini bir kadına veren kavim, asla felâh bulmaz."

Her iki hadisin isnad şeması şu şekildedir:

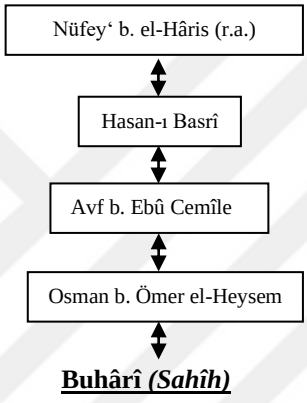

Şema 17: 3.17. Hasan-ı Basrî'nin kadının idareciliği rivayeti

Hadisin senedinde bulunan râvilerin hepsi Basralı'dır. İki yerde tahdîs iki yerde an'ane ile rivayet edilmiştir. Hasan-ı Basrî'den rivayette Avf'a Humeyd mütâbaat etmiştir. İbn Hacer, Humeyd et-Tavîl'in isnadının en değerlisi olduğunu, Humeyd vasıtasıyla Nesâî, Tirmizî ve Bezzâr'ın rivayet ettiğini zikreder.[604] Oysa araştırma neticesinde Ahmed b. Hanbel ve Hâkim'in de Humeyd et-Tavîl'den rivayetleri tespit edilmiştir. Şerhlerde hadisle bağlantılı

---

sadûk ama hatalarının çok olduğu değerlendirmesinde bulunur. İbn Hacer *Tehzîb*'te sika demektedir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/256; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 10/209-210; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/395; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl,* 3/59; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/320.

602 Ebû Seleme Avf b. Ebî Cemîle el-Arabî. Ebû Utâridî, İbn Sîrîn, Zürâre b. Evfâ ve birçok âlimden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis dinleyenler arasında Süfyân es-Sevrî, Gunder, Abdullah b. Mübârek, Şu'be, Ravh b. Ubâde, Nadr b. Şümeyl, Osman b. Heysem ve çok sayıda kişi bulunmaktadır. Avf hakkında Ahmed b. Hanbel'in "sâlihu'l-hadîs, sika" değerlendirmeleri nakledilmiştir. Yahyâ b. Maîn "sika", Nesâî "sika, sebt", Ebû Hâtim "sâlih, sadûk", Zehebî "sika" lafızlarıyla ta'dîl etmiştir. Bununla birlikte Abdullah b. Mübârek onun kaderî şiî, Bündâr ise kaderi râfizî olduğunu söylemiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/58; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 6/383-384, a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 3/947; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/437-441.

603 Buhârî, "Fiten", 18 (no: 7099).

604 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 23/105-109.

olarak Cemel Vak'ası'nın rivayetlerinden bahsedilmiş, kadının devlet başkanlığı görevi hakkında âlimlerin görüşleri zikredilmiştir.[605]

3.7.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Buhârî, Avf ↔ Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre (r.a.) vasıtasıyla bir senedle iki hadis nakletmiştir. Kadının idareciliği hadisini Avf tarikiyle Bezzâr ve Hâkim rivayet etmiştir. Ayrıca Hasan-ı Basrî'den Avf'ın rivayetine Humeyd et-Tavîl, Kesîr b. Sehl, Yûnus ve Mübârek b. Fedâle'nin mütâbaatları vardır. Nuaym b. Hammâd'ın senedinde ise Hasan-ı Basrî'nin Ahnef vasıtasıyla Ebû Bekre'den (r.a.) rivayet ettiği görülmektedir.[606] Dârekutnî, Hasan-ı Basrî'nin Ahnef vasıtasıyla rivayetini tercih etmektedir. Oysa kadının idareciliği konusundaki hadis, aşağıda şemada da görüleceği gibi Ahnef vasıtasıyla sadece bir tarikten nakledilmiştir. Ancak Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre (r.a.) isnadının sayıca tarikleri fazla, râvileri sikadır. Buhârî bu isnadla tahrîc etmiştir. Hadisin isnad şeması mütâbaatları ile birlikte şu şekildedir:

[605] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 23/106-109; Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 24/303.

[606] Tirmizî, "Fiten", 75 (no: 2262); Nesâî, "Âdâbü'l-kudât", 8 (no 5388): Mervezî, Ebû Abdullah Nuaym b. Hammâd b. Muâviye el-Mervezî, *Kitâbü'l-Fiten*, nşr. Semîr Emîn ez-Züheyrî (Kâhire: Mektebetü't-tevhîd, 1412/1991) 1/174; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/85 (no: 20438), 34/122 (no: 20478), 34/149 (no: 20517); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 9/106 (no: 3647- 3650); İbni Hibbân, *Sahîh*, 10/375 (no: 4516); Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî; *Min hadîsi Ebi't-Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdullah ez-Zühlî*, nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî (Kuveyt: Dârü'l-hulefâ li'l-kitâbi'l-İslâmî, 1405/1985) 24; Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/128 (no: 4608), 4/324 (no: 7790), 4/570 (no: 8599).

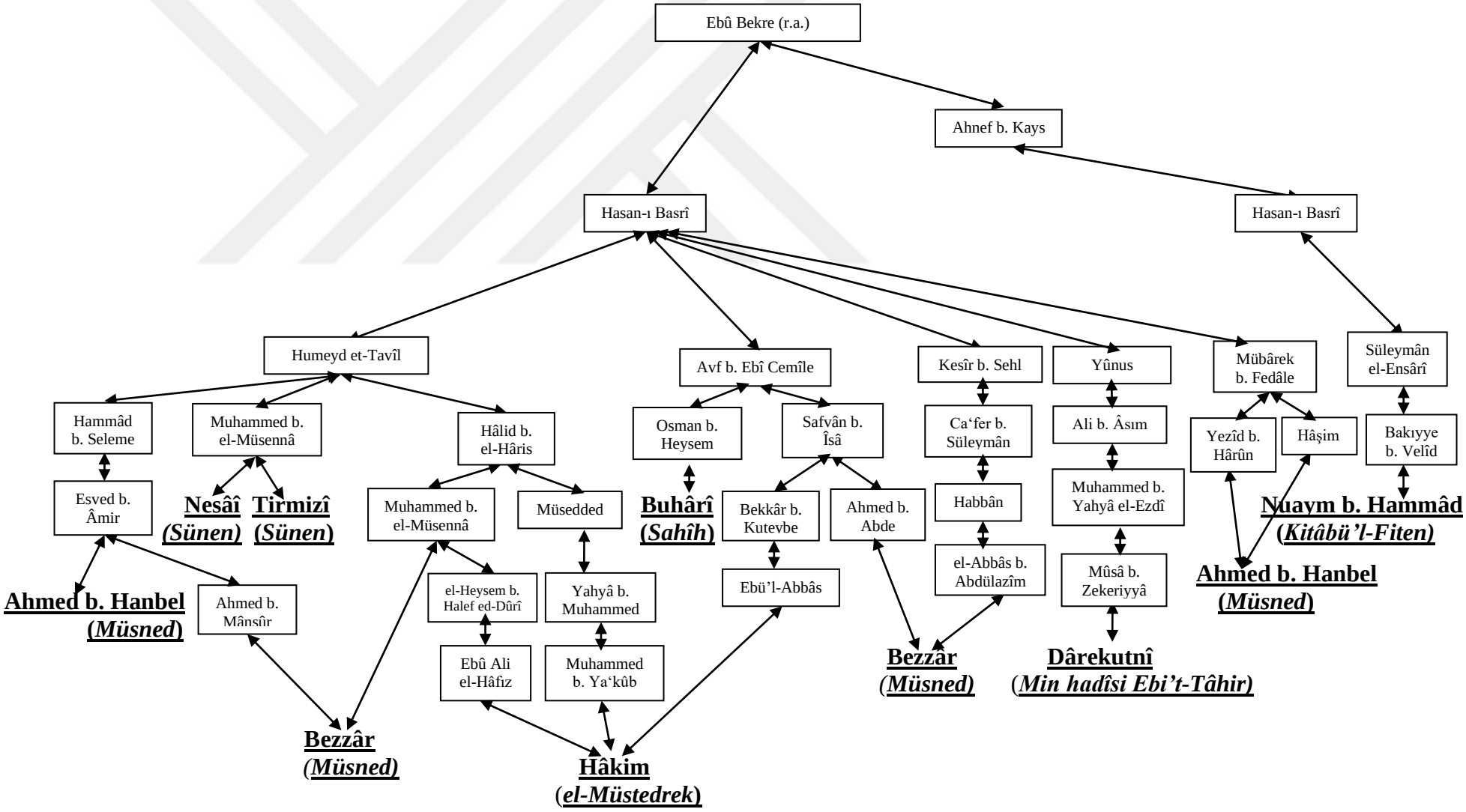

Şema 18: 3.18. Hasan-ı Basrî'nin kadının idareciliği rivayeti (mütâbaat)

Değerlendirme:

Kadının idarecilik görevi hakkındaki hadis on dört tarikte Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) rivayetidir. Dârekutnî, Hasan'ın Ahnef vasıtasıyla Ebû Bekre'den (r.a.) hadis naklettiği görüşündedir. Oysa yukarıda şema olarak verilen on dört tarikten Hasan'ın doğrudan rivayette bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu tespit, Dârekutnî'nin Buhârî'yi tenkidine cevap niteliğindedir. Diğer taraftan Nuaym b. Hammâd'ın *Kitâbü'l-Fiten* eserinde Bakıyye b. Velîd ↔ Süleyman el-Ensârî ↔ Hasan ↔ Ahnef ↔ Ebû Bekre (r.a.) senediyle rivayeti bir yönüyle Dârekutnî'nin görüşünü desteklemektedir. Diğer taraftan Nuaym'ın bu rivayetinde Süleyman tek kalmıştır. Ayrıca Dârekutnî *Sünen*'de Hasan'ın Ebû Bekre'den (r.a.) vasıtasız rivayetini nakletmiştir.[607] Hasan-ı Basrî'nin hem doğrudan hem de Ahnef vasıtasıyla rivayeti de imkân dahilinde olsa da çoğunluğun rivayeti vasıtasızdır. Hadisin rivayetlerinde lafız farklılıkları ve ziyadeler bulunmakla birlikte aslına etkisi yoktur.

3.8. Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) Naklettiği Hz. Hasan'ın (r.a.) Fazileti Hakkındaki Rivayeti

Dârekutnî'nin tenkidlerinden birisi de Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) rivayet ettiği ابني هذا سيد hadisidir.[608] Buhârî, bu konuda "Sulh", "Menâkıb", "Fezâ'ilü ashâbi'n-Nebî" ve "Fiten" bölümlerinde dört hadis rivayet etmiştir.

3.8.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Buhârî, Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) Hz. Hasan'ın faziletiyle ilgili rivayetlerini İsrâil Ebû Mûsâ'nın vasıtasıyla almıştır. Bunlardan ilki "Sulh"un 9. babında tek hadis olarak yer almaktadır. Metni diğerlerinden daha kapsamlıdır. Bu hadisin senedi ve metni şöyledir:

> حدثنا عبد الله بن محمد، حدثنا سفيان، عن أبي موسى، قال: سمعت الحسن، يقول: استقبل والله الحسن بن علي معاوية بكتائب أمثال الجبال، فقال عمرو بن العاص: إني لأرى كتائب لا تولي حتى تقتل أقرانها، فقال له معاوية وكان والله خير الرجلين: أي عمرو إن قتل هؤلاء هؤلاء، وهؤلاء هؤلاء من لي بأمور الناس من لي بنسائهم من لي بضيعتهم، فبعث إليه رجلين من قريش من بني عبد شمس: عبد الرحمن بن سمرة، وعبد الله بن عامر بن كريز، فقال: اذهبا إلى هذا الرجل، فاعرضا عليه، وقولا له: واطلبا إليه، فأتياه، فدخلا عليه فتكلما، وقالا له: فطلبا إليه، فقال لهما الحسن بن علي: إنا بنو عبد المطلب، قد أصبنا من هذا المال، وإن هذه الأمة قد عاثت في دمائها، قالا: فإنه يعرض عليك كذا وكذا، ويطلب إليك ويسألك قال: فمن لي بهذا، قالا: نحن لك به، فما سألهما شيئا إلا قالا: نحن لك به، فصالحه، فقال الحسن: ولقد سمعت أبا بكرة يقول: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم على المنبر والحسن بن علي إلى جنبه، وهو يقبل على الناس مرة، وعليه أخرى ويقول: إن ابني هذا سيد ولعل الله أن يصلح به بين فئتين عظيمتين من المسلمين. قال أبو عبد الله: قال لي علي بن عبد الله: إنما ثبت لنا سماع الحسن من أبي بكرة، بهذا الحديث.[609]

---

607 Dârekutnî, *Sünen*, 2/412-413, 419 (no: 1781, 1783, 1793-1794).
608 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, 222-223 (no: 91).
609 Buhârî, "Sulh", 9 (no: 2704).

Buhârî – Abdullah b. Muhammed (ö. 229/844)[610] *– Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)*[611] *– Ebû Mûsâ İsrâil'den (ö. 141-150)*[612] *- Ebû Mûsâ dedi ki: Ben Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediğini işittim: Allah'a yemin olsun ki Ali'nin oğlu Hasan, Muâviye'yi (Medâin'de) dağlar misali ordu birlikleriyle karşılamıştı. Amr b. Âs: "Ben (karşımızda) öyle ordu birlikleri görüyorum ki, onlar kendi gibi büyük birlikleri öldürmeden geri dönmez" dedi. Muâviye -ki vallâhi Muâviye bu iki adamın hayırlısıdır- de ona: "Ey Amr! Eğer muhaliflerimiz askerlerimizi veya askerlerimiz muhaliflerimizi öldürürlerse (Allah'ın ifasını emrettiği) insanların işlerini benim adıma yerine getirmeyi kim üzerine alır? Bana bu öldürülenlerin kadınlarına, yetim ve dullarına bakmayı kim tekeffül eder?" dedi. Ve (barış için) Hz. Hasan'a, Kureyş'ten ve Abdüşems oğullarından iki kişiyi: Abdurrahman b. Semüre ile Abdullah b. Âmir b. Küreyz'i gönderdi. Ve bunlara hitaben: "Haydi şu adama (Ali'nin oğlu Hasan'a) gidiniz. Ona (barış istediğimi) söyleyiniz. Ne arzu ederse onları öğrenip geliniz!" dedi. Bunlar Hz. Hasan'a gidip huzuruna girerek onunla konuştular ve (Muâviye'nin teklifini) söylediler. İsteklerini sordular. Hasan b. Ali bunlara cevaben: "Bizler Abdülmuttalib oğullarıyız. Biz böyle çok mal elde etmişizdir. Şübhesiz bu ümmet birbirinin çok kanını döktü" dedi. Onlar cevaben: "Muâviye size şunları teklif ediyor ve senden şunu yapmanı istiyor" dediler.*

Hz. Hasan: "Bu konuda kim bana garanti verir?" dedi. Muâviye'nin elçileri "Biz garanti veririz" dediler. Hz. Hasan her ne istediyse, onlar "Biz garanti veririz" dediler. Hz. Hasan bunun üzerine Muâviye ile sulh antlaşması yaptı.

Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Ben Ebû Bekre'nin (r.a.) şöyle dediğini işittim: "Resûlullah'ı (s.a.v.) minberde gördüm. Hasan b. Ali yanı başındaydı. Hz. Peygamber (s.a.v.) bir insanlara bakıyor, bir Hasan'a dönüp bakıyor ve (ona işaret ederek) şöyle buyuruyordu: "Şübhesiz bu benim oğlum seyyiddir (şeref sahibi efendidir). Allah'ın onun sebebiyle müslümanlardan iki büyük grubun arasını düzeltmesini umarım."

Ebû Abdullah Buhârî dedi ki: Ali b. Abdullah bana şöyle demişti: Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den semâı bu hadîs ile sabit olmuştur.

Hz. Hasan'ın faziletiyle ilgili ikinci rivayet "Menâkıb"ın 25. baında yer almaktadır:

حدثني عبد الله بن محمد، حدثنا يحيى بن آدم، حدثنا حسين الجعفي، عن أبي موسى، عن الحسن، عن أبي بكرة رضي الله عنه، أخرج النبي صلى الله عليه وسلم ذات يوم الحسن، فصعد به على المنبر، فقال: ابني هذا سيد، ولعل الله أن يصلح به بين فئتين من المسلمين.[613]

Buhârî – Abdullah b. Muhammed – Yahyâ b. Âdem (ö. 203/819)[614] *– Hüseyin el-Cu'fî (ö. 203/819)*[615] *– Ebû Mûsâ – Hasan – Ebû Bekre'den (r.a.): O şöyle demiştir: Nebî (s.a.v.) bir gün Hasan'ı (mescide) çıkardı. Onu alıp minbere çıktı ve şöyle buyurdu: "Benim bu oğlum seyyiddir (şeref sahibi bir efendidir). Umulur ki Allah onun sebebiyle müslümanlardan iki grup arasında sulh yapacaktır."*

---

610 Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed el-Cu'fî el-Müsnedî. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/189; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 16/59-62; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 20/173-174; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/608.

611 Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne el-Hilâlî, tebeu't-tâbiîn neslinden hadis âlimi, sika ve hâfızdır. Tedlîs yaptığı bilinmektedir. Sadece sika râvilerden tedlîste bulunmuştur. Irâkī, anane rivayetlerinin kabulünde ittifak olduğu görüşündedir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4/94; Alâî, *Câmiʿu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, 186; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 8/454-475; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 4/1110-1115; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl,* 2/170-171; İbn Hacer, *Tabakātü'l-müdellisîn*, 32.

612 Ebû Mûsâ İsrâil b. Mûsâ el-Basrî. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2/56; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 2/514-515; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 3/815.

613 Buhârî, "Menâkıb", 25 (no: 3629).

614 Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Emevî. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/261; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 18/56-61; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/216; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl,* 2/170-171; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl,* 12/276-278.

615 Hüseyin b. Ali b. Velîd el-Cu'fî. İbn Maîn ve İclî'nin sika dediği Hüseyin'in rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2/381; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 6/449-454; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 18/409-412; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/53-54.

Hz. Hasan'ın faziletiyle ilgili üçüncü rivayetin senedi ve metni şu şekildedir:

حدثنا صدقة، حدثنا ابن عيينة، حدثنا أبو موسى، عن الحسن، سمع أبا بكرة، سمعت النبي صلى الله عليه وسلم، على المنبر والحسن إلى جنبه، ينظر إلى الناس مرة وإليه مرة، ويقول: ابني هذا سيد، ولعل الله أن يصلح به بين فئتين من المسلمين.[616]

Buhârî – Sadaka (ö. 223-838)[617] *– İbn Uyeyne – Ebû Mûsâ – Hasan'dan – O, Ebû Bekre'nin (r.a.) şöyle söylediğini dinlemiştir: Nebî (s.a.v.) minber üzerinde torunu Hasan da yanı başında iken bir insanlara (yani cemaate), bir Hasan'a bakıyor ve onlara şöyle söylüyorken dinledim: "Benim bu oğlum seyyiddir (şeref sahibi bir efendidir). Umulur ki Allah onun sebebiyle müslümanlardan iki grup arasında sulh yapacaktır."*

Hz. Hasan hakkındaki "Fiten"in 20. babında geçen dördüncü rivayetin senedi ve metni şu şekildedir:

حدثنا علي بن عبد الله، حدثنا سفيان، حدثنا إسرائيل أبو موسى، ولقيته بالكوفة وجاء إلى ابن شبرمة، فقال: أدخلني على عيسى فأعظه، فكأن ابن شبرمة خاف عليه فلم يفعل، قال: حدثنا الحسن، قال: – لما سار الحسن بن علي رضي الله عنهما إلى معاوية بالكتائب، قال عمرو بن العاص لمعاوية: أرى كتيبة لا تولي حتى تدبر أخراها، قال معاوية: من لذراري المسلمين؟ فقال: أنا، فقال عبد الله بن عامر وعبد الرحمن بن سمرة: نلقاه فنقول له الصلح – قال الحسن: ولقد سمعت أبا بكرة، قال: بينا النبي صلى الله عليه وسلم يخطب، جاء الحسن، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: ابني هذا سيد، ولعل الله أن يصلح به بين فئتين من المسلمين.[618]

Buhârî – Ali b. Abdullah (ö. 234/848-49)[619] *– Süfyân – İsrâil Ebû Mûsâ. Süfyân şöyle anlattı: Ben onunla Kûfe'de karşılaştım. O Kûfe kadısı Abdullah b. Şübrüme'nin*[620] *yanına gelmişti. Ona: "Beni Kûfe Emîri Îsâ b. Mûsâ'nın huzuruna girdir de ben ona vaaz edeyim!" dedi. İbn Şübrüme, İsrâil hakkında (üzerine emîrden bir tehlike gelir diye) korktu da bunu yapmadı. İsrâil şöyle dedi: Bize Hasan-ı Basrî şöyle anlattı: Ali'nin oğlu Hasan (r. anhümâ), Muâviye b. Süfyân'ın üzerine büyük birliklerle yürüdüğü zaman Amr b. Âs, Muâviye'ye: Ben arkada olanları geri dönmedikçe geri dönüp kaçmayacak olan bir ordu görüyorum!" dedi. Muâviye, Amr'a: "(Babaları öldürülürse) müslümanların zürriyetlerine bakmaya (bana) kim tekeffül eder? dedi. Amr "Ben tekeffül ederim" dedi. Bundan sonra Abdullah b. Âmir ile Abdurrahman b. Semüre: "Biz Muâviye ile karşı karşıya geliriz ve ona barış istemesini söyleriz" dediler.*

Hasan dedi ki; Ben Ebû Bekre'nin şöyle söylediğini işittim: "Nebî (s.a.v.) minberde hutbe okurken torunu Hasan içeriye geldi. Bunun üzerine Nebî (s.a.v.): "Benim bu oğlum seyyiddir (şeref sahibi bir efendidir). Umulur ki Allah onun sebebiyle müslümanlardan iki grup arasında sulh yapacaktır" buyurdu.

Hz. Hasan'ın faziletiyle ilgili dört rivayetin isnad şeması şu şekildedir:

---

616 Buhârî, "Fezâ'ilü ashâbi'n-Nebî", 22 (no: 3746).

617 Sadaka b. Fazl Ebü'l-Fazl el-Mervezî. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4/298; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19/484; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/588.

618 Buhârî, "Fiten", 20 (no: 7109).

619 Ali b. Medînî Ebü'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ca'fer es-Sa'dî, ilelü'l-hadîs alanında meşhur olan musannif muhaddistir. Buhârî, *Sahîh*'i onun tetkikinden sonra okutmaya başlamıştır. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/284; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/5-35; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 21/47-68; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/887-891.

620 Ebû Ca'fer el-Mansûr'un halifeliği döneminde Kûfe kadılığı yapmıştır. Kendisi güvenilir, iffetli ve fakih bir âlimdi.

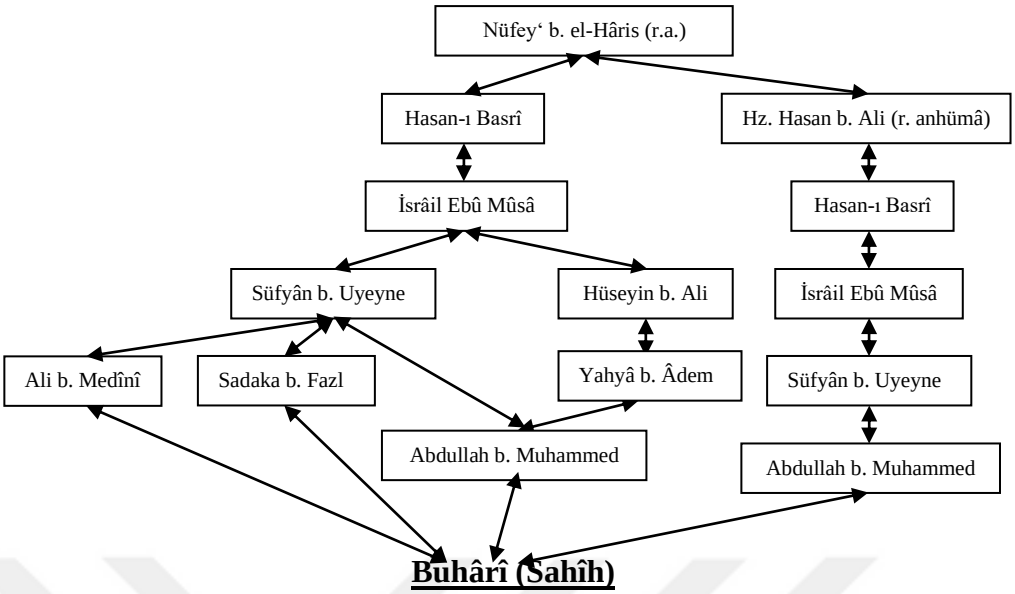

Şema 19: 3.19. Hasan-ı Basrî'nin Hz. Hasan'ın fazileti rivayeti

3.8.2. Şerhlerde rivayetlerin değerlendirilmesi

Buhârî, Hz. Hasan'ın fazileti hakkında dört hadis rivayet etmiştir. Bunlardan "Sulh"un 9. babındaki ziyade diğer rivayetlerde yoktur. Hadisin sonunda Buhârî, hocası Ali el-Medînî'nin "Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den semâının bu hadîs ile sabit olduğu" değerlendirmesini zikretmiştir. Zira Hasan, Ebû Bekre'den semâını ولقد سمعت أبا بكرة lafzıyla tasrih etmiştir. Abdullah b. Muhammed ve Ali b. Medînî'nin rivayetlerinde bu ifadeyle, Sadaka'nın tarikinde ise سمع أبا بكرة şeklinde geçmektedir. Abdullah b. Muhammed'den ikinci rivayette ise عن yer almaktadır. Ancak Buhârî'nin, Ali b. Medînî'den "Fiten"de tahrîc ettiği hadiste bu ziyade yer almamaktadır.[621]

Yukarıda geçen dört hadisin metinleri Hz. Hasan'ın faziletini ihtiva etmekle birlikte ziyade ve noksanlar içermektedir. "Fiten"de konu başlığı إن ابني هذا لسيد lafızlarıyla geçmekte, hadiste ise ابني هذا سيد ifadeleri yer almaktadır. İbn Hacer tercemede geçen لسيد lafzına lam ile hiçbir rivayette görmediğini zikretmektedir. Oysa Ahmed B. Hanbel'in Abdürrezzâk ↔ Ma'mer ↔ Mübhem kişi ↔ Hasan ↔ Ebû Bekre isnadıyla rivayetinde geçen lafızlar[622] Buhârî'nin bab başlığında geçtiği şekildedir. İbn Hacer mübhem olduğu için bu rivayeti zikretmemiştir. Rivayetten haberdar olmaması da muhtemeldir. İsmâilî, yedi kişinin Süfyân'dan rivayetini tahrîc ederek

621 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/404; Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 24/308.
622 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/120 (no: 20473).

lafız farklılıklarını açıklamıştır.[623] Bezzâr, İsrâil'den sadece Süfyân'ın rivayet ettiği görüşündedir.[624] Oysa Buhârî hadisi Hüseyin el-Cu'fî ↔ İsrâil tarikiyle tahrîc etmiştir.

Rivayetlerde Hz. Hasan'ın değerli olarak zikredilmesi, müslümanların birbirleriyle savaşmasının onları imandan çıkarmadığının delili kabul edilmiştir. Müslümanın değeri, insanlara faydalı şeyler yapması ile anlaşılır. Nitekim Resûlullah (s.a.v.) kişinin fazileti ile insanlar arasında sulh sağlanmasını birlikte zikretmiştir.[625] Hz. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye bırakması neticesinde iki gruba ayrılmış müslümanlar arasındaki fitne sona ermiştir.

3.8.3. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Hz. Hasan'ın fazileti hakkındaki hadisler Ebû Bekre,[626] Enes[627] ve Câbir b. Abdullah'tan[628] (r. anhüm) rivayet edilmiştir. Bezzâr, Ebû Bekre (r.a.) rivayetinin daha meşhur ve isnadının daha güzel olduğunu zikretmiştir.[629] İbn Battâl, (ö. 449/1057) hadisi Mugīre b. Şu'be'nin rivayet ettiğini nakletmiştir. Fakat bu rivayet İbn Battâl'dan nakledilmesi dışında kaynaklarda tespit edilememiştir.[630] Bezzâr, İsrâil b. Mûsâ'dan yalnızca Süfyân b. Uyeyne'nin rivayet ettiğini, başka râvisini bilmediklerini zikreder.[631] Oysa Buhârî hem Süfyân b. Uyeyne hem de Ali b. Zeyd'in rivayetini tahrîc etmiştir.

Tetkik edilen hadisi Hasan-ı Basrî'den İsrâil, Mübârek b. Fedâle, Ali b. Zeyd, Dâvûd b. Ebî Hind, Ca'fer ve Eş 'as rivayet etmiştir. Müslim bu konuda hadis nakletmemiştir. Hâkim, Ali b. Zeyd ve Eş'as b. Abdülmelik vasıtasıyla iki rivayet tahrîc etmiştir.[632] Ayrıca ismi mübhem kişi vasıtasıyla Ma'mer rivayet etmiş, ondan da Ahmed b. Hanbel *Müsned*'de tahrîc

---

623 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 23/122-134.

624 Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 9/109 (no: 3656).

625 Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 13/404-405.

626 Tirmizî, "Menâkıb", 31 (no: 3773); Ebû Dâvûd, "Sünnet", 13 (no: 4662); Nesâî, "Cum'a", 27 (no: 1410); a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/317 (no: 8110), 9/104 (10009-10010); Tayâlisî, *Müsned*, 2/203 (no: 915); Ali b. Ca'd, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd*, 462 (no: 3178); Humeydî, *Müsned*, 2/45 (no: 811); Ahmed b. Hanbel, 34/33, 98, 120, 138, 148 (no: 20392, 20448, 20473, 20499, 20516), Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 9/109-111 (no: 3654-3457); İbn Hibbân, *Sahîh*, 15/418 (no: 6964); Taberânî, *el-Muʿcemi's-sagīr*, 2/52 (no: 766); a.mlf, *el-Muʿcemü'l-evsat*, 2147, 245 (no: 1531, 3050); a.mlf., *el-Muʿcemü'l-kebîr*, nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî (Kahire: Dârü'n-neşr: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994), 3/33-35 (no: 2588, 2591-2595); Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/191-192 (no: 4809-4810).

627 Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 13/200 (no: 6664).

628 Taberânî, *el-Muʿcemü'l-evsat*, 2/224 (no: 1810), 7/130 (no: 7071).

629 Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 9/109 (no: 3656).

630 İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, Şerhu Câmiʿi's-sahîh, nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003), 8/97.

631 Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 9/109 (no: 3656).

632 Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/191-192 (no: 4809-4810).

etmiştir.[633] Hasan-ı Basrî'nin Resûlullah'dan (s.a.v.) mürsel rivayetlerini Sehl b. Ebû Salt,[634] İsrâil b. Mûsâ'dan Hüseyin b. Ali[635] nakletmiştir.

Hadisin isnad şeması mütâbaatları ile birlikte şu şekildedir:

633 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 11/452 (no: 20981); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/120 (no: 20473).

634 İbn Râhûye, Ebû Ya'kūb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî, *Müsnedü İshâk b. Râhûye*, nşr. Abdülgafûr b. Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, (el-Medinetü'l-münevvere: Mektebetü'l-îmân, 1412/1991), 4/131 (no: 1899).

635 İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 17/160 (no: 32842), 21/143 (no: 38517).

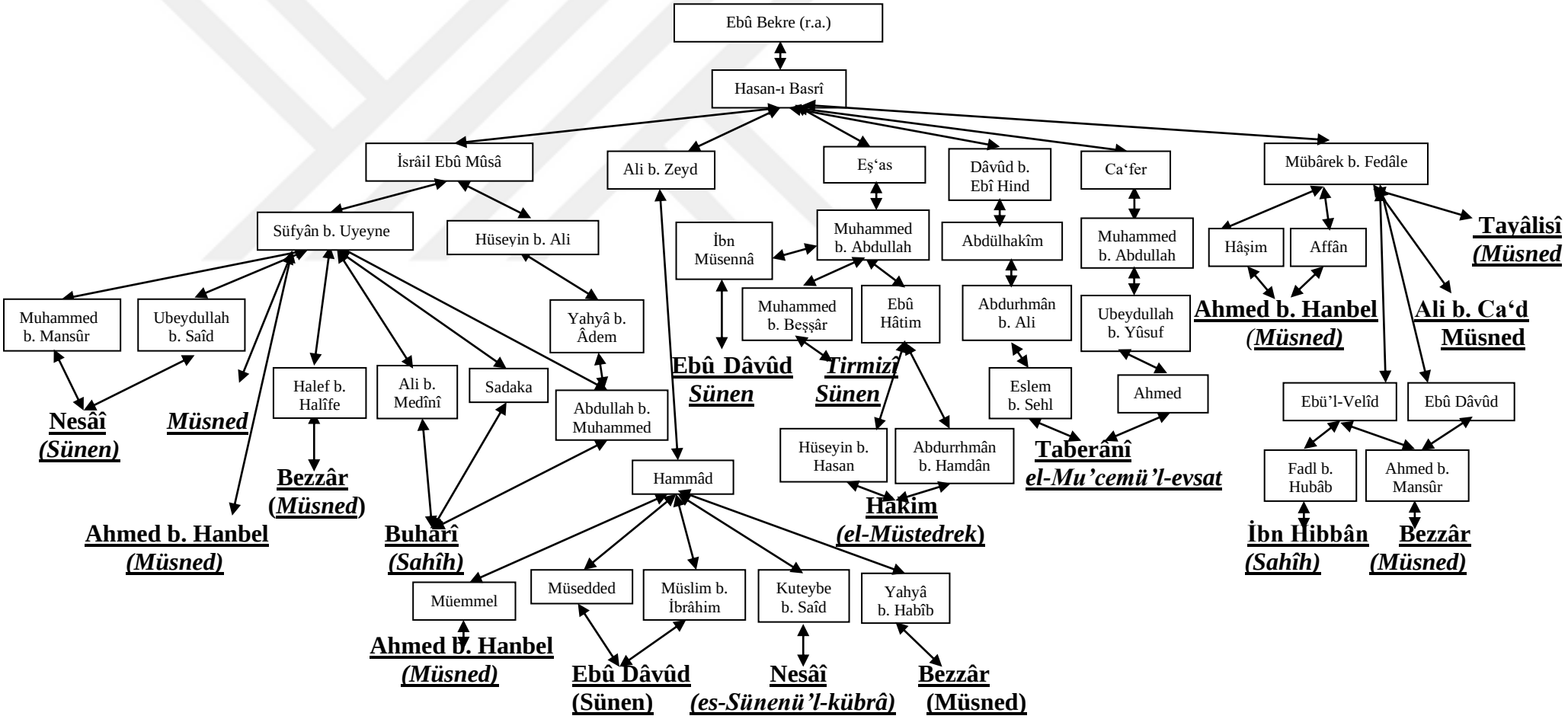

Şema 20: 3.20. Hasan-ı Basrî'nin Hz. Hasan'ın fazileti rivayeti (mütâbaat)

Değerlendirme:

Dârekutnî, Hasan'ın Ebû Bekre'den (r.a.) doğrudan hadis almadığı görüşündedir. İbn Hacer, bunun "Buhârî münkatı' hadis tahrîc etmiştir" anlamına geldiğini zikretmektedir. Oysa hadis çok sayıda tarikten nakledilmiştir. Buhârî, Ebû Mûsâ'nın rivayetine dayanarak Hasan'ın Ebû Bekre'den (r.a.) semâını kabul etmiştir. Ayrıca hocası Ali b. Medînî'nin kanaati bu şekildedir. Buhârî hocasının görüşünü "Sulh" bölümündeki hadisin sonunda zikretmiştir.[636] Buhârî'nin üç rivayetinde Hasan-ı Basrî'nin semâı عن الحسن سمع أبا بكرة، فقال الحسن: ولقد سمعت أبا بكرة، قال الحسن: ولقد سمعت أبا بكرة، lafızlarıyla açıkça zikredilmektedir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel, Nesâî'nin Süfyân rivayetlerinde; Ahmed b. Hanbel, Bezzâr ve İbn Hibbân'ın Mübârek b. Fedâle'den rivayetlerinde semâ geçmektedir.

Dârekutnî, Hasan'ın Ebû Bekre'den (r.a.) hadis almadığını kesin bir ifadeyle belirtmiştir. Buhârî'nin yukarıda zikredilen üç rivayetinde açıkça semâ geçtiği halde Dârekutnî'nin kesin hükümde bulunmasını İbn Hacer, taaccüple karşılamaktadır. Rivayette geçen ifadelerden haberdar olan Dârekutnî, Hasan'ı Hasan b. Ali (r.a.) olduğuyla izah etmektedir. Bâcî'de bu görüştedir. Oysa bunun olması mümkün değildir. Çünkü Hasan-ı Basrî yerine Hz. Hasan konulduğunda râvilerin ondan rivayet etme imkânı olmadığı için inkita' meydana gelir. Bu izah ise Hasan-ı Basrî'nin rivayetini delil olmaksızın daha zayıf bir durumla açıklama gayretidir.[637]

3.8.4. Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) semâı

Dârekutnî, Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) doğrudan rivayetinin bulunmadığını, Ahnef vasıtasıyla rivayet ettiğini bildirmiştir.[638] Bu sebeple de Buhârî'nin dört konudaki Hasan-ı Basrî rivayetlerini tenkid etmiştir. Onun Ebû Bekre'den (r.a.) semâı, her ikisi hakkında kısa bilgiden sonra incelenecektir.

Ebû Bekre (r.a.)

Ebû Bekre'nin (r.a.) ismi Nüfey' b. el-Hâris es-Sekafî'dir (ö. 51/671 [?]).[639] İsminin Nüfey' b. Mesrûk, bazı rivayetlerde Nüfey' b. Mesrûh olduğu nakledilmiştir.[640] Annesi Sümeyye ve

---

636 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/315 (59. hadis).

637 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/315(59. hadis).

638 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, 222-223.

639 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/**7**, Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 9/51; Tirmizî, "Birr", 4; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/122; a.mlf., *Fethu'l-bârî*, 12/581; Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, 643; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/5, 33/161; İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Câmiʿu'l-usûl li-ehâdîsi'r-Resûl*, nşr. Abdülkādir el-Arnaût v.dğr. (Beyrut: Dârü İbnü'l-Esîr, 1389-1392/1969-1972), 12/226.

babası Mesrûh ikisi'de Tâif'te Hâris b. Kelede'nin kölesidir. Bu sebeple Hâris b. Kelede'ye nisbet edilse de Ebû Bekre'nin bunu reddetmesi onun oğlu olmadığını göstermektedir.[641] Tâif Muhasarası'nda kaleden ayrılıp müslümanların safına geçecek hürlerin serbest bırakılacağı, kölelerin hürriyetine kavuşacağı ilân edilmişti. Bunun üzerine yirmi üç köle Tâif Kalesi'nden kaçıp geldiler. Bunlardan birisi de kaleden aşağıya bekre denen bir kuyu çıkrığı ile inen Nüfey' idi. Resûlullah'ın (s.a.v.) kendisine "Ebû Bekre" diye hitap etmesi sebebiyle bu künye ile bilinmektedir. Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Basra'ya gidip burada uzun süre kaldığı için Basrî nisbesiyle de anılır. Ebû Bekre, Muâviye b. Ebî Süfyân'nın halifeliği, kardeşi Ziyâd b. Ebîh'in valiliği zamanında 51 (671) veya 52 (672) yılında Basra'da vefat etti.[642]

Ebû Bekre'nin (r.a.), Hz. Peygamber'den (s.a.v.) 132 hadis rivayet ettiği bildirilmiştir.[643] *Süneni Erbea'*da ve diğer hadis kitaplarında rivayetleri geçmektedir. Ebû Bekre'den rivayette bulunanlar arasında oğulları Abdullah, Ubeydullah, Abdurrahman, Abdülazîz, Müslim, Merrâr ve torunu Bahr b. Merrâr ile el-Ahnef b. Kays et-Temîmî[644], Ebû Osman en-Nehdî, Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn ve daha başkaları rivayette bulunmuşlardır. *Sahîh-i Buhârî'*de Ebû Bekre'den (r.a.), Hasan-ı Basrî, el-Ahnef b. Kays et-Temîmî, oğlu Abdurrahman b. Ebî Bekre (ö. 96/714-715), İbrâhim b. Abdurrahman b. Avf (ö. 95/713-714), Ebû Osman en-Nehdî (ö. 95/713-714) ve Ebü'l-Âliye Nüfey b. Mihrân'ın (ö. 93/711) naklettiği rivayetler yer almaktadır. İbn Hacer'e göre mükerrersiz rivayetleri on dörttür.[645]

Hasan-ı Basrî

Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728),[646] Basralı meşhur tâbiî, âlim ve zâhid 21 (642) yılında Medine'de doğdu. Annesi Hayra, Hz. Ümmü Seleme'nin âzatlısı, babası daha

---

640 İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ*, 7/15; İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî, *el-İstî'âb fî maʿrifeti'l-ashâb,* nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî (Kahire: Dârü nehdati Mısır, ts.), 4/1530; Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Dârü'l-cinân, 1408/1988), 1/384.

641 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 3/6.

642 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 3/5-9, a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 4/333-33; İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ*, 7/16; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 565; İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân,* nşr. İhsan Abbas, (Beyrut: Dârü sâdır, 1317-1322/1900-1904), 1/279.

643 İlgili maddeyi hazırlayan Asri Çubukçu bu ismi esas almıştır. Bk. Asri Çubukçu, "Ebû Bekre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/114. Ebû Bekre maddesinde kendisi hakkında "Beş rivayeti yalnız Buhârî'nin, birisi Müslim'in eserinde olmak üzere sekiz rivayeti *Sahîhayn*'da yer almaktadır." değerlendirmesinde hata edilmiştir. Bk. Asri Çubukçu, "Ebû Bekre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/114.

644 Hasan-ı Basrî'nin Ahnef b. Kays'dan rivayetleri *Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim ve Sünen-i İbni Mâce*'de geçmektedir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*,6/97.

645 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî,* 2/524.

646 İbn Hibbân, *es-Sikāt*, 7/122-123.

çok Ebü'l-Hasan adıyla tanınan Yesâr, Enes b. Mâlik'in halasının âzatlısıdır.[647] Hasan-ı Basrî, sahâbenin çoğunun henüz hayatta olduğu yılda dünyaya gelmesi, onların birçoğuyla görüşmüş olması sebebiyle tâbiînin büyüklerindendir. Hayatının büyük bir bölümünü Basra'da geçirmiştir. Basra'nın ileri gelen âlimlerindendir. Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik, İbn Ömer, İbn Abbas, Câbir, Abdullah b. Amr ve çok sayıda ashab (r. anhüm) ile büyük tâbiîn tabakasından hadis dinlemiş ve nakletmiştir. Kendisinden rivayette bulunan çok sayıda öğrencisi arasında özellikle Yûnus, Eyyûb es-Sahtiyânî, Humeyd et-Tavîl, Cerîr b. Hâzim, Katâde b. Diâme, Amr b. Ubeyd, Vâsıl b. Atâ, Abdullah b. Avn, Mâlik b. Dînâr ve Mübârek b. Füdâle zikredilebilir. Ebû Zür'a er-Râzî, Hasan'ın "Resûlullah (s.a.v.) buyurdu ki" diye rivayet ettiklerinin dört hadis hariç hepsinin aslının olduğunu tespit etmiştir. İbn Sa'd, onu câmi', âlim, hüccet, sika lafızlarıyla ta'dîl etmektedir.[648]

Hasan-ı Basrî, sahâbeden çok sayıda hadis rivayet etmiştir. Bunlardan Abdurrahman b. Semüre (ö. 50/670), Ebû Bekre, Abdullah b. Mugaffel (ö. 59/679), Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85), Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) Hasan-ı Basrî semâı olduğu kabul edilen hocalarındandır.[649] Hasan-ı Basrî, herkesten rivayette bulunması ve bazı kişilerden semâı olmadığı halde işitmiş gibi tedlis ile hadis rivayet etmesi sebebiyle tenkid edilmiştir.[650] Bu sebeple mürsel rivayetlerinin sıhhatini münekkitler değerlendirmeye tabi tutmuşlardır. İbn Sa'd'a göre mürsel rivayetleri hüccet değildir.[651] İbnü'l-Medînî, sika râvilerin Hasan-ı Basrî'den rivayet ettiği mürsellerin sahih olduğu görüşündedir.[652] Çünkü mürsel rivayeti hakkında sorulduğunda kimden aldığını açıklamaktadır. Nitekim İbn Sîrîn, Habîb b. eş-Şehîd'e (ö. 145/762) Hasan-ı Basrî'ye akîka hakkındaki hadisi kimden dinlediğini sormasını istemiştir. Bunun üzerine Habîb, Hasan-ı Basrî'ye sorunca, Semüra'dan işittiğini açıklamış ve hadisi ondan rivayet etmiştir.[653]

Mürsel rivayetleri sebebiyle tenkid edilen Hasan-ı Basrî, ilmî üstünlüğünü ifade eden faziletlerle övülmüştür. Enes b. Mâlik'e (r.a.) kendisine yöneltilen bir mesele'de Hasan'a sorun dedi. Soran kişiler: "Ey Ebû Hamza, biz sana soruyoruz. Siz ise Hasan'a sormamızı istiyorsun" dediler. Enes (r.a.), Hasan'a sormalarını, onun dinlediklerini ezberlediğini, kendilerinin ise unuttuğunu söyledi.[654] Bu olaydan Hasan-ı Basrî'nin ilmî değeri ve

[647] İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 7/156-157; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 3/25.
[648] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,*3/25-36.
[649] Alâî, *Câmiʿu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, 162-166.
[650] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/388.
[651] İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 7/157-158; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,*7/34.
[652] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/388.
[653] Ali b. Medînî, *ʿİlel*, 52.
[654] İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 6/104; *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/388.

güvenirliliği anlaşılmaktadır. Ebû Abdullah Muhammed b. Hanîf eş-Şîrâzî (ö. 371/982), tâbiûnun en faziletisinin kim olduğu hakkında Medinelilerin Saîd b. Müseyyeb'i, Kûfelilerin Üveys el-Karânîyi, Basralıların da Hasan-ı Basrî'yi kabul ettiğini söylemiştir.[655]

Hasan-ı Basrî, kendisinin yazılı metinleri bulunduğunu diğer bir rivayette ise yanında birçok kitap olduğunu, onları muhafaza ettiğini ve isteyenlere arz ettiğini söylemiştir.[656] Fuad Sezgin'de "el-Hasan el-Basrî'de yanında bulunan bu mahiyette birçok kitabı, meraklılarına zaman zaman arz edermiş" demektedir.[657] Ebû Dâvûd, Hişâm b. Hassân'ı soran talebesi Âcurrî'ye, Hişâm'ın Hasan ve Atâ tarikiyle rivayeti hakkında tenkidler bulunduğunu açıklar. Çünkü o irsal yapmaktadır. Onun, Hasan-ı Basrî ve Atâ'nın râvisi Havşeb'in birçok kitabını aldığı bilinmektedir.[658] Hasan-ı Basrî, icâzet verdiği kendisine hadisleri okuyan kişinin bunları حدثني الحسن şeklinde rivayet etmesinde sakınca görmemektedir.[659] O, hadisleri rivayet eden bir muhaddis ve Tirmizî'nin beyanına göre tâbiûndan rical tenkidinde bulunan isimlerin önde gelenidir.[660]

Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) semâı

Hicrî 21'de dünyaya gelen Hasan-ı Basrî'nin Sıffîn sırasında gelip uzun süre Basra'da kalan hatta bu sebeple Basrî diye anılan 51 yılında orada vefat eden Ebû Bekre'den (r.a.) hadis dinlemesi imkân dahilindedir. Bir yerde Cuma ve bayram namazlarının kılındığı dönemde takriben on beş sene aynı yerde yaşamışlardır. Fakat Hasan-ı Basrî'nin genelde an'ane yoluyla rivayetlerde bulunduğu hocası Ebû Bekre ile görüşmediği iddiası bulunmaktadır. Dârekutnî, bu görüştedir. Sülemî, hocası Dârekutnî'den şöyle nakletmiştir: "Ebû Abdurrahman en-Nesâî'den rivayetle Hasan-ı Basrî'nin müdellislerden olduğunu Ebû Bekir el-Haddâd'ın kendi el yazısından okudum." Hâkim en-Nisâbûrî ise Dârekutnî'nin Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den semâı bulunmadığından زادك الله حرصًا ولا تعد hadisini mürsel değerlendirmesinden bahseder.[661]

---

655 İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 181.

656 Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Takyîdü'l-ʿilm,* thk. Yûsuf el-Iş (Beyrut: Dârü ihyâi's-sünneti'n-nebeviyye, 1974), 101. Hasan-ı Basrî'den bir rivayette metinleri kendisinin yazdığı (عَنْ جَرِيرٍ، وَفِي حَدِيثِ ابْنِ يَزْدَاذَ، قَالَ الْحَسَنُ: إِنَّ عِنْدَنَا كُتُبًا عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنِ الْحَسَنِ، قَالَ: إِنَّ لَنَا كُتُبًا نَتَعَاهَدُهَا نَتَعَاهَدُهَا), diğerinde ise kendisine ulaşmış kitaplar (نَتَعَاهَدُهَا) bulunduğu nakledilmektedir.

657 Sezgin, M. Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: OTTO, 2012), 56-57.

658 Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Suʾâlâtü Ebû ʿUbeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl*, nşr. Muhammed Ali Kāsım el-Ömerî (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1403/1983), 284.

659 Hatîb, *el-Kifâye*, 265.

660 Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh*, 6/273.

661 Seyyid Ebü'l-Meâtî en-Nûrî, *Mevsûatü akvâli Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî fî ricâli'l-hadîs ve 'ilelihî*, nşr. Ahmed Abdürrezzâk Îd, Mahmûd Muhammed Halil v.dğr. (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 2001), 197-198.

Hasan'ın sahâbeden rivayetlerini âlimler tetkik ederek kendisinden hadis aldığı ve almadığı kişileri belirlemiştir. Fuad Sezgin, *Sahîh*'te sahâbeden isnadsız gelen filolojik rivayetler listesinde Hasan-ı Basrî için on iki rakamını kaydetmiştir.[662] İbnü'l-Medînî ve Buhârî Hasan'ın Ebû Bekre'den (r.a.) semâını tespit etmişler[663] ve Buhârî bu isnadla hadisleri tahrîc etmiştir. Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) rivayetleri *el-Câmiʿu's-sahîh* ve *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında yer almaktadır.[664] Buhârî, Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) çok sayıda rivayetini *Sahîh*'te nakletmiştir. Bu rivayetlerin hepsinde açıkça semâ ifadesi geçmese de Buhârî'nin sadece râvilerin görüşme imkânının bulunmasıyla yetinmediğini bizzat hadis naklinin sabit olma şartını aradığı bilinmektedir.[665] *Sahîh*'te Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) rivayetlerini, Yûnus b. Ubeyd, Ziyâd b. Hassân el-Aʿlâm, Avf b. Ebû Cemîle ve İsrâil b. Mûsâ el-Basrî nakletmiştir. Buhârî, Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) semâının İsrâil b. Mûsâ'nın rivayetiyle tespit edildiğini zikretmiştir.[666] Ali b. Medînî'nin semâı ifade etmesinin sebebi Hasan'ın an lafzıyla çokça mürsel rivayetleri bulunmasıdır. Fakat sarîh lafız bulununca Hasan'ın Ebû Bekre'den (r.a.) an lafızlarıyla rivayetlerinin mürsel olmadığı anlaşılmaktadır. İbn Hacer, Dârekutnî'nin irsâl tenkidinde tek kaldığını zikreder. Hasan'ın mürsellerini değerlendiren Ali b. Medînî, Ebû Hâtim, Bezzâr, Ahmed ve diğer münekkitler Ebû Bekre'den (r.a.) rivayetlerine mürsel kabul etmemişlerdir. Ali b. Medînî'nin sözünden, sanki muhaddislerin sarahaten semâ rivayeti bilininceye kadar irsâl dedikleri anlaşılmaktadır.[667] İbn Hacer'in değerlendirmesine muhalif olan tespitler de bulunmaktadır. Yahyâ b. Maîn Hasan-ı Basrî'nin ondan hadis dinlemediği kanaatindedir.[668] Hatta kendisine Mübârek b. Fedâle Hasan-ı Basrî'nin tahdîs lafzıyla Ebû Bekre'den (r.a.) rivayetini nakletmesi hakkında sorulmuştur. Buna cevabı "leyse bi şey" olmuştur.[669] Yahyâ, Mübârek b. Fedâle'nin tedlis yapması sebebiyle Hasan'ın tasrîhini esas almamıştır.[670] Zehebî, Ali b. Medînî'nin "Hasan-ı Basrî Ebû Bekre'den hadis dinlememiştir" görüşünü nakleder.[671] Oysa Zehebî'nin ifadesi hem Buhârî'nin hocasından naklettiği hem de bizzat İbn Medînî'nin eserindeki geçen bilgiyle

662 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 148.
663 Ali b. Medînî, *ʿİlel,* 51; İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkī, *Fethu'l-bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Ebû Muâz Târık b. Avazullah (Riyad: Dârü İbn Cevzî, 1422/2001), 5/7.
664 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 6/99.
665 Alâî, *Câmiʿu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl,* 163.
666 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2/56; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl,* 2/128.
667 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 23/131.
668 Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî,* 7/112.
669 İbn Maîn, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn el-Mürrî el-Bağdâdî, *Târîhu İbn Maʿîn (rivâyetü ed-Dûrî)*, nşr. Ahmed Muhammed Nûrseyf (Mekketü'l-Mükerreme: Merkezi'l-bahsi'l-ilmî ve ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1399/1979), 4/322.
670 İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 519.
671 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,*7/49.

uyuşmamaktadır. Muhtemelen Zehebî, bu konuda söylenenlerin hepsini zikretmeyip kısaca bilgi vermekle yetinmiştir. Görüşleri muhtasar verirken hata meydana gelmiştir.[672]

Hasan-ı Basrî'nin semâına delil teşkil edecek rivayetler bulunmaktadır. Hişâm b. Hassân, Hasan-ı Basrî'den naklettiğine göre, kendisi Enes b. Mâlik'le birlikte Ebû Bekre'ye (r.anhümâ) hasta ziyaretinde bulunmuştur.[673] Basralı meşhur sika muhaddis Behz b. Esed, Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) hadis dinlediğini nakleder.[674] Zehebî, Hasan-ı Basrî'nin kendisinden rivayette bulunduğu kişiler arasında Ebû Bekre'yi (r.a.) zikretmektedir. Ayrıca Zehebî, Ebû Bekre'yi (r.a.) Hasan-ı Basrî'nin kendilerinden mürsel rivayette bulunduğu ashab arasında zikretmekte ve bunu Yahyâ b. Maîn'den nakletmektedir.[675] Yahyâ b. Maîn'in "Hasan-ı Basrî Ebû Bekre'den (r.a.) hadis işitmemiştir" ifadesi *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*da geçmemektedir.

Hasan-ı Basrî, bütün rivayetlerde yer almasa da Ebû Bekre'den tahdîsini farklı lafızlarla açıkça ifade etmiştir. Buhârî, güneş tutulması hakkında Kuteybe b. Saîd ↔ Hammâd b. Zeyd ↔ Yûnus b. Ubeyd ↔ Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre tarikiyle rivayet ettiği hadisin sonunda Mûsâ b. İsmâil et-Tebûzekī ↔ Mübârek b. Fedâle ↔ Hasan-ı Basrî mütâbatını zikretmiştir.[676] Bu rivayette Hasan-ı Basrî'nin أخبرني أبو بكرة ibaresiyle Ebû Bekre'yi semâı geçmektedir. Bu ihbâr lafzı Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den hadis dinlediğini açıkça izah etmektedir.[677]

Hasan-ı Basrî'nin semâının geçtiği yerlerden birisi de ابني هذا سيد ile ilgili Sulh kitabında geçen rivayettir. Süfyân b. Uyeyne'nin عن أبي موسى، قال: سمعت الحسن tarikiyle naklettiği hadisin sonunda فقال الحسن: ولقد سمعت أبا بكرة يقول: lafızlarıyla Hasan-ı Basrî, Ebû Bekre'den (r.a.) işittiğini tahkik edatıyla birlikte tasrih etmiştir.[678] Bununla birlikte Buhârî devamında قال لي علي بن عبد الله: إنما ثبت لنا سماع الحسن من أبي بكرة، بهذا الحديث ifadesiyle illetlere vukûfiyetiyle meşhur hocası İbnü'l-Medînî'nin[679] değerlendirmesini zikretmektedir.

Sahîh-i Buhârî'de Hasan-ı Basrî'nin semâının geçtiği üçüncü hadis, Süfyân b. Uyeyne'den حدثنا أبو موسى عن الحسن، سمع أبا بكرة lafızlarıyla nakledilen rivayettir.[680] Semâ lafzının geçtiği dördüncü

672 Ebû Bekir Kâfî, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî,* 168.
673 İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî*, 5/8; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb,* 10/419.
674 Alâî, *Câmiʿu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl,* 162-166.
675 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 8/137.
676 Buhârî, "Küsûf", 6 (no: 1048).
677 Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 7/112; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî,* 2/292 (12. hadis).
678 Buhârî, "Sulh", 9 (no: 2704).
679 Buhârî'nin Ali b. Abdullah dediği hocası İbnü'l-Medînî'dir. Bu konuda bk. Kastallânî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî,* 4/427-428.
680 Buhârî, "Fezâ'ilü ashâbi'n-Nebî", 22 (no: 3746).

hadis قال الحسن: ابني هذا سيد konusunda "Fiten"de geçen rivayettir. Süfyân b. Uyeyne Ebû Mûsâ'dan ولقد سمعت أبا بكرة، قال ibareleriyle nakletmiştir.[681]

Dârekutnî'nin tenkidinde konu olarak yer vermediği "Fiten"de geçen Hammâd b. Zeyd'in rivayetinde عن رجل، لم يسمه عن الحسن، قال: خرجت بسلاحي ليالي الفتنة، فاستقبلني أبو بكرة، فقال: أين تريد؟ lafızlarıyla Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre ile likāı olduğu açıkça geçmektedir.[682] Bu konuda Ziyâd'ın Hasan-ı Basri'den naklettiği Nesâî'de حدثنا الحسن أن أبا بكرة حدثه ibareleriyle geçen rivayettir.[683] Tespit edilen semâlarda tahdîs kastı olmayıp bir topluluk önündeki hitabına işaret edebileceği düşünülebilir. Basra halkının söz konusu hadisi yaygın olarak falanca sahâbîden rivayet ettiğine de işaret ediyor olabilir. Fakat ihtilâfın söz konusu olduğu durumlarda İbn Hacer çoğunlukla müspet tarafı tercih etmektedir.[684]

Sahîh-i Buhârî'de, Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre isnadıyla on üç hadis tespit edilmiştir. Hasan-ı Basrî'nin Ahnef b. Kays vasıtasıyla Ebû Bekre'den (r.a.) ise üç rivayeti yer almaktadır.[685] Hasan-ı Basrî'nin her iki şekilde rivayeti de sahihtir. Nitekim Ali b. Medînî'ye göre Hasan-ı Basrî'nin Ahnef b. Kays vasıtasıyla Ebû Bekre'den (r.a.) rivayeti sahihtir.[686] Bu tarikle Tirmizî, İbn Mâce, İmam Mâlik, Dârimî ve İbn Huzeyme hadis tahrîc etmemiştir. Müslim, Nesâî, Ahmed b. Hanbel ve İbn Hibbân ikişer Ebû Dâvûd ise bir hadis rivayet etmiştir. Bu rivayetleri Hasan-ı Basrî'den Yûnus, Eyyûb, Hişâm ve Muallâ b. Ziyâd nakletmiştir.[687] Dört râvinin her birinden nakleden Hammâd b. Zeyd, Müslim'in bir rivayetinde ise Ma'mer'dir. Bu hadislerin tamamı iki müslümanın birbiriyle savaşması konusundadır. Nitekim Buhârî bu tariklerle hadisleri tahrîc etmiş ve isnadların tamamına yer vermiştir.[688] Dârekutnî Hammâd b. Zeyd'in Ahnef vasıtasıyla rivayetini diğerlerine tercih etmiştir.[689] Buhârî'ye dört konuda yönelttiği tenkidlerin sebeplerinden birisi de bu olabilir. Dârekutnî *Sünen*'de Hasan-ı Basrî ↔ Ahnef isnadıyla hadis tahrîc etmemiş, *el-'İlel*'de iki rivayet nakletmiştir.[690] Oysa Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) dört rivayetini *Sünen*'de tahrîc etmiştir.[691]

---

681 Buhârî, "Fiten", 19 (no: 7109).
682 Buhârî, "Fiten", 10 (no: 7083).
683 Nesâî, "İmâmet", 63 (no: 871).
684 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/388.
685 Buhârî, "Îmân", 21 (no: 31); "Diyât", 2 (no: 6875); "Fiten", 10 (no: 7083).
686 Ali b. Medînî, *'İlel*, 57.
687 Müslim, "Fiten", 14-15 (no: 2888); Ebû Dâvûd, "Fiten" 5 (no: 4268); Nesâî, "Tahrîm", 29 (no: 4122 ve 4123); Ahmed b. Hanbel, Müsned, 34/87, 150 (no: 20439, 20519); İbn Hibbân, *Sahîh*, 13/273, 319 (no: 5945, 5981)
688 Buhârî, "Îmân", 21 (no: 31); "Diyât", 2 (no: 6875); "Fiten", 10 (no: 7083).
689 Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, 7/252.
690 Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, 7/162, 252.
691 Dârekutnî, *Sünen*, 2/412, 419;

Netice itibariyle Buhârî, Dârekutnî'nin yönelttiği tenkidlere cevap olacak izahta bulunmakta ayrıca rivayetleri güçlendiren şâhid ve mütâbi' isnadları nakletmektedir. Bu husus, Buhârî'nin rivayet tekniğine önem verdiğini, o dönemdeki tenkidlerden haberdar olduğunu göstermektedir. Hadislerin tashîhinde Buhârî'nin usûlü, bir hadisin bütün tariklerine ve isnadlara bakarak değerlendirmektir. Buhârî'nin, Müslim, Tirmizî gibi münekkit âlimlerin hadisleri değerlendirmesi bu şekildedir.

3.9. Ebû Zür'a'nın Yerine Getirildiğinde Cennete Girmeye Sebep Olacak Amel Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'in Ebû Zür'a vasıtasıyla tahrîc ettikleri hadisi tenkid etmiştir. Hadis, Vüheyb'den mevsûl, Yahyâ el-Kattân'dan ise mürsel rivayet edilmiştir.

وأخرجا جميعًا حديث عفان، عَن وهيب، عَن أبي حيان، عَن أبي زرعة، عَن أبي هريرة أن رجلاً قال للنبي صلى الله عليه وآله وسلم: دلني على عمل إذا عملته دخلت الجنة؟ قال: تعبد الله ولا تشرك به. وقال وقد رواه يحيى القطان فخالف وهيبًا، رواه عَن ابن حيان، عَن أبي زرعة، مُرْسَلاً، عَن النبي صلى الله عليه وله وسلم.[692]

Sahîh-i Buhârî'de "Zekât"ın 1. babının üçüncü hadisi olarak yer alan rivayetin sened ve metni şu şekildedir:

> **حدثني محمد بن عبد الرحيم حدثنا عفان بن مسلم حدثنا وهيب عن يحيى بن سعيد بن حيان عن أبي زرعة عن أبي هريرة رضي الله عنه أن أعرابيا أتى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: دلني على عمل إذا عملته دخلت الجنة. قال: تعبد الله لا تشرك به شيأ وتقيم الصلاة المكتوبة وتؤدي الزكاة المفروضة وتصوم رمضان. قال: والذي نفسي بيده لا أزيد على هذا. فلما ولى قال النبي صلى الله عليه وسلم: من سره أن ينظر إلى رجل من أهل الجنة فلينظر إلى هذا. حدثنا مسدد عن يحيى عن أبي حيان قال أخبرني أبو زرعة عن النبي صلى الله عليه وسلم بهذا.**[693]
>
> *Buhârî –Muhammed b. Abdürrahîm (ö. 255/869)*[694] *– Affân b. Müslim (ö. 220/835)*[695] *– Vüheyb (ö. 165/781)*[696] *- Yahyâ b. Saîd b. Hayyân (ö. 145/762)*[697] *– Ebû Zür'a (ö. 91-*

---

692 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 148 (no: 24).

693 Buhârî, "Zekât", 1 (no: 1397).

694 Muhammed b. Abdürrahîm el-Kureşî. Ondan Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî hadis rivayet etmiştir. Onu Nesâî tevsik etmiş, hakkında Dârekutnî "hâfız sebt", İbn Hacer "sika hâfız", Zehebî "el-hâfız" demiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 26/5-8; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 23/286; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 6/182; Ebü'l-Meâtî, *Mevsûatü akvâli Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî,* 2/597.

695 Ebû Osman Affân b. Müslim es-Saffâr el-Basrî el-Ensârî. İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Ebû Hâtim onun talebelerindendir. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır. Affân b. Müslim, hocalarından dinlediği hadisleri onlara bir kere de kendisi okurdu. Yahyâ b. Maîn ile Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Affân'ın hadisleri değerlendirmesini esas alırlardı. Bir harfinde bile tereddüt ettiği hadisi kimseye nakletmezdi. Yahyâ b. Maîn, ashâbü'l-hadîs dediği beş kişi arasında Affân b. Müslim'in adını da zikreder. Ahmed b. Hanbel, Affân'la yirmi yıl beraber bulunmuş ve onun rivayetlerine mütâbi' aramaya gerek olmadığını söylemiştir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 19/223-234; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/397-401; Ebü'l-Meâtî vd., *Mevsûatü akvâli İmam Ahmed b. Hanbel,* 3/13.

696 Ebû Bekr Vüheyb b. Hâlid b. Aclân el-Basrî. Hadisleri *Kütüb-i Sitte*'de tahrîc edilmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 31/164; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 15/223-225; *Târîhu'l-İslâm,* 4/537; Ebü'l-Meâtî vd., *Mevsûatü akvâli İmam Ahmed b. Hanbel,* 4/103.

697 Ebû Hayyân Yahyâ b. Saîd et-Temîmî. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 31/323-325; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 3/1008; Ebü'l-Meâtî vd., *Mevsûatü akvâli İmam Ahmed b. Hanbel,* 4/114.

100/709-719)[698] *– Ebû Hüreyre'den (r.a.) nakledildiğine göre bir bedevî Nebî sallallāhu ʿaleyhi ve sellem'e geldi ve "Bana, yerine getirdiğimde cennete girebileceğim bir amel göster" dedi. Bunun üzerine Resûlullah sallallāhu ʿaleyhi ve sellem, "Hiçbir şeyi ortak koşmadan Allah'a kulluk edersin, farz olan namazı kılar, farz olan zekâtı verirsin ve ramazan orucunu tutarsın" buyurdu. Bedevî, "Canım kudretinde bulunan Allah'a yemin ederim ki, bundan fazlasını yapmam" dedi. Adam gidince Nebî sallallāhu ʿaleyhi ve sellem, "Cennetlik bir kimse görmek isteyen bu adama baksın!" buyurdu. Bize Müsedded, Yahyâ el-Kattân'dan o da Ebû Hayyân'dan tahdîs etti. Ebû Hayyân, bana Ebû Zür'a bu hadisi Nebî sallallāhu ʿaleyhi ve sellem'den haber verdi, demiştir.*

Hadisi, Müslim hocası Ebû Bekr b. İshâk'dan aynı tarikle ve metinle rivayet etmiştir. Yalnız "bundan fazlasını yapmam" ibaresinden sonra شيئا أبدا ولا أنقص منه ziyadesi yer almaktadır. Hadisi Ahmed b. Hanbel, Ebû Avâne, İbn Mende (ö. 395/1005) ve Beyhakī tahrîc etmiştir.[699] Dârekutnî ve diğer musannifler hadisi Muaz b. Cebel'den (r.a.) tahrîc etmişlerdir. Ebû Hüreyre (r.a.) hadisinin isnad şeması mütâbaatları ile birlikte şu şekildedir:

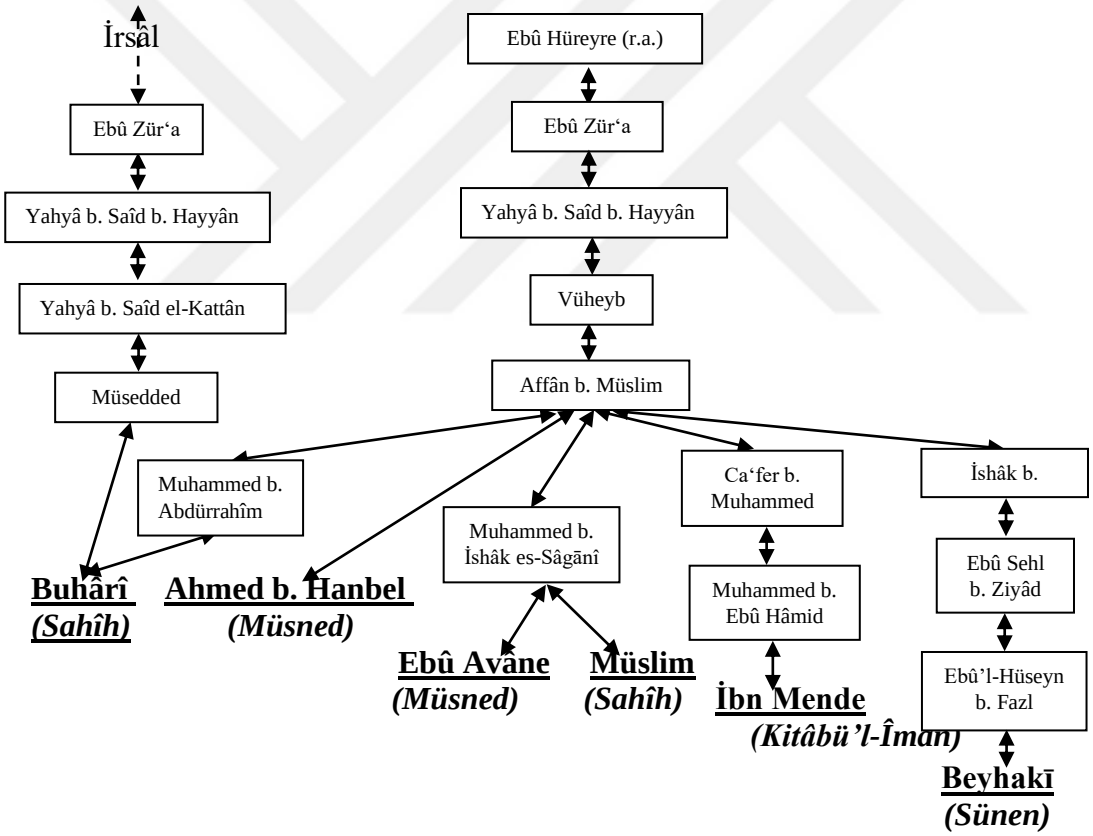

Şema 21: 3.21. Ebû Zür'a'nın müsned ve mürsel rivayeti

[698] Ebû Zür'a Herim b. Amr b. Cerîr b. Abdullah el-Becelî. Tâbiînin sikalarından ve âlimlerindendir. Dedesi Cerîr b. Abdullah el-Becelî (r.a.), Ebû Hüreyre ve sahabeden hadis rivayet etmiştir. Bk. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/243; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 33/323-325; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 9/4; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 2/119.

[699] Müslim, "Îmân", 15 (no: 14); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/205 (no: 8515); Ebû Avâne, *Müsned*, 1/17; İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Îmân*, nşr. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1406/1985), 1/269,387 (no: 128, 222); Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/83 (no: 7029).

Değerlendirme:

Hadiste geçen bedevînin Ebü'l-Mugīre Sa'd b. el-Ahrem olduğu bildirilmiştir. Kabilesinin elçisi olarak gelmiş, soruyu sormuş, İslâm'ın esaslarını ve önemli farzlarını öğrenerek kavmine dönmüştür. Buhârî, müsned rivayette Yahyâ b. Saîd b. Hayyân'ın ismini sonda, mürsel tarikte ise Ebû Hayyân künyesini zikretmiştir. İkinci tarik Ebû Zür'a tâbiînden olup Ebû Hüreyre'yi zikretmediği için mürseldir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân mürsel rivayetiyle Vüheyb'e muhalefet etmiştir. Buhârî, bu illetin kādih olmadığına kanaat getirdiği için tahrîc etmiştir. Hafız Vüheyb'in hadisini ise önce rivayet etmiştir. Buhârî, Affân b. Müslim'den hem hocaları vasıtasıyla hadis almış hem de bizzat kendinden dinlemiştir.[700] Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın mürsel rivayeti, Vüheyb'den nakleden sikaların muttasıl rivayetinin sıhhatine zarar vermez. Yahyâ'nın rivayeti ile Vüheyb'in teferrüd etmediği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca hadis Yahyâ el-Kattân gibi önemli bir isimden de nakledilmektedir. Bu değerlendirmeler, Buhârî'nin mürseli tahrîcinin sebepleri arasında zikredilebilir. Ebû Zür'a'nın Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetini nakleden Vüheyb'e Cerîr ve İsmâil b. Uleyye mütâbaat etmiştir. Buhârî ve Müslim "Îmân" bölümünde onlar vasıtasıyla Cibrîl hadisini tahrîc etmişlerdir. Netice olarak, Ebû Zür'a'nın Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayeti sabit olduğu anlaşılmaktadır.[701]

3.10. Saîd b. Müseyyeb'den Nakledilen İsim Değiştirme Hakkındaki Rivayeti

et-Tetebbu' 55. tenkid, Buhârî'nin Saîd b. Müseyyeb vasıtasıyla tahrîc ettiği hadislere yöneliktir. Dârekutnî önce müsned sonra mürsel rivayetin isnadına işaret etmiş ve mürsele mütâbaatı zikretmiştir:

وأخرج البخاري حديث معمر، عنِ الزُّهْرِيّ، عَن سعيد بن المسيب، عَن أبيه، عَن جده، ما اسمك؟ قال: حزن.[702] وأخرجه أيضًا من حديث بن جريج، عَن عبد الحميد بن جبير، عَن سعيد أن جده حزنًا. وهذا مرسل.[703] وكذلك قال قتادة وعلي بن زيد عَن ابن المسيب.[704]

3.10.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Saîd b. Müseyyeb'in rivayeti *Sahîh-i Buhârî* "Edeb" bölümü 107. babta iki isnadla yer almaktadır:

> **حدثنا إسحاق بن نصر، حدثنا عبد الرزاق، أخبرنا معمر، عن الزهري، عن ابن المسيب، عن أبيه: أن أباه جاء إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: ما اسمك. قال: حزن، قال: أنت سهل. قال: لا أغير اسما سمانيه أبي. قال ابن المسيب: فما زالت الحزونة فينا بعد. حدثنا علي بن عبد الله ومحمود هو ابن غيلان قالا حدثنا عبد الرزاق أخبرنا معمر عن الزهري عن ابن المسيب عن أبيه عن جده بهذا. [705]**

---

[700] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/296 (19. hadis); a.mlf., *Fethu'l-bârî*, 5/12-14; Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 8/347-349; Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 148 (no: 24).

[701] Buhârî, "İmân", 36 (no: 50), "Tefsîr", 269 (no: 4777); Müslim, "Îmân", 15,16.

[702] Bu isnadla rivayet: Buhârî, "Edeb", 107 (no: 6190).

[703] Mürsel rivayet: Buhârî, "Edeb", 108 (no: 6193).

[704] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 184 (no: 55).

Buhârî – İshâk b. Nasr (ö. 242/856)[706] – Abdürrezzâk (ö. 211/826-827)[707] – Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770)[708] – Zührî (ö. 124/742)[709] – İbnü'l-Müseyyeb (ö. 94/713) – babasından (r.a.): babası Hazn (r.a.) Nebî sallallāhu aleyhi ve sellem'e geldiğine, Resûlullah ona: "Adın nedir?" diye sordu. O da: Hazn'dır deyince, Resûlullah (s.a.v.): "Sen Sehl'sin" buyurdu. O ise: Babamın bana verdiği ismi değiştirmem, dedi. İbn Müseyyeb: Ondan sonra bizde hazn (katılık ve sertlik) süregelmiştir, dedi.

Bana Ali b. Abdullah ve Mahmûd tahdîs edip şöyle dediler: Bize Abdürrezzâk tahdîs etti. Bize Ma'mer ↔ ez-Zührî ↔ Saîd b. Müseyyeb ↔ babası el-Müseyyeb ↔ dedesi Hazn (ö. 12/633) (isnadıyla bu hadisi) haber verdi.

Buhârî'nin zikredilen iki tarikle üç hocasından rivayeti müsneddir. İkinci tariki metniyle *et-Târîhu'l-kebîr*'de tahrîc etmiştir.[710] Üçüncü tarik ise "Edeb" bölümü 108. babta "İsmi daha güzel isimle değiştirme" başlığı altında üçüncü hadis olarak İbrâhim b. Mûsâ'dan nakledilen mürsel rivayettir:

حدثنا إبراهيم بن موسى، حدثنا هشام، أن ابن جريج، أخبرهم قال: أخبرني عبد الحميد بن جبير بن شيبة، قال: جلست إلى سعيد بن المسيب، فحدثني: أن جده حزنا قدم على النبي صلى الله عليه وسلم فقال: ما اسمك؟ قال: اسمي حزن، قال: بل أنت سهل. قال: ما أنا بمغير اسما سمانيه أبي. قال ابن المسيب: فما زالت فينا الحزونة بعد.[711]

Buhârî – İbrâhim b. Mûsâ – Hişâm – İbn Cüreyc – Abdülhamîd b. Cübeyr b. Şeybe'den[712]: Ben Saîd b. Müseyyeb'in yanında oturdum. O bana şunu tahdîs etti: Dedesi Hazn, Nebî sallallāhu aleyhi ve sellem'e gelince ona: "Adın nedir?" diye sormuş. Dedesi: İsmim Hazn'dir deyince, Resûlullah (s.a.v.): "Hayır (sen Hazn değil), Sehl'sin (bu isimle anıl)" buyurdu. O ise: Ben, babamın bana verdiği ismi (başka bir isimle) değiştirmem, demiştir.

İbnü'l-Müseyyeb: Artık ondan sonra bizde hep sertlik devam edip durdu, demiştir.

---

705 Buhârî, "Edeb", 107 (no: 6190).

706 Ebû İbrâhim İshâk b. İbrâhim el-Buhârî. Buhârî kendisinden İshâk b. İbrâhim b. Nasr şeklinde rivayette bulunduğu gibi yukarıda geçtiği şekilde dedesine nisbet ederek de zikretmiştir. Yahyâ b. Âdem ve Abdürrezzâk b. Hemmâm'dan hadis rivayet etmiştir. Bk. Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî el-Kelâbâzî, *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî: el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehümü'l-Buhârî fî Câmi'ih*, nşr. Abdullah el-Leysî (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1407/1987), 72-73; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/388-389.

707 Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî el-Himyerî, meşhur muhaddistir. Ahmed b. Hanbel, iki yüz yılından sonra ondan hadis dinleyenlerin bu rivayetlerinin kabul edilmeyeceğini zira ama olup telkine maruz kaldığını söyler. Nesâî bu dönemdeki rivayetleri için "fîhi nazar" değerlendirmesinde bulunur. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/130; Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, Ebû Zür'a Abdurrahman b. Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkī, *et-Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşk*, nşr. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye 1417/1996)215; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 8/266-270, Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî, *Kitâbü'l-Muhtelitîn*, nşr. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib – Ali Abdülbâsıt Mezîd (Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1417/1996), 74-75; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 18/99-117; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/374-377; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl,* 2/609-614.

708 Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî, Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2/56; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/514-515; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 3/815.

709 Ebû Bekr Muhammed b. Müslim İbn Şihâb ez-Zührî.

710 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/111.

711 Buhârî, "Edeb", 108 (no: 6193).

712 Abdülhamîd b. Cübeyr b. Şeybe İbn Osman el-Hacbî. Saîd b. Müseyyeb, halası Safiyye b. Şeybe ve Muhammed b. Abbâd'dan hadis dinlemiştir. Kendisinden İbn Cüreyc, Kurre b. Hâlid ve Süfyân b. Uyeyne rivayette bulunmuştur. İbn Sa'd ve Yahyâ b. Maîn "sika", Zehebî "sika sebt" ifadeleriyle tevsik eder. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/46; İbn Hibbân, *es-Sikāt*, 7/118; Kelâbâzî, *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî*, 2/482; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/415; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 3/452.

Hadisin, müsned ve mürsel tariklerinin isnad şeması şu şekildedir:

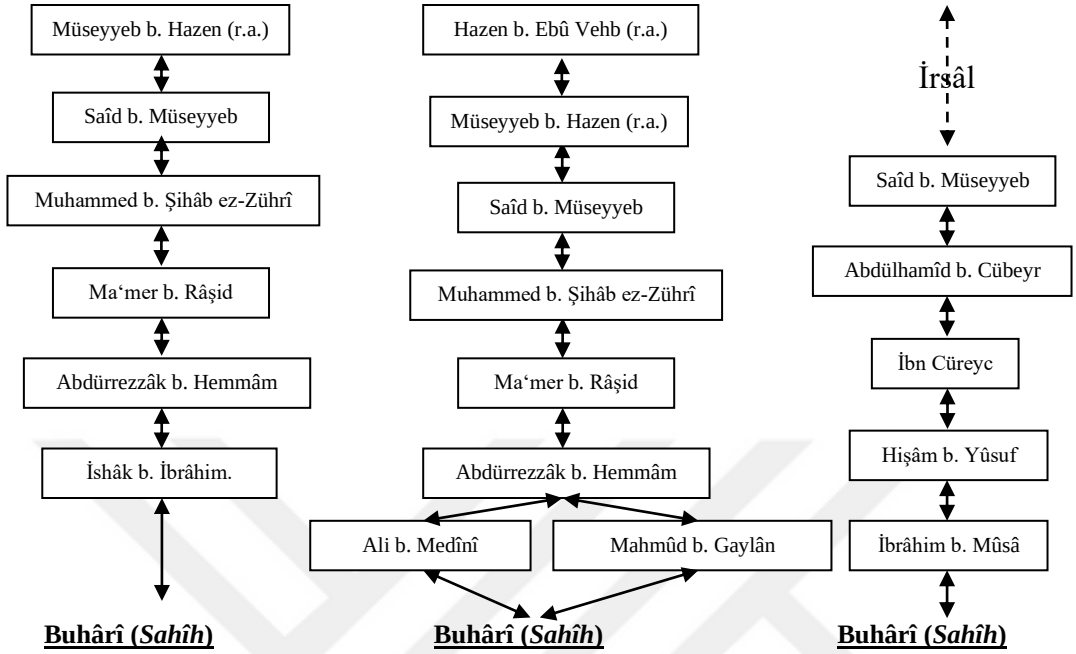

Şema 22: 3.22. Saîd b. Müseyyeb'in isim değiştirme rivayeti

Buhârî, ilk ikisinde isim değişikliği üçüncü de ise isim değiştirme ve isimlerin etkisi konusundaki rivayetleri tahrîc etmiştir. Ayrıca ilk iki tarikte geçen İbn Müseyyeb, hadisin diğer tarikinde Saîd b. Müseyyeb olarak sarahaten zikredilmiştir. Diğer taraftan *el-Edebü'l-müfred'*de İbnü'l-Medînî'nin müsned, Abdülhamîd'in mürsel rivayetini nakletmiştir.[713]

3.10.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

İsim değiştirme hakkındaki Saîd b. Müseyyeb vasıtasıyla nakledilen hadisi musanniflerden müsned tahrîc edenler yanında mürseli rivayet edenlerde bulunmaktadır. Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel, Taberânî, İbn Hibbân hadisi Abdürrezzâk ↔ Ma'mer ↔ Zührî ↔ Saîd b. Müseyyeb ↔ babası tarikiyle müsned tahrîc etmiştir. Ma'mer b. Râşid eserinde aynı tarikle rivayet etmiştir.[714] Hadisi rivayette Katâde Zührî'ye mütâbaat etmiştir. Taberânî hadisi

[713] Buhârî, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, nşr. Muhammed İlyas el-Bârabenkevî (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1428/2007), 660-661 (no: 841).

[714] Ebû Dâvûd, "Edeb", 70 (no: 4956); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 39/77 (no: 23673); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 20/348 (no: 819); İbn Hibbân, *Sahîh*, 13/137 (no: 5822); Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî, *el-Câmi'* (Abdürrezzâk'ın el-Musannef'inin sonunda), nşr. Habîbürrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 11/41 (no: 19851).

Hemmâm ↔ Katâde ↔ Saîd tarikiyle hem mürsel hem de müsned tahrîc etmiştir.[715] Diğer taraftan Abdürrezzâk'ın Saîd b. Müseyyeb ↔ babası Müseyyeb ↔ dedesi Hazn'dan rivayeti nakledilmiştir.[716] Saîd b. Müseyyeb'in mürsel rivayetini Buhârî Abdülhamîd b. Cübeyr, İbn Kāni' İshâk b. Abdullah,[717] İbn Sa'd ise Ali b. Zeyd ve Muhammed b. Saîd[718] vasıtasıyla tahrîc etmiştir. Hadisin tespit edilen beş mürsel tarikinin şeması şu şekildedir:

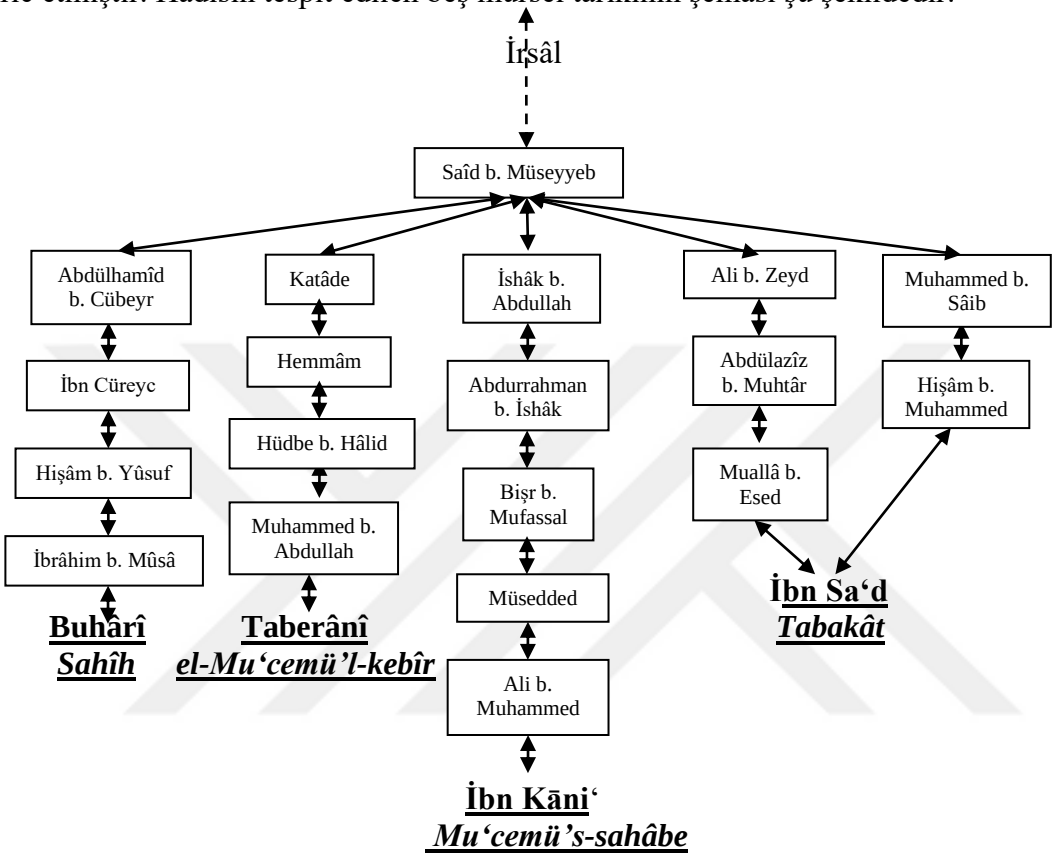

Şema 23: 3.23. Saîd b. Müseyyeb'in isim değiştirme rivayeti (mürsel tarikleri)

Şemada görüldüğü üzere mürsel rivayetleri Saîd b. Müseyyeb'ten beş râvi nakletmiştir. Tariklerde ortak râvi bulunmamaktadır. Hadis, Saîd b. Müseyyeb'in babasından sekiz tarikle, babası vasıtasıyla dedesinden altı tarikle müsned tahrîc edilmiştir. Hadisin müsned tariklerinin şeması şu şekildedir:

715 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 20/348 (no: 818), 4/46 (no: 3600).

716 İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ*, 5/119; İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk eş-Şeybânî, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, nşr. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbira (Riyad: Dârü'r-râye, 1411/1991), 2/40 (no: 719); Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/307 (no: 19098); Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshak el-İsbahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, nşr. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî, (Riyad: Dârü'l-vatan, 1419/1998) 2/870 (no: 2261).

717 İbn Kāni', Ebü'l-Hüseyn Abdülbâkī b. Kāni' b. Merzûk el-Ümevî el-Bağdâdî, *Muʿcemü's-sahâbe*, nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Sâlim el-Musarrâtî (el-Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-gurabâi'l-eseriyye, 1418/1997), 1/197.

718 İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî el-Bağdâdî, *el-Cüz'ü'l-mütemmim li Tabakātü İbn Sa'd (et-Tabakatü'r-râbiatü mine's-sahâbeti mimmen esleme 'inde fethi Mekkete ve mâ ba'de zâlike)*, nşr. Abdülazîz Abdullah es-Selûmî (Tâif: Mektebetü sıddîk, 1416/1995), 365-366.

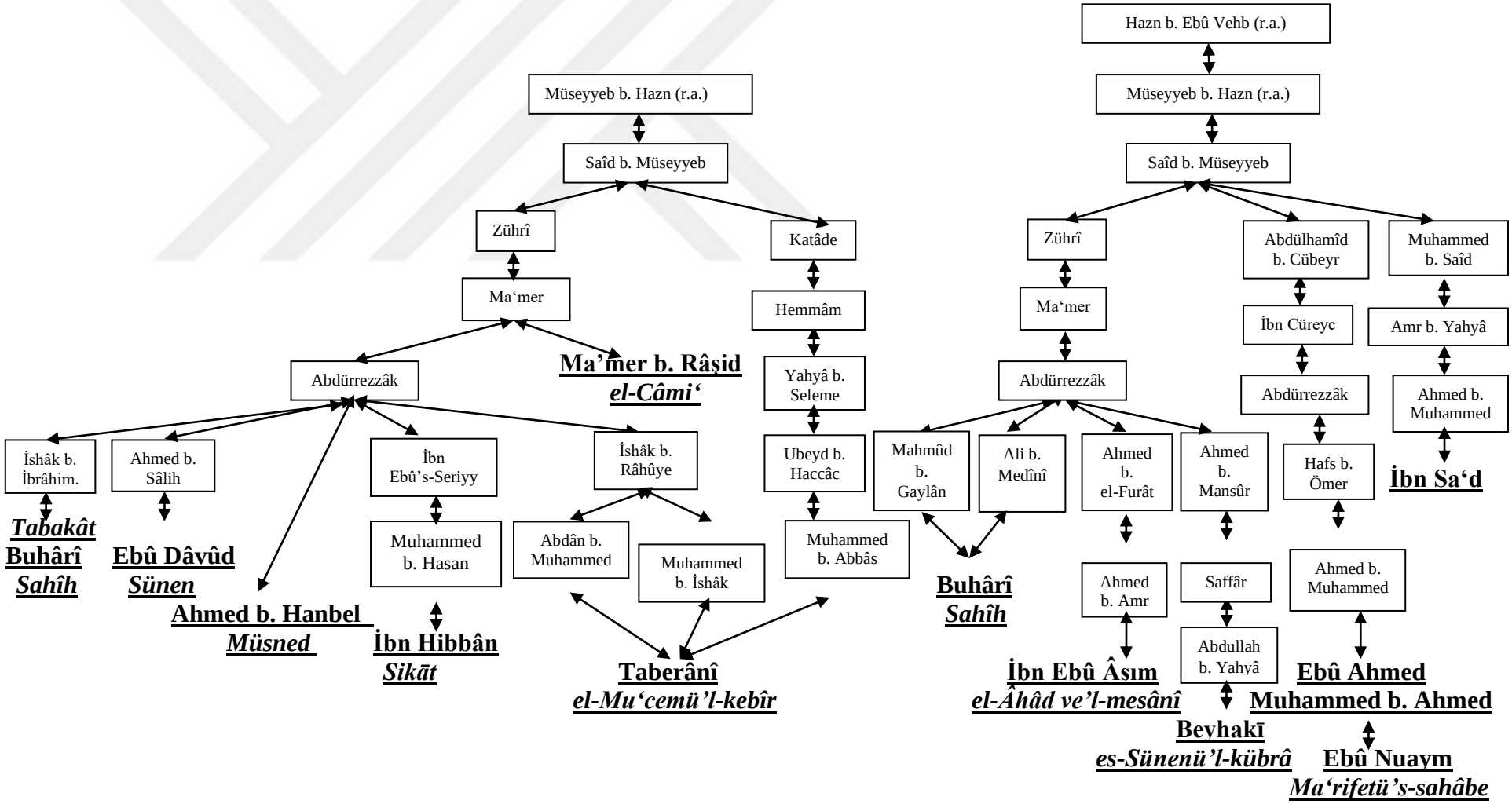

Şema 24: 3.24. Saîd b. Müseyyeb’in isim değiştirme rivayeti (mütâbaat)

Değerlendirme:

Saîd b. Müseyyeb, tâbiînin büyüklerinden ve Medineli yedi fakihten birisidir. Kırk kadar sahâbîden hadis rivayet eden Saîd, 94'de Medine'de vefat etmiştir. Dedesi Hazn b. Ebû Vehb (r.a.) ise muhacirlerdendir. Babası Bey'atürrıdvân'da bulunmuştur.[719] Müseyyeb'in (r.a.), babası Hazn'dan rivayet ettiği iki hadisin birisi isim değiştirme hakkındadır. Diğeri ise câhiliye günlerinden bahseden mevkûf rivayettir.

Yukarıda tahrîci yapılan hadislerin geneli benzer lafızlarla nakledilmiştir. Mânaya tesir eden farklılık Ebû Dâvûd'da geçen Hazn'ın (r.a.) لا، السهل يوطأ ويمتهن (Hayır (bu isim olmaz), Sehl ayaklar altında çiğnenir horlanır)", cevabıdır. Saîd b. Müseyyeb soylarında bir sertlik olduğunu ifade etmektedir. İbn Hacer, ancak Saîd bu huy sebebiyle Allah için hiddetlenen özelliğe sahipti, izahını yapar.[720]

Hadislerin müsned tarikleri sayıca mürsellerden daha fazladır. Diğer taraftan mürsel Katâde rivayetini Taberânî, Buhârî'nin Abdülhamîd b. Cübeyr vasıtasıyla naklettiği mürsel rivayeti Ebû Nuaym müsned olarak tahrîc etmiştir. Bununla birlikte müsnedler Saîd'in babasından ve babası vasıtasıyla dedesinden iki farklı kanaldan gelmektedir. İsnadların medârı ise Abdürrezzâk'tır. Zira tariklerden sadece ikisinde geçmemektedir.

Müseyyeb'den (r.a.) sadece oğlu Saîd hadis nakletmiştir. Kirmânî'ye göre bu mümkün değildir. Zira Buhârî'nin şartlarından birisi de tek râvisi olan kişilerden hadis rivayet etmemektir. Buhârî hakkında söylenen bu şartı İbn Hacer kabul etmez. Zira Hâkim'den başka bunu iddia eden olmamıştır. Muhaddisler Buhârî için böyle bir şarttan bahsetmemiştir. Çünkü kendisinden sarahaten açıklama nakledilmemiştir. Aksine tek râvili kişilerden hadis tahrîc ettiği görülmektedir ki incelenen rivayet de bunlardan birisidir. Şayet Buhârî'nin böyle bir kuralından bahsedilse bile bu sahâbe dışında geçerlidir. Çünkü birisinin iki râvisini aramak kişinin tespiti içindir. Oysa sahâbî olduğunun tespitiyle bu gerçekleşmiştir.[721]

Şâfiî, başka bir tarikle müsned rivayeti bulunan Saîd b. Müseyyeb'in mürsellerini hüccet kabul etmiştir. Hatta mutlak olarak hüccet kabul etmektedir.[722] Bunun yanında Ahmed b. Hanbel, Saîd'in mürsellerinin mürseller içerisinde en sahihi olduğu görüşündedir.[723] Nitekim Hâkim de sahih kabul edilmesinin delillerini sayar. Neticesinde mütekaddimûn âlimlerin onun

---

719 Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 22/324; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 9/111.
720 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/335 (95. hadis); Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 9/111.
721 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 18/613-614.
722 Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyn b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *el-Hulâsa fî usûli'l-hadîs*, nşr. Ebû Âsım eş-Şevâmî el-Eserî (Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1430/2009), 72-73.
723 İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, 1/ 545.

mürsellerini araştırdığını mevsûl isnadlarını tespit ettiğini zikreder.[724] Ayrıca Saîd b. Müseyyeb tâbiûn tabakasında ricâl değerlendirmelerinde bulunan kişiler arasındadır. Sehâvî, cerh ve ta'dîl değerlendirmesinde bulunan tâbiûn âlimleri arasında Saîd b. Müseyyeb'i zikretmektedir.[725]

Buhârî'nin mevsûl rivayet eden hıfz ve güvenilirlik yönünden üstün olduğunda bir hadiste vasl ve irsâl tearuz ettiğinde mürselin mevsûl rivayetin sıhhatine etki etmediği kanaatinde olduğunu göstermektedir. İncelenen tariklerde görüldüğü gibi Zührî sikalık yönünden diğer râvilerden daha üstündür.[726] Kastallânî İbn Hacer'le aynı görüştedir. Ayrıca o, Şâfiî'nin bu tür ihtilâfta mürsel rivayet bir başka tarikten mevsûl tahrîc edildiyse mürselin sıhhati ortaya çıkmış demektir, görüşünü nakleder.[727] Zührî'nin güvenilirlik yönünden üstünlüğü ve müsned tariklerin mürsellerden fazlalığı tercih sebebi olabilir.

Dârekutnî, Buhârî'nin önce müsned ardından mürsel rivayetini zikretmiş ve Abdülhamîd'e Ali b. Zeyd ve Katâde'nin mütâbaatından bahsetmiştir. Oysa müsned rivayetin Hazn ve Müseyyeb'den (r. anhümâ) iki farklı tariki vardır. Müsned rivayetlerde Zührî'ye Katâde, Abdülhamîd b. Cübeyr ve Muhammed b. Saîd mütâbaat etmiştir. Diğer taraftan mürsel Abdülhamîd rivayetine Dârekutnî'nin bahsettiği Ali b. Zeyd ve Katâde'den başka iki mütâbi' rivayet vardır. İbn Sa'd Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî'den, İbn Kāni' ise İshâk b. Abdullah el-Âmirî'den mürsel rivayet etmiştir. Muhammed b. Sâib'in kizble ithamı sebebiyle rivayetini dikkate almamış olabilir.[728] Dârekutnî'nin önce müsned sonra mürsel rivayete işaret etmesi, Buhârî'ye mürsel rivayeti sebebiyle eleştiri yöneltmesiyle açıklanabilir. Halbuki Buhârî'nin hadisin iki müsned tarikinden sonra farklı bir başlık altında mürseli tahrîc etmesinden hem mürsel rivayetten haberdar olduğu hem de başka fıkhî hüküm çıkardığı anlaşılmaktadır.

3.11. Mus'ab b. Sa'd'ın Babasının Fazileti Hakkındaki Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî'nin tahrîc ettiği Mus'ab rivayetini irsâlle tenkid etmektedir:

---

724 Hâkim, *Ma'rife*, 175-177.

725 Sehâvî, *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*, 96.

726 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 18/617.

727 Kastallânî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Bulak: Matbaatü'l-kübra'l-âmiriyye, 1323), 9/112.

728 Ebü'n-Nadr Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî, müfessirdir. Tefsiri vardır. Ebû Hâtim hadisinin terkinde ittifak olduğunu, İbn Adî zayıf râviler arasında sayıldığını söylemiş, Zehebî ise "metrûku'l-hadîs" lafzıyla cerh etmiştir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 11/309; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 3/960.

وأخرج البخاري، عَن سليمان بن حرب، عَن محمد بن طلحة، عَن أبيه، عَن مصعب رأى سعد أن له فضلا فقال النبي صلى الله عليه وآله وسلم. وهذا مرسل.[729]

İsnadı ve metnin bir kısmı zikredilen rivayet *Sahîh-i Buhârî* "Cihâd" 76. babın ilk hadisidir. Babta yer alan iki hadisten diğeri ise Ebû Saîd el-Hudrî'den (r.a.) rivayet edilen savaşta zaferin kazanılmasına iyi insanların vesile olması hakkındadır. Dârekutnî'nin bahsettiği Sa'd'ın (r.a.) rivayeti aşağıdaki şekildedir:

> حدثنا سليمان بن حرب، حدثنا محمد بن طلحة عن طلحة عن مصعب بن سعد، قال: رأى سعد رضي الله عنه، أن له فضلا على من دونه، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: هل تنصرون وترزقون إلا بضعفائكم.[730]
>
> *Buhârî - Süleyman b. Harb (ö. 224/838)[731] – Muhammed b. Talha (ö. 167/783)[732] – Talha b. Musarrif (ö. 112/731)[733] – Mus'ab b. Sa'd (ö. 103/721)[734], Mus'ab şöyle demiştir: Babam Sa'd b. Ebî Vakkās (yiğitlik ve zenginlik yönünden) diğer sahâbîlere göre kendisinde bir üstünlük olduğunu düşünürdü. Bunun üzerine Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem: "Siz ancak zayıflarınız (ın duası) sebebiyle yardım ediliyor (zafer kazanıyor) ve rızıklandırılıyorsunuz" buyurdu.*

Bu hadisi rivayet eden Mus'ab, olayın yaşandığı Resûlullah'ın (s.a.v.) zamanından sonra dünyaya geldiği için zahiren mürseldir. Oysa Mus'ab'ın babasından rivayet ettiği tariklerde bulunmaktadır. Nitekim İsmâîlî, Muâz b. Hânî tarikiyle ابن سعد عن أبيه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم lafızlarıyla merfû rivayet etmiştir.[735] Ayrıca zikredilen hadisi Mus'ab vasıtasıyla Buhârî, Nesâî, Muâfâ b. İmrân (ö. 185/801), Bezzâr, Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946), Taberânî, İbn Mende, Temmâm b. Muhammed er-Râzî (ö. 414/1023), Beyhakī tahrîc etmiştir.[736], Nesâî *es-Sünenü'l-kübrâ*'da oruçları, namazları ve dualarıyla" ziyadesiyle rivayet

---

729 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 194 (no: 64)

730 Buhârî, "Cihâd", 76 (no: 2896).

731 Süleymân b. Harb b. Becîl el-Ezdî el-Vâşihî, Mekke kadısıdır. Zehebî, onun hakkında sika hafız imam demektedir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 19/311-315; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/582.

732 Muhammed b. Talha b. Musarrif el-Yâmî, Kûfeli muhaddistir. Hakkında Ebû Zür'a "sadûk", İbn Maîn "zaîf", Nesâî "leyse bi'l-kavi" ve Zehebî "sika" değerlendirmesinde bulunmuştur. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 13/384; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/582.

733 Talha b. Musarrif el-Yâmî sikadır. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 9/219-220; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 3/251; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl,* 7/82.

734 Mus'ab b. Sa'd b. Ebû Vakkās Ebû Zürâre el-Mizzî, sikadır. Çok sayıda hadis rivayet etmiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/350; İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Maʿrifetü's-sikāt*, nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (el-Medînetü'l-münevvere: Mektebetü'd-dâr, 1405/1985), 2/280; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 3/167.

735 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/168-169.

736 Nesâî, "Cihâd", 43 (no: 3178); Muâfâ b. İmrân, Ebû Mes'ûd el-Muâfâ b. İmrân b. Muhammed el-Ezdî el-Fehmî el-Mevsılî, *ez-Zühd li'l-Muâfâ b. İmrân el-Mevsılî*, nşr. Âmir Hasan Sabrî (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1420/1999), 254 (no: 122); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr,* 3/359 (no: 1159); Şâşî, Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb b. Süreyc eş-Şâşî el-Binkesî, *el-Müsned*, nşr. Mahfûzürrahman Zeynullah (el-Medînetü'l-münevvere: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1410/1990), 1/132 (no: 70); Taberânî, *el-Muʿcemü'l-evsat,* 4/263 (no: 4148); İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî, *et-Tevhîd ve maʿrifeti esmâʾillâhi ʿazze ve celle ve sıfâtihî ʿale'l-ittifâk ve't-teferrüd*, nşr. Ali b. Muhammed Nâsır el-Fukayhî (el-Medinetü'l-münevvere: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1423/2002), 2/194 (no: 344); Temmâm er-Râzî, Ebü'l-Kāsım Temmâm b. Muhammed b. Abdillâh el-Becelî er-Râzî ed-Dımaşkī, *el-Fevâ'id*, nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1412/1991), 1/280 (no: 698-700); Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 3/345 (no: 6182), 6/331 (no: 12683).

etmiştir.[737] Ebû Nuaym, Hasan b. Umâre ve Muhammed b. Talha vasıtasıyla iki mürsel, Muhammed b. Talha ve Amr vasıtasıyla iki merfû hadis tahrîc etmiştir.[738] Buhârî, Şâşî ve Muâfâ hadisi Mus'ab'tan rivayet etmiştir. Diğer eserlerde ise **مصعب بن سعد عن سعد** ve **مصعب بن سعد عن أبيه** ibareleriyle Mus'ab'ın babasından rivayet ettiği geçmektedir.

Hadisin Mekhûl b. Ebû Müslim[739], Kāsım b. Abdurrahman[740] ve Âmir b. Sa'd b. Ebû Vakkās'ın[741] Sa'd b. Ebû Vakkās'tan (r.a.) rivayet ettiği mütâbaatları da bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in Mekhûl b. Ebû Müslim isnadında yer alan **عن سعد قال قلت يا رسول الله** lafızları Buhârî'nin rivayetinin merfû olduğunun delillerinden birisidir.

Mus'ab b. Sa'd'tan tahrîci yapılan hadisin isnad şeması şu şekildedir:

[737] Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/305 (no: 4372).

[738] Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsbahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakātü'l-asfiyâ'* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1409/1988), 5/26, 5/100, 8/289-290.

[739] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/303 (no: 9691); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/86 (no: 1493); Muâfâ b. İmrân, *Zühd*, 255 (no: 123).

[740] Beyhakī, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakī, *Şuʿabü'l-îmân*, nşr. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003), 13/99 (no: 100013).

[741] Taberânî, *el-Muʿcemi's-sagīr,* 1/92 (no: 123); a.mlf, *el-Muʿcemü'l-evsat*, 2/367 (no: 2249).

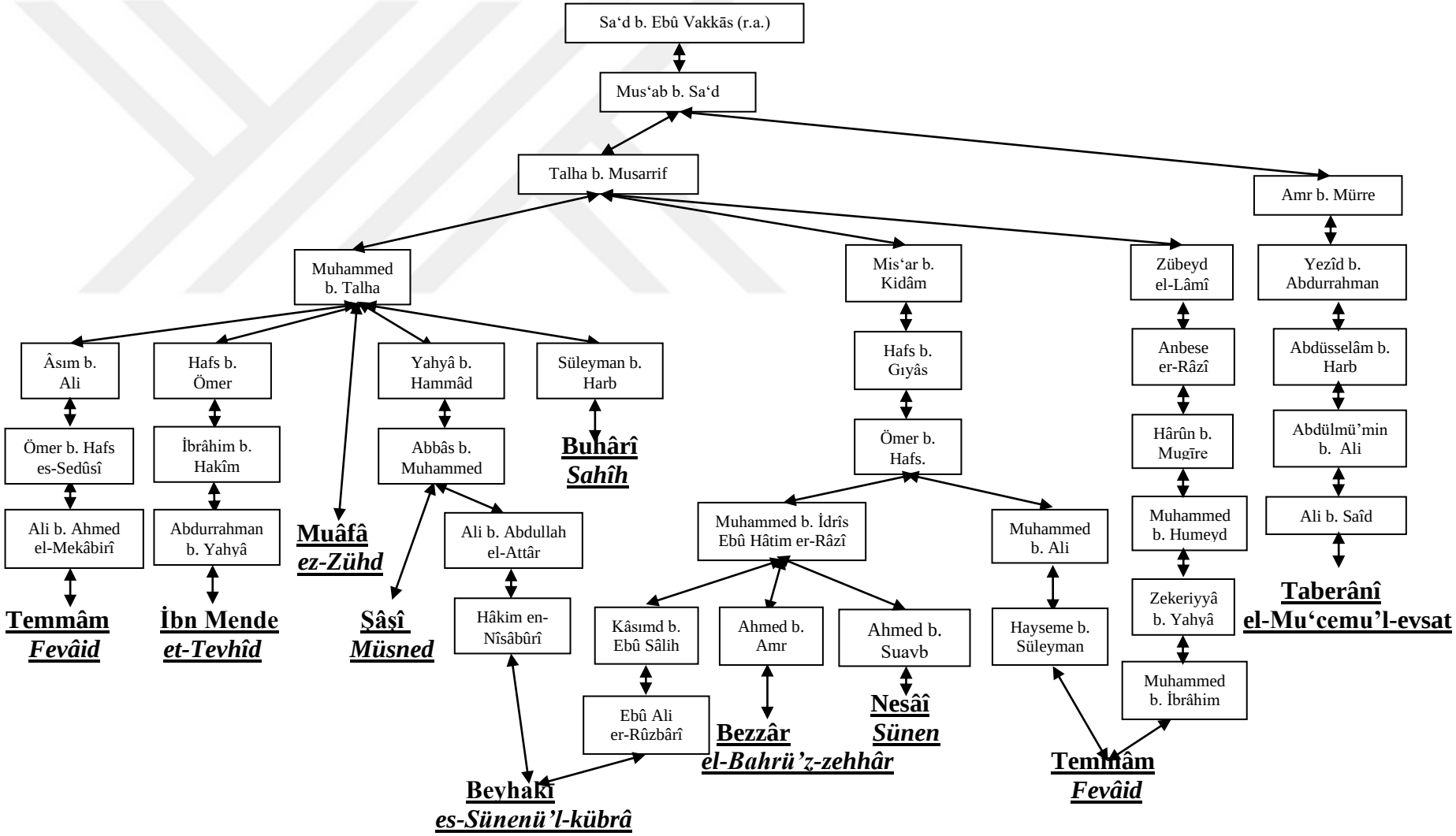

Şema 25: 3.25. Mus‘ab b. Sa‘d’ın babasının fazileti rivayeti (mütâbaat)

Değerlendirme: Dârekutnî, *et-Tetebbu*'da Sa'd b. Ebû Vakkās'ın (r.a.) fazileti rivayetini değerlendirmiştir. Hadisin isnadlarını *el-'İlel*'de zikretmiştir. Mus'ab b. Sa'd hadisi mürsel rivayet etmiştir. Oysa Zübeyd, Mis'ar ve Leys mevsûl nakletmiştir. Mevsûl rivayet daha sahihtir. Muhammed b. Talha b. Musarrıf babasından hadis dinlememiştir.[742] İclî, onun hakkında "sika" olduğunu ve babasından küçüklüğünde hadis dinlediğini söylemiştir.[743] Ebû Dâvûd'a onun durumu sorulunca "yuhtiü" cevabını verir.[744] İbn Hacer, Muhammed b. Talha'dan Buhârî'nin üç hadis tahrîc ettiğini zikreder. İkisinin mütâbi' rivayetleri vardır. Üçüncü hadis ise amellerin faziletleri hakkındadır.

Dârekutnî, hadisin mürsel olduğunu söylemiştir. Mürsel görünmesine rağmen araştırıldığında mevsûl olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Mus'ab'ın babasından hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Buhârî bu gibi rivayetlerde râvinin zikredilen kişiden hadis rivayetinin bilinmesini vasl için yeterli görerek tahrîcte bulunmaktadır.[745] Hadisin isnadları incelendiğinde Mus'ab'tan nakledilen on altı tarikin beş tanesi mürsel diğerleri ise mevsûldür. Gerek mevsûl tariklerin sayıca çokluğu gerekse râvinin babasından semâının tespiti ayrıca babasından rivayette mütâbaatlarının bulunması Buhârî'nin mürseli tahrîcini izah etmektedir. Nitekim râvi, kendisinden rivayette bulunduğu kişiden hadis nakletmekle meşhur ise bu takdirde Buhârî isnadın mevsûl olduğu kanaatine sahip olarak hadisi tahrîc etmektedir.[746]

3.12. Urve b. Zübeyr'in Hz. Aişe'nin (r. anhâ) Evliliği Hakkındaki Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî'nin Abdullah b. Yûsuf'tan tahrîc ettiği Hz. Âişe'ye (ö. 58/678) evlilik teklifi rivayetini mürsel değerlendirmiş, isnadın tamamı ile metnin başını zikretmiştir:

وأخرج أيضاً عن ابن يوسف عن الليث عن يزيد عن عراك عن عروة أن النبي صلى الله عليه وسلم خطب عائشة إلى أبي بكر وهذا مرسل.[747]

Bu hadis *Sahîh-i Buhârî*'de "Nikâh" 11. bâbta geçmektedir. "Küçüklerin yaşça büyüklerle evlendirilmeleri" başlığı altında yer alan hadisin senedi ve metni şu şekildedir:

حدثنا عبد الله بن يوسف، حدثنا الليث، عن يزيد، عن عراك، عن عروة، أن النبي صلى الله عليه وسلم خطب عائشة إلى أبي بكر، فقال له أبو بكر: إنما أنا أخوك، فقال: أنت أخي في دين الله وكتابه، وهي لي حلال.[748]

Buhârî – Abdullah b. Yûsuf (ö. 218/833)[749] – el-Leys (ö. 175/791)[750] – Yezîd b. Ebû Habîb (ö. 128/745)[751] – Irâk b. Mâlik (ö. 101/719)[752] – Urve (ö. 94/713): Nebî sallallāhu aleyhi

742 Dârekutnî, *el-'İlel*, 4/314 (no: 589).
743 İclî, *Maʿrifetü's-sikāt*, 2/241.
744 Ebû Dâvûd, *Suʾâlâtü Ebû ʿUbeyd el-Âcurrî*, 155.
745 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/306 (40. Hadis)
746 Cezâirî, *Tevcîhu'n-nazar*, 1/243.
747 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, 344 (no: 186).
748 Buhârî, "Nikâh", 11 (no: 5081).

ve sellem Ebû Bekir'den Âişe'yi nikahlamak için istedi. Ebû Bekir ona: Fakat ben senin kardeşinim, diye cevap verince Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Sen Allah'ın dinine ve kitabına göre benim kardeşimsin. (Bu sebeple) o bana helaldir."

Senette yer alan râviler sikadır ve birbirinden semâı tespit edilmiştir. Hadisin râvisi Urve b. Zübeyr b. Avvâm, 23 yılında dünyaya gelmiştir. Annesi Esmâ bint Ebû Bekir'dir. Medineli fakih ve muhaddistir. Olayın gerçekleştiği zamanda yaşamadığı ve şahit olmadığı için bizzat rivayet etmesi mümkün değildir. Bu sebeple rivayet mürseldir. Hadisin metninde iki husus dikkati çekmektedir. Bunlar, Resûlullah'ın (s.a.v.) evlilik talebi ve Hz. Ebû Bekir'in kardeş olduklarını ifade etmesidir. Buhârî, bab başlığına verdiği isimle ilkine dikkat çekmektedir. Şârihler de bab başlığı çerçevesinde hadisi açıklayarak küçüğün büyükle evlenmesini fıkhî yönüyle değerlendirmişlerdir. Ayrıca Buhârî, Hz. Âişe'nin evliliği hakkında Urve'den yukarıdaki hadisle birlikte ikisi mürsel dört hadis tahrîc etmiştir. Üç tarikte Ebû Bekir'in (r.a.) sözü geçmemekte, sadece yukarıda zikredilen rivayette yer almaktadır.[753] İncelenen isnadın Beyhakī ve Yezîd b. Ebû Habîb'in tahrîciyle iki mütâbi' rivayeti bulunmaktadır. Her ikisi de mürseldir.[754] Hadisin isnad şeması mütâbaatları ile birlikte şu şekildedir:

---

749 Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf el-Kelâî. Hocaları arasında Mâlik, el-Leys ve birçok muhaddis vardır. Kendisinden Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, Yahyâ b. Maîn, Zühlî, Ebû Hâtim ve çok sayıda kişi hadis rivayet etmiştir. Onu Ebû Hâkim "sika", Buhârî "min esbeti'ş-Şâmiyyîn", Yahyâ b. Maîn "Esbetü'n-nâs fi'l-Muvatta", İbn Adî "sadûk hayr fâzıl" lafızlarıyla ta'dîl etmiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/233; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19/341; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/362. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/333-336.

750 Ebü'l-Hâris Leys b. Sa'd b. Abdurrahman el-Fehmî. *Kütüb-i Sitte* müellifleri kendisinden rivayette bulunmuştur. Atâ b. Ebû Rebâh, İbn Şihâb ez-Zührî, Yezîd b. Ebû Habîb, Hişâm b. Urve, Katâde ve çok sayıda kişiden hadis dinlemiştir. Kendisinden Hüşeym, İbn Aclân, Şebâbe, Âdem b. Ebû İyâs, Yahyâ b. Bükeyr ve Abdullah b. Yûsuf rivayette bulunmuştur. Onun hakkında Ahmed b. Hanbel "sika, sebt, sebt fî hadîsihî cidden", İclî ve Nesâî "sika", Ali b. Medînî "sebt" demektedir. Yahyâ b. Maîn ise hocaları ve semâ konusunda tesâhülünden bahsetmiştir. Bk. İclî, *Maʿrifetü's-sikāt,* 2/230; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 15/137-163; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 4/710-719; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl,* 3/423.

751 Ebû Recâ Yezîd b. Ebû Habîb Süveyd el-Ezdî. *Kütüb-i Sitte* müellifleri kendisinden tahrîcte bulunmuştur. İkrime, Atâ, Irâk b. Mâlik, Nâfi' ve çok sayıda kişiden hadis rivayet etmiştir. Hüccet olduğunda âlimlerin görüş birliği vardır. İbn Hibbân *es-Sikât*'da zikretmiştir. Hakkında Zehebî "sika", İbn Hacer "sika, mürsel rivayet eder" demektedir. Bk. İbn Hibbân, *es-Sikāt*, 5/546; Alâî, *Câmiʿu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl,* 300; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 11/32-34; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 3/562.

752 Irâk b. Mâlik el-Gıfârî el-Medenî, tâbiîndendir. Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer, Zeyneb binti Ebû Seleme'den (r. anhüm) hadis rivayet etmiştir. Hz. Âişe'den semâında ihtilâf edilmiştir. İbn Ebû Hâtim bu rivayetlerine mürsel demektedir. Kendisinden Huseym, Yezîd b. Ebû Habîb, Bükeyr ve birçok kişi rivayette bulunmuştur. Ebû Hâtim tevsik etmiştir, İclî ve İbn Hibbân eserlerinde zikretmiştir. Bk. Alâî, *Câmiʿu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl,* 236; İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Merâsîl,* nşr. Şükrullah Ni'metullah Kūcânî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1397/1997), 162; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 9/68; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 3/102; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/545.

753 Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 44 (no: 3896); "Nikâh", 60 (no: 5158). Hz. Âişe'nin evliliği ile ilgili rivayetler eserlerde yer almakla birlikte Dârekutnî'nin zikrettiği isnaddan ve konusu itibariyle metinden farklılık arz ettikleri için incelemeye dahil edilmemiştir.

754 Yezîd b. Ebû Habîb, Ebû Recâ Yezîd b. Ebî Habîb Süveyd el-Kureşî el-Mısrî, *Ehâdîsü Yezîd b. Ebî Habîb el-Mısrî,* nşr. Hamza Ahmed ez-Zeyn (Kahire: Dârü'l-hadîs, 2004), 44 (no: 43); Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 7/161 (no: 14920).

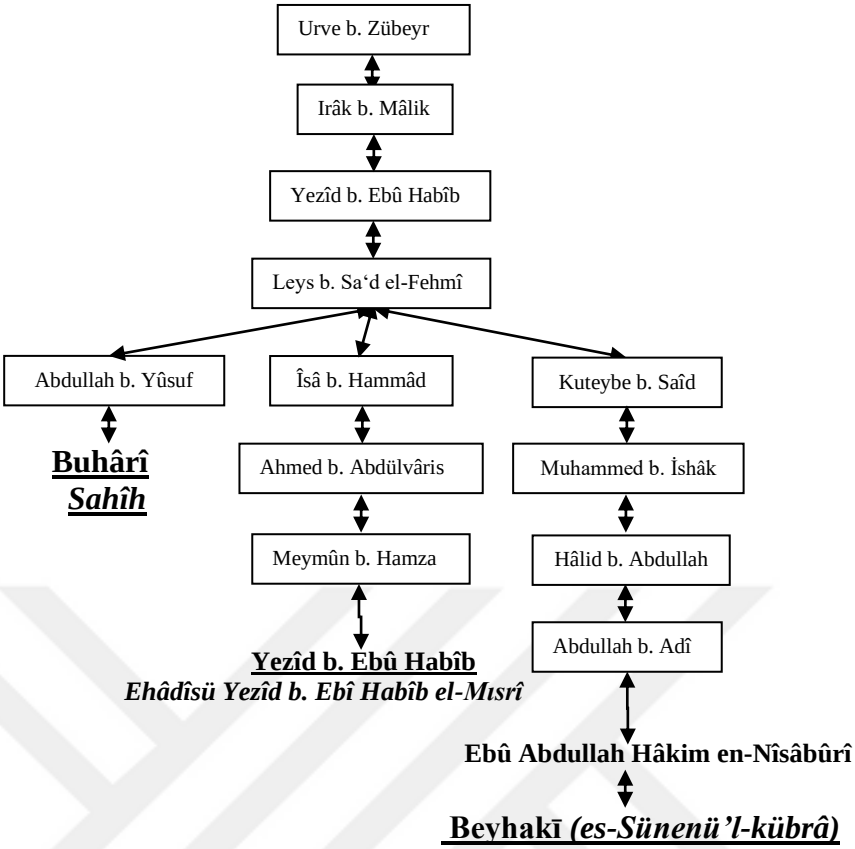

Şema 26: 3.26. Urve b. Zübeyr'in Hz. Âişe'nin evliliği rivayeti

Buhârî'nin incelenen hadisi mürsel rivayet etmesinin sebepleri izah edilebilir. Öncelikle Buhârî, Urve b. Zübeyr'in Hz. Âişe'den farklı bölümlerde çok sayıda rivayetini nakletmiştir. Bununla Urve'nin teyzesinden semâı tespit edilmiş bulunmaktadır. Bununla birlikte Hz. Ebû Bekir'in kardeşliğini zikrettiği hadisi işitmesine gelince Buhârî rivayeti mürsel tahrîc etse de Urve'nin Hz. Âişe'den mevsûl iki tarikini de nakletmiştir.[755] Aynı babta geçen üçüncü hadis mürseldir. Buhârî'nin mevsûl olduğuna kanaat getirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca zahiren mürsel rivayet etmesi, râvilerin hadis tahammül ve naklinde hocalarından geldiği şekli muhafaza ettiklerini de göstermektedir.

Değerlendirme:

Urve'den nakledilen Hz. Âişe'ye evlilik teklifinden bahseden rivayet mürseldir. Dârekutnî, Humeydî (ö. 488/1095),[756] Ebû Mes'ûd ed-Dımeşkī ve Ebû Nuaym bu görüştedir. Halef b. Muhammed el-Vâsıtî (ö. 401/1010) ise bunu muhalefet etmiştir.[757] Ebü'l-Abbas Ahmed b.

[755] Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 44 (no: 3894 ve 3895).

[756] Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh (Fettûh) b. Abdillâh el-Humeydî, *el-Cemʿ beyne's-Sahîhayn Sahîhi'l-Buhârî ve Sahîhi Müslim*, nşr. Ali Hüseyin Bevvâb (Beyrut: Dârü İbni Hazm, 1423/2002), 4/109 (no: 3221).

[757] İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh*, 24/216; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 15/245.

Sâbit et-Tarkī (ö. 521/1127)[758] kitabında Urve'nin Hz. Âişe'den ve diğer ümmehâtü'l-mü'minînden rivayetiyle müsned olarak tahrîc etmiştir. İbn Abdülber, bu şekilde mevsûl tarikinin tespitiyle mürsel hadisin müsned hükmünde olacağı görüşündedir.[759]

İncelenen hadisin zahiren mürsel nakledilen üç rivayeti tesbit edilmiştir. Mürsel görünmesinin sebebi Urve'nin bizzat şahit olmadığı teyzesi Hz. Âişe ve dedesi Hz. Ebû Bekir hakkında gerçekleşen olayı rivayet etmesidir. Halbuki Urve bu hadisi muhtemelen teyzesinden ya da annesinden dinlemiştir. Nitekim İbn Abdülber: "Râvinin sözünü naklettiği kişiyle likâsı biliniyorsa ve kendisi müdellis değilse semâına delalet eden lafız geçmese bile semâ ile rivayet ettiği kabul edilir" demektedir.[760] Ayrıca hadis dinin temel konularından birinde değildir. Bu gibi durumlarda muhaddisler ittisâli bizzat açıklamak ve tespit etmek konusunda tesâhül ile hareket etmişlerdir. Netice olarak İbn Kesîr; Buhârî ve muhakkik âlimlere göre hadisin muttasıl olduğunu zikreder.[761] İbn Hacer de Urve'nin bu hadisi Hz. Âişe'den dinlediği görüşündedir.[762]

3.13. Vehb b. Keysân'ın Yemek Âdâbı Rivayeti

Dârekutnî, Abdullah b. Yûsuf ↔ Mâlik ↔ Vehb b. Keysân isnadıyla Ömer b. Seleme hakkındaki (r.a.) yemek âdâbı rivayetini mürsel değerlendirmiş, isnad ve metnin tamamını zikretmiştir. Ayrıca Mâlik'in mürsel tahrîc ettiği hadisi Hâlid b. Mahled (ö. 213/828) ve Yahyâ b. Sâlih ise Mâlik'ten muttasıl nakletmiştir. Dârekutnî muttasıl rivayetin sahih olduğu görüşündedir:

وأخرج البخاري، عَن عبد الله بن يوسف، عَن مالك، عَن وهب بن كيسان: أتى رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم بطعام ومعه ربيبه عمر بن أبي سلمة فقال: سم الله وكل مما يليك.[763] قال: وهذا الحديث أرسله مالك في الموطأ ووصله عنه خالد بن مخلد ويحيى بن صالح وهو صحيح متصل. وقد رواه الوليد

---

758 Ahmed b. Sâbit b. Muhammed. İbnü's-Sem'ânî onun hafız, mütkın, çok hadis rivayet eden, tariklere vakıf olduğunu, İbnü'n-Neccâr değerli musannefâtı bulunduğunu zikreder. Bunlardan birisi *Etrâfü'l-kütübi'l-hamse=el-Levâmi' fi'l-cem'i beyne's-sıhâh ve'l-cevâmi'* eseridir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 37/491; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 11/365; İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kāsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî, *es-Sikāt mimmen lem yeka' fi'l-kütübi's-sitte (Hâfız Şemseddîn es-Sehâvî hattından neşir),* nşr. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âli Nu'mân (Yemen: Merkezü'n-Nu'mân li'l-bühûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1432/2011), 1/291-292; Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fi Mektebâti'l-'Âlem (el-Mahtûtât ve'l-Matbû'ât)* (Kayseri: Dârü'l-Akabe, 1422/2001) 1/207.

759 Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 20/109.

760 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 15/244-246; Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 20/109; Molla Gürânî, Şemseddin Ahmed b. İsmâil b. Osman el-Gürânî, *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdîsi'l-Buhârî,* nşr. Şeyh Ahmed İzzü 'İnâye (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî,1429/2008), 8/433-434; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 8/14.

761 İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkī, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dârü hicr, 1418/1997), 4/326.

762 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/327 (78. hadis).

763 Buhârî, "Et'ime", 3 (no: 5378).

بن كثير ومحمد بن عمرو بن حلحلة، عَن وهب بن كيسان، عَن عمر بن أبي سلمة كرواية خالد ويحيى، عَن مالك، وأخرجه البخاري إلا حديث من وصله، عَن مالك.[764]

3.13.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Değerlendirmeye esas olan hadis, *Sahîh-i Buhârî*'de "Et'ime" kitabının üçüncü babında geçmektedir. Önünden yemek başlığı altında yer alan iki rivayetten ilki mevsûl ikincisi ise mürseldir. Bu mürsel rivayetin sened ve metni aşağıdaki şekildedir:

> حدثنا عبد الله بن يوسف أخبرنا مالك عن وهب بن كيسان أبي نعيم قال أتي رسول الله صلى الله عليه وسلم بطعام ومعه ربيبه عمر بن أبي سلمة فقال سم الله وكل مما يليك.[765]
>
> *Buhârî – Abdullah b. Yûsuf[766] - Mâlik[767] – Vehb b. Keysân (ö. 150/767).[768] Vehb b. Keysân Ebû Nuaym şöyle demiştir: Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'e bir yemek getirildi. Beraberinde üvey oğlu Ömer b. Ebû Seleme de vardı. Resûlullah (s.a.v.) ona: "Allah'ın adını an ve önünden ye!" buyurdu.*

Buhârî, Vehb b. Keysân vasıtasıyla aynı konudaki hadisi "Et'ime" ikinci babta "Yemeğe besmeleyle başlamak ve sağ elle yemek" başlığı altında hocası Ali b. Medînî'den muttasıl tahrîc etmiştir. Tarikler içerisinde metni diğerlerinden daha tafsilatlıdır. Ayrıca bu tarikte Vehb b. Keysân'ın Ömer b. Ebû Seleme'den (r.a.) (ö. 83/702) semâı sarahaten geçmektedir:

> حدثنا علي بن عبد الله، أخبرنا سفيان، قال الوليد بن كثير: أخبرني أنه سمع وهب بن كيسان، أنه سمع عمر بن أبي سلمة، يقول: كنت غلاما في حجر رسول الله صلى الله عليه وسلم، وكانت يدي تطيش في الصحفة، فقال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم: «يا غلام، سم الله، وكل بيمينك، وكل مما يليك» فما زالت تلك طعمتي بعد.[769]
>
> *Buhârî – Ali b. Abdullah el-Medînî – Süfyân b. Uyeyne – Velîd b. Kesîr (ö. 151/768) – Vehb b. Keysân – Ömer b. Ebû Seleme (r.a.) şöyle demiştir: Ben Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'in himayesinde küçük bir çocuktum. Elim yemek tabağında dolaşıp dururdu. Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem bana: "Ey oğul! Allah'ın adını an, sağ elinle ye ve önünden ye" buyurdu. Bundan sonra yemek yiyiş şeklim hep bu şekilde oldu.*

Üçüncü babta "Önünden yemek" başlığı altındaki muttasıl ilk hadiste ise Vehb, an'ane ile rivayet etmiştir:

---

764 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 174 (no: 45)

765 Buhârî, "Et'ime", 3 (no: 5378).

766 Buhârî'nin hocası Abdullah b. Yûsuf hakkında bilgi daha önce geçti. Bk. dipnot 670.

767 Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, muhaddis, fakih, müctehid, el-Muvatta' eserinin musannifidir.

768 Ebû Nuaym Vehb b. Keysân el-Esedî el-Medenî el-Müeddib. Ebû Hüreyre'ye (r.a.) yetişmiştir. Zübeyr b. Avvâm ailesinin mevâlisindendir. Ömer b. Ebû Seleme, Câbir, Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullah b. Abbas'tan (r. anhüm) hadis almıştır. Kendisinden Hişâm b. Urve, Mâlik b. Enes, Ubeydullah b. Ömer, Muhammed b. İshâk ve diğerleri rivayette bulunmuş ve onu tevsik etmişlerdir. Hakkında Ahmed b. Hanbel, Nesâî ve İbn Sa'd "sika" demiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-*kebîr, 8/163; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-'İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (Riyad: Dârü'l-hânî, 1422/2001), 2/516; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/137; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 9/261; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 3/555. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 585.

769 Buhârî, "Et'ime", 2 (no: 5376).

حدثني عبد العزيز بن عبد الله، قال: حدثني محمد بن جعفر، عن محمد بن عمرو بن حلحلة الديلي، عن وهب بن كيسان أبي نعيم، عن عمر بن أبي سلمة، وهو ابن أم سلمة زوج النبي صلى الله عليه وسلم، قال: أكلت يوما مع رسول الله صلى الله عليه وسلم طعاما، فجعلت آكل من نواحي الصحفة، فقال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم: «كل مما يليك».[770]

Buhârî – Abdülazîz b. Abdullah – Muhammed b. Ca'fer – Muhammed b. Amr – Vehb b. Keysân – Ömer b. Ebû Seleme (r.a.) şöyle demiştir: Bir gün Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'le beraber yemek yedim. Tabağın değişik yerlerinden yemeğe başlayınca Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem bana: "Sana yakın yerden ye" buyurdu.

Buhârî peş peşe üç hadisin her birini bir hocasından Vehb b. Keysân'dan nakledilen üç ayrı tarik ve metinle rivayet etmiştir. Bu rivayetlerin isnad şeması şu şekildedir:

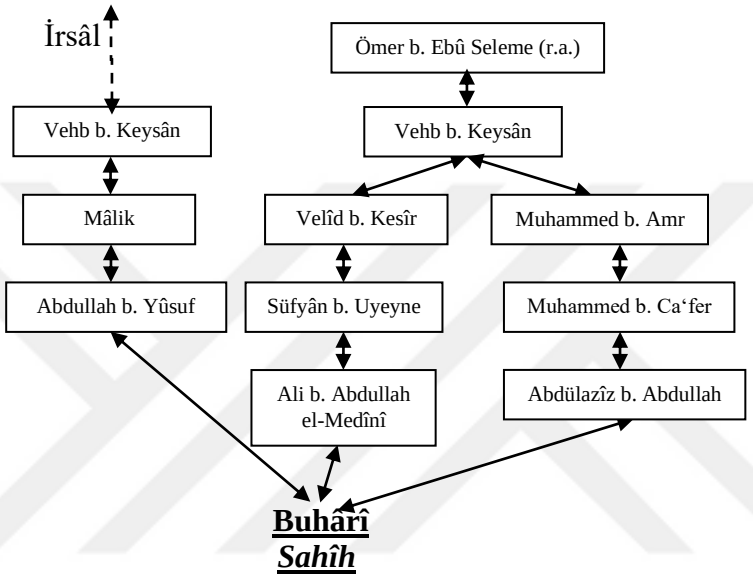

Şema 27: 3.27. Vehb b. Keysân'ın yemek âdâbı rivayeti (Buhârî tarikleri)

3.13.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Yemek âdâbı konusunda Vehb b. Keysân'ın mürsel tarikleri tespit edilmiştir. Sekiz tarikten sadece bir tanesi Hişâm b. Urve (ö. 146/763) diğerleri ise Mâlik vasıtasıyla rivayet edilmiştir.[771] Bu rivayetlerin isnad şeması şu şekildedir:

[770] Buhârî, "Et'ime", 2 (no: 5377).

[771] Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/264 (no: 6727), 9/113 (no: 10039); Ma'mer, *el-Câmi'*, 10/415 (no: 19544); İmam Mâlik, "Sıfatü'n-Nebî (s.a.v.)" 32; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 1/146 (no: 156); Hâkim el-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbûrî, *'Avâlî Mâlik*, nşr. Muhammed el-Hâc en-Nâsır v.dğr. (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1419/1998), 183 (no: 201); İbnü'l-Muzaffer, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. el-Muzaffer b. Mûsâ el-Bezzâz el-Bağdâdî, *Garâ'ibü hadîsi'l-İmâm Mâlik b. Enes*, nşr. Ebû Abdülbârî Rızâ b. Hâlid el-Cezâirî (Riyad: Dârü's-selef, 1418/1997), 169 (no: 103); Beyhakī, *Şüabü'l-îmân*, 8/31 (no: 5456).

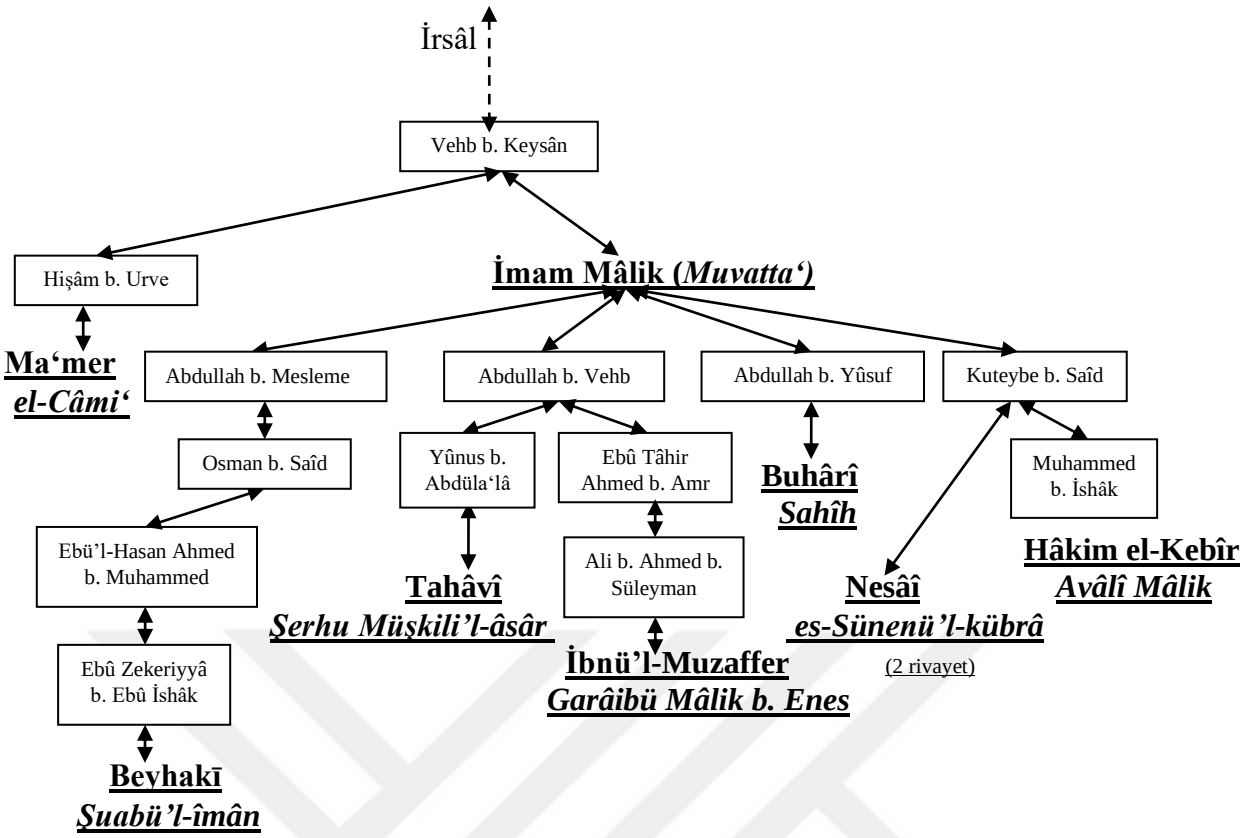

Şema 28: 3.28. Vehb b. Keysân’ın yemek âdâbı rivayeti (mürsel tarikleri)

Vehb b. Keysân’ın Ömer b. Seleme’den (r.a.) rivayetine mütâbi‘leri tespit edilmiştir. Onun bu hadisi rivayetine Urve b. Zübeyr, Ebû Vecze, Muhammed b. Ömer b. Ebû Seleme, Ömer b. Ebû Seleme’nin (r.a.) komşusu olan ismi mübhem (Müzeyne kabilesinden) bir kişi, Abdurrahman b. Sa‘d el-Mük‘ad, Muhammed b. Amr b. Atâ ve Hasan-ı Basrî olmak üzere yedi râvinin mütâbaatı vardır. Nitekim Ebû Dâvûd Ebû Vecze, Tirmizî ve İbn Mâce ise Urve b. Zübeyr tariklerini tahrîc etmiştir.[772] Tirmizî, *el-‘İlelü’l-kebîr*’de Muhammed b. Ebû Ömer ↔ Süfyân b. Uyeyne ↔ Velîd b. Kesîr ↔ Vehb b. Keysân ↔ Ömer b. Ebû Seleme (r.a.) tarikiyle tahrîc etmiş ve hadisi Süfyân b. Uyeyne’nin Hişâm ↔ Urve ↔ Ömer b. Ebû Seleme (r.a.) tarikiyle de rivayet ettiğini nakletmiştir. Ayrıca hadis Hişâm ↔ Ebû Vecze ↔ Müzeyne ↔ Ömer (r.a.) isnadıyla rivayet edilmiştir. Tirmizî, Buhârî’ye hadisin Hişâm rivayetini sormuş ve onun Ebû Vecze tarikinin sıhhat yönünden üstün olduğu görüşünü zikretmiştir.[773] Buhârî, Süfyân b. Uyeyne’nin Vehb’den rivayetini tahrîc etmiştir. Onun sıhhat yönünden bu tariki tercihte bulunduğunu düşündürmektedir.

[772] Ebû Dâvûd, “Et‘ime”, 20 (no: 3777); Tirmizî, “Et‘ime”, 47 (no: 1857).
[773] Tirmizî, *el-‘İlelü’l-kebîr*, 307 (no: 572).

Yemeğe besmele ile başlamak, sağ elle yemek ve önünden yemek konusunda Vehb b. Keysân'ın Ömer b. Ebû Seleme'den çok sayıda müsned rivayeti bulunmaktadır. Müslim iki tarikle dört hocasından tahrîc etmiştir.[774] Nesâî, Mâlik'in râvilerinden Kuteybe'den mürseli, Hâlid b. Mahled'ten ise muttasıl rivayeti nakletmiştir. Tariklerin çokluğu sebebiyle hicrî 300'e kadar musanniflerin rivayetleri alınmıştır. Tahrîci yapılan rivayetlerin isnad şeması şu şekildedir:[775]

[774] Müslim, "Eşribe", 108, 109 (no: 2022).

[775] Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/263 (no: 6726), 9/113 (no: 10037, 10038); İbn Mâce, "Et'ime", 8 (no: 3267); Humeydî, *Müsned*, 1/486 (no: 580); İbn Ebû Şeybe, *Müsned*, 2/311 (no: 810); a.mlf., Musannef 5/132 (no: 24441); Ahmed b. Hanbel, Müsned, 26/252 (no: 16332); Lüveyn el-Massîsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Süleymân b. Habîb el-Esedî el-Massîsî, *Cüz'ün fîhi hadîsü'l-Massîsî Lüveyn*, nşr. Ebû Abdurrahman Mes'ad b. Abdülhamîd es-Sa'dânî (Riyad: Edvâü's-selef, 1418,1997), 104 (no: 98); Dârimî, *Sünen*, 2/1285 (no: 2062), 2/1300 (no: 2089); Harbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm el-Harbî, *Garîbü'l-hadîs*, nşr. Süleyman b. İbrâhim b. Muhammed el-Âyid, (Mekketü'l-Mükerreme: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1405/1985), 3/1159.

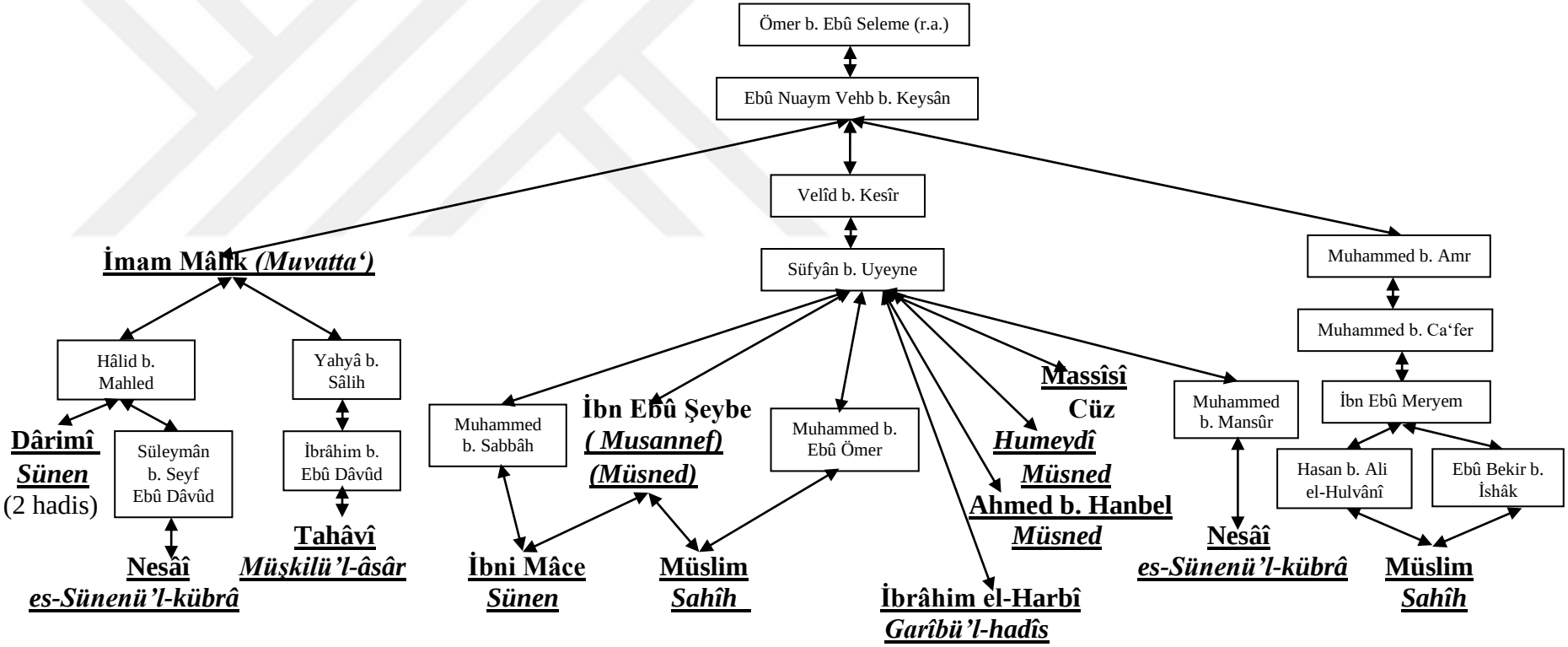

Şema 29: 3.29. Vehb b. Keysân'ın yemek âdâbı rivayeti (müsned tarikleri)

Değerlendirme:

Mürsel hadisin râvisi Vehb b. Keysân tâbiîndendir ve yemek âdâbı hakkındaki olaya şahit olmamıştır. Dârekutnî, *et-Tetebbu*'da Vehb b. Keysân'ın mevsûl ve müsned tariklerini zikretmiştir. Ancak onun zikretmediği mürsel Hişâm b. Urve rivayetini Ma'mer b. Râşid tahrîc etmiştir. Bu nedenle mürsel rivayet eden sadece Mâlik değildir. Mürsel rivayetin iki izahı bulunmaktadır. Öncelikle, Vehb b. Keysân'ın Ömer b. Ebû Seleme'den (r.a.) hadis dinlediği sabittir. Zira müsned tarikleri bulunmaktadır. Ayrıca Buhârî أنه سمع عمر بن أبي سلمة; Müslim, İbn Mâce, İbn Ebû Şeybe ve Ebû Avâne سمعه من عمر بن أبي سلمة; Nesâî, Humeydî, Ebû Avâne ve Tahâvî سمعت عمر بن أبي سلمة; Beyhakī سمع عمر بن أبي سلمة ifadeleriyle tahrîc etmişlerdir. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel, Lüveyn el-Massîsî (ö. 245/859), İbrâhim el-Harbî (ö. 285/899), Taberânî ve Beyhakī'nin Velîd b. Kesîr tariklerinde ise Vehb b. Keysân an'ane ile rivayette bulunmuştur. Tirmizî'nin *el-'İlelü'l-kebîr*'deki tarikinde de an'ane ile geçmektedir. Ancak Vehb b. Keysân, "sika" lafzıyla tevsik edilen bir râvidir.

Mürsel hadisin diğer izahı ise İmam Mâlik'in mürselini nakleden râvileri bulunmakla birlikte Hâlid b. Mahled ve Yahyâ b. Sâlih ise müsned tarikini rivayet etmiştir. Her iki râvi de sikadır. Nitekim İbn Hacer, Dârekutnî'nin her iki râvinin hadisini "el-Garâib" eserinde tahrîc ettiğini nakletmektedir. Bu durumda İmam Mâlik mevsûl rivayet ettiğinde bu iki râvi ondan hadisi dinlemiştir. Mürsel rivayet ettiğinde vaslı açıklamasa da asıl olan mevsûl olduğudur.[776] Zira İmam Mâlik bazan hadisleri muhtasar olarak nakletmektedir. Nitekim İbn Abdülber, *el-Muvattaʾ* şerhinde Hâlid b. Mahled tarikini nakletmiş, Mâlik isnadının muttasıl olduğunu açıklamıştır. Çünkü Vehb, Ömer b. Ebû Seleme'den (r.a.) yaşça daha büyük olan sahâbeye de yetişmiş ve onlardan hadis rivayet etmiştir.[777]

İsnad şemaları incelendiğinde Vehb'in dört râvisi bulunmaktadır. Bunlar Mâlik, Velîd, Muhammed b. Amr b. Halhala ed-Dîlî (ö. 131-140) ve Hişâm b. Urve'dir. Hişâm'ın babası Urve'den rivayetinin yer aldığı tarikleri muhaddisler tahrîc etmiştir. Fakat Hişâm'ın Vehb'den rivayetini sadece Ma'mer nakletmiştir. Buhârî ise Hişâm dışındaki diğer üç râvinin tariklerini tahrîc etmiştir. Önce Vehb b. Keysân'dan muttasıl senedle nakleden Velid b. Kesîr ve Muhammed b. Amr rivayetlerini sonra da Mâlik'in mürsel hadisini zikretmiştir. Oysa Mâlik'ten müsned rivayet eden iki sika râvisi bulunmaktadır. İbn Hacer, Buhârî'nin bu

776 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 16/384; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 8/212.

777 İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvattaʾ mine'l-meʿânî ve'l-esânîd*, nşr. Saîd Ahmed A'râb v.dğr. (Mağrib: Vizâratü Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1387-1412/1967-1992), 23/16.

konudaki ihtilâfı açıklamak için Mâlik'in mürsel tarikini tahric ettiği ile izah etmektedir.[778] İbn Hacer ve Aynî, aslında isnadın mevsûl olduğu, Mâlik'in ihtisar edip senedin tamamını zikretmediği ve vaslı açıklamadığı görüşündedir.[779] Zira İmam-ı Mâlik hakkında meşhur olarak bilinen, onun mürsel rivayet etme özelliğidir.

3.14. Muâz b. Rifâa'nın Bedir Savaşına İştirak Etmenin Fazileti ve Bedir'de Meleklerin Bulunması Rivayeti

Dârekutnî, Bedir'e iştirak etmenin fazileti hakkındaki hadisin konusunu zikretmekle yetinmiş, metinden bir bölüme yer vermiş, Buhârî'nin üç isnadına işaret etmiştir. Bunlardan ilki muttasıl diğer ikisi ise mürseldir:

وأخرج البخاري، عَن إسحاق، عَن جَرير، عَن يحيى بن سعيد، عَن معاذ بن رفاعة، عَن أبيه، وكان أبوه من أهل بدر؛ ما تعدون من شهد بدرًا فيكم؟ وعن سليمان، عَن حماد، عَن يحيى، عَن معاذ، مُرْسَلاً. وعَن إسحاق بن منصور، عَن يزيد، عَن يحيى سمع معاذًا، مُرْسَلاً.[780] قال: لم يُسْنِده غير جرير. وخَالَفَهُ الثوري، عَن يحيى، عَن عباية، عَن رافع.[781]

Buhârî'nin tariklerine muhalif olan isnadın musannefâtta tahrîcinden sonra senedlerin mukayese ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

3.14.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Buhârî, Bedir'e iştirak etmenin fazileti hakkında üç hadis tahrîc etmiştir. Hadisler "Megāzî" bölümü 11. babta "Meleklerin Bedir'de (müslümanlara nusret ve müşriklere karşı yardım için) hazır bulunmaları" başlığı altındadır. Söz konusu hadislerin sened ve metinleri aşağıdaki şekildedir:

حدثني إسحاق بن إبراهيم، أخبرنا جرير، عن يحيى بن سعيد، عن معاذ بن رفاعة بن رافع الزرقي، عن أبيه، وكان أبوه من أهل بدر قال: جاء جبريل إلى النبي صلى الله عليه وسلم، فقال: ما تعدون أهل بدر فيكم، قال: من أفضل المسلمين أو كلمة نحوها، قال: وكذلك من شهد بدرا من الملائكة.[782]

Buhârî – İshâk b. İbrâhim (ö. 238/853)[783] – Cerîr (ö. 188/804)[784] – Yahyâ b. Saîd (ö. 143/761)[785] – Muâz b. Rifâa b. Râfi' ez-Zürakī (ö. 101-110/719-729) – babasından [786]:

---

778 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî,* 2/329-330 (82. Hadis).

779 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 16/384; Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî,* 21/46.

780 Buhârî, "Megāzî", 11 (no: 3992, 3993, 3994).

781 Dârekutnî, e*l-İlzâmât ve't-tetebbu',* 187-188 (no: 58).

782 Buhârî, "Megāzî", 11 (no: 3992).

783 Ebû Ya'kūb İshâk b. İbrâhîm et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî, hâfız ve emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs olarak anılmaktadır. İbn Râhûye diye meşhur olmuştur. Hadis münekkitleri onun güvenilirliği hususunda ittifak etmiştir. Bk. Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 7/362-374; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 21/425-451; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 6/1015; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl,* 2/69-74.

784 Ebû Abdullâh Cerîr b. Abdülhamîd ed-Dabbî er-Râzî, hadis hafızıdır. Hişâm b. Urve, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî ve A'meş gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Ondan Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, İshak b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Bekir b. Ebû Şeybe gibi âlimler rivayette bulunmuştur. Cerîr'in güvenilirliği konusunda âlimler ittifak etmişlerdir. İbn Hacer, onu eleştirenlerin mesnetsiz olduğunu

Muaz'ın Bedir ehlinden olan babası Rifâa b. Râfi' (ö. 42/662) (r.a.)dedi ki: Cibrîl, Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'e geldi ve "Siz aranızda Bedir mücâhitlerini nasıl görüyorsunuz?" diye sordu. Resûlullah (s.a.v.): "Müslümanların en faziletlilerinden" dedi, ya da buna benzer bir söz söyledi. Cibrîl "meleklerden Bedir'de hazır bulunanlar da böyle" dedi.

حدثنا سليمان بن حرب، حدثنا حماد، عن يحيى، عن معاذ بن رفاعة بن رافع، وكان رفاعة من أهل بدر، وكان رافع من أهل العقبة، فكان يقول لابنه: ما يسرني أني شهدت بدرا، بالعقبة قال: سأل جبريل النبي صلى الله عليه وسلم بهذا.[787]

Buhârî – Süleyman b. Harb[788] *– Hammâd b. Zeyd*[789] *– Yahyâ b. Saîd el-Ensârî – Muâz b. Rifâa b. Râfi': Rifâa, Bedir'e katılanlardandı. Onun babası Râfi' ise Akabe biatlarında bulunmuştu. Oğlu Rifâa'ya şöyle derdi: "Akabe yerine Bedir'de bulunmuş olmak beni daha çok sevindirmez".*[790]

Râfi', Cibril, Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'e bunu (yukarıdaki Cerîr hadisinde geçen soruyu) sordu, demiştir.

حدثنا إسحاق بن منصور، أخبرنا يزيد، أخبرنا يحيى، سمع معاذ بن رفاعة، أن ملكا سأل النبي صلى الله عليه وسلم نحوه، وعن يحيى، أن يزيد بن الهاد، أخبره أنه كان معه يوم حدثه معاذ هذا الحديث. فقال يزيد: فقال معاذ: إن السائل هو جبريل عليه السلام.[791]

Buhârî – İshâk b. Mansûr (ö. 251/865)[792] *– Yezîd b. Hârûn el-Vâsıtî (ö. 206/821)*[793] *– Yahyâ b. Saîd el-Ensârî – Muâz b. Rifâa'dan: Bir melek, Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'e sordu, deyip yukarıda geçen hadisin benzerini söylemiştir.*

Ve yine Yahyâ, kendisine Yezîd İbnu'l-Hâd'ın (ö. 139/756)[794] *haber verdiğini, bu hadisi Muâz'ın kendisine tahdîs ettiği gün onunla beraber bulunduğunu söylemiştir. Yezîd İbnu'l-Hâd – Muâz şöyle dedi: Soruyu soran Cibril aleyhisselâm'ın kendisiydi.*

Sahîh-i Buhârî'de geçen üç hadisin isnad şeması şu şekildedir:

---

zikretmiştir. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 7/381; Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 8/184-193; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 17/8-15; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 4/820-822; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/394-396; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 5/187-188; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 9/273.

785 Ebû Saîd Yahyâ b. Saîd el-Ensârî. Enes b. Mâlik, Saîd b. Müseyyeb, Amre bnt. Abdurrahman, İbn Şihâb, Ebû Sâlih Zekvân ve birçok kişiden hadis dinlemiştir. Kendisinden Zührî, Şu'be, Mâlik, Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Abdullah b. Mübârek ve çok sayıda kişi rivayette bulunmuştur. Yahyâ'yı Nesâî "sika me'mûn", İclî, "sika" lafızlarıyla ta'dîl etmiştir. Hatta Nesâî'nin yaşadığı dönemde Medine'de Zührî'den sonra onun değerinde bir başkasının bulunmadığını söylediği kaynaklarda nakledilmektedir. Ali b. Medînî ve Dârekutnî'den Yahyâ'nın tedlîste bulunduğu nakledilse de bu umumi bir cerh olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Dârekutnî onu Zührî'den Mâlik vasıtasıyla hadis dinleyip Zührî'den rivayet etmekle tenkid etmiştir. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 7/381; Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 16/155-161; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 10/78-98; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 3/1009-1010; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 12/316-321; İbn Hacer, *Tabakātü'l-müdellisîn*, 27.

786 Ebû Muâz Rifâa b. Râfi' b. Mâlik el-Hazrecî el-Ensârî, kendisi ve babası sahabedendir.

787 Buhârî, "Megāzî", 11 (no: 3993).

788 Süleymân b. Harb hakkında bilgi daha önce geçmişti.

789 Hammâd b. Zeyd hakkında bilgi daha önce geçmişti.

790 Hadisin metninde yer alan ما يسرني ibaresindeki ما istifhâm ya da nâfiyedir. Kirmânî ve Aynî'nin istifhâm, İbn Hacer ise nâfiye manasını tercih ettiği şerhlerinden anlaşılmaktadır. Kastallânî ise istifhâm ya da nâfiye olabileceğini söylemekle yetinmiştir. Bununla birlikte şârihlerin sahabînin kendi ictihadıyla Akabe'nin üstünlüğünü tercih ettiği açıklamasında birleştiği görülmektedir. Bk. Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 15/128; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/74-75; Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 15/180; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 6/263. Mehmed Sofuoğlu'nun nâfiye mânası verdiği görülmektedir. İstifhâm olarak alındığında "Akabe yerine Bedir'de bulunmuş olmak beni sevindirir mi?" şeklinde tercüme edilebilir.

791 Buhârî, "Megāzî", 11 (no: 3994).

792 İshâk b. Mansûr el-Kevsec et-Temîmî el-Mervezî.

793 Ebû Hâlid Yezîd b. Hârun el-Vâsitî es-Sülemî.

794 Ebû Abdullah Yezîd b. Abdullah b. Üsame b. el-Hâd.

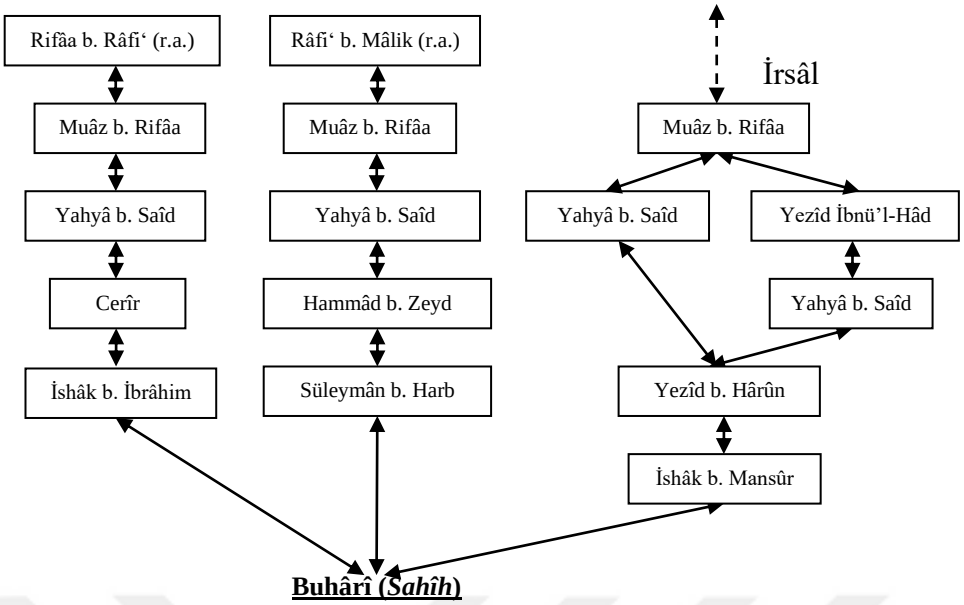

Şema 30: 3.30. Muaz b. Rifâa’nın Bedir’e iştirakin fazileti rivayeti

Yukarıdaki tariklerde görüldüğü üzere Buhârî, Muâz’ın biri babasından diğeri dedesinden iki müsned rivayetini tahrîc etmiş ardından mürsel rivayetini nakletmiştir. Bir tarikte Yezîd vasıtasıyla Muâz’dan diğer tariklerde ise Muâz’dan rivayet eden Yahyâ b. Saîd’dir. Hadislerin metinleri aynı mânâdadır. Sadece Süleyman tarikinde diğerlerinden ziyade olarak Râfi‘nin (r.a.) Akabe’de bulunmayı Bedir’e iştirak etmeye tercih etmesi yer almaktadır. Onun Resûlullah’dan (s.a.v.) Bedir ehlinin diğerlerine üstünlüğünü işitmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Kastallânî, onun kendi içtihadıyla söylediğini zikretmiştir.

Râfi‘ b. Mâlik b. Aclân Akabe biatlarından önce altı kişilik nukebâ heyetinde yer almış ve her iki biata da iştirak etmiştir. Ubeyd b. Rifâa’nın kardeşi olan Ebû Ubeyde Muâz b. Rifâa b. Râfi‘ b. Mâlik babasından, Havle bnt. Kays, Havle bnt. Hakīm ve Câbir b. Abdullah’tan rivayette bulunmuştur. Ondan kardeşinin torunu Rifâa b. Yahyâ, torunları Îsâ b. Nu‘mân ve Mûsâ b. Nu‘mân, Yezîd b. Abdullah İbnü’l-Hâd, Muhammed b. İshâk, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Abdullah b. Muhammed b. Akīl ve diğerleri hadis rivayet etmiştir. Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî hadislerini tahrîc etmiştir. Muâz’ı Ahmed b. Hanbel “lem yekün bihî be’s”,[795] Zehebî “sika”, İbn Hacer “sadûk” lafızlarıyla ta‘dîl etmiş, İbn Hibbân da sikalar arasında zikretmiştir.[796] Diğer taraftan onun hakkında Yahyâ b. Maîn “zayıf”[797] lafzıyla cerh

[795] Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as es-Sicistânî, *Suʾâlâtü Ebî Dâvûd es-Sicistânî li’l-Aḥmed b. Hanbel fî cerhi’r-ruvât ve taʿdîlihim*, nşr. Ziyâd Muhammed Mansûr (el-Medinetü’l-münevvere: Mektebetü’l-ulûm ve’l-hikem, 1414/1994), 262.

[796] Muâz hakkında bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 7/390; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 3/168; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi’l-Kemâl*, 11/249; İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî el-

etmiş ve İbn Hacer de Ezdî'nin "lâ yuhteccu bi hadîsihî" dediğini nakletmiştir.[798] İbn Hacer, Muâz b. Rifâa'nın dedesi Râfi'den hadis rivayet ettiğini zikretmiştir.[799] Yahyâ b. Maîn'e Cerîr hadisi sorulduğunda Muaz'ın babasından rivayetine "batıl" dediği nakledilmiştir.[800] Buhârî, Zehebî ve Mizzî ise Muaz'ın babasından hadis dinlediğini zikretmiştir.[801]

3.14.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Muâz b. Rifâa'nın Bedir'e iştirakin fazileti hakkındaki hadisini Müslim eserine almamıştır. Buhârî, Süleyman b. Harb isnadıyla tarihinde yer vermiştir.[802] Hadisi İbn Ebû Şeybe, İbn Ebû Âsım (ö. 287/900), Ebû Nuaym, Beyhakī, Taberânî ve Begavî tahrîc etmiştir.[803] İbn Ebû Şeybe'nin rivayeti mürseldir. Bütün tariklerde Yahyâ b. Saîd Muâz'dan rivayet ederken Taberânî ve İbn Mende tahrîclerinde[804] ise Yahyâ, Rifâa'dan nakletmiştir. Yahyâ'nın Muaz vasıtasıyla Rifâa'dan rivayet etmesi de muhtemeldir.[805]

Hadisin tespit edilebilen tariklerinin şeması mütâbaatları ile birlikte şu şekildedir:

Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkī, *et-Tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dîl ve ma'rifeti's-sikāt ve'z-zu'afâ' ve'l-mecâhîl*, nşr. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âli Nu'mân (Yemen: Merkezü'n-Nu'mân li'l-bühûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1432/2011), 1/48; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/121-122; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 2/192; a.mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/232, 10/172.

797 Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, 4/429.

798 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/172.

799 İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/232.

800 İbn Ebû Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî, *et-Târîhu'l-kebîr el-Ma'rûfu bi Târîhu İbn Ebû Hayseme*, nşr. Salâh b. Fethî Helel (Kâhire: el-Fârûku'l-hadîsiyye li't-tibâati ve'n-neşr, 1424/2004), 2/301 (no: 3027).

801 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/361; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/168; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/121-122;

802 Buhârî, *et-Târîhu's-sagīr*, 1/50.

803 İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 17/257 (no: 33011), 20/38 (no: 37880); İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, 1/258 (no: 338); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 5/17 (no: 4455); a.mlf., *el-Mu'cemü'l-evsat*, 1/247 (no: 131), Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 1/10 (no: 16), 2/1042 (no: 2641); Beyhakī, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve*, nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1408/1988), 3/151-152 (no: 1010-1011); Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî, *Şerhu's-sünne*, nşr. Muhammed Züheyr eş-Şâvîş - Şuayb el-Arnaût (Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 14/193 (no: 3993).

804 İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, nşr. Âmir Hasan Sabrî, (b.y.: Matbûâti Câmiati'l-İmârâti'l-Arabiyyeti'l-Müttahide, 1426/2005), 584-585.

805 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/317 (63. hadis).

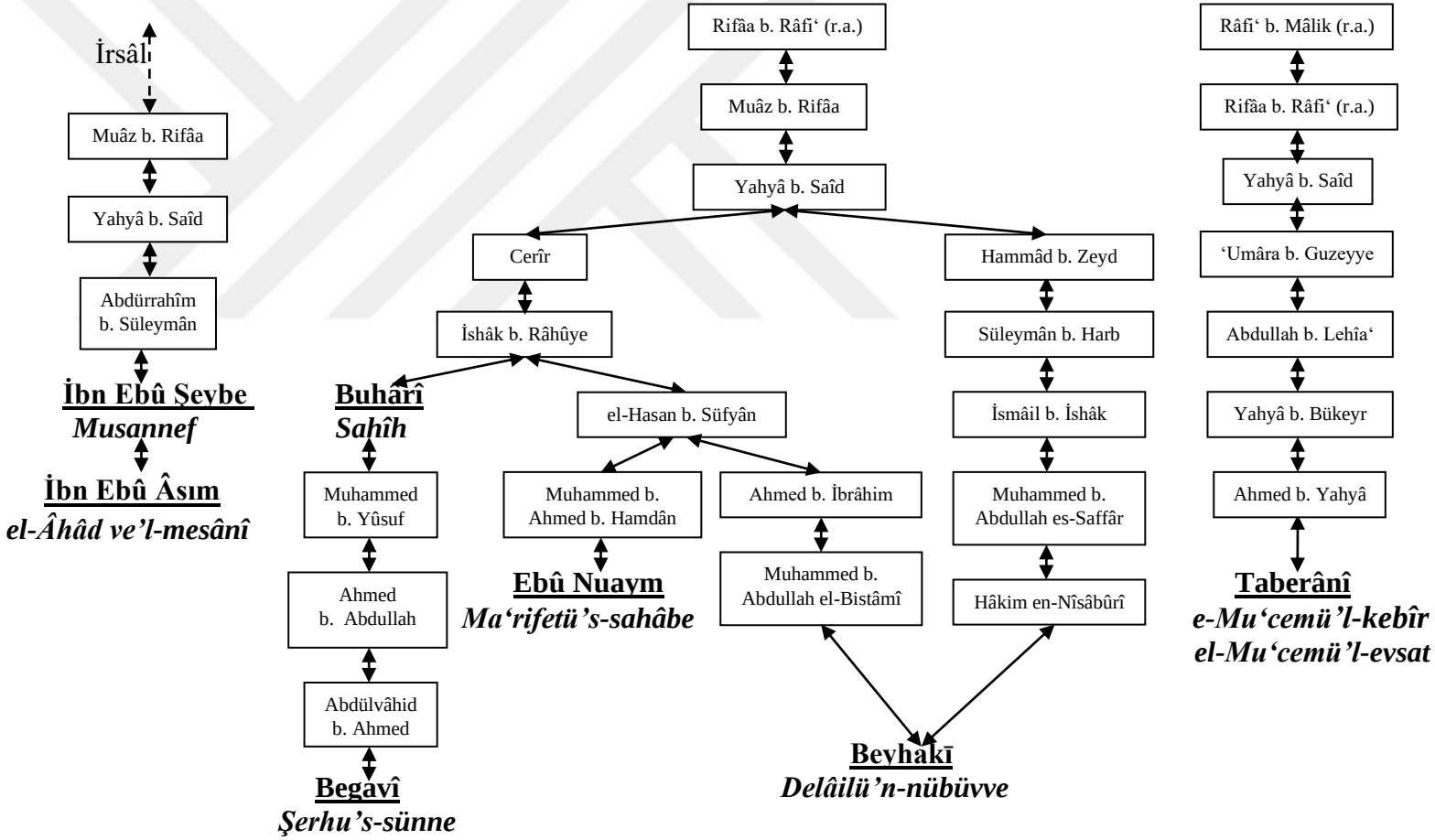

Şema 31: 3.31. Muaz b. Rifâa'nın Bedir'e iştirakin fazileti rivayeti (mütâbaat)

İncelenen hadisin Râfi‘ b. Hadîc el-Hazrecî’den (r.a.) nakledilen şevâhidi musannefâtta yer almaktadır. Nitekim Bedir ashabının fazileti hakkındaki hadisi İbn Mâce, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64), Tahâvî, İbn Hibbân ve Taberânî Süfyân ↔ Yahyâ b. Saîd ↔ Abâye b. Rifâa ↔ (dedesi) Râfi‘ b. Hadîc el-Hazrecî (r.a.) tarikiyle nakletmiştir.[806] Râfi‘ b. Hadîc (r.a.) Bedir gazvesi sırasında küçük yaştaydı. Uhud ve diğer savaşlara iştirak etmiş, 74 yılında seksen altı yaşında vefat etmiştir.[807]

Değerlendirme:

Bedir’e iştirak eden ashabın ve meleklerin fazileti hadisi, Râfi‘ b. Mâlik ve Râfi‘ b. Hadîc’ten (r. anhümâ) rivayet edilmiştir. *Sahîh-i Buhârî*’de Râfi‘ b. Mâlik tarikleri bulunmaktadır. Buhârî, önce muttasıl Cerîr ve Hammâd sonra mürsel Yezîd b. Hârûn tariklerini tahrîc etmiştir. Dârekutnî, Cerîr tarikine mürsel dese de lafzen böyle görünmekle birlikte İbn Hacer’in de ifade ettiği gibi siyakından muttasıl olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Yezîd b. Hârûn tarikinde mürsel rivayet eden tâbiî Muâz’dır. Ancak onun müsned tarikleri öncesinde geçmiştir. Ayrıca babasından ve dedesinden rivayeti tespit edilmiştir.

İbn Hacer, Cerîr dışında hadisi müsned nakledenin olmadığını, Hammâd isnadının siyakından ise ittisâlin anlaşıldığını zikretmiştir. Neticede *Sahîh-i Buhârî*’de Cerîr ve Hammâd tarikleri muttasıl, Yezîd b. Hârûn tariki mürseldir. Ayrıca Cerîr ve Hammâd’a ‘Umara b. Guzeyye mütâbaat etmiştir. Sadece Cerîr isnadı muttasıl olsa da ‘Umara tarikinde Rifâa’nın (r.a.) babasından semâının **عن رفاعة بن رافع بن مالك، قال: سمعت أبي يقول** ibareleriyle sarahaten geçmesi hadisi kuvvetlendirmektedir. [808]

İbn Hibbân’ın Râfi‘ b. Hadîc el-Hazrecî (r.a.) rivayetinin akabinde Ebû Hâtim’in değerlendirmesini naklettiği görülmektedir. Ebû Hâtim, hadisi Cerîr ↔ Yahyâ ↔ Muâz ↔ babası Rifâa tarikiyle rivayet etmiş ve Muâz b. Rifâa’nın babası ve dedesinin Akabe’ye iştirakini haber vermiştir.[809] Oysa Buhârî Muaz’ın babasından rivayetinden sonra dedesi Râfi‘ b. Mâlik’in hadisini de tahrîc etmiştir. Ayrıca hadiste Muâz b. Rifâa’nın babasının Bedir’e

[806] İbn Mâce, “Mukaddime”, 11 (no: 160); İbn Ebû Şeybe, *Müsned*, 1/75 (no: 77); a.mlf., *el-Musannef*, 20/340 (no: 37886); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 25/136 (no: 15820); Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî, *el-Müntehâb min Müsnedi Abd b. Humeyd*, nşr. Ebû Abdullah Mustafa b. el-Adevî (Riyad: Dârü Belensiyye, 1423/2002), 1/341 (no: 424); Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, 13/282 (no: 5267); İbn Hibbân, *Sahîh*, 16/207 (no: 7224); Taberânî, *el-Muʿcemü’l-kebîr*, 4/277 (no: 4412).

[807] Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ’*, 5/7178-179.

[808] İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 2/317 (63. hadis).

[809] İbn Hibbân, *Sahîh*, 16/207 (no: 7224).

dedesi Râfi‘ b. Mâlik’in Akabe’ye iştiraki geçmektedir. Nitekim Nevevî[810]ve İbn Hacer[811] de bu şekilde bilgi vermektedir.

İbn Hibbân hadisinde Ebû Hâtim Süfyân ve Cerîr mukayesesi yapmakta ve Süfyân’ın hıfz, itkān ve fıkıh yönüyle üstünlüğünü bildirmektedir. Süfyân Râfi‘ b. Hadîc’ten (r.a.) rivayet etmiştir. Oysa bu sahabî yaşının küçüklüğü sebebiyle Bedir’e iştirak edememiştir. Neticesinde diğer sebeplerle birlikte Buhârî’nin Cerîr’in Bedir savaşına iştirak eden sahâbîden rivayetini tercih ettiği anlaşılmaktadır.

3.15. Urve b. Zübeyr’in Hz. Ümmü Seleme’nin (r. anhâ) Tavafı Rivayeti

Dârekutnî, Hz. Ümmü Seleme’nin deve üzerinde tavafı hadisinin metninden bir bölüme yer vermiş, Buhârî’nin mürsel isnadını ve hadisin mevsûl üç tarikini zikretmiştir:

أخرج البخاري عن ابن حرب عن أبي مروان عن هشام عن أبيه عن أم سلمة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال لها: إذا صليت الصبح فطوفي على بعيرك والناس يصلون.[812] وهذا مرسل ووصله حفص بن غياث عن هشام عن أبيه عن زينب عن أم سلمة وقال ابن سعيد عن محمد بن عبد الله بن نوفل عن أبيه عنه ووصله مالك عن أبي الأسود عن عروة عن زينب عن أم سلمة في الموطأ.[813]

Sahîh-i Buhârî’nin zikredilen mürsel tarikiyle birlikte mevsûllerinin tahrîci, musannefâtta tespitinden sonra senedlerin mukayese edilmesi gerekmektedir. Neticesinde Dârekutnî’nin tenkidi değerlendirilecektir.

3.15.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*’deki tarikleri

Dârekutnî’nin mürsel tarikini zikrettiği hadisin *Sahîh-i Buhârî*’de yer alan sened ve metni şu şekildedir:

> **حدثنا عبد الله بن يوسف، أخبرنا مالك، عن محمد بن عبد الرحمن، عن عروة، عن زينب، عن أم سلمة رضي الله عنها قالت[814]: شكوت إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم ح وحدثني محمد بن حرب، حدثنا أبو مروان يحيى بن أبي زكرياء الغساني، عن هشام، عن عروة، عن أم سلمة رضي الله عنها – زوج النبي صلى الله عليه وسلم –: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال وهو بمكة، وأراد الخروج، ولم تكن أم سلمة طافت بالبيت وأرادت الخروج، فقال لها رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا أقيمت صلاة الصبح فطوفي على بعيرك والناس يصلون. ففعلت ذلك، فلم تصل حتى خرجت.[815]**
>
> *Buhârî – Abdullah b. Yûsuf el-Kelâî – Mâlik – Muhammed b. Abdurrahman (ö. 119/737)[816] – Urve (ö. 94/713)[817] – Zeynep (ö. 73/693)[818] – Hz. Ümmü Seleme’den (ö.*

---

[810] Nevevî, *Tehzîbü’l-esmâ᾽ ve’l-lugāt*, 266.

[811] İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1415/1995), 2/369; a.mlf., *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 3/201.

[812] Hadisin bu isnadla rivayeti: Buhârî, “Hac”, 71 (no: 1626).

[813] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve’t-tetebbu‘,* 246-247 (no: 107).

[814] Bulak baskısında yer alan ‘‘قالت’’ lafzı diğer nüshalarda geçmemektedir.

[815] Buhârî, “Hac”, 71 (no: 1626).

[816] Ebü’l-Esved Muhammed b. Abdurrahman b. Nevfel el-Esedî. Dedesi ilk müslüman olanlardan ve Habeşistan muhacirlerindendir. Babası sıgāru’s-sahabedendir. Ali b. Hüseyin, İbn Zübeyr, Nu‘mân b. Ayyâş ve ‘İkrime gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Ondan Şu‘be, Hişâm b. Urve, Zührî, Mâlik, İbn Lehîa ve Enes b. İyâz

62/681) (r. anhâ):[819] "Ben Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'e rahatsızlığımı arz ettim..." demiştir. H (tahvil) Muhammed b. Harb (ö. 255/869)[820] – Ebû Mervân Yahyâ b. Ebû Zekeriyyâ el-Gassânî (ö. 188/804)[821] – Hişâm (ö. 146/763)[822] – Urve – Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'in zevcesi Ümmü Seleme'den. Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem Mekke'de iken Ümmü Seleme (rahatsızlığı sebebiyle) henüz tavaf etmemişken, Ümmü Seleme (Harem'den veya Mekke'den) çıkmak istediklerinde, Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem Ümmü Seleme'ye: ***"Sabah namazına kāmet getirildiği zaman insanlar namaz kılarlarken, sen devenin üzerinde tavaf et!"*** *buyurdu. Hz. Ümmü Seleme böyle yaptı ve tavaf namazı kılmadan dışarı çıktı.*

Buhârî, metinleri farklı olan iki tariki bir hadiste tahvil ile birleştirmiştir. Yukarıda metninin tamamını zikretmediği Mâlik tarikiyle Hz. Ümmü Seleme'nin rahatsızlığı sebebiyle binek üzerinde tavafı hakkında dört mevsûl hadis daha tahrîc etmiştir. Hadisler "Namaz" bölümü 78. bab "Bir sebepten dolayı camiye deve sokmak", "Hac" 64. bab "Kadınların erkeklerin beraberinde tavafı", "Hac" 74. bab "Rahatsız olan binek üzerinde tavaf eder", "Tefsîr" Tûr sûresi başlıkları altındadır. Buhârî bu hadisleri hocaları Abdullah b. Yûsuf, İsmâil b. Ebû Üveys ve Abdullah b. Mesleme 'den Mâlik ↔ Muhammed b. Abdurrahman b. Nevfel ↔ Urve ↔ Zeynep bint. Ümmü Seleme (r. anhâ) ↔ Hz. Ümmü Seleme tarikiyle aynı lafızlarla tahrîc etmiştir. Hadislerin metinlerinin bir olması sebebiyle "Namaz" bölümü 78. babta geçen rivayet zikredilecektir. Bu rivayetin sened ve metni aşağıdaki şekildedir:

---

gibi âlimler rivayette bulunmuştur. Sika âlimlerdendir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/145; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 11/190; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 33/40.

817 Ebû Abdillâh Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm el-Kureşî el-Esedî. Medineli meşhur yedi fakihten biri, hadis ve siyer âlimidir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/31; İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 5/178; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/1139-1142; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 9/224-227.

818 Zeyneb bint Ebî Seleme Abdillâh b. Abdilesed el-Kureşiyye el-Mahzûmiyye. Hz. Peygamber'in hanımlarından Ümmü Seleme'nin kızıdır. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 8/461; Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 6/3337; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/200; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 5/196; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 2/814; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 8/159-160.

819 Ümmü Seleme Hind bint Ebî Ümeyye Süheyl (Huzeyfe) b. Mugīre el-Kureşiyye el-Mahzûmiyye. Hz. Peygamber'in hanımıdır. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 8/86; Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 6/3218; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 4/1920; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 3/178-185; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 2/742.

820 Muhammed b. Harb Ebû Abdullah el-Vâsıtî en-Nesâî. Hocaları arasında İshâk el-Ezrak, İsmail b. Aleyh, Ebû Muaviye, Ali b. Âsım, Yezîd b. Hârûn yer almaktadır. Kendisinden Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Bakıyye b. Mahled, Ca'fer el-Firyâbî, Ebû Arûbe ve çok sayıda kişi hadis rivayet etmiştir. Onun hakkında Ebû Hâtim "sadûk" demiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/27; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/170.

821 Ebû Mervân Yahyâ b. Ebû Zekeriyyâ el-Gassânî el-Vâsıtî. Nisbesinin Uşânî, Usmânî olduğu söylense de itimat edilen Gassânî'dir. Hişâm b. Urve, Abdullah b. Osmân b. Huseym ve Yûnus b. Ubeyd'den hadis dinlemiştir. Kendisinden Muhammed b. Harb, Abdullah b. Îsâ et-Temmâr ve diğerleri hadis rivayet etmiştir. Onun hakkında Ebû Hâtim "şeyh", Dârekutnî "sika" demiş, Ebû Dâvûd taz'if etmiştir. Buhârî sadece bir hadisini tahrîc etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/314-315; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1001; Ebü'l-Meâtî, *Mevsûatü akvâli Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî*, 2/705.

822 Ebü'l-Münzir (Ebû Abdillâh) Hişâm b. Urve b. ez-Zübeyr b. Avvâm el-Kureşî. Sahabe dönemine yetişmiş, sahabe ve kibâru't-tâbiînden rivayette bulunmuştur. Kendisinden Şu'be, Mâlik, Sevrî ve çok sayıda kişi hadis nakletmiştir. Onun hakkında İbn Sa'd, Ebû Hâtim, Ali b. Medînî, Dârekutnî "sika" demiştir. Yahyâ b. Saîd'den, Hişâm'ın babası vasıtasıyla Hz. Âişe'den mürsel rivayeti tesbit edilmiştir. İbn Hacer'in müdellislerin birinci tabakasında ismini zikrettiği görülmektedir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/193; İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 5/375; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 11/36-54; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 3/1001-1002; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 12/148; İbn Hacer, *Tabakātü'l-müdellisîn*, 26; Ebü'l-Meâtî, *Mevsûatü akvâli Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî*, 2/691.

حدثنا عبد الله بن يوسف، قال: أخبرنا مالك، عن محمد بن عبد الرحمن بن نوفل، عن عروة بن الزبير، عن زينب بنت أبي سلمة، عن أم سلمة، قالت: شكوت إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم أني أشتكي قال: «طوفي من وراء الناس وأنت راكبة» فطفت ورسول الله صلى الله عليه وسلم يصلي إلى جنب البيت يقرأ بالطور وكتاب مسطور.[823]

*Buhârî – Abdullah b. Yûsuf el-Kelâî – Mâlik – Muhammed b. Abdurrahman b. Nevfel – Urve b. Zübeyr – Zeynep bint. Ümmü Seleme – Ümmü Seleme'den (r. anhâ). O şöyle dedi: "Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'e hasta olduğumu arz ettim. (Bunun üzerine) O '**(Deveye) binerek insanların arkasından tavaf et!'** buyurdu. Ben de bu şekilde tavaf ettim. O sırada Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem de Beyt'in yanında namaz kılıyor ve "Ve't-Tûr ve kitabin mestûr" sûresini okuyordu."*

Ümmü Seleme (r. anhâ), rahatsızlığı sebebiyle binek üzerinde insanlar namaz kılarken tavaf yapmış, namazını harem dışında kılmıştır. Bu da Resûlullah'ın (s.a.v.) huzurunda yapıldığı, takriri bulunduğu için tavaf namazının ertelenerek harem dışında edasının cevazına delil teşkil etmiştir.[824]

İncelenen hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki altı tarikinin isnad şeması şu şekildedir:

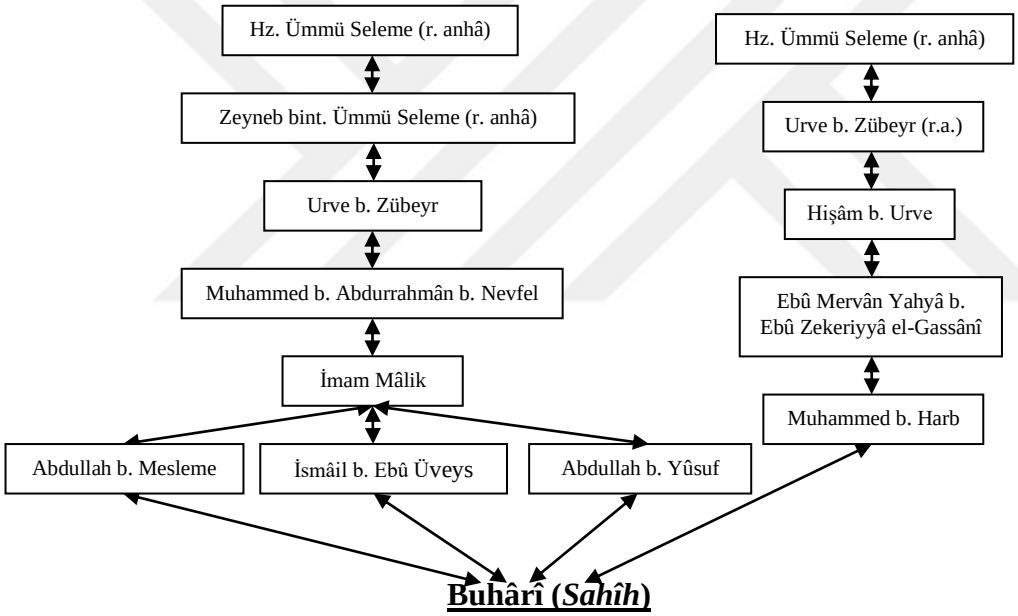

Şema 32: 3.32. Urve b. Zübeyr'in Hz. Ümmü Seleme'nin (r. anhâ) tavafı rivayeti

Mâlik'in muttasıl rivayeti, Ebû Mervân ↔ Hişâm ↔ Urve rivayetine bitişiktir. İbn Hacer, el-Asîlî'nin rivayetinde Hişâm ↔ babası Urve ↔ Zeyneb ↔ Hz. Ümmü Seleme'den mevsûl rivayet edildiğini zikretmektedir. Mizzî, *el-Etrâf*'ta buna itimad etmiş, bazı nüshalarda Zeyneb'in (r. anhümâ) yer almadığına işaret etmiştir.[825] Aynî ise onun Asîlî'nin rivayetinde yer almasına zâid demiştir. Zira Ebû Alî Saîd b. Osmân es-Seken'in Buhârî'nin hocası Ali b. Abdullah el-Mübeşşir ↔ Muhammed b. Harb tarikiyle tahrîcinde de Zeyneb (r. anhümâ) yer

[823] Buhârî, "Salât", 78 (no: 464).
[824] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 5/450; Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 9/386.
[825] Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf*, 13/52 (no: 18262).

almamaktadır. Ayrıca Ebû Ali, Firebrî'den mürsel rivayet etmiştir. İbn Hacer, nüshaların büyük çoğunluğunda Zeyneb yer almadığı değerlendirmesinde bulunmuş ve Ebû Ali Hüseyn b. Muhammed el-Ceyyânî'nin (el-Gassânî) (ö. 498/1105) sahih isnadın bu olduğu görüşünü nakletmiştir.[826]

3.15.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Dârekutnî'nin mürsel dediği ve mevsûl tariklerini de zikrettiği hadisin tahrîci neticesinde mürsel isnadın râvilerine mütâbaatları tespit edilmiştir. Öncelikle, Geyyânî hadisi Ebû Alî Saîd b. Osmân es-Seken ↔ Ali b. Abdullah b. Mübeşşir ↔ Muhammed b. Harb tarikiyle Buhârî'nin hocasına muvafakatla nakletmiştir. İsnadda Zeyneb (r.a.) yer almamaktadır. Ayrıca İsmâîlî'nin Abde b. Süleyman, Muhâdara ve Hassân b. İbrâhim'in Hişâm'dan rivayeti Buhârî'nin Ebû Mervân el-Gassânî'den rivayetine mütâbaat etmiştir. Nitekim Nesâî ve İbn Şeybe de Abde'den tahrîc etmiştir.[827]

Urve'nin Hz. Ümmü Seleme'den naklettiği ve Zeyneb'in (r. anhâ) yer almadığı tarikleri Nesâî, İbn Ebû Şeybe, Fâkihî (ö. 278/891-92 [?]), Taberî (ö. 310/923) ve Taberânî tahrîc etmiştir.[828] Buhârî'nin Hişâm vasıtasıyla rivayetine sekiz mütâbi' tarik tespit edilmiştir. Ayrıca Muhammed b. Abdurrahman b. Nevfel, Urve'den (r.a.) rivayet etmiştir. Tahrîci yapılan hadislerin isnad şeması aşağıda yer almaktadır:

---

826 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/299 (24. hadis); a.mlf., *Fethu'l-bârî*, 5/449; Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 9/387.

827 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/450; a.mlf., *Hedyü's-sârî*, 2/299 (24. hadis).

828 Nesâî, "Menâsik", 139 (no: 2926); a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/118 (no: 3890); İbn Ebû Şeybe, Musannef, 3/170 (no: 13138); Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsih*, nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş (Beyrut: Dârü Hazar, 1414/1993), 1/248 (no: 474); Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tehzîbü'l-âsâr ve tafsîlü's-sâbit ʿan Resûlillâhi sallallāhu ʿaleyhi ve sellem mine'l-ahbâr*, nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir, (Kâhire: Matbaatü'l-medenî, 1402/1982), 1/62-63 (no: 66, 67, 69); Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr*, 23/269 (no: 571).

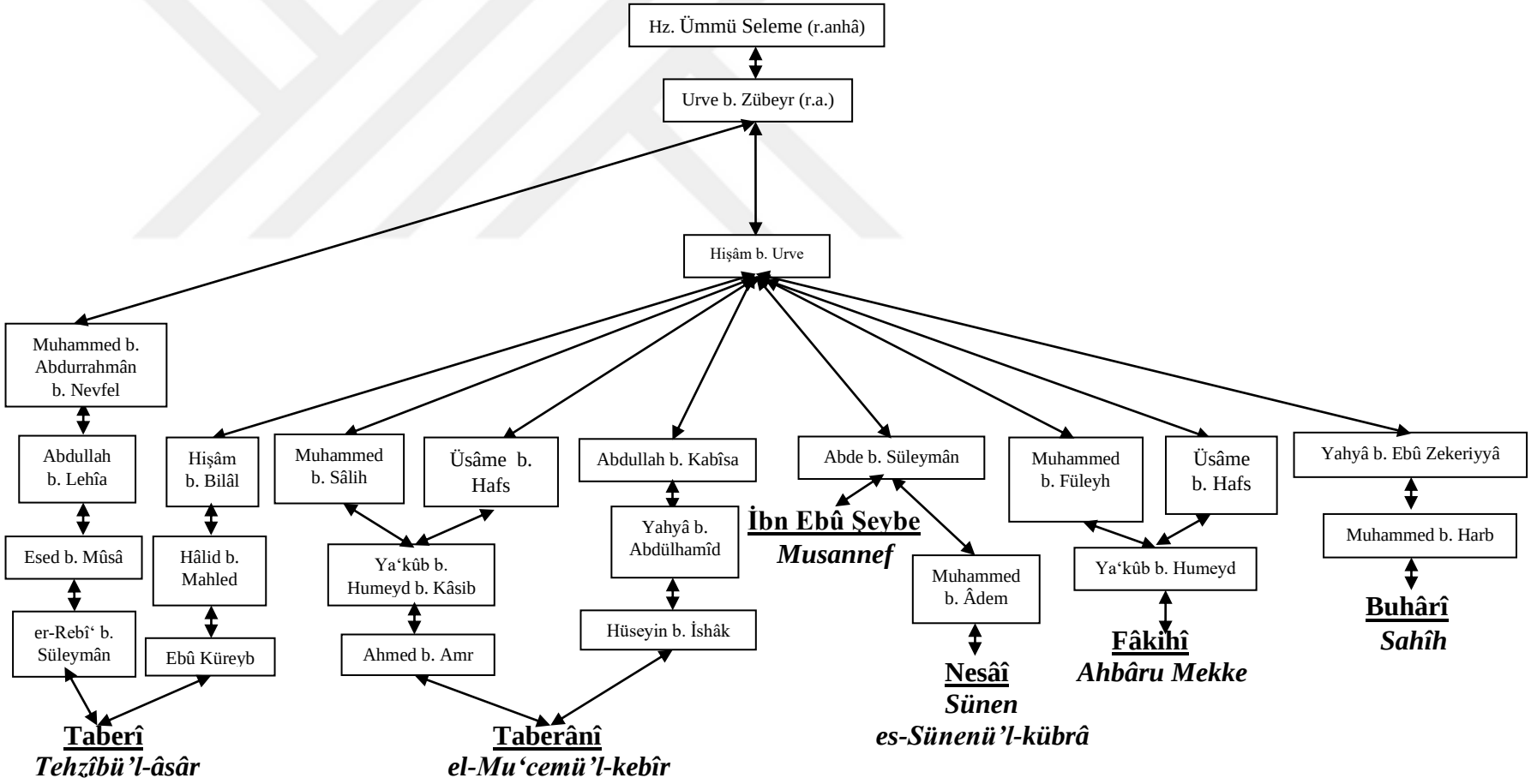

Şema 33: 3.33. Urve b. Zübeyr’in Hz. Ümmü Seleme’nin (r. anhâ) tavafı rivayeti (mütâbaat)

Mâlik, hadisi *Muvatta'*da Ebû'l-Esved Muhammed b. Abdurrahman b. Nevfel ↔ Urve b. Zübeyr ↔ Zeynep bint. Ümmü Seleme (r. anhâ) ↔ Hz. Ümmü Seleme tarikiyle tahrîc etmiştir.[829] Müslim de hocası Yahyâ b. Yahyâ'dan Mâlik'in bu tarikiyle rivayet etmiştir. Bununla birlikte Mâlik'in tarikiyle Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, Abdürrezzâk es-San'ânî, İshâk b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel, Müzenî (ö. 264/878); Fâkihî, İbnü'l-Cârûd (ö. 307/919-20), Taberî, Ebû Ya'lâ, İbn Huzeyme, Ebû Avâne, İbn Hibbân ve Taberânî tahrîc etmiştir.[830] Ayrıca Mâlik'in Abdurrahman'dan rivayetine Abdullah b. Lehîa ve Bükeyr b. Abdullah'ın mütâbaatı bulunmaktadır.[831]

Değerlendirme:

Dârekutnî, Buhârî'nin altı tarikinden sadece mürsel olanı zikretmiş, mürsel tarikle birlikte ve onun öncesinde yer alan müsned tarikten ise bahsetmemiştir. Mevsûl Mâlik tarikini vermiş ama Buhârî'nin tahrîc ettiğini sarahaten bildirmemiştir. Onun Buhârî'nin beş mevsûl tarikinden neden bahsetmediğini açıklayabilecek delil bulunmamaktadır. Bu durum, Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da her zaman isnadları birlikte değerlendirmeyip bu hadiste olduğu bazan da her tariki müstakil incelediği yönünde izah edilebilir.

Dârekutnî'nin Hafs b. Gıyâs'ın Hişâm ↔ babası Urve ↔ Zeyneb ↔ Ümmü Seleme tarikiyle mevsûl isnadı tesbit edilememiştir. Yalnız Alâî ve Zürkânî isnadı zikretmiştir.[832] Diğer taraftan Hafs b. Gıyâs tevsîk edilmekle birlikte müdellistir. İbn Hacer'in onu birinci tabaka müdellislerin arasında zikrettiği ve Ahmed b. Hanbel ile Dârekutnî'nin tedlîs değerlendirmesini naklettiği görülmektedir. Fakat Dârekutnî'nin tevsik ettiği anlaşılmaktadır.[833]

---

829 Mâlik, *Muvatta'*, "Hac", 123.

830 Müslim, "Hac", 258 (no: 1276); Ebû Dâvûd, "Menâsik", 50 (no: 1882); Nesâî, "Menâsik", 138,139 (no: 2925, 2927); İbn Mâce, "Menâsik", 34 (no: 2961); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/118, 132 (no: 3889, 3929), 10/272 (no: 11464); Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/68 (no: 9021); İbn Râhûye, *Müsned*, 4/155, 182 (no: 1933, 1975); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44/86, 305 (no: 26485, 26714); Müzenî, Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî el-Mısrî, *es-Sünenü'l-meʾsûre li'ş-Şâfiî*, nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1406/1986), 374 (no: 506); Fâkihî, *Ahbâru Mekke*,1/244 (no: 463); İbnü'l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullāh b. Alî b. el-Cârûd en-Nîsâbûrî, *el-Müntekā mine's-süneni'l-müsnede*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Müessesetü-kitâbi's-sekāfiyye, 1408/1988), 120 (no: 462); Taberî, *Tehzîbü'l*-âsâr, 1/63 (no: 68); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 12/410 (no: 6976); İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/263 (no: 523), 4/238 (no: 2776); Ebû Avâne, *Müsned*, 2/358 (no: 3422); İbn Hibbân, *Sahîh*, 9/139, 141 (3830, 3833); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 23/345 (no: 804-805).

831 Taberî, *Tehzîbü'l*-âsâr, 1/64 (no: 69); İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/263 (no: 523); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 23/345 (no: 805).

832 Alâî, *Câmiʿu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, 131; Zürkānî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkī b. Yûsuf ez-Zürkānî. *Şerhü'z-Zürkānî alâ Muvatta' (Ebhecü'l-mesâlik bi-şerhi Muvatta'i'l-İmâm Mâlik)*, nşr. Abdürraûf Sa'd (Kâhire: Mektebetü's-sekāfeti'd-dîniyye, 1424/2003), 2/465.

833 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2/370; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 17/19; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 9/259; a.mlf., *Tabakātü'l-müdellisîn*, 20; Ebü'l-Meâtî, *Mevsûatü akvâli Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî*, 1/222.

Dârekutnî'nin "وقال ابن سعيد عن محمد بن عبد الله بن نوفل عن أبيه عنه" ibareleriyle bahsettiği isnad tespit edilememiştir. Fakat Taberî *Tehzîbü'l-âsâr*'da er-Rebî' b. Süleyman ↔ Ebû Saîd Esed b. Mûsâ el-Emevî ↔ Abdullah b. Lehîa ↔ Muhammed b. Abdurrahman b. Nevfel ↔ Urve b. Zübeyr ↔ Hz. Ümmü Seleme tarikiyle tahrîc etmiştir.

Buhârî tarikinde Zeyneb'in (r. anhâ) yer aldığı rivayetler bulunmakla birlikte İbn Hacer onun zikredilmediği mürsel tarike itimad etmektedir. İbn Hacer ve Aynî, Hişâm'dan nakledilen hadiste mahfûz olanın Zeyneb'in yer almadığı isnad olduğu görüşündedir. Nitekim musannefâtta tahrîci yapılan dokuzu Hişâm'dan biri Muhammed b. Abdurrahman b. Nevfel'den on tarikte de Zeyneb (r. anhümâ) geçmemektedir. Buhârî, onun geçtiği İmam Mâlik'in isnadına itimad etmiştir. Zira hadisi ondan dört tarikle rivayet etmiştir. Fakat Mâlik'in rivayetiyle birlikte Hişâm'ın tarikini de nakletmiştir. Bununla Urve'den rivayetlerdeki ihtilâfa işaret etmiştir. Buhârî'nin bu tariklerden haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) eşlerinden Hz. Âişe'den sonra en çok hadis rivayet eden Hz. Ümmü Seleme'dir. 62 (681) yılında Medine'de vefat eden Hz. Ümmü Seleme ile onunla aynı şehirde yaşayan Medineli meşhur yedi fakihten biri, hadis ve siyer âlimi Urve'nin (23-94/644-713) karşılaşması ve Urve'nin ondan hadis dinlemesi kuvvetle muhtemeldir.[834] Bununla birlikte Urve'nin hadisi önce Zeyneb (r. anhümâ) vasıtasıyla sonra Hz. Ümmü Seleme'nin kendisinden dinlemesine de engel bulunmamaktadır.[835] Kastallânî buna itibar ederek hadisin mürsel olmadığı kanaatindedir.[836] İbn Hacer ise hadisin mürsel olmadığına yönelik bir açıklamada bulunmamıştır. Süyûtî, râvilerin hadisi ziyade ve noksan isnadla nakledebildiğini, münekkitin nakıs tariki illetli gördüğünü halbuki bunun kabul edilemeyeceğini zikretmiştir. Çünkü râvinin seması varsa ziyade isnada etki etmez. Zira önce vasıtalı sonra da doğrudan hadisi dinlemiştir. Eğer doğrudan dinlemediyse bu tarik münkatı'dır. O da sahih tarikle nakledilen hadisin sıhhatine tesir etmez. Süyûtî'nin bu tür tenkidlere verdiği örneklerden birisi de incelediğimiz hadistir. Sonrasında yukarıda yapılan açıklamaları nakletmiştir.[837]

3.16. İkrime'nin Rifâa'nın (r.a.) Boşadığı Hanımı Hakkındaki Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî'nin Abdülvehhâb es-Sekafî ↔ Eyyûb ↔ İkrime tarikiyle Ümmü Rifâa hadisini tahrîc ettiğini zikretmiştir. Bununla birlikte Dârekutnî Hz. Âişe'nin zikredildiği bu tarikle rivayet edilen hadise mürsel demektedir:

834 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/299 (24. hadis); a.mlf., *Fethu'l-bârî*, 5/450; Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 9/387.
835 Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 9/387.
836 Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 3/176.
837 Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 2/517-520.

وأخرج البخاري حديث الثقفي عن أيوب عن عكرمة: قصة أم رفاعة. وفيه ذكر عائشة ولكنه مرسل. وكذلك رواه حماد بن زيد عن أيوب.[838]

Hadis, Hammâd b. Zeyd ↔ Eyyûb tarikiyle de rivayet edilmiştir. Öncelikle metinde geçen Ümmü Rifâa ifadesi hatalıdır. Zira söz konusu hadiste Rifâa'nın (r.a.) boşadığı hanımı geçmektedir. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de zikredilen tariki ve mütâbaatlarının tahrîci, musannefâtta tespitinden sonra Dârekutnî'nin tenkidi değerlendirilecektir.

3.16.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Bu hadisin es-Sekafî ↔ Eyyûb ↔ İkrime tarikiyle *Sahîh-i Buhârî*'de yer alan senedi ve metni şu şekildedir:

حدثنا محمد بن بشار، حدثنا عبد الوهاب، أخبرنا أيوب، عن عكرمة: أن رفاعة طلق امرأته، فتزوجها عبد الرحمن بن الزبير القرظي، قالت عائشة: وعليها خمار أخضر، فشكت إليها وأرتها خضرة بجلدها، فلما جاء رسول الله صلى الله عليه وسلم، والنساء ينصر بعضهن بعضا، قالت عائشة: ما رأيت مثل ما يلقى المؤمنات؟ لجلدها أشد خضرة من ثوبها. قال: وسمع أنها قد أتت رسول الله صلى الله عليه وسلم، فجاء ومعه ابنان له من غيرها، قالت: والله ما لي إليه من ذنب، إلا أن ما معه ليس بأغنى عني من هذه، وأخذت هدبة من ثوبها، فقال: كذبت والله يا رسول الله، إني لأنفضها نفض الأديم، ولكنها ناشز. تريد رفاعة. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: فإن كان ذلك لم تحلي له، أو: لم تصلحي له حتى يذوق من عسيلتك. قال: وأبصر معه ابنين له[839]، فقال: بنوك هؤلاء. قال: نعم، قال: هذا الذي تزعمين ما تزعمين، فوالله، لهم أشبه به من الغراب بالغراب.[840]

Buhârî – Muhammed b. Beşşâr (ö. 252/866)[841] – Abdülvehhâb (ö. 194/809)[842] – Eyyûb es-Sahtiyânî – İkrime 'den (ö. 105/723)[843]: Rifâa hanımını (Temîme bint. Vehb'i)[844] boşadı. Sonra o kadınla Abdurrahman b. ez-Zübeyr el-Kurazî evlendi. Hz. Âişe (r. anhâ) dedi ki:

838 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 352-353 (no: 193).

839 Ebû Zer el-Herevî nüshasında "له" lafzı yer almakta, Bulak baskısında geçmemektedir.

840 Buhârî, "Libâs", 23 (no: 5825).

841 Ebû Bekr Muhammed b. Beşşâr b. Osmân el-Abdî el-Basrî. Değerli şeyleri saklayan, çok hadis ezberleyen kimse anlamında Bündâr lakabıyla tanınmaktadır. Mu'temir b. Süleyman, Abdurrahman b. Mehdî, Vekî' b. Cerrâh, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Yezîd b. Hârûn'dan hadis okuyan Bündâr, yirmi yıl Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın hadis meclislerinde bulundu. Ondan rivayette bulunanlar arasında *Kütüb-i Sitte* müellifleriyle İbn Huzeyme, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a, Bakī b. Mahled yer almaktadır. Sika kabul edilen Bündâr, altmış yedi yıl boyunca Basra'da ve Bağdat'ta hadis rivayet etmiştir. Dârekutnî onu huffâz ve esbâttan saymaktadır. İbn Huzeyme zamanının imamı olarak tavsif etmiştir. Bk. Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm,* 13/543-544; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 24/511-518; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 23/137-141; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 6/165-166; a.mlf., *Mîzânü'l-iʿtidâl,* 3/490; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân,* 9/403; Ebü'l-Meâtî, *Mevsûatü akvâli Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî,* 2/559.

842 Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Abdülmecîd es-Sekafî. Eyyûb, Yahyâ b. Saîd ve İbn Avn'den hadis dinlemiştir. *Kütüb-i Sitte* müellifleri hadislerini tahrîc etmiştir. Zehebî "hafız" demiş, İbn Maîn tevsîk etmiştir. Vefatından önce ihtilatından bahsedilmiştir. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* 7/289; Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm,* 12/271-275; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 18/503-509; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 17/246-249; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 12/271-275; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl,* 8/375-377.

843 Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî, Abdullah b. Abbas'ın mevlâsı, müfessir tâbiîdir. Sahâbeden başta Abdullah b. Abbas olmak üzere Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib, Ukbe b. Âmir el-Cühenî, Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Amr b. Âs, Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullah b. Ömer b. Hattâb, Hz. Ali, Câbir b. Abdullah'tan hadis rivayet etti. İkrime'den İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî, Katâde, Zührî, Amr b. Dînâr, Eyyûb es-Sahtiyânî ve A'meş gibi tâbiîn âlimleri ve çok sayıda kişi rivayette bulundu. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* 7/49; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* 5/287; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 9/11-34; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 3/106-111; a.mlf., *Mîzânü'l-iʿtidâl,* 3/93-97; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl,* 9/259-268; Ebü'l-Meâtî, *Mevsûatü akvâli Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî,* 2/454.

844 Rifâa'nın hanımının ismi *Kütüb-i Sitte*'de geçmemektedir. Mâlik eserinde zikretmiştir. Bk. Mâlik, *Muvatta',* "Nikāh", 17.

Bu kadının üzerinde yeşil bir baş örtüsü vardı. Âişe'ye şikâyette bulundu ve cildi üzerindeki yeşil bir lekeyi (morarmayı) da gösterdi. Nihayet Resûlullah gelince -(İkrime dedi ki:) Kadınlar, birbirlerine destek olurlar-[845] *Âişe (r. anhâ) dedi ki: "Ben mümin kadınların çektikleri böylesine meşakkat görmedim. Vallahi bu kadının derisi elbisesinden daha yeşildi."*

(İkrime dedi ki:)[846] *Kocası, kadının Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'e gittiğini işitti de o da (Peygamber'e) geldi. Beraberinde başka kadından olma iki oğlu da vardı. Hanımı Temîme: "Allah'a yemin ederim benim ona karşı beni döğmesine sebep olacak hiçbir günahım yoktur. Ancak onunla beraber olan şey benim ihtiyacımı bundan daha fazla giderebilecek durumda değildir" dedi ve bu arada elbisenin kenarında sarkmakta olan bir saçağı tutup gösterdi. Bunun üzerine kocası Abdurrahman: Ey Allah'ın Resûlü, Allah'a yemin ederim ki yalan söyledi. Muhakkak ki ben onu deri silker gibi silkeliyorum, fakat o bana karşı koyuyor, (eski kocası) Rifâa'yı istiyor, dedi.*

Bunun üzerine Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem kadına: "Eğer böyle bir şey varsa şimdiki kocan (Abdurrahman) senin balcağızından tatmadıkça sen ona (Rifâa'ya) helal olmazsın ya da ona varman uygun olmaz" buyurdu.

İkrime dedi ki: Resûlullah, Abdurrahman'ın beraberindeki iki oğlana baktı da: "Bunlar senin oğulların mı?" diye sordu. O, evet dedi. Resûlüllah (kadına): "Sen bu adam hakkında mı iddialarda bulunuyorsun. Allah'a yemin ederim ki, bu çocukların babasına benzerliği, karganın kargaya benzerliğinden daha açıktır!" buyurdu.

Buhârî, hadisi yukarıdaki isnadla "Yeşil elbiseler" babında rivayet etmiştir. O, Urve b. Zübeyr ↔ Hz. Âişe[847] ve Kâsım b. Muhammed ↔ Hz. Âişe[848] tarikleriyle yedi hadis tahrîc etmiştir. *Sahîh-i Buhârî*'de geçen sekiz hadisin isnad şeması şu şekildedir:

[845] Bu bir ara cümlesi olup İkrime'nin sözüdür. Vüheyb b. Hâlid, Eyyûb'dan naklettiği rivayetinde bunu açıkça söylemiştir. Bk. Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 22/9.

[846] Beyhakī'nin rivayetinde bu ifade açıkça yer almaktadır. Bk. Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/227 (no: 14689).

[847] Buhârî, "Şehâdât", 3 (no: 2639); "Talâk", 4, 7, 37 (no: 5260, 5265, 5317); "Libâs", 6 (no: 5792); "Edeb", 68 (no: 6084).

[848] Buhârî, "Talâk", 4, (no: 5261).

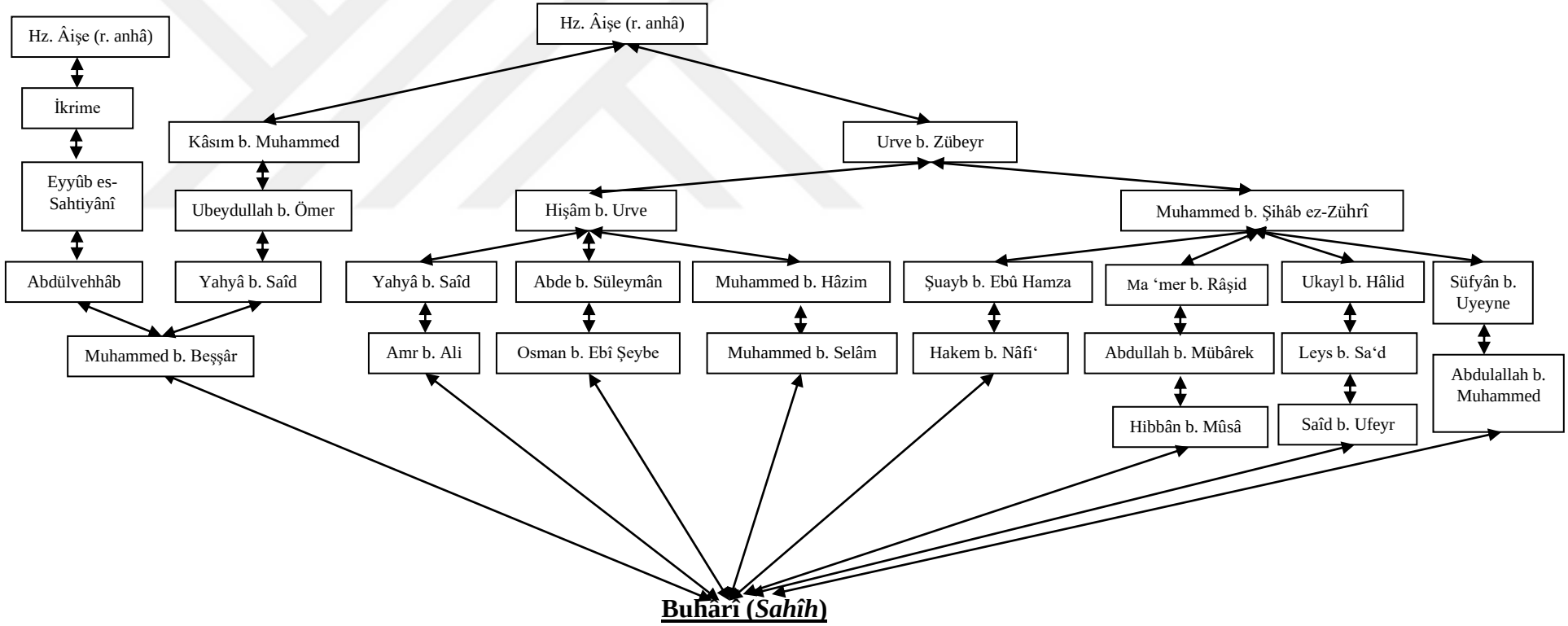

Şema 34: 3.34. İkrime’nin Rifâa’nın (r.a.) boşadığı hanımı hakkındaki rivayeti

"Edeb" kitabında "Gülümseme ve gülme", "Libâs" da "Saçaklı elbise giyme" bablarında zikredilen hadisin "Talâk" da geçen rivayetleri ise fıkhî hükümler ihtiva eden başlıklar altındadır. Kadının üzerindeki yeşil örtü, cildindeki morarma, dövülmesinden ve suçsuzluğundan bahsetmesi sadece İkrime hadisinde yer almakta, diğer metinlerde geçmemektedir.

3.16.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Beyhakī, Buhârî'nin İkrime tarikini tahrîc etmiştir:

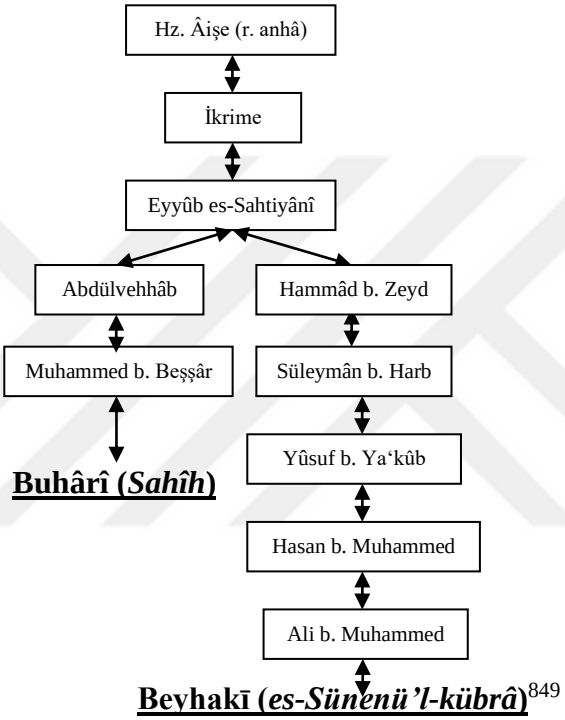
[849]

Şema 35: 3.35. İkrime'nin Rifâa'nın (r.a.) boşadığı hanımı hakkındaki rivayeti (mütâbaat)

Beyhakī rivayetinin metni Buhârî'nin lafızlarından farklı olmakla birlikte mâna olarak yakındır. Kadının üzerindeki yeşil örtü, dövülmesinden şikâyeti, darb izini göstermesi yer almakta, suçsuzluğundan bahsetmesi ise geçmemektedir.

Müslim, hadisi Zührî ↔ Urve b. Zübeyr ↔ Hz. Âişe, Hişâm b. Urve ↔ Urve b. Zübeyr ↔ Hz. Âişe ve Kâsım b. Muhammed ↔ Hz. Âişe[850] tarikleriyle tahrîc etmiştir. Esved ↔ Hz. Âişe, Kâsım b. Muhammed ↔ Hz. Âişe vasıtasıyla rivayetler bulunmakla birlikte isnadların çoğunluğu Urve'den nakledilmiştir.[851]

---

[849] Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/227 (no: 14689).

[850] Müslim, "Nikâh", 111-11**5** (no: 1433).

[851] Ebû Dâvûd, "Talâk", 49 (no: 2309); Tirmizî, "Nikâh, 26 (no: 1118); Nesâî, "Nikâh", 43 (no: 3283), "Talâk", 9, 10, 12 (no: 3407-3409, 3411-3412); İbn Mâce, "Nikâh", 32 (no: 1932); Mâlik, *Muvatta'*, "Nikâh", 18;

Değerlendirme:

Ebû Ya‘lâ rivayetinde Süveyd b. Saîd ↔ Abdülvehhâb senediyle İbn Abbas’dan ziyadesi yer almaktadır. İbn Hacer, Süveyd’in hata ettiğini hadisi İkrime’nin Hz. Âişe’den rivayet ettiğini قالت عائشة ibaresinin de bunu izah ettiği görüşündedir.[852] İkrime’den rivayet eden Eyyûb b. Ebû Temîme es-Sahtiyânî’nin müdellis olduğundan bahsedilmekle birlikte rivayetleriyle ihticac edileceğinde ittifak edilmiştir. İbn Hacer birinci tabaka müdellisler arasında ismine yer vermiş ve Dârekutnî ile Hâkim’in hadislerini tahrîc ettiğini zikretmiştir.[853]

İkrime hakkında Yahyâ b. Maîn, İclî, Ebû Hâtim ve Nesâî “sika” demiştir. Ahmed b. Hanbel onun hadislerini delil kabul etmiş, Buhârî ise hadislerinin güvenilirliğini zikretmiştir. Buna karşılık İmam Mâlik’in İkrime’yi sika kabul etmediği ve kendisinden hadis alınmamasını istediği ileri sürülmüş, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî ve Muhammed b. Sîrîn’in de onun için yalancı dediği nakledilmiştir. Ebû Hâtim’in onun Hz. Âişe’den hadis dinlemediği görüşü nakledilmiştir.[854] Oysa Buhârî, Ali b. Medînî, Kelâbâzî ve Zehebî Hz. Âişe’den hadis dinlediği görüşündedir.[855]

İkrime’den Hz. Âişe bana dedi ki şeklinde rivayet edilmemiştir. Bu sebeple onun Hz. Âişe’den bizzat dinleme ihtimali olmakla birlikte başkası vasıtasıyla kendisine ulaşması da mümkündür.[856] İsnaddan ve hadisin siyakından İkrime’nin doğrudan rivayeti anlaşılmaktadır. Ancak tamamı birlikte değerlendirildiğinde zahiren irsal izlenimini bırakmaktadır.[857]

Netice olarak, Buhârî hadisin mevsûl tariklerini tahrîc etmiş, yeşil elbise İkrime’nin rivayetinde yer aldığı için “Yeşil elbise” babında onu nakletmiştir. Bu müellifin isnadlara ve metinlere vukûfiyetini göstermektedir. Diğer taraftan Dârekutnî’nin her bir isnadı tek tek değerlendirdiği görülmektedir.

Tayâlisî, *Müsned*, 3/53, 80 (no: 1540, 1576); Abdürrezzâk, Musannef, 6/347 (no: 11133); Humeydî, *Müsned*, 1/271 (no: 228); Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu‘be el-Horasânî, *es-Sünen*, nşr. Habîbürrahman el-A‘zamî (Hind: Dârü’s-selefiyye, 1403/1982), 2/73, 74 (no: 1985, 1988); İshâk b. Râhûye, *Müsned*, 2/208, 210-212, 373 (no: 714, 716-719, 920); İbn Ebû Şeybe, Musannef, 3/541 (no: 16939-16941); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 40/63, 117 (no: 24058, 24098), 42/387 (no: 25565), 43/69, 90 (no: 25892, 25920); Dârimî, *Sünen*, 3/1456 (no: 2313, 2314).

852 İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 18/61.

853 İbn Hacer, *Tabakātü’l-müdellisîn*, 19; Avvâd, *Rivâyâtü’l-müdellisîn*, 36-43.

854 Alâî, *Câmiʿu’t-tahsîl fî ahkâmi’l-merâsîl*, 239.

855 Kelâbâzî, *Ricâlü Sahîhi’l-Buhârî*, 2/583.

856 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve’t-Tetebbu‘*, 353. Neşreden Mukbil b. Hâdî bu şekilde izah etmektedir.

857 İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 2/332 (87. hadis).

3.17. Eslem'den Nakledilen Fetih Sûresinin Nüzûlü Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî'nin üç hocası Abdullah b. Mesleme, Abdullah b. Yûsuf ve İsmâil b. Ebû Üveys'in Mâlik ↔ Zeyd b. Eslem ↔ babası Eslem tarikiyle Fetih sûresinin nüzulünden bahseden rivayetlerine mürsel demekte ve hadisi mevsûl nakleden dört râviyi zikretmektedir:

> وأخرج البخاري عن القعنبي وابن يوسف وإسماعيل عن مالك عن زيد بن أسلم عن أبيه أن رَسُول اللهِ صلى اللَّهُ عليه وسلم كان يسير ومعه عمر فنزلت: {إنا فتحنا لك} مرسلاً ووصله قراد وابن عثمة ويزيد بن أبي حكيم والخريبي.[858]

Sahîh-i Buhârî'nin zikredilen mürsel tariklerinin tahrîci, mevsûllerinin tesbitinden sonra Dârekutnî'nin tenkidi değerlendirilecektir.

3.17.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Bu hadis *Sahîh-i Buhârî*'de üç yerde geçmektedir. Buhârî, üç hocasından ortak isnad ve aynı lafızların yer aldığı metinle üç bölümde tahrîc etmiştir. Bu sebeple ilk hadisin senedi ve metni diğer ikisinin sadece isnadları verilecektir. İlk olarak Buhârî, "Megāzî" 35. babta Abdullah b. Yûsuf'tan tahrîc etmiştir. Bu hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de yer alan senedi ve metni şu şekildedir:

> حدثني عبد الله بن يوسف، أخبرنا مالك، عن زيد بن أسلم، عن أبيه، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يسير في بعض أسفاره، وعمر بن الخطاب يسير معه ليلا، فسأله عمر بن الخطاب عن شيء فلم يجبه رسول الله صلى الله عليه وسلم، ثم سأله فلم يجبه، ثم سأله فلم يجبه، وقال عمر بن الخطاب: ثكلتك أمك يا عمر، نزرت رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلاث مرات كل ذلك لا يجيبك، قال عمر: فحركت بعيري ثم تقدمت أمام المسلمين، وخشيت أن ينزل في قرآن، فما نشبت أن سمعت صارخا يصرخ بي، قال: فقلت: لقد خشيت أن يكون نزل في قرآن، وجئت رسول الله صلى الله عليه وسلم فسلمت عليه، فقال: لقد أنزلت علي الليلة سورة، لهي أحب إلي مما طلعت عليه الشمس، ثم قرأ: {إنا فتحنا لك فتحا مبينا}.[859]
>
> *Buhârî – Abdullah b. Yûsuf – Mâlik b. Enes – Zeyd b. Eslem (ö. 136/754)[860] – babası Eslem el-Advî'den (ö. 80/699)[861]. Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem seferlerinden birinde geceleyin yol alıyordu. Hz. Ömer b. el-Hattâb da gece onunla birlikte yolculuk yapardı. Bu sırada Hz. Ömer Resûlullah'a (s.a.v.) bir şey sordu. Fakat Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem (vahiy ile meşgul bulunduğu için) ona cevap vermedi. Sonra Hz. Ömer yine sordu. Resûlullah (s.a.v.) yine cevap vermedi. Hz. Ömer, (işitmedi sanarak) bir daha sordu. Resûlullah (s.a.v.) yine cevap vermedi. (Bunun üzerine) Hz.*

---

858 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 266 (no: 124).

859 Buhârî, "Megāzî", 35 (no: 4177); el-Fetih 48/1.

860 Ebû Üsâme Zeyd b. Eslem el-Adevî el-Ömerî, tâbiîn âlimidir. Babası Eslem, Abdullah b. Ömer, Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, Câbir b. Abdullah, Seleme b. Ekva', Enes b. Mâlik, Atâ b. Yesâr ile birçok sahâbî ve tâbiînden hadis rivayet etti. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında oğulları Üsâme, Abdullah ve Abdurrahman ile Atâ b. Yesâr, Eyyûb es-Sahtiyânî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Evzâî, Ma'mer b. Râşid, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne gibi isimler yer almaktadır. Sikadır. Ahmed b. Hanbel onu tevsik etmiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/387; İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 3/412-413; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 10/12-18; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 9/381-382; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 3/656-657; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl,* 5/129-132.

861 Ebû Zeyd Eslem el-Ömerî el-Habeşî el-Becâvî, tâbiînin büyüklerindendir. Yemen esirlerinden Hz. Ömer'in azatlısıdır. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Muaz, Ebû Ubeyde, Abdullah b. Ömer'den rivayette bulunmuştur. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında oğlu Zeyd, Kāsım b. Muhammed, Nâfi' ve Müslim b. Cündüb bulunmaktadır. 114 yaşında vefat etmiş olup muhadramûndandır. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2/23; İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 5/10; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/529; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 7/105-107; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 2/791; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 2/133-134.

Ömer b. el-Hattâb (içinden kendi kendine) dedi ki: Anan seni kaybetsin ey Ömer! Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'e ısrarla üç defa soru sorduğun halde her seferinde o sana cevap vermedi.

Hz. Ömer (olayı anlatmaya) şu şekilde devâm etti: Ben bunun üzerine devemi hareket ettirip sürdüm. Sonra da insanların önüne geçtim. Hakkımda Kur'ân inmesinden korktum. Fakat çok beklemedim. Birisinin yüksek sesle beni çağırdığını işittim. Ve (kendi kendime) 'Yemin olsun hakkımda Kur'ân ineceğinden korkmuştum' dedim. (Bu korku içinde) Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'in huzuruna vardım, ona selâm verdim. Resûlullah (s.a.v.):

"Andolsun bu gece bana öyle bir sûre indirildi ki, o sûre bana üstüne güneş doğan her şeyden daha çok sevimlidir" buyurdu. Sonra da: "Şübhesiz biz sana apaçık bir fetih ihsan ettik" âyetini okudu.

Buhârî, ikinci hadisi Abdullah b. Mesleme'den "Tefsir" bölümünde Fetih sûresinin 1. âyetinin tefsirinde üç rivayetten ilki olarak tahrîc etmiştir:

حدثنا عبد الله بن مسلمة، عن مالك، عن زيد بن أسلم، عن أبيه، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يسير في بعض أسفاره، وعمر بن الخطاب يسير معه ليلا، فسأله عمر بن الخطاب عن شيء فلم يجبه رسول الله صلى الله عليه وسلم، ثم سأله فلم يجبه، ثم سأله فلم يجبه.....[862]

Buhârî – Abdullah b. Mesleme (ö. 221/835)[863] – Mâlik b. Enes – Zeyd b. Eslem – Eslem el-Advî'den.

Buhârî, üçüncü hadisi İsmâil b. Ebû Üveys'ten "Fezâ'ilü'l-Kur'ân" 12. babta nakletmiştir:

حدثنا إسماعيل، قال: حدثني مالك، عن زيد بن أسلم، عن أبيه: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يسير في بعض أسفاره، وعمر بن الخطاب يسير معه ليلا، فسأله عمر عن شيء، فلم يجبه رسول الله صلى الله عليه وسلم، ثم سأله فلم يجبه، ثم سأله فلم يجبه.....[864]

Buhârî – İsmâil b. Ebû Üveys[865] – Mâlik b. Enes – Zeyd b. Eslem – Eslem el-Advî'den.

Yukarıda sened ve metinleri verilen üç rivayetin isnad şeması şu şekildedir:

---

862 Buhârî, "Tefsîr", el-Fetih/1 (no: 4833); el-Fetih 48/1.

863 Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mesleme b. Ka'neb el-Basrî. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a, hocalarından Harbî ve çok sayıda kişi hadislerini tahrîc etmiştir. Ebû Hâtim, İbn Hacer "sika" demiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/212; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/136-143; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19/238-244; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/610-611; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 8/202-205.

864 Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 12 (no: 5012); el-Fetih 48/1.

865 İsmâil b. Ebû Üveys Abdullah b. Abdullah el-Asbehî el-Medenî. Dayısı Mâlik, kardeşi Abdülhumeyd ve babasından rivayette bulunmuştur. Nesâî dışında *Kütüb-i Sitte* müellifleri hadislerini tahrîc etmiştir. Bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-taʿdîl*, 2/180; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/151; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19/378; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/534; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl,* 1/222; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 9/259.

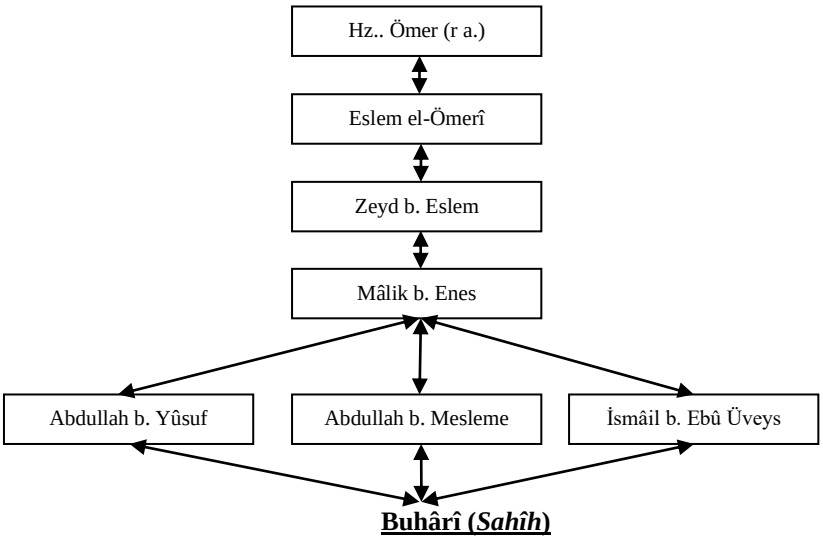

Şema 36: 3.36. Eslem el-Ömerî'den nakledilen Fetih sûresinin nüzûlü rivayeti

Hadiste Hz. Ömer söylediğinin duyulmadığını düşünerek sorusunu tekrar etmiştir. Resûlullah *sallallāhü aleyhi ve sellem'*in cevap vermemesi üzerine kendisine kızmış, ısrarından dolayı hayıflanmış ve oradan uzaklaşmıştır. Vahyin nuzûlünden sonra kendisine yapılan izahta Fetih sûresinin dünyadaki her şeyden daha sevimli olduğu bildirilmiştir. Hadiste bu seferin Hudeybiye seferi olduğu geçmemektedir. Fakat Kurtubî'den bu yolculuğun Hudeybiye dönüşü olduğu ve bu konuda ilim ehlinin ihtilâfını bilmediği görüşü zikredilmiştir. Nesefî de Hudeybiye seferi olduğu görüşündedir.[866] Nitekim Buhârî hadise Hudeybiye Gazvesi babında yer vermiştir.

3.17.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Hz. Ömer'in soru sorması, cevap alamaması ve Fetih sûresinin ilk âyetlerinin nâzil olması hadisini Zeyd b. Eslem ↔ Eslem tarikiyle İmam Mâlik *Muvatta*'da tahrîc etmiştir.[867] Malik'ten rivayette Buhârî'ye Tirmizî, Nesâî, Ahmed b. Hanbel, Bezzâr, Ebû Ya'lâ, İbn Hibbân, Beyhakī, İbn Abdülber ve Hatîb mütâbaat etmiştir.[868]

Bu rivayetler içerisinde Eslem'den nakledilenler olduğu gibi Hz. Ömer'in (r.a.) zikredildikleri de yer almaktadır. Mevsûl rivayet eden Tirmizî, hadisi Muhammed b. Hâlid b. Asme'nin Mâlik'ten:

---

866 Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 17/300, 19/252.

867 Mâlik, *Muvatta'*, "Kur'ân", 9.

868 Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 48 (no: 3262); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/260 (no: 11435); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/336 (209); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 1/388-389 (no: 264-265); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/138 (no: 148); İbn Hibbân, *Sahîh*, 14/320 (no: 6409); Beyhakī, *Şüabü'l-îmân*, 4/107 (no: 2254); a.mlf., *Delâilü'n-nübüvve*, 4/154; İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 3/264; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Fakīh ve'l-mütefakkih*, nşr. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî (Suûd: Dârü İbnü'l-Cevzî, 1421/2000), 2/298.

عن زيد بن أسلم، عن أبيه، قال: سمعت عمر بن الخطاب يقول: كنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في بعض أسفاره

isnadıyla tahrîc etmiş ve "hasen garîb" demiştir. Bu tarikte Eslem'in Hz. Ömer'den dinlediği zikredilmiştir. Ayrıca Bezzâr'ın rivayetinde Muhammed b. Hâlid b. Asme ↔ Mâlik isnadıyla عن زيد بن أسلم، عن أبيه قال: سمعت عمر يقول: خرجنا مع lafızlarıyla Eslem'in Hz. Ömer'den semâı geçmektedir. İbn Hacer'in Bezzâr'ın rivayetinde عن عمر şeklinde ifade ettiği görülmüş oysa سمعت lafzı tespit edilmiştir.[869] Bezzâr, hadisi tahrîc ettikten sonra bu tariki Mâlik'ten İbn Asme ve İbn Gazvân'dan başkasının mevsûl nakletmediğini zikretmiştir.[870] Ancak İshâk b. İbrâhim ve Yezîd b. Hakīm'in Mâlik'ten rivayetleri de mevsûldür.

Ahmed b. Hanbel ve Nesâî Ebû Nûh Abdurrahman b. Gazvân Kırâd ↔ Mâlik isnadıyla, İbn Abdülber Muhammed b. Harb ↔ Mâlik isnadıyla, Hatîb[871] Yezîd b. Ebû Hakîm el-Adenî ↔ Mâlik isnadıyla, Abdullah b. Sâlih Kâtibü'l-Leys (ö. 223/838)[872] ve Ebû Ali el-Medâinî (ö. 300/912)[873] İshâk b. İbrâhim el-Huneynî ↔ Mâlik isnadıyla rivayetinde عن أبيه، عن عمر بن الخطاب lafızlarıyla Hz. Ömer'den mevsûl tahrîc etmişlerdir. Netice olarak, Mâlik'ten beş râvisinin mevsûl tarikle rivayet ettiği tespit edilmiştir. Dârekutnî Mâlik'ten mevsûl ve mürsel nakledenleri zikretmiştir.[874] Dârekutnî'nin *et-Tetebbu*'da zikrettiği râvilerin mevsûl tariklerinin kaynaklarda tahrîci yapılmış fakat el-Harbî tespit edilememiştir.

Tahrîci yapılan hadislerin isnad şeması aşağıda yer almaktadır:

869 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 15/118.

870 Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 1/389 (no: 265).

871 Hatîb, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 6/386-387.

872 Abdullah b. Sâlih, Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih el-Cühenî el-Mısrî Kâtibü'l-Leys, *Nüshatü Abdullah b. Sâlih*, nşr. Hilâf Mahmûd Abdüssemî' (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423/2002), 147 (no: 1658).

873 Medâinî, Ebû Ali Ahmed b. Ali b. Şuayb el-Medâinî, *Fevâidü Ebû Ali Ahmed b. Ali b. Şuayb el-Medâinî*, nşr. Cevâmi'u'l-kelîm (Mahtût, 2004), 24.

874 Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, 2/146.

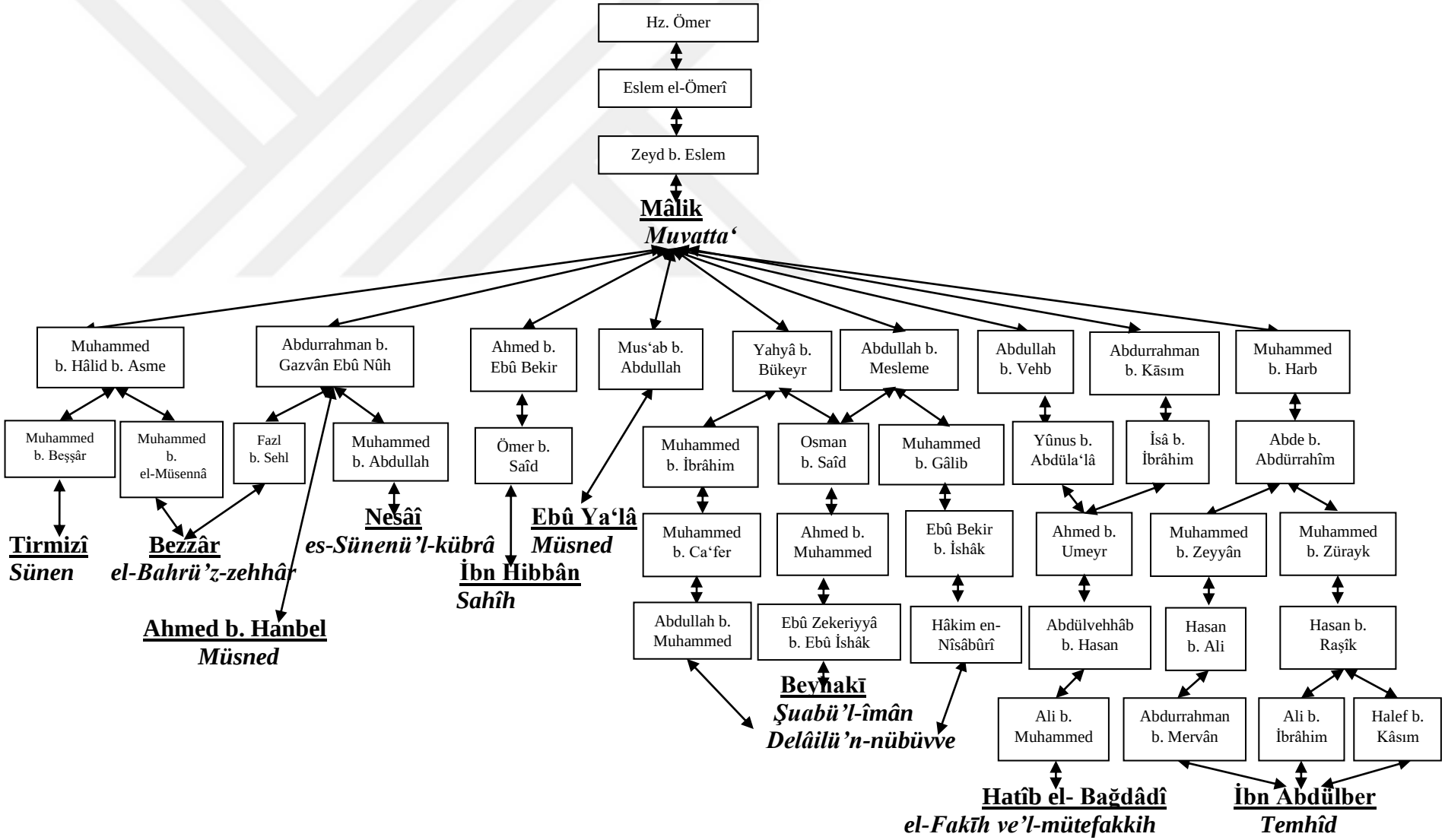

Şema 37: 3.37. Eslem el-Ömerî’den nakledilen Fetih sûresinin nüzûlü rivayeti (mütâbaat)

Değerlendirme:

Hadisin Mâlik ↔ Zeyd b. Eslem ↔ Eslem tariki zahiren mürseldir. Zîra Eslem olayın gerçekleştiği zamanda orada bulunmamıştır. Ancak Buhârî rivayetinin metninde geçen **قال عمر: فحركت بعيري** ifadesi ve hadisin devamı Eslem'in Hz. Ömer'den naklettiğini izah ve delalet etmektedir.[875] Buhârî'nin zahiren mürsel tariklerine Ebû Ya'lâ, İbn Hibbân ve Beyhakī'nin rivayetleri mütâbaat etmiştir. Bu mütâbaatlarda Mâlik'ten mürsel nakleden Mus'ab b. Abdullah, Ahmed b. Ebû Bekir, Abdullah b. Vehb ve Abdurrahman b. Kāsım'dır. Bu râviler ile Buhârî tariklerindeki Abdullah b. Yûsuf, Abdullah b. Mesleme ve İsmâil b. Ebû Üveys olmak üzere tespit edilebildiği kadarıyla hadisi Mâlik'ten yedi talebesi zahiren mürsel nakletmiştir. Diğer taraftan *Muvatta*' nüshalarında farklılık bulunmaktadır. Bazı nüshalarda mürsel tarik bulunmakla birlikte *Muvatta*'nın Ebû Mus'ab ez-Zührî rivayetinde ise Hz. Ömer'den nakledilmiştir.[876] Ancak hadisin Mâlik'ten mevsûl tarikleri de bulunmaktadır. Mâlik'in beş râvisi Muhammed b. Hâlid b. Asme, Ebû Nûh Abdurrahman b. Gazvân Kırâd, Muhammed b. Harb, Yezîd b. Ebû Hakîm el-Adenî ve İshâk b. İbrâhim el-Huneynî'den sarih ittisal lafızlarıyla mevsûl rivayet edilmiştir. Ayrıca Tirmizî, İsmâîlî ve Bezzâr'ın Muhammed b. Hâlid b. Asme ↔ Mâlik tarikiyle rivayetlerinde ittisal sarahaten geçmektedir.

Buhârî'nin üç tarikle rivayeti olaya şahit olmayan Eslem'den nakledilmesi sebebiyle mürsel gibi görünmektedir. Ancak, Mâlik'in kendisinden hadisi rivayet ettiği Zeyd b. Eslem'i İbn Hacer birinci tabaka müdellisler arasında zikretmiştir.[877] Fakat Eslem'in rivayeti zahiren mürsel görünse de hadisin siyakından, olayı Hz. Ömer'in anlatması sebebiyle Eslem'in Hz. Ömer'den naklettiği dolayısıyla ittisali anlaşılmaktadır. İbn Hacer, böyle bir hadise mürsel denilmesini şaşkınlıkla karşılamaktadır.[878] Nitekim hadis Hz. Ömer'in isnadda zikredildiği mevsûl tariklerle de rivayet edilmiştir. Ancak Dârekutnî, rivayet usulleri ve ittisal şartlarını tek tek tariklere uygulayarak Buhârî rivayetlerini mürsel değerlendirmiştir.

3.18. İkrime'nin Ramazan Ayında Yolculukta Oruç Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî'nin Mâ'mer ↔ Eyyûb ↔ İkrime ↔ İbn Abbas (r. anhümâ) tarikiyle fetih yılında Ramazan ayında yapılan seferden ve yolcuların oruç durumundan bahseden rivayetini nakletmiş, Hammâd b. Zeyd ile es-Sekafî'nin Eyyûb'tan mürsel rivayet ettiğini zikretmiştir:

---

875 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/357; 14/275-276; Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 17/300, 19/252, 20/45.

876 Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî, *Muvatta' el-İmâm Mâlik rivâyetü Ebû Mus'ab ez-Zührî*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf – Mahmûd Halîl (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1412/1991), 1/105 (no: 272).

877 İbn Hacer, *Tabakātü'l-müdellisîn*, 20-21; Avvâd, *Rivâyâtü'l-müdellisîn*, 61-63.

878 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/325 (74. hadis).

وأخرج أيضاً حديث معمر عن أيوب عن عكرمة عن ابن عباس قال: خرج النبي صلى الله عليه وسلم في رمضان عام الفتح وأصحابه بين صائم ومفطر _ الحديث. وقد أرسله حماد بن زيد والثقفي عن أيوب.[879]

Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de tahrîci, mütâbaat ve şevâhidin tespitinden sonra değerlendirme yapılacaktır.

Bu hadisin Sahîh-i Buhârî'de "Megāzî" 46. babta üçüncü ve dördüncü rivayet olarak yer alan iki senedi ve metni şu şekildedir:

حدثني عياش بن الوليد، حدثنا عبد الأعلى، حدثنا خالد، عن عكرمة، عن ابن عباس، قال: خرج النبي صلى الله عليه وسلم في رمضان إلى حنين، والناس مختلفون، فصائم ومفطر. فلما استوى على راحلته، دعا بإناء من لبن –أو ماء– فوضعه على راحته، أو: على راحلته. ثم نظر إلى الناس، فقال المفطرون للصُّوّام: أفطروا.[880]

Buhârî – Ayyâş b. Velîd (ö. 226/840) – Abdüla'lâ – Hâlid b. Mihrân (ö. 141/758) – İkrime – İbn Abbas'tan (r. anhümâ). O şöyle demiştir: "Resûlullah sallallāhü 'aleyhi ve sellem ramazan ayında Huneyn'e gitmek üzere yola çıktı. İnsanlar ise farklı farklı halde idiler. Kimi oruçlu, kimi oruçsuzdu. Resûlullah (s.a.v.) binek devesinin üzerine oturunca, içinde süt veya su bulunan bir kap getirilmesini istedi. Onu avucuna yahut da devesinin üzerine koydu. Sonra (görmeleri için) insanlara baktı. Bunun üzerine oruçsuz olanlar oruçlulara: 'Orucunuzu bozunuz!' dediler."

وقال عبد الرزاق، أخبرنا معمر، عن أيوب، عن عكرمة، عن ابن عباس رضي الله عنهما خرج النبي صلى الله عليه وسلم عام الفتح، وقال حماد بن زيد: عن أيوب، عن عكرمة، عن ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم[881]

Buhârî – Abdürrezzâk – Ma'mer – Eyyûb es-Sahtiyânî – İkrime – İbn Abbas'tan (r. anhümâ): Resûlullah sallallāhü 'aleyhi ve sellem fetih yılı (Mekke'ye gitmek üzere) yola çıktı.
Hammâd b. Zeyd, Eyyûb – İkrime – İbn Abbas – Nebî sallallāhü 'aleyhi ve sellem isnadıyla rivayet etmiştir.

Buhârî'nin rivayet ettiği incelenen hadisin metninde Huneyn gazvesinin Ramazan'da yapıldığı geçmektedir. Oysa Ramazan ayında Mekke'nin fethi için Medine'den hareket edilmiş, fetihten sonra Şevval ayında Huneyn gazvesine çıkılmıştır. Bu sebeple hadisin metni şerhlerde açıklanmaya çalışılmıştır. İbnü't-Tîn, Dâvûdî'den hadisin metninde doğrusunun إلى حنين değil Mekke'ye çıktı olacağını ya da Hayber'in hatayla Huneyn okunduğunu nakleder. İbn Hacer, Hayber olma ihtimalinin bulunmadığını izah etmiştir.[882] Ayrıca İbnü't-Tîn ve Dâvûdî seferde Resûlullah'ın (s.a.v.) su veya süt istemesinin biri Mekke'nin fethi diğeri Huneyn gazvesi olmak üzere iki defa gerçekleştiği görüşündedir. Fakat İbn Hacer ve Aynî ise olayın bir defa gerçekleştiğini, râvinin su veya süt olduğunda tereddüt ettiği görüşündedir.[883] Bu izahların neticesinde Dârekutnî'nin hadisin metni yönünden Buhârî'yi tenkid etmesi ihtimal

879 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 331 (no: 174).
880 Buhârî, "'Megāzî", 47 (no: 4277).
881 Buhârî, "'Megāzî", 47 (no: 4278).
882 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 12/497-498.
883 Aynî, *'Umdetü'l-kārî,* 17/369-370.

dahilinde olsa da onun lafızlarında metin tenkidine yönelik herhangi bir ibare ya da işaret bulunmamaktadır.

Buhârî'nin Abdürrezzâk hadisini, Ahmed b. Hanbel tahrîc etmiştir:

> **حدثنا عبد الرزاق، حدثنا معمر، عن أيوب، عن عكرمة، عن ابن عباس، قال: خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم عام الفتح في شهر رمضان، فصام حتى مر بغدير في الطريق، وذلك في نحر الظهيرة. قال: فعطش الناس، وجعلوا يمدون أعناقهم، وتتوق أنفسهم إليه، قال: «فدعا رسول الله صلى الله عليه وسلم بقدح فيه ماء، فأمسكه على يده حتى رآه الناس، ثم شرب فشرب الناس»**[884]

Buhârî, Dârekutnî'nin tenkid ettiği isnadla hadisi mütâbaatta tahrîc etmiştir. O yukarıdaki hadislerden önce Ubeydullah'ın İbn Abbas'tan (r. anhümâ) rivayetine yer vermiştir. İkrime rivayetlerinden sonra da Mücâhid ↔ Tâvûs ↔ İbn Abbas (r. anhümâ) isnadıyla tahrîcte bulunmuştur. Müslim, Ubeydullah ve Tâvûs isnadlarıyla tahrîc etmiş, İkrime rivayetine ise yer vermemiştir.[885] Hadisi İkrime'den Taberî, Tahâvî, Taberânî, Beyhakî ve İbn Abdülber'in tahrîc ettiği tespit edilmiştir.[886] Beyhakī'nin rivayetinde Huneyn'nin fethi değil Mekke'nin fethi geçmektedir. Dârekutnî'nin mürsel dediği tarikle rivayet edildiği için alınmıştır.

Hadisin tahrîci yapılan tariklerle birlikte isnad şeması aşağıda yer almaktadır:

884 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/419 (no: 3460).

885 Müslim, "Sıyâm", 88 (no: 1113).

886 Abdürrezzâk, *Musannef*, 2/564 (no: 4473); Taberî, *Tehzîbü'l*-âsâr, 1/89 (no: 5); Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 2/65 (no: 3227); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/271, 285, 346 (no: 11704, 11749, 11965); Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/32-33; İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 22/52.

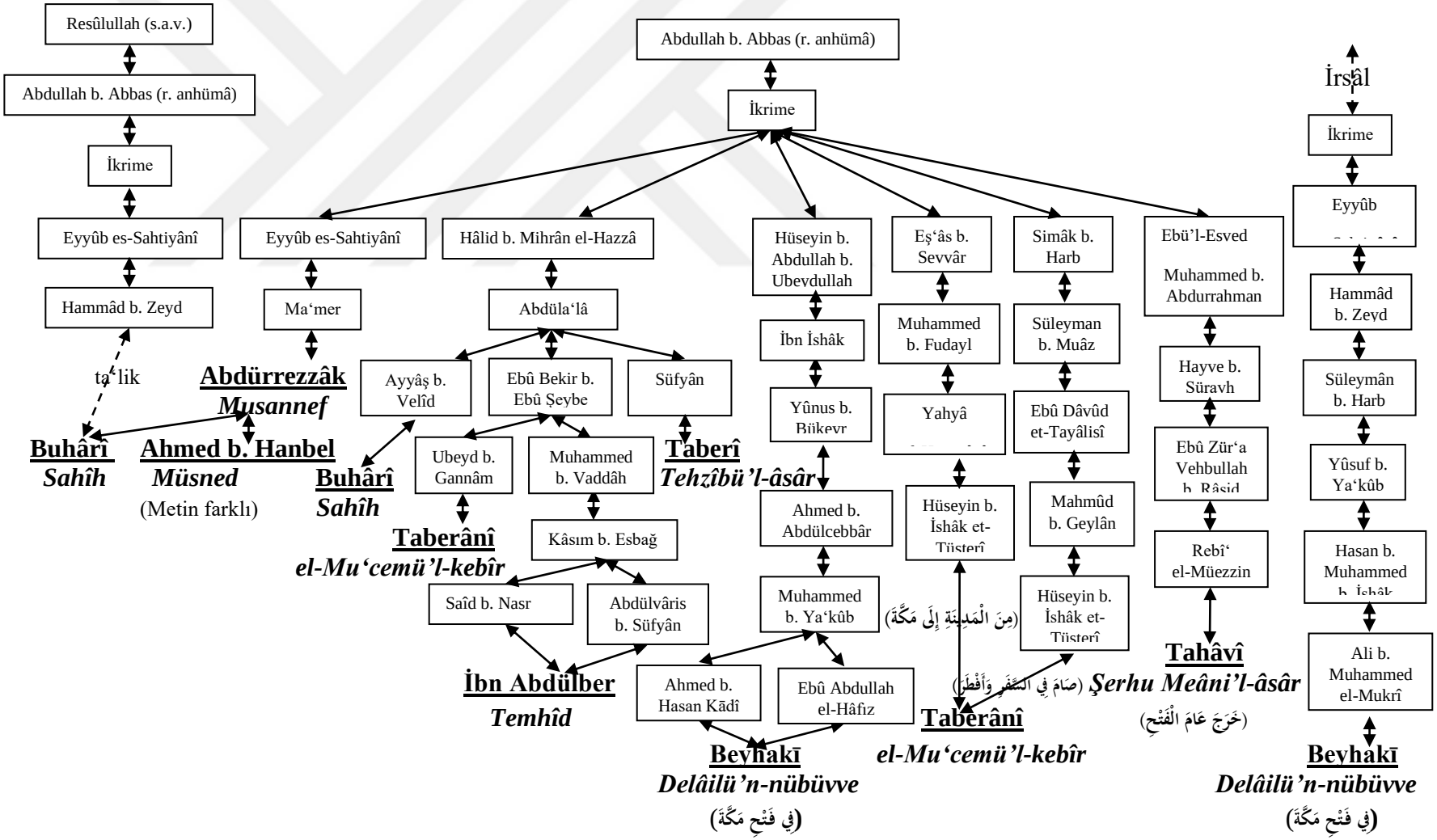

Şema 38: 3.38. İkrime'nin Ramazan ayında yolculukta oruç rivayetinin tarikleri

Yukarıda şemada görüldüğü üzere hadis, İkrime'nin beş talebesinden mevsûl rivayet edilmiş, Eyyûb'dan gelen tariklerde ise mürsel/mevsûl ihtilâfı meydana gelmiştir. Eyyûb'un râvisi Ma'mer'den mevsûl, diğer râvisi Hammâd b. Zeyd'den ise mürsel rivayet edilmiştir. Zehebî, Hammâd b. Zeyd ↔ Eyyûb ↔ İkrime tarikiyle Mekke'nin fethi için yolculuktan ve Abbas'ın (r.a.) müslüman olmasından bahseden hadisi nakletmiştir.[887] Dârekutnî'nin zikrettiği isnadla aynı olsa da onun metnini verdiği hadis değildir. Fakat Dârekutnî, Hammâd'ın Eyyûb'tan irsâlle naklettiğinden bahsederken Zehebî'nin isnadında "وقال حماد بن زيد عن أيوب، عن عكرمة قال:" geçtiği şekilde Hammâd'ın İkrime'nin sözü olarak rivayet ettiğini mi kastettiğini tespit etmek mümkün değildir. Ayrıca Buhârî, hadisi Hammâd'ın merfû olarak Resûlullah'dan (s.a.v.) rivayet ettiğini zikretmiştir. İbn Hacer, bu tarikte İbn Abbas'ın (r. anhümâ) Ebû Zer nüshalarının bir kısmında yer aldığını, çoğunluğunda ise bu sahabînin bulunmadığını nakleder. Fakat ulaşılabilen Buhârî nüshalarının hepsinde İbn Abbas (r. anhümâ) geçmektedir. Bu konuda açıklayıcı bir bilgiye de ulaşılamamıştır. İbn Hacer, Dârekutnî ve Ebû Nuaym'ın da hadisin İkrime'nin mürsel rivayeti kabul ettiğini nakleder.[888] Beyhakī, hadisi Buhârî'nin hocalarından Süleymân b. Harb vasıtasıyla tahrîc etmiş, metnin sonunda Eyyûb'un İkrime'nin sözü olarak naklettiğini haber vermiştir.[889] İbn Ebû Şeybe'nin Mekke'nin fethi seferi hakkında Süleymân b. Harb ↔ Hammâd b. Zeyd ↔ Eyyûb ↔ İkrime isnadıyla tahrîc ettiği ayrıntılı uzun hadiste mürseldir.[890] Hadisin gerek Beyhakī gerekse İbn Ebû Şeybe rivayetlerinde İkrime'nin sözü olarak nakledilmesi Dârekutnî'nin mürsel görüşünü desteklemektedir.

Değerlendirme:

Huneyn gazvesi yolculuğunda Resûlullah'ın (s.a.v.) orucunu açmasından bahseden hadisi Buhârî Hâlid b. Mihrân ve Eyyûb'dan mevsûl tarikleriyle naklettikten sonra Eyyûb'dan nakleden diğer râvisi Hammâd tarikini zikrederek ihtilâfa işaret etmiştir. Hammâd tariki Resûlullah'dan (s.a.v.) rivayet edilmiştir. Buna vakıf olduğu düşünülen Dârekutnî'nin merfû rivayeti nakleden Hammâd için kullandığı "أرسله" lafzını terim anlamıyla kullanmadığı açıktır. Bununla birlikte Beyhakî ise mürsel tahrîc etmiştir. Bu esas alınırsa Dârekutnî'nin Buhârî nüshasında İbn Abbas bulunmadığı, bu sebeple de mürsel dediğini düşündürmektedir. Bunu tespit ise mümkün olmasa da Dârekutnî'nin mürsel sözü buna işaret etmektedir.

887 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/363.
888 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/499.
889 Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/35.
890 İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 14/481-485 (no: 38057).

Buhârî hadisin tariklerini babta Ubeydullah ↔ İbn Abbas (r. anhümâ) rivayetlerinden sonra tahrîc etmiş, İkrime'den Hâlid'in mevsûl isnadına itimad etmiş, Hammâd'ın isnadını ise muallak olarak zikretmiştir.[891] Dârekutnî, incelenen tariklerde görüldüğü üzere hadisin muhalif tariklerini tespit ve mukayese etmiş, ifadelerinden anlaşıldığı üzere Buhârî'nin tahrîcini tercih etmiştir.

3.19. Yahyâ b. Saîd'in Namazını Hatalı Kılan Kişi Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'in namazını hatalı kılan kişiden bahseden hadisin Yahyâ b. Saîd el-Kattân ↔ Ubeydullah ↔ Saîd el-Makbürî ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikini zikretmiş, Ubeydullah'ın diğer râvilerinin isnadlarında Saîd'in babasının yer almadığından, hadisin mürsel olduğundan ve Yahyâ b. Saîd'in onlara muhalefet ettiğinden bahsetmiş, Yahyâ hafız olduğundan muhtemelen Ubeydullah'ın her iki isnadla da rivayet ettiğini değerlendirmiştir:

> وأخرجا جميعًا حديث يحيى بن سعيد القطان، عَن عُبيد الله، عَن سعيد المقبري، عَن أبيه، عَن أبي هريرة: قصة المسيء صلاته وقول النبي صلى الله عليه وآله وسلم: ارجع فصل فإنك لم تصل.[892]
>
> قال: وقد خالف يحيى أصحاب عُبيد الله كلهم منهم أبو أسامة وعبد الله بن نمير وعيسى بن يونس وغيرهم ورووه، عَن عُبيد الله، عَن سعيد، عَن أبي هريرة، فلم يذكروا أباه، ورواه معتمر، عَن عُبيد الله، عَن سعيد، مُرْسَلاً، عَن النبي صلى الله عليه وآله وسلم، ويحيى حافظ ويشبه أن يكون عُبيد الله حدث به على الوجهين. والله أعلم.[893]

Hadis, *Sahîhayn*'da tahrîci ve musannefâtta tespitinden sonra değerlendirilecektir.

3.19.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Dârekutnî'nin zikrettiği isnadla hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de üç rivayeti vardır. Bunlardan "Ezân", 95. babta üçüncü hadis olarak geçen rivayetin sened ve metni aşağıdadır:

> حدثنا محمد بن بشار، قال: حدثنا يحيى، عن عبيد الله، قال: حدثني سعيد بن أبي سعيد، عن أبيه، عن أبي هريرة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم دخل المسجد فدخل رجل، فصلى، فسلم على النبي صلى الله عليه وسلم، فرد وقال: ارجع فصل، فإنك لم تصل. فرجع يصلي كما صلى، ثم جاء، فسلم على النبي صلى الله عليه وسلم، فقال: ارجع فصل، فإنك لم تصل. ثلاثا. فقال: والذي بعثك بالحق ما أحسن غيره، فعلمني. فقال: إذا قمت إلى الصلاة فكبر، ثم اقرأ ما تيسر معك من القرآن، ثم اركع حتى تطمئن راكعا، ثم ارفع حتى تعدل قائما، ثم اسجد حتى تطمئن ساجدا، ثم ارفع حتى تطمئن جالسا، وافعل ذلك في صلاتك كلها.[894]
>
> *Buhârî – Muhammed b. Beşşâr – Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813)[895] – Ubeydullah b. Ömer el-Adevî (ö. 147/764)[896] – Saîd b. Ebû Saîd (ö. 125/743)[897] – babası Ebû Saîd*

---

[891] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/321 (67. hadis)

[892] Bu hadisin Saîd'in babası vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetleri: Buhârî, "Ezân", 95 (no: 757); "Ezân", 122 (no: 793).

[893] Dârekutnî, e*l-İlzâmât ve't-tetebbu',* 131-132 (no: 9).

[894] Buhârî, "Ezân", 95 (no: 757).

[895] Ebû Saîd Yahyâ b. Saîd b. Ferruh el-Kattân et-Temîmî el-Basrî, emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs, imâmü'l-muhaddisîn, hâfız, sika, me'mûn, hüccet, sebt gibi hadiste en üst mertebedeki âlimler için kullanılan niteliklerle anılmıştır. Hocaları arasında Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Evzâî, Hammâd b. Seleme, İbn

Keysân b. Saîd (ö. 100/718)[898] *– Ebû Hüreyre'den (r.a.). "(Bir gün) Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem mescide girdi. Akabinde birisi girdi ve namaz kıldı. Sonra Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'e selâm verdi. Resûlullah (s.a.v.) selamını aldıktan sonra: 'Git ve namazını tekrar kıl, çünkü sen namaz kılmış olmadın' buyurdu. O kimse gidip daha önce kıldığı gibi namazını tekrar kıldı. Sonra gelip Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'e selâm verdi. Resûlullah (s.a.v.) yine: 'Git ve namazını tekrar kıl, çünkü sen namaz kılmış olmadın' buyurdu Bu durum üç defa tekrarlandı. Nihayet o kişi: Seni hakk ile gönderen Allah'a yemin ederim ki, bundan daha iyisini yapamıyorum, bana (doğrusunu) öğret, dedi. Bunun üzerine Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: 'Namaza durduğun zaman önce tekbir getir. Sonra ezberinde bulunan ve kolayına gelen kısımlarından Kur'ân oku. Ardından bedenin tam anlamıyla hareketsiz kalacak şekilde rükû yap. Sonra rükûdan doğrul ve dimdik dur. Ardından secdeye git ve mutmain oluncaya kadar secdede kal. Sonra doğrul ve mutmain oluncaya kadar otur. Namazının geri kalan kısmında da bu söylediklerimin tamamını aynen yap.'"*

Buhârî, hocası Muhammed b. Beşşâr'dan aynı isnadla "İsti'zân" 18. babta ikinci hadis olarak ثم ارفع حتى تطمئن جالسا metniyle muhtasar rivayet etmiştir.[899] Üçüncü hadisi ise hocası Müsedded'den "Ezan" 122. babta nakletmiştir. Hadisin metni "Ezan" 95. babta geçenle lafız farklılıkları bulunmakla birlikte mâna olarak aynıdır:

حدثنا مسدد، قال: أخبرني يحيى بن سعيد، عن عبيد الله، قال: حدثنا سعيد المقبري، عن أبيه، عن أبي هريرة: أن النبي صلى الله عليه وسلم دخل المسجد، فدخل رجل، فصلى، ثم جاء، فسلم على النبي صلى الله عليه وسلم فرد النبي صلى الله عليه وسلم عليه السلام، فقال: ارجع فصل فإنك لم تصل. فصلى، ثم جاء، فسلم على النبي صلى الله عليه وسلم فقال: ارجع فصل، فإنك لم تصل. ثلاثا، فقال: والذي بعثك بالحق، فما أحسن غيره، فعلمني، قال: إذا قمت إلى الصلاة، فكبر، ثم اقرأ ما تيسر معك من القرآن، ثم اركع حتى تطمئن

Ebû Arûbe ve Mâlik b. Enes yer almaktadır. Kendisinden onun hadislerin illetlerini tesbit etme usulünü sürdüren Ali b. Medînî başta olmak üzere Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, İshak b. Râhûye, oğlu Muhammed, torunu Ahmed b. Muhammed ve diğerleri rivayette bulunmuştur. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/276; İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 7/293; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 17/185-196; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 4/1244-1248; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 10/385.

896 Ubeydullah b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer b. el-Hattâb el-Adevî el-Kureyşî. Humeyd et-Tavîl, Sâlim b. Abdullah b. Ömer, Saîd el- Makberî, Kāsım ve Nâfi'den hadis dinlemiştir. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında kardeşi Abdullah, İsmâil b. Ayyâş, Eyyûb es-Sahtiyânî, Cerîr b. Hâzim, Hammâd b. Zeyd, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Abdullah b. Mübârek, Şu'be, Yahyâ b. Saîd ek-Kattân gibi isimler yer almaktadır. Hakkında Ebû Zür'a, Ebû Hâtim, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel "sika", Nesâî "sika, sebt" demiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/395; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/124-129; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 11/375-376; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 3/922.

897 Ebû Sa'd Saîd b. Ebû Saîd Keysân el-Leysî el-Makbürî, Medineli tâbî muhaddistir. Hadis hafızlarından sayılan Saîd, babası Keysân, Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, Sa'd b. Ebû Vakkās, Ümmü Seleme, Abdullah b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, Enes, Câbir b. Abdullah gibi sahâbîlerden hadis rivayet etti. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır. Kendisinden oğulları Abdullah ve Sa'd ile İbn Ebû Zi'b, Ubeydullah b. Ömer, Mâlik b. Enes, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi muhaddisler rivayette bulundu. Onun hakkında Ali b. Medînî, İbn Sa'd, İclî, Ebû Zür'a ve Nesâî "sika", Ebû Hâtim "sadûk", Ahmed b. Hanbel "leyse bihî be's" demektedir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/474; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 9/250; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 3/422; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 5/301.

898 Ebû Saîd Keysân el-Makbürî muhadramûndan kabul edilen Medineli bir tâbiî ve muhaddistir. Hz. Ömer, Hz. Ali, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Selâm, Ukbe b. Âmir ve diğerlerinden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden oğlu Saîd, torunu Abdullah b. Saîd, Humeyd b. Ziyâd hadis almıştır. Tâbiînin büyüklerinden ve sikalarındandır. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/234; İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 5/85; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/240-242; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/1198.

899 Buhârî, "İsti'zân", 18 (no: 6252).

راكعا، ثم ارفع حتى تعتدل قائما، ثم اسجد حتى تطمئن ساجدا، ثم ارفع حتى تطمئن جالسا، ثم اسجد حتى تطمئن ساجدا، ثم افعل ذلك في صلاتك كلها.[900]

Buhârî – Müsedded (ö. 228/843)[901] *– Yahyâ b. Saîd el-Kattân – Ubeydullah – Saîd el-Makbürî – babası Ebû Saîd – Ebû Hüreyre'den (r.a.). "(Bir gün) Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem mescide girdi. Akabinde birisi girdi ve namaz kıldı…*

Dârekutnî'nin bahsettiği Abdullah b. Nümeyr tarikini Buhârî tahrîc ermiştir. *Sahîh-i Buhârî*'de İshâk b. Mansûr ↔ Abdullah b. Nümeyr ↔ Ubeydullah ↔ Saîd ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle geçen hadis benzer lafızlarla rivayet edilmiştir:

حدثنا إسحاق بن منصور، أخبرنا عبد الله بن نمير، حدثنا عبيد الله، عن سعيد بن أبي سعيد المقبري، عن أبي هريرة رضي الله عنه: أن رجلا دخل المسجد، ورسول الله صلى الله عليه وسلم جالس في ناحية المسجد، فصلى ثم جاء فسلم عليه، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: "وعليك السلام، ارجع فصل فإنك لم تصل". فرجع فصلى ثم جاء فسلم، فقال: "وعليك السلام، فارجع فصل، فإنك لم تصل". فقال في الثانية، أو في التي بعدها: علمني يا رسول الله، فقال: "إذا قمت إلى الصلاة فأسبغ الوضوء، ثم استقبل القبلة فكبر، ثم اقرأ بما تيسر معك من القرآن، ثم اركع حتى تطمئن راكعا، ثم ارفع حتى تستوي قائما، ثم اسجد حتى تطمئن ساجدا، ثم ارفع حتى تطمئن جالسا، ثم اسجد حتى تطمئن ساجدا، ثم ارفع حتى تطمئن جالسا، ثم افعل ذلك في صلاتك كلها". وقال أبو أسامة، في الأخير: "حتى تستوي قائما".[902]

Buhârî – İshâk b. Mansûr – Abdullah b. Nümeyr – Ubeydullah – Saîd el-Makbürî –Ebû Hüreyre'den (r.a.). "(Bir gün) Bir adam mescide girdi. Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem de mescidin bir tarafında oturuyordu. O kişi namaz kıldıktan sonra gelip Resûlullah'a (s.a.v.) selam verdi…..

Sahîh-i Buhârî'de Ebû Üsâme ↔ Ubeydullah ↔ Saîd ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle geçen hadisin metni mâna olarak benzer lafızlarla nakledilmiş, diğer rivayetlerden farklı olarak فأسبغ الوضوء ziyadesi geçtiği tespit edilmiştir. Hadisin senedi ve metni şu şekildedir:

حدثني إسحاق بن منصور، حدثنا أبو أسامة، حدثنا عبيد الله بن عمر، عن سعيد بن أبي سعيد، عن أبي هريرة: أن رجلا دخل المسجد يصلى[903]، ورسول الله صلى الله عليه وسلم في ناحية المسجد، فجاء فسلم عليه، فقال له: "ارجع فصل فإنك لم تصل". فرجع فصلى ثم سلم، فقال: "وعليك، ارجع فصل فإنك لم تصل". قال في الثالثة: فأعلمني، قال: "إذا قمت إلى الصلاة، فأسبغ الوضوء، ثم استقبل القبلة، فكبر واقرأ بما تيسر معك من القرآن، ثم اركع حتى تطمئن راكعا، ثم ارفع رأسك حتى تعتدل قائما، ثم اسجد حتى تطمئن ساجدا، ثم ارفع حتى تستوي وتطمئن جالسا، ثم اسجد حتى تطمئن ساجدا، ثم ارفع حتى تستوي قائما، ثم افعل ذلك في صلاتك كلها".[904]

Buhârî – İshâk b. Mansûr – Ebû Üsâme – Ubeydullah – Saîd el-Makbürî –Ebû Hüreyre'den (r.a.). "(Bir gün) Bir adam mescide girdi ve namaz kıldı. Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem de mescidin bir tarafında oturuyordu. O kişi gelip Resûlullah'a (s.a.v.) selam verdi…

---

900 Buhârî, "Ezân", 122 (no: 793).

901 Ebü'l-Hasen Müsedded b. Müserhed el-Esedî el-Basrî, "sika, sadûk, sebt, hüccet, hâfız" gibi ifadelerle değerlendirilmektedir. Ebû Avâne, Hammâd b. Zeyd, Vekî' b. Cerrâh, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Süfyân b. Uyeyne gibi muhaddislerden hadis öğrendi. Talebeleri arasında Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, Ebû İshak, İbn Şeybe, Ebû Zür'a, Ebû Dâvûd, Ebû Hâtim gibi hadis hâfızları bulunmaktadır. Basra'da ilk müsnedi kaleme almasıyla bilinmektedir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/72; İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 7/224; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 20/98-102; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 5/700.

902 Buhârî, "İsti'zân", 8 (no: 6251).

903 Bulak baskısında "يصلى", Ebû Zer el-Herevî ile Küşmîhenî de ise "فصلى" lafızlarıyla geçmektedir.

904 Buhârî, "Eymân ve'n-nüzûr", 15 (no: 6667).

Dârekutnî Buhârî ile birlikte Müslim'i de zikretmiştir. Zira hadisi Müslim'de Dârekutnî'nin bahsettiği isnadla tahrîc etmiştir:

> حدثني محمد بن المثنى، حدثنا يحيى بن سعيد، عن عبيد الله، قال: حدثني سعيد بن أبي سعيد، عن أبيه، عن أبي هريرة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم دخل المسجد فدخل رجل فصلى، ثم جاء فسلم على رسول الله صلى الله عليه وسلم، فرد رسول الله صلى الله عليه وسلم السلام قال: «ارجع فصل فإنك لم تصل» فرجع الرجل فصلى كما كان صلى، ثم جاء إلى النبي صلى الله عليه وسلم فسلم عليه فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «وعليك السلام» ثم قال: «ارجع فصل فإنك لم تصل» حتى فعل ذلك ثلاث مرات. فقال الرجل: والذي بعثك بالحق ما أحسن غير هذا علمني، قال: «إذا قمت إلى الصلاة فكبر، ثم اقرأ ما تيسر معك من القرآن، ثم اركع حتى تطمئن راكعا، ثم ارفع حتى تعدل قائما، ثم اسجد حتى تطمئن ساجدا، ثم ارفع حتى تطمئن جالسا، ثم افعل ذلك في صلاتك كلها».[905]

Müslim, Ebû Üsâme ve Abdullah b. Nümeyr'den Ubeydullah ↔ Saîd ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle de hadisi tahrîc etmiştir:

> حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة، حدثنا أبو أسامة، وعبد الله بن نمير، ح وحدثنا ابن نمير، حدثنا أبي، قالا: حدثنا عبيد الله، عن سعيد بن أبي سعيد، عن أبي هريرة، أن رجلا دخل المسجد فصلى ورسول الله صلى الله عليه وسلم في ناحية، وساقا الحديث بمثل هذه القصة وزادا فيه «إذا قمت إلى الصلاة فأسبغ الوضوء، ثم استقبل القبلة فكبر».[906]

Buhârî ve Müslim'in Saîd'in babası vasıtasıyla ve doğrudan Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetlerinin isnad şeması şu şekildedir:

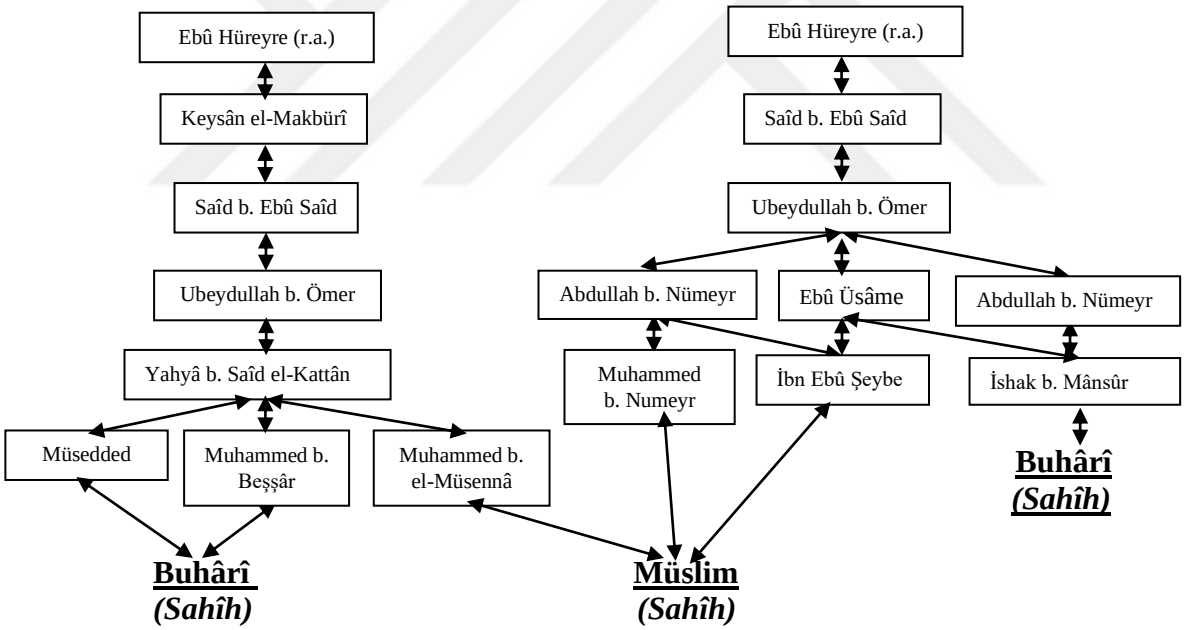

Şema 39: 3.39. Ubeydullah b. Ömer'den nakledilen namazını hatalı kılan kişi rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri)

3.19.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Saîd'in babası vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetlerini Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Ebû Ya'lâ, İbn Huzeyme ve Ebû Avâne tahrîc etmiştir.[907]

[905] Müslim, "Salât", 11 (no: 45 (397)).
[906] Müslim, "Salât", 11 (no: 46 (397)).

Tirmizî, hadisin sonunda isnad mukayesesi yaparak Yahyâ b. Saîd'in rivayetinin daha sahih olduğu değerlendirmesinde bulunduğu görülmektedir. İbn Hibbân ise Hüseyin b. Muhammed ↔ Muhammed b. Beşşâr Bündâr ↔ Yahyâ tarikiyle nakletse de isnadda Saîd'in babası geçmemektedir.[908]

Saîd'in Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetlerini Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce Abdullah b. Nümeyr vasıtasıyla, İbn Ebû Şeybe Ebû Üsâme ve İbn Nümeyr vasıtasıyla, İbn Huzeyme Abdullah b. Nümeyr ve Îsâ b. Yûnus vasıtasıyla, Ebû Avâne Abdurrahîm b. Süleyman ve Îsâ b. Yûnus vasıtasıyla Ubeydullah'ın tarikiyle tahrîc etmişlerdir.[909] Bu tahrîclerle Dârekutnî'nin *et-Tetebbu*'da bahsettiği Ubeydullah'tan nakleden öğrencileri tespit edilmiştir. Dârekutnî hadisi *İlel*'inde tahrîc etmiştir. Burada Ubeydullah ↔ Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikine mahfûz demiş, Ubeydullah'tan nakleden Ebû Damre, Abdüla'lâ b. A'lâ, Abdülvehhâb es-Sekafî, Muhammed b. Füleyh, Yahyâ b. Saîd el-Emevî'nin isimlerini de zikretmiştir.[910]

Namazında hata eden kişi hakkındaki hadis, Rifâa b. Râfi'den (r.a.) de rivayet edilmiştir.[911] İncelediğimiz isnadla doğrudan ilgisi bulunmadığı için bu tariklerin tahrîci yapılmamıştır.[912]

Değerlendirme:

Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'de Saîd'in babasından nakledilmesini zikretmiştir. Fakat diğer isnadlarda Saîd'in babası yer almamakta, Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle rivayet edilmektedir. Dârekutnî'nin Ubeydullah ↔ Saîd ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle rivayette Yahyâ'ya mütâbaatın olmadığını zikretmiştir. Oysa Ebû Dâvûd'un ve Ebû Avâne'nin rivayetinde Ubeydullah'tan nakleden Ebû Damre Enes b. İyâz el-Leysî'nin Yahyâ'ya mütâbaatı tesbit edilmiştir.[913] Tirmizî, Yahyâ el-Kattân'ın rivayetinin daha sahih olduğunu değerlendirdiği görülmüştür ki bu önem arz etmektedir. Yahyâ'nın hafız olması sebebiyle her ne kadar Ubeydullah'tan çok sayıda kişi Yahyâ'ya muhalif rivayet etse de sayı

---

907 Ebû Dâvûd, "Salât", 150 (no: 856); Tirmizî, "Salât", 226 (no: 303); "İsti'zân" 4 (no: 2692); Nesâî, "Sıfatü's-salât", 7 (no: 884); a.mlf., es-*Sünenü'l-kübrâ*, 1/460 (no: 960); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/400 (no: 9635); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 11/449, 497 (no: 6577, 6622); İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/234, 299 (no: 461, 590); Ebû Avâne, *Müstahrec*, 1/433 (no: 1609).

908 İbn Hibbân, *Sahîh*, 5/212 (no: 1890).

909 Ebû Dâvûd, "Salât", 150 (no: 856); Tirmizî, "İsti'zân" 4 (no: 2692); İbn Mâce, "İkāmetü's-salât", 72 (no: 1050); a.mlf., "Edeb", 12 (no: 3695); İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 2/257 (no: 2959), 5/243 (no: 25681); İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/232 (no: 454); Ebû Avâne, *Müsned*, 1/425, 433 (no: 1584, 1610).

910 Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, 10/358-361 (no: 2050).

911 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/413; Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 6/24.

912 Muhammed b. Abdullah b. Sa'd, Dârekutnî'nin ihtilafı zikrettikten sonra her iki tarikle rivayeti sahih kabul ettiği hadisler başlığı altında bu tenkidi örnek olarak vermiş, hadisin tahrîcinden sonra değerlendirmesini yapmıştır. Bk. Muhammed b. Abdullah b. Sa'd el-Abd el-Hâdî, "Mefhûmü'l-'illeti gayra'l-kādihati fî kitâbi "*et-Tetebbu*'" li'd-Dârekutnî dirâseten vasfiyyeten tahlîliyyeten", *Mecelletü Câmiatü't-Tâif li'l-Ulûmi'ş-şer'iyyeti ve'l-kānûniyyeti 15* (1446/2024), 624-628.

913 Ebû Dâvûd, "Salât", 150 (no: 856); Ebû Avâne, *Müstahrec*, 1/433 (no: 1609).

çokluğuyla tercih mümkün olmamıştır. Dârekutnî ve İbn Hacer'in değerlendirmesi de bu yöndedir.[914] Zira Saîd babası vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet ettiği gibi bizzat Ebû Hüreyre'den (r.a.) semâı da tespit edilmiştir. Tedlîsle de itham edilmemiştir.[915] İsnadlar ittisal yönünden tenkid edilmemiştir. Ayrıca Buhârî ve Müslim tariklerinin râvileri de sikadır. Netice olarak hadisin medarı olan Ubeydullah hem Saîd'in babasının yer aldığı hem de Saîd'in Ebû Hüreyre'den (r.a.) naklettiği tarikle rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple ayrıca metinlerde ziyade ya da farklılıkların bablara etkisiyle Buhârî'nin her iki tarikle hadisleri tahrîc ettiği ihtimal dahilindedir. Dârekutnî'nin lafızlarından Buhârî'yi tasdik ettiği ve onun tahrîcinin sahihliğini ikrar ettiği anlaşılmaktadır.[916] Fakat Yahyâ'nın hafız olduğunu ikrarından ondan nakledilen Saîd'in babası vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetini tercih ettiği görülmektedir.

3.20. Ubeydullah'ın Kişinin Yatacağı Zaman Yatağını Silkelemesi Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'in Ubeydullah ↔ Saîd ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle kişinin yatacağı zaman yatağını silkelemesinden bahseden rivayetlerini zikretmiştir. Dârekutnî'nin hadisin metniyle tenkidi yöneltmesi, rivayetlerin tahrîci ve tariklerinin mukayesesinin bu rivayet özelinde yapılmasının gerekmesi sebebiyle Saîd el-Makberî'nin kişinin yatacağı zaman yatağını silkelemesi rivayeti ayrı başlıkta ele alınmıştır. Hadisin medârı Ubeydullah'tır. Ebû Damre ve İsmâil b. Zekeriyyâ, Saîd'in babasından rivayetinde Ubeydullah'a mütâbaat etmiştir. Dârekutnî şu lafızlarla ifade etmektedir:

> وأخرجا جميعًا حديث عُبيد الله، عَن سعيد، عَن أبيه، عَن أبي هريرة: إذا أوى أحدكم إلى فراشه فلينفضه. أخرجه البخاري من حديث زهير، عَن عُبيد الله،[917] وقال تابعه أبو ضمرة وإسماعيل بن زكريا وقال يحيى وبشر، عَن عُبيد الله، عَن سعيد، عَن أبي هريرة وكذلك قال مالك وابن عجلان. وأخرجه مسلم من حديث أبي ضمرة وعبدة، عَن عُبيد الله، عَن سعيد، عَن أبيه، عَن أبي هريرة.

Dârekutnî, tenkidin devamında bu hadisin Ubeydullah'tan nakledilen isnadlarında ihtilâf olduğunu söylemektedir. Bu ihtilâf Saîd ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre ve Saîd ↔ Ebû Hüreyre tarikleriyle rivayet edilmesidir. Dârekutnî, bu tariklerle nakleden râvileri isimleriyle zikretmiştir:

> قال: هذا الحديث قد اختلف فيه على عبيد الله فرواه عنه زهير بن معاوية وأبو ضمرة أنس بن عياض وإسماعيل بن زكريا وعبدة بن سليمان وأبو بدر شجاع بن الوليد والحسن بن صالح وهريم بن سفيان وجعفر الأحمر وخالد بن حميد الرواسي ويحيى بن سعيد الأموي وعبد الله بن رجاء المكي رووه عن عبيد الله عن سعيد عن أبيه عن أبي هريرة وخالفهم يحيى بن سعيد القطان وبشر بن المفضل والمعتمر بن

---

914 Dârekutnî, e*l-İlzâmât ve't-tetebbu',* 131-132; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/288-289 (8. hadis).

915 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/414.

916 *et-Tetebbu'* üzerine çalışma yapan Müntasır Cemal Hüseyin benzer değerlendirmelerde bulunmuştur. Bk. Hüseyin, Müntasır Cemal Hüseyin, *Kitâbü't-Tetebbu' li'l-İmâmi'd-Dârekutnî dirâse tahlîliyye nakdiyye* (Ürdün Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Merkezi, Doktora Tezi, 2018), 143.

917 Buhârî, "Da'avât", 13 (no: 6320).

سليمان وهشام بن حسان وحماد بن نمير وعقبة بن خالد السكوني رووه عن عبيد الله عن سعيد عن أبي هريرة واختلف عن إسماعيل بن أمية فقال يحيى بن سعيد عن أبي هريرة. وقال عبد الله بن رجاء عنه عن أبيه عن أبي هريرة.[918]

Dârekutnî, bu tenkidde ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu kadar çok sayıda râviyi sayması onun hadislerin tariklerine vukûfiyetiyle izah edilebilir. Bu hadis İsmâil b. Ümeyye'den muhalif iki tarikle de nakledilmiştir. Dârekutnî, Ubeydullah ve İsmâil b. Ümeyye'den rivayetlerden bahsederek iki ihtilâfı ortaya koymakta fakat kendi tercihini açıklamamaktadır. Hadis, *Sahîhayn*'da tahrîci ve musannefâtta tespitinden sonra değerlendirilecektir.

3.20.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Hadis "Da'avât", 13. babta Züheyr'den rivayet edilmiştir. Bu hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de yer alan sened ve metni şu şekildedir:

حدثنا أحمد بن يونس حدثنا زهير حدثنا عبيد الله بن عمر حدثني سعيد بن أبي سعيد المقبري عن أبيه عن أبي هريرة قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: إذا أوى أحدكم إلى فراشه فلينفض فراشه بداخلة إزاره فإنه لا يدري ما خلفه عليه ثم يقول باسمك ربي وضعت جنبي وبك أرفعه إن أمسكت نفسي فارحمها وإن أرسلتها فاحفظها بما تحفظ به عبادك الصالحين. تابعه أبو ضمرة وإسماعيل بن زكرياء عن عبيد الله. وقال يحيى وبشر عن عبيد الله عن سعيد عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم. ورواه مالك وابن عجلان عن سعيد عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم.[919]

Buhârî – Ahmed b. Yûnus (ö. 237/852)[920] – Züheyr (ö. 173/789)[921] – Ubeydullah b. Ömer – Saîd b. Ebû Saîd – babası Ebû Saîd – Ebû Hüreyre'den (r.a.). O şöyle demiştir: Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Sizden biriniz yatağına gireceği zaman elbisesinin iç tarafıyla yatağını silksin. Çünkü o kimse, kendisinin ardından yatağına ne girdiğini bilmez. Sonra şu duayı söyler: Bismike Rabbi, veda'tü cenbî, ve bike erfe'uhû, in emsekte nefsî ferhamhâ, ve in erseltehâ fahfezhâ bimâ tahfezu bihî 'ibâdeke's-sâlihîn (Ey Rabbim, isminle yatağıma yattım. Yine senin isminle kalkarım. Eğer canımı alırsan, nefsime merhamet ihsan eyle! Eğer hayatta bırakacaksan, beni sâlih kullarını muhafaza ettiğin himayenle muhafaza eyle!)"
Bu hadisi Ubeydullah'tan rivayet etmekte Ebû Damre ile İsmâil b. Zekeriyyâ Züheyr b. Muâviye'ye mütâbaat etmişlerdir. Yahya b. Saîd ile Bişr, Ubeydullah – Saîd el-Makbürî – Ebû Hüreyre'den; o da Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'den rivayet ettiler. Bu hadisi İmam Mâlik ile İbn Aclân ise Saîd el-Makbürî – Ebû Hüreyre – Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'den olmak üzere rivayet etmişlerdir.

Buhârî, yukarıdaki hadisin sonunda mütâbî ve muhalif tarikleri vermiştir. Nitekim Dârekutnî, tenkidinde bu bilgilere de yer vermiştir. Diğer taraftan Buhârî, Ebû Damre Enes b. İyâz

---

[918] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 132-133 (no: 11).

[919] Buhârî, "Da'avât", 13 (no: 6320).

[920] Ahmed b. Yûnus, Ebû Abdullah Ahmed b. Abdullah b. Yûnus er-Temîmî el-Yerbûî el-Kûfî. Sikadır. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2/5; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 1/375; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19/452-454; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 5/508; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl,* 1/69-72.

[921] Ebû Hayseme Züheyr b. Muâviye b. Hudeyc el-Cu'fî el-Kûfî, Kûfeli hadis hâfızıdır. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/427; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 2/86; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 15/179-184; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 4/622; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl,* 4/622.

tarikini *el-Edebü'l-müfred*'de İbrâhim el-Münzir'den mevsûl rivayet etmiştir.[922] Mâlik tarikini ise "Tevhîd" bölümü 13. babta tahrîc etmiştir:

> **حدثنا عبد العزيز بن عبد الله، حدثني مالك، عن سعيد بن أبي سعيد المقبري، عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم، قال: إذا جاء أحدكم فراشه فلينفضه بصنفة ثوبه ثلاث مرات، وليقل: باسمك رب وضعت جنبي، وبك أرفعه، إن أمسكت نفسي فاغفر لها، وإن أرسلتها فاحفظها بما تحفظ به عبادك الصالحين. تابعه يحيى، وبشر بن المفضل، عن عبيد الله، عن سعيد، عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم، وزاد زهير، وأبو ضمرة، وإسماعيل بن زكرياء، عن عبيد الله، عن سعيد عن أبيه، عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم، ورواه ابن عجلان، عن سعيد، عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم.[923] تابعه محمد بن عبد الرحمن والدراوردي وأسامة بن حفص.[924]**
>
> *Buhârî – Abdülazîz b. Abdullah – Mâlik – Ubeydullah b. Ömer – Saîd b. Ebû Saîd el-Makbürî – Ebû Hüreyre'den (r.a.). Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Sizden biriniz geldiği zaman, elbisesinin kenarıyla üç kerre yatağım silkelesin. Sonra şöyle dua etsin: Bismike Rabbi, veda'tü cenbî, ve bike erfe'uhû, in emsekte nefsî fağfir lehâ, ve in erseltehâ fahfezhâ bimâ tahfezu bihî 'ibâdeke's-sâlihîn (Ey Rabbim, isminle yatağıma yattım. Yine senin isminle kalkarım. Eğer canımı alırsan, nefsime merhamet ihsan eyle! Eğer hayatta bırakacaksan, beni sâlih kullarını muhafaza ettiğin himayenle muhafaza eyle!)"*
> *Râvi Abdülaziz'e Mâlik'ten rivayetinde Yahya b. Saîd el-Kattân ile Bişr b. el-Mufaddal da Ubeydullah ↔ Saîd b. Ebû Saîd ↔ Ebû Hüreyre'den (r.a.) Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'den rivayet ederek mütâbaat etmişlerdir.*
> *Üç kişi Züheyr, Ebû Damre, İsmâil b. Zekeriyyâ ise Ubeydullah ↔ Saîd b. Ebû Saîd ↔ babası Keysân ↔ Ebû Hüreyre'den, Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'den rivayet ederek bir râvi ziyâde etmişlerdir.*
> *Bu hadisi İbn Aclân da Saîd b. Ebî Saîd ↔ Ebû Hüreyre'den, Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'den rivayet ederek rivayet etti. İbn Aclân'a Muhammed b. Abdurrahman, ed-Derâverdî ve Üsâme b. Hafs üçlüsü mütâbaat etmişlerdir.*

Mâlik rivayetinin sonunda verilen mütâbî ve muhalif tarik bilgileri önem arz etmektedir. Buhârî her iki tarikle de hadis tahrîc etmiş, mütâbî isnadlar hakkında bilgi vermekle yetinerek hem eserin hacmini büyütmemiş hem de konunun bilgisi dâhilinde olduğunu göstermiştir.

Müslim ise sadece Saîd'in babası vasıtasıyla rivayetini tahrîc etmiştir. Hadisin *Sahîh-i Müslim*'de yer alan iki sened ve metni aşağıdadır:

> **وحدثنا إسحاق بن موسى الأنصاري حدثنا أنس بن عياض حدثنا عبيد الله حدثني سعيد بن أبي سعيد المقبري عن أبيه عن أبي هريرة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إذا أوى أحدكم إلى فراشه فليأخذ داخلة إزاره فلينفض بها فراشه وليسم الله فإنه لا يعلم ما خلفه بعده على فراشه فإذا أراد أن يضطجع فليضطجع على شقه الأيمن وليقل سبحانك اللهم ربي بك وضعت جنبي وبك أرفعه إن أمسكت نفسي فاغفر لها وإن أرسلتها فاحفظها بما تحفظ به عبادك الصالحين.**
>
> **وحدثنا أبو كريب، حدثنا عبدة، عن عبيد الله بن عمر، بهذا الإسناد، وقال: " ثم ليقل: باسمك ربي وضعت جنبي، فإن أحييت نفسي، فارحمها.[925]**

---

922 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 923 (no: 1217).
923 Buhârî, "Tevhîd", 13 (no: 7393).
924 Bu ibareler Buhârî nüshalarının bir kısmında yer almamaktadır.
925 Müslim, "Zikr ve'd-du'â", 64 (no: 2714).

Müslim'in isnadında geçen Enes b. İyâz'ın künyesi Ebû Damre'dir. Dârekutnî künyesiyle zikretmiştir. Onun *et-Tetebbu*'da genellikle râvi isimlerini tam vermediği, bazan künyesiyle bazan da nisbesiyle zikrettiği görülmektedir.

Buhârî ve Müslim'in Saîd'in babası vasıtasıyla ve doğrudan Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetlerinin isnad şeması şu şekildedir:

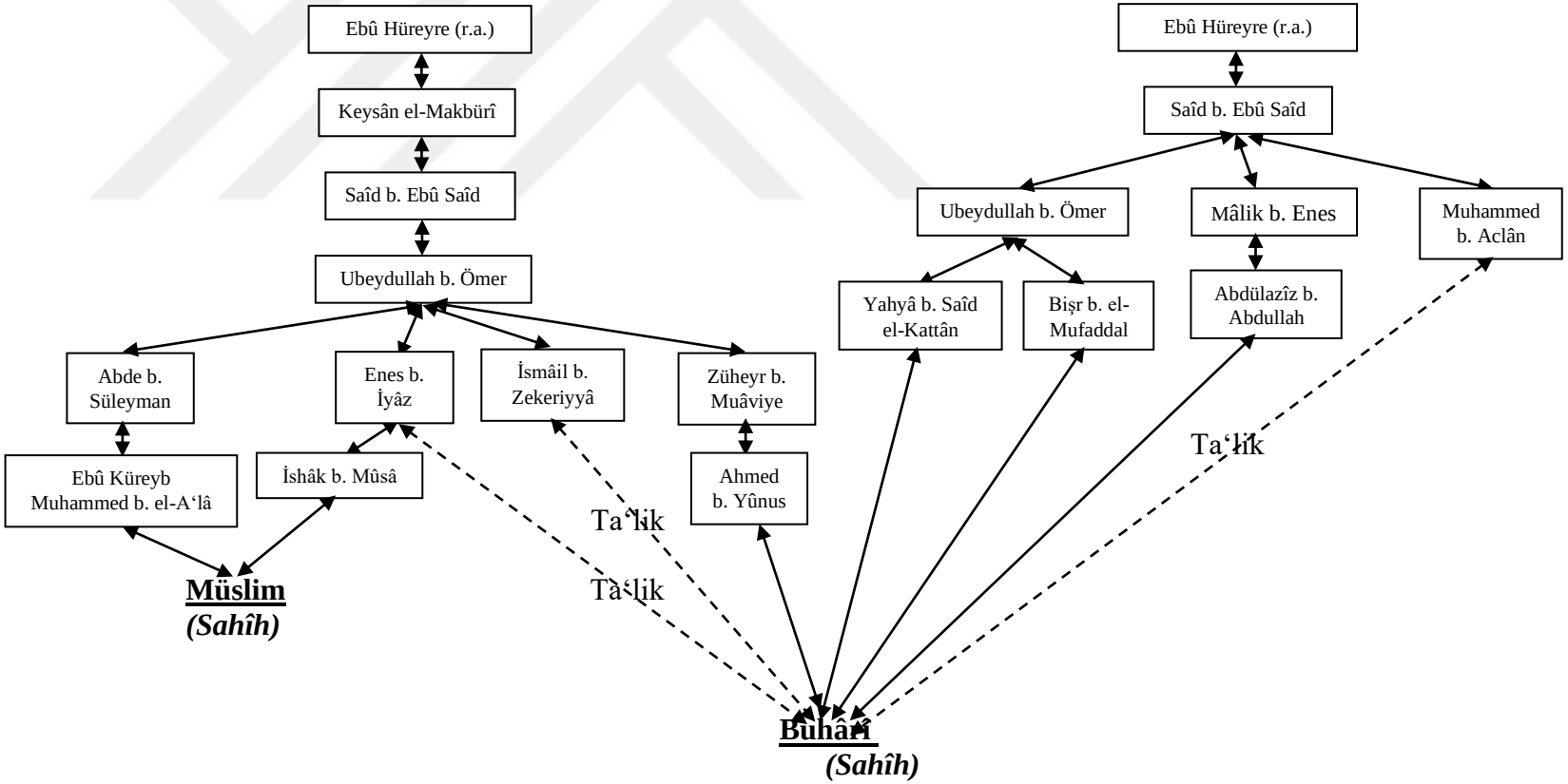

Şema 40: 3.40. Ubeydullah'ın kişinin yatağını silkelemesi rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri)

3.20.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Bir kişinin yatacağı zaman yatağını silkelemesi ve yapacağı dua hakkındaki hadisin *Sahîh-i Buhârî'*den başka hadis kaynaklarında isnadında Saîd'in yer aldığı rivayetler tespit edilerek tahrîci yapılmıştır. Bu rivayetlerin bir kısmında Saîd babası vasıtasıyla diğerlerinde ise doğrudan Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayette bulunduğu görülmektedir.

Saîd'in babası vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetlerini Ebû Dâvûd, Nesâî, Ma'mer, Ahmed b. Hanbel, İbn Hibbân ve Buhârî *el-Edebü'l-müfred*'de tahrîc etmiştir.[926] Bu rivayetleri Saîd'den nakledenlerin ortak râvisi Ubeydullah'tır.

Saîd'in Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetlerini Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel İbn Aclân, Ahmed b. Hanbel Abdullah b. Ömer, İbn Mâce ve İbn Ebû Şeybe Abdullah b. Nümeyr ↔ Ubeydullah, Nesâî Züheyr ↔ Ubeydullah, Abdürrezzâk ve Ahmed b. Hanbel Ma'mer ↔ Ubeydullah, Nesâî Mu'temir b. Süleyman ↔ Ubeydullah, Nesâî Abdullah b. Mübârek ↔ Ubeydullah, Dârimî Hammâd b. Zeyd ↔ Ubeydullah, Nesâî, Ahmed b. Hanbel ve İbn Hibbân Yahyâ el-Kattân ↔ Ubeydullah vasıtasıyla tahrîc etmişlerdir.[927] Bu tariklerin ekserisi Saîd'den Ubeydullah vasıtasıyla nakledilse de ona mütâbaat edenler de vardır.

Bu tahrîclerle Dârekutnî'nin *et-Tetebbu*'da bahsettiği tariklerin ve râvilerin bir kısmı tespit edilmiş, zikredilen isimlerin diğerlerine ise ulaşılamamıştır. Dârekutnî hadisi *İlel*'inde zikretmektedir. Saîd'in Ebû Hüreyre'den rivayetini Ubeydullah, İsmâil b. Ümeyye, Muhammed b. Aclân ve Dahhâk b. Osman nakletmiştir. Ubeydullah'tan ise Hammâd b. Zeyd, Ma'mer, Abdullah b. Mübarek, Bişr b. Mufaddal, Hişâm b. Hassân, Abbâ b. Abbâd ve Abdullah b. Nümeyr rivayet etmiştir. Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle ise Züheyr b. Muâviye, Ebû Bedr Şucâ' b. Velîd, Yahyâ b. Saîd, Ca'fer el-Ahmer, Abdullah b. Recâ ve Hüreym b. Süfyân Ubeydullah'tan nakletmiştir. Dârekutnî verdiği bu bilgilerden sonra Yahyâ b. Saîd ↔ Ubeydullah ↔ Saîd ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle tahric ettiği görülmektedir. Tercihinin bu isnad olduğu anlaşılmaktadır.[928]

Tahrîci yapılan hadislerin metinleri benzer lafızlarla nakledilse de mânaya tesir eden farklılıklarda görülmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla bu farklıklar tariklerden ziyade

---

926 Ebû Dâvûd, "Edeb", 107 (no: 5050); Nesâî, es-*Sünenü'l-kübrâ*, 9/291 (no: 10559); Ma'mer, *el-Câmi'*, 11/34 (no: 19830); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/282 (no: 9469); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 915 (no: 1210); İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/344 (no: 5534).

927 Tirmizî, "Da'avât", 20 (no: 3401); İbn Mâce, "Du'â", 15 (no: 3874); Nesâî, es-*Sünenü'l-kübrâ*, 9/292, 328 (no: 10559-10563, 10660); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/322 (no: 26525), 6/38 (no: 29303); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13/218, 322 (no: 7811, 7938), 15/361 (no: 9589); Dârimî, *Sünen*, 3/1757 (no: 2726); İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/344 (no: 5535).

928 Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, 10/341-344 (no: 2044).

tahrîc edilen eserlerde geçmektedir. Aynı tariklerle rivayet edilen hadislerin metni ise benzer lafızlarladır.

Değerlendirme:

Dârekutnî, uyumak için yatağına gelen kişinin önce yatacağı yeri kontrol etmesi ardından dua etmesi hadisini Buhârî ve Müslim'de Saîd'in babasından nakledilmesini tenkid etmiştir. Hadisin Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) ve Saîd ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) isnadlarıyla rivayet edilmesinde ihtilâf vardır. Diğer ihtilâf ise Ubeydullah'tan her iki isnadla da rivayet edilmesidir. Tenkidde geçen üçüncü ihtilâf da Dârekutnî tariklerin râvilerini zikretmiştir. İsnadların mevsûl ve râvilerin tevsîk edilen kişiler olması tariklerden birisini diğerlerine tercih imkanı vermemektedir. İbn Hacer bu tür ihtilâfların hadislerin sıhhatini kādih olmayacağı görüşündedir.[929] Nitekim Buhârî, farklı isnadların her birisiyle rivayette bulunmuştur. Dârekutnî'nin ibarelerinden her iki tarikle de çok sayıda kişi rivayet ettiğini, râvilerinin cerh edilmediği ve aralarında tercihte bulunmadığı anlaşılmaktadır. Zirâ Saîd babası vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet ettiği gibi bizzat Ebû Hüreyre'den (r.a.) semâı da tespit edilmiştir. Tedlîsle de itham edilmemiştir.[930] Netice olarak Ubeydullah'ın hem Saîd'in babasının yer aldığı hem de Saîd'in Ebû Hüreyre'den naklettiği tarikle rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Buhârî Ubeydullah'tan her iki tarikle hadisleri tahrîc etmiş, ayrıca Ubeydullah'a mütâbaat eden Mâlik'ten rivayette bulunmuş, hadislerin sonunda mütâbaat eden râviler hakkında bilgi vermiştir. Müslim ise sadece Saîd'in babasından rivayetini tahrîc etmiş, muhalif tarikleri zikretmemiştir.[931] Dârekutnî'nin Buhârî ve Müslim'i tenkid etmesinden Saîd ↔ Ebû Hüreyre tarikini tercih ettiğinin değerlendirilmesi de mümkündür.

3.21. Saîd el-Makbürî'nin Cenazeye Katılmanın Sevabı Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî'nin tahrîc ettiği cenaze namazını kılmaktan bahseden hadisin Saîd el-Makbürî ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikini zikretmiştir. Ubeydullah b. Ömer rivayetinde ise Saîd'in babası geçmemektedir:

> **وأخرج البخاري وحده، عَن سعيد، عَن أبيه أنه سأل أبا هريرة فقال سمعت النبي صلى الله عليه وآله وسلم يقول: من صلى على جنازة[932] قال: وقد رواه عُبيد الله بن عمر، عَن سعيد، عَن أبي هريرة. قال: نصر بن علي وغيره، عَن عبد الأعلى.[933]**

929 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî,* 2/292.
930 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 3/414.
931 Hadislerin metin ve isnad değerlendirmeleri için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 19/271-279; Aynî, *'Umdetü'l-kārî,* 22/448-451.
932 Buhârî, "Cenâiz", 58 (no: 1325).
933 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 134-135 (no: 13).

Yukarıda zikri geçen hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de "Cenâiz" 59. babta yer alan tek rivayetinin sened ve metni şu şekildedir:

> **حدثنا عبد الله بن مسلمة، قال: قرأت على ابن أبي ذئب، عن سعيد بن أبي سعيد المقبري، عن أبيه، أنه سأل أبا هريرة رضي الله عنه، فقال: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم. ح وحدثني عبد الله بن محمد حدثنا هشام حدثنا معمر عن الزهري عن ابن المسيب عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال. ح حدثنا أحمد بن شبيب بن سعيد، قال: حدثني أبي، حدثنا يونس، قال ابن شهاب: وحدثني عبد الرحمن الأعرج، أن أبا هريرة رضي الله عنه، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من شهد الجنازة حتى يصلي، فله قيراط، ومن شهد حتى تدفن كان له قيراطان. قيل: وما القيراطان؟ قال: مثل الجبلين العظيمين.**[934]
>
> *Buhârî – Abdullah b. Mesleme – İbn Ebû Zi'b – Saîd b. Ebû Saîd el-Makbürî – babası Ebû Saîd Keysân'dan. Keysân Ebû Hüreyre'ye (r.a.) sormuş, o da Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'den işittim, demiştir. H*
> *Abdullah b. Muhammed – Hişâm – Ma'mer – Zührî – İbnü'l-Müseyyeb – Ebû Hüreyre'den (r.a). Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: ... H Ahmed b. Şebîb b. Saîd – babası Şebîb b. Saîd – Yûnus b. Yezîd – İbn Şihâb –Abdurrahman el-A'rac'tan. Ebû Hüreyre (r.a.) şöyle demiştir: Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Kim cenaze namazı kılınıncaya kadar bir cenazeye katılırsa bir kırat vardır. Kim de cenaze defnedilinceye kadar bir cenaze de hazır bulunursa iki kırat ecir alır." İki kırat nedir? diye soruldu. Resûlullah (s.a.v.): "İki büyük dağ gibidir" buyurdu.*

Abdullah b. Muhammed ↔ Hişâm ↔ Ma'mer ↔ Zührî ↔ İbn Müseyyeb ↔ Ebû Hüreyre senedi İsmâilî nüshasında yer almamakta, Yûnînî nüshasında geçmektedir. Buhârî baskılarının yan tarafında sened ve bilgi kaydedilmiştir. İbn Hacer'in bu senedin Buhârî'den nakledilen asıllarda yer almadığı, bazı nüshalarda bulunduğu bu sebeple İsmâilî'nin tahrîc etmediği fakat Ebû Nuaym'ın tahrîc ettiği değerlendirilmesi nakledilmiştir.[935] İbn Hacer bu senedi şerhte zikretmemiştir. Mizzî, Aynî ve Kastallânî ise bu senede yer vermiştir.[936] *et-Tetebbu'* eserini tahkik ve neşreden Mukbil b. Hâdi'nin tahrîcinde yer almamakta ve bu konuda bilgi bulunmamaktadır.

Buhârî hadisi üç ayrı tarikle rivayet etmiştir. Saîd tarikiyle rivayet eden Abdullah b. Mesleme, İbn Ebû Zi'b'in huzurunda okuduğu bilgisini vermektedir. Hadisin isnad şeması aşağıdadır:

---

[934] Buhârî, "Cenâiz", 59 (no: 1325).

[935] Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî. *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min ümûri Rasûlillâh sallallāhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih el-meşhûr bi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Mâhir Yâsin el-Fahl (b.y.: Dârü İbnü'l-Cevzî, 1440/2018), 1/598 (no: 1325).

[936] Bu sened Bk. Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf*, 10/48 (no: 13266); Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 8/187; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 2/427.

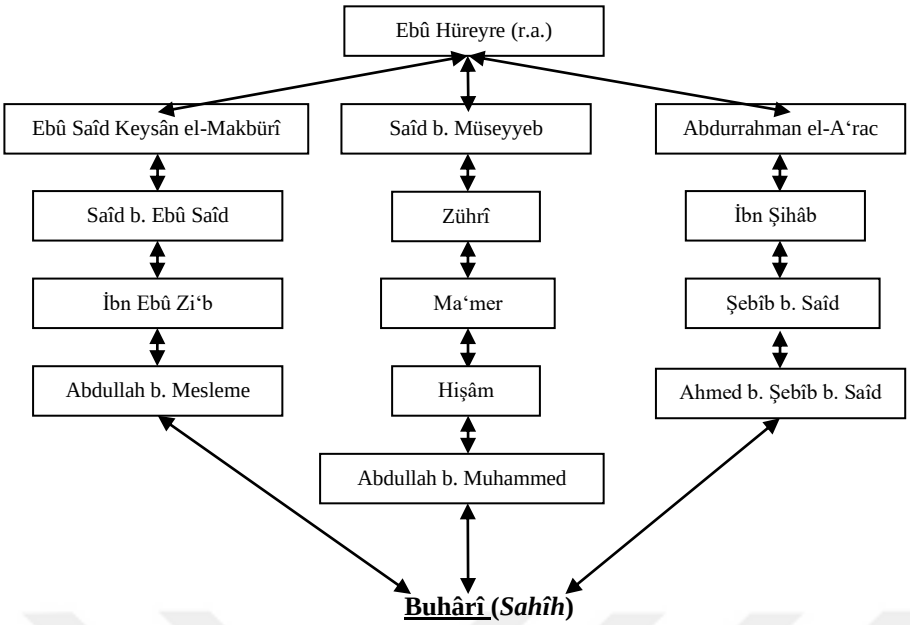

Şema 41: 3.41. Ebû Hüreyre'nin cenazeye katılmanın sevabı rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* tarikleri)

Hadisi *Sahîh-i Buhârî*'den başka hadis kaynaklarında tahrîci yapılmıştır. İbn Ebû Zi'b ↔ Saîd ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle sadece İbn Ca'd'ın rivayeti tespit edilebilmiştir.[937] Ayrıca Ebû Esleme ↔ Ubeydullah ↔ Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle Bezzâr, Bişr ↔ Abdurrahman ↔ Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle İbnü'l-Münzir (ö. 318/930), Abîde b. Humeyd ↔ Umâre ↔ Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) isnadıyla Taberânî, Abdüla'lâ ↔ Ubeydullah ↔ Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) isnadıyla Ebü'l-Fazl el-Bağdâdî (ö. 381/991) tahrîc etmiştir.[938] Bu tahrîclerle Saîd'in babasından bir tarik, Ebû Hüreyre'den (r.a.) ise dört tarik tespit edilmiştir. Ayrıca Ebû Hüreyre'den (r.a.) Saîd dışında Muhammed b. Sîrîn, Abdurrahman el-A'rac, Umeyr b. el-Esved, Sâlim el-Berrâd, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Ebû Müzâhim, Ebû Sâlih Zekvân, Saîd b. Müseyyeb, Abdullah b. Hürmüz, Abdullah b. Ömer (r.a.) ve diğerleri rivayet etmiştir. Hadis musannefatında bu râvilerden çok sayıda hadis tahrîc edilmiştir.

Değerlendirme:

Buhârî, Saîd'in babasından cenazeye katılmaya teşvik eden rivayetini mütâbî iki tarikle birlikte tahrîc etmiştir. Dârekutnî'nin bahsettiği Ubeydullah b. Ömer tariki iki eserde tespit

[937] Alî b. el-Ca'd, *Müsned*, 416 (no: 2845).

[938] Bezzâr, *Müsnedü Bezzâr*, 15/139 (no: 8456); İbnü'l-Münzir en-Nîsâbûrî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbûrî, *el-Evsat fi's-sünen ve'l-icmâ' ve'l-ihtilâf*, nşr. Ebû Hammâd Sagîr Ahmed b. Muhammed Hanîf, (Riyad: Dârü Taybe, 1405/1985), 5/373 (no: 3018); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 4/316 (no: 4308); Ebü'l-Fazl el-Bağdâdî, Ubeydullah b. Abdurrahman b. Muhammed ez-Zührî el-Kureşî, *Hadîsü'z-Zührî*, nşr. Hasan b. Muhammed b. Ali Şebâle el-Bulût (Riyad: Edvâü's-selef, 1418/1988), 326 (no: 304).

edilmiştir. Bunlardan Ebü'l-Fazl'ın rivayetinde Abdüla'lâ Ubeydullah'tan nakletmiştir. Dârekutnî'nin Nasr b. Ali ve diğerlerinin Abdüla'lâ'dan bu tarikle rivayetleri ise tespit edilememiştir. Bu tariklerin günümüze ulaşamamış olması da muhtemeldir. Dârekutnî'nin tenkid ettiği isnadıyla hadis hakkında İbn Hacer, İbn Ebû Zi'b rivayetine itimad edildiğini, Ubeydullah'ın bu hadisi rivayeti meşhur olmadığını zikretmiştir.[939] Buhârî dışında *Kütüb-i Sitte* müellifleri bu hadisin Saîd tarikini tahrîc etmemiştir.[940] Buhârî ise Ebû Saîd el-Makbürî tarikini Saîd b. Müseyyeb ve Abdurrahman el-A'rac isnadlarıyla birlikte tahrîc etmiştir. Dârekutnî Saîd'in rivayetindeki ihtilâfa işaret ederek Buhârî'yi tenkid etmiştir. Buhârî'nin ise bu isnada vukûfiyeti ve itimadı sebebiyle eserine almış olması muhtemeldir.

3.22. Leys'in Saîd el-Makbürî'den Zina Eden Cariye Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'in tahrîc ettiği zina eden cariyenin cezalandırılması ve devam etmesi halinde satılmasından bahseden hadisin Leys ↔ Saîd el-Makbürî ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikini zikretmiştir. Leys'e mütâbaat edenlere ve Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle rivayet edenlere ve tariklerdeki ihtilâflara da yer vermiştir:

> وأخرجا جميعًا حديث الليث، عَن سعيد، عَن أبيه، عَن أبي هريرة أنه سمعه يقول قال النبي صلى الله عليه وآله وسلم: إذا زنت أمة أحدكم فتبين زناها فليجلدها الحد ولا يثرب.[941] قال: وقد رواه جماعة، عَن سعيد منهم عُبيد الله بن عمر واختلف عنه فقال يحيى الأموي ومحمد بن عبيد، عَن عُبيد الله، عَن سعيد، عَن أبيه، عَن أبي هريرة كقول ليث.
>
> وخالفهما معتمر وأبو أسامة وابن نمير وابن المبارك وعبد ة بن سليمان وعقبة بن خالد رووه، عَن عُبيد الله، عَن سعيد، عَن أبي هريرة.
>
> واختلف، عَن ابن إسحاق فقال عبدة عنه، عَن سعيد، عَن أبيه، عَن أبي هريرة كقول ليث.
>
> وخَالَفَهُ غير واحد، ورواه أيوب بن موسى، وإسماعيل بن أبي أمية وأسامة بن زيد وغيرهم، عَن سعيد، عَن أبي هريرة ولم يذكروا أباه.
>
> ورواه هشام بن حسان وابن عيينة، عَن أيوب بن موسى ورواه الثوري وغيره، عَن أسامة بن زيد وأخرجهما مسلم على إختلافهما. وأما البخاري فأخرج حديث ليث وحده.[942]

Hadisin *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'de geçen rivayetlerinin tahrîci, musannefâtta tespitinden sonra senedlerin mukayese gerekmektedir. Neticesinde Dârekutnî'nin tenkidi değerlendirilecektir.

3.22.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Dârekutnî'nin bahsettiği hadis Leys'ten gelen isnadla *Sahîh-i Buhârî*'de üç yerde geçmektedir. İlk olarak "Büyû" 66. babta zina yapan kölenin satışı başlığında üç hadisten ilki olarak yer alan rivayetin sened ve metni şu şekildedir:

---

939 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/294 (16. hadis).
940 Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 8/188.
941 Buhârî, "Büyû' ", 110 (no: 2234).
942 Dârekutnî, e*l-İlzâmât ve't-tetebbu',* 136-137 (no: 15).

حدثنا عبد الله بن يوسف، حدثنا الليث، قال: حدثني سعيد المقبري، عن أبيه، عن أبي هريرة رضي الله عنه، أنه سمعه يقول: قال النبي صلى الله عليه وسلم: «إذا زنت الأمة فتبين زناها فليجلدها ولا يثرب، ثم إن زنت فليجلدها، ولا يثرب، ثم إن زنت الثالثة، فليبعها ولو بحبل من شعر».[943]

Buhârî –Abdullah b. Yûsuf – Leys – Saîd – babası Ebû Saîd – Ebû Hüreyre'den (r.a.). Ebû Hüreyre (r.a.) şöyle diyordu: Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Bir câriye zina eder zinası da (beyyine, gebelik veya ikrar ile) ortaya çıkarsa, efendisi ona sopa cezası uygulasın, fakat onu (bu cezadan sonra) sözle kınayıp ayıplamasın. Sonra yine zina ederse ona yine sopa vursun fakat kötülemesin. Üçüncü kez yine zina ederse, (ayıbını beyân ederek) kıldan yapılmış bir ip karşılığında bile olsa satsın."

Hadisin Leys'ten gelen ikinci tariki "Büyû" 110. babta beşinci hadis olarak geçmektedir. Müdebber kölenin satışı başlığı altındaki rivayetin sened ve metni şu şekildedir:

حدثنا عبد العزيز بن عبد الله قال أخبرني الليث عن سعيد عن أبيه عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: إذا زنت أمة أحدكم فتبين زناها فليجلدها الحد ولا يثرب عليها ثم إن زنت فليجلدها الحد ولا يثرب ثم إن زنت الثالثة فتبين زناها فليبعها ولو بحبل من شعر.[944]

Buhârî – Abdülazîz b. Abdullah (ö. 211-220/826-835)[945] – Leys – Saîd – babası Ebû Saîd – Ebû Hüreyre'den. O dedi ki: Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'den dinledim, şöyle buyuruyordu: "Sizden birinizin cariyesi zina ettiği zinası da (beyyine, gebelik veya ikrar ile) ortaya çıktığında, efendisi ona celde had cezası uygulasın, fakat (bu cezadan sonra) sözle kınayıp başına kakmasın. Tekrar zina ederse efendisi ona yine had cezası uygulasın fakat ayıbını yüzüne vurup sözle eziyet etmesin. Üçüncü kez yine zina eder de zinası delille meydana çıkarsa artık efendisi onu kıldan bir ip karşılığında bile olsa satsın!"

Bu hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de yer alan üçüncü rivayeti "Hudûd" 36. babın tek hadisidir. Buhârî'nin hocası Abdullah b. Yûsuf'tan tahrîc ettiği bu hadisin metninde mânaya tesir etmeyen lafız farklılıkları vardır. Ayrıca sonunda mütâbaat bilgisi vermiştir. Hadisin sened ve metni şu şekildedir:

حدثنا عبد الله بن يوسف، حدثنا الليث، عن سعيد المقبري، عن أبيه، عن أبي هريرة، أنه سمعه يقول: قال النبي صلى الله عليه وسلم: إذا زنت الأمة فتبين زناها، فليجلدها ولا يثرب، ثم إن زنت فليجلدها ولا يثرب، ثم إن زنت الثالثة فليبعها ولو بحبل من شعر.

تابعه إسماعيل بن أمية، عن سعيد، عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم.[946]

Buhârî –Abdullah b. Yûsuf – Leys – Saîd – babası Ebû Saîd'den. Ebû Saîd Keysân Ebû Hüreyre'den (r.a.) şöyle derken işitmiştir: Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Bir câriye zina eder zinası da (beyyine, gebelik veya ikrar ile) ortaya çıkarsa, efendisi ona sopa cezası uygulasın, fakat onu (bu cezadan sonra) sözle kınayıp ayıplamasın. Sonra yine zina ederse efendisi ona yine sopa cezası uygulasın fakat ayıbını yüzüne vurup sözle eziyet etmesin. Sonra üçüncü kez yine zina ederse, efendisi onu (ayıbını beyân ederek) kıldan yapılmış bir ip karşılığında bile olsa satsın!"
Bu hadisi Saîd'den, o Ebû Hüreyre'den, o da Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'den rivayet etmekte İsmâil b. Ümeyye, el-Leys'e mütâbaat etmiştir.

---

943 Buhârî, "Büyû ' ", 66 (no: 2152).
944 Buhârî, "Büyû ' ", 110 (no: 2234).
945 Ebü'l-Kāsım Abdülazîz b. Abdullah b. Yahyâ el-Âmirî el-Üveysî, sikadır. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/13; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/6, 15; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19/375; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 5/379.
946 Buhârî, "Hudûd ' ", 36 (no: 6839).

Müslim, *Sahîh-i Müslim'*de tahrîc ettiği ilk hadisi Dârekutnî'nin tenkid yönelttiği Leys'ten nakletmiştir:

> وحدثني عيسى بن حماد المصري، أخبرنا الليث، عن سعيد بن أبي سعيد، عن أبيه، عن أبي هريرة، أنه سمعه يقول: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم، يقول: إذا زنت أمة أحدكم، فتبين زناها، فليجلدها الحد، ولا يثرب عليها، ثم إن زنت، فليجلدها الحد، ولا يثرب عليها، ثم إن زنت الثالثة، فتبين زناها، فليبعها، ولو بحبل من شعر.[947]

Müslim, bir sonraki rivayette çok sayıda tariki zikretmiştir. Ayrıca Saîd'in rivayetindeki ihtilâfı da belirtmiştir. Bu rivayetin isnadları ve metni şu şekildedir:

> حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة، وإسحاق بن إبراهيم، جميعا عن ابن عيينة،
> ح وحدثنا عبد بن حميد، أخبرنا محمد بن بكر البرساني، أخبرنا هشام بن حسان، كلاهما عن أيوب بن موسى،
> ح وحدثنا أبو بكر بن أبي شيبة، حدثنا أبو أسامة، وابن نمير، عن عبيد الله بن عمر،
> ح وحدثني هارون بن سعيد الأيلي، حدثنا ابن وهب، حدثني أسامة بن زيد،
> ح وحدثنا هناد بن السري، وأبو كريب، وإسحاق بن إبراهيم، عن عبدة بن سليمان، عن محمد بن إسحاق، كل هؤلاء عن سعيد المقبري، عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم، إلا أن ابن إسحاق، قال في حديثه: عن سعيد، عن أبيه، عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم في جلد الأمة إذا زنت ثلاثا، ثم ليبعها في الرابعة.[948]

Müslim'in yukarıdaki tahrîcinde altı çizili isimler Dârekutnî'nin tenkidde zikrettiği râvilerdir. Ancak onun zikrettiği râvilerden Mu'temir, İbn Mübârek, Ukbe b. Hâlid ve Sevrî Müslim'in isnadlarında geçmemektedir.

Buhârî ve Müslim'in Leys'ten Saîd'in babası vasıtasıyla, Müslim'in ise Saîd'in Ebû Hüreyre'den (r.a.) zina eden cariye rivayetlerinin isnad şeması şu şekildedir:

947 Müslim, "Hudûd", 30 (no: 1703).
948 Müslim, "Hudûd", 31 (no: 1703).

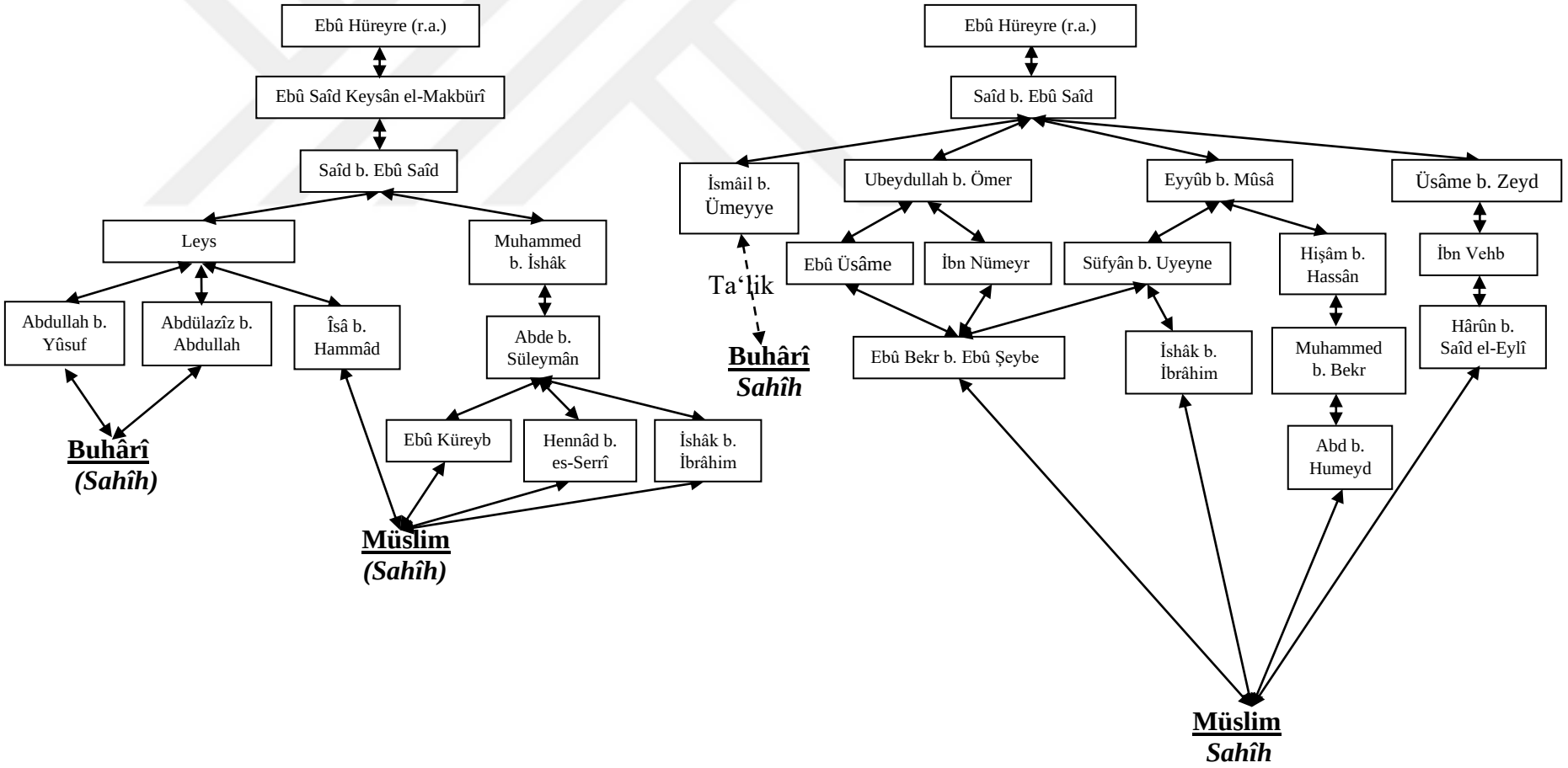

Şema 42: 3.42. Saîd el-Makbürî'nin insanların en kerimi rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri)

3.22.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Leys ve diğer tariklerle nakledilen hadisin metni genel olarak aynı lafızlarla rivayet edilmiştir. Câriye zina ettiği ortaya çıkar, delilerle tespit edilirse celde cezası uygulanır, cezadan sonra ayıbı yüzüne vurulmaz, kınanmaz. Zina tekrarlanırsa üçüncü de çok az bir değere bile olsa satılır. Fakat Müslim'in ikinci rivayetinin metninde dördüncü defa zina edenin satılması yer almaktadır. Ebû Dâvûd ve Ahmed b. Hanbel'in Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) rivayetinden cariyenin dördüncü defa zina ettiğinde satılmasının bu tariklerde geçtiği anlaşılmaktadır.[949] Aynı tarikle Nesâî, Ahmed b. Hanbel ve Dârekutnî'nin rivayetinde ise üçüncü veya dördüncü defa ifadesiyle geçmektedir.[950] Ancak Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a) tarikiyle nakleden Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Abdürrezzâk, Humeydî, İbn Ebû Şeybe, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî ve Ebû Avâne'nin metni böyle değildir.[951] Bu durumda hem Leys tariklerinin metni ile diğer rivayetlerin metni arasında hem de Saîd ↔ Ebû Hüreyre tariklerinin metinlerinde ihtilâf bulunmaktadır. Ancak Ahmed b. Hanbel, Ebû Avâne ve Dârekutnî'nin Saîd'in babasından rivayetinde dördüncü defa zina ettiğinde ibaresi yer almaktadır.[952] Hadisin Ebû Hüreyre, Zeyd b. Hâlid el-Cühenî ve Şibl'den nakledilen tarikleri Saîd'in babası vasıtasıyla ya da doğrudan Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edilenlere göre sayıca çok fazladır.

Dârekutnî'nin tenkidinde geçen Buhârî ve Müslim'in kendisinden rivayette bulunduğu Leys, Ebü'l-Hâris el-Leys b. Sa'd b. Abdurrahman el-Fehmî'dir. Tâbiînden elliden fazla kişiyle görüşüp onlardan ilim aldığı rivayet edilmektedir.[953] Leys hakkında İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, İclî, İbn Şeybe ve Nesâî "sika", Ahmed b. Hanbel "sika sebt", Ali b. el-Medînî ise "sebt" lafızlarını kullanmıştır.[954]

Değerlendirme:

Dârekutnî'nin tenkid ettiği Leys isnadıdır. Yukarıda hadisin tahrîclerinde görüldüğü üzere gerek Saîd'in babası vasıtasıyla gerekse doğrudan Ebû Hüreyre'den rivayetinin çok sayıda tariki bulunmaktadır. Ancak farklı tabakadaki râvilerden bir râvinin öğrencilerin iki tarikten

---

949 Ebû Dâvûd, "Hudûd", 33 (no: 4470); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/468 (no: 8886).

950 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/453 (7213); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/357 (no: 7395); Dârekutnî, Sünen, 4/203 (no: 3336).

951 Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdirrahmân Abdullāh b. el-Mübârek b. Vâzıh el-Hanzalî el-Mervezî, *Müsnedü'l-İmâm Abdullah b. el-Mübârek*, nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1407/1986), 95 (no: 159); Abdürrezzâk, Musannef, 7/392, 393 (no: 13597, 13599); Humeydî, *Müsned*, 2/249 (no: 1113); İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 7/280 (no: 36089); Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, *Müsned*, 11/489 (no: 6608); Ebû Avâne, *Müstahrec*, 4/146-147 (no: 6320-6322).

952 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/282 (no: 9470); Ebû Avâne, *Müstahrec*, 4/146-147 (no: 6320-6322); Dârekutnî, Sünen, 4/203 (no: 3334).

953 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 15/137-162.

954 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/255-279.

birisiyle rivayetlerinde muhalefet vardır. Ayrıca tariklerin metinleri arasında da ihtilâflar ve ziyadeler bulunmaktadır. Buhârî sadece Leys isnadıyla üç hadis tahrîc etmiş, Saîd'in Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetiyle İsmâil b. Ümeyye'nin Leys'e mütâbaatını zikretmiştir. Bu da isnadlar arasındaki muhalefete işarettir. Müslim ise muhalif tarikleri ve mütâbaatları nakletmiştir. Dârekutnî'nin hangi tariki ya da tarikleri tercih ettiği sarih değildir.

İbn Hacer, Dârekutnî'nin tenkidini zikrettikten sonra Leys'in imam olduğunu, Saîd'in babası ziyadesiyle rivayet ettiğini, bunun yer almadığı tariklere zarar vermeyeceğini zikretmiştir.[955] Bu durumda Saîd'in iki şekilde de hadisi dinlediği anlaşılır. Her iki tarikle çok sayıda rivayetin nakledilmesi de bunu göstermektedir. Bu sebeple de ihtilâf sıhhate zarar vermez. Ayrıca hem Buhârî hem de Müslim incelenen hadisi Saîd dışında başka tariklerle de tahrîc etmişlerdir. Buhârî ve Müslim'in Leys'ten nakletmelerinin sebebi ise Saîd'in rivayetlerinde ona güvenmeleridir. Nitekim Ahmed b. Hanbel, Makbürî'den rivayet edenler arasında Leys'in kendisine diğerlerinden daha değerli, rivayetlerinin daha sahih olduğunu söylemiştir. Çünkü Leys, Saîd'in Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet ettikleriyle Saîd'in babası vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (r.a.) naklettiklerini ayırt edebilmektedir.[956] Ahmed b. Hanbel'in bu değerlendirmesi Buhârî ve Müslim'in Leys'ten tahrîcinin sebebini izah etmektedir.

3.23. İbn Ebû Zi'b'in Kadının Mahremsiz Yolculuğu Rivayeti

Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'in kadının mahremsiz yolculuğundan bahseden hadisi İbn Ebû Zi'b ↔ Saîd el-Makbürî ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikini zikretmiştir. Ayrıca Müslim aynı tarikle Leys'den de nakletmiştir. Oysa Mâlik, Yahyâ b. Ebû Kesîr ve Süheyl tariklerinde Saîd babasını zikretmeden Ebû Hüreyre'den rivayet etmiştir:

وأخرجا جميعًا حديث ابن أبي ذئب، عَن سعيد، عَن أبيه، عَن أبي هريرة، عَن النبي صلى الله عليه وآله وسلم: لا يحل لامرأة تسافر وليس معها محرم الحديث.[957] **وزاد مسلم، عَن ليث، عَن سعيد مثله فقال وقد رواه مالك ويحيى بن أبي كثير وسهيل، عَن سعيد، عَن أبي هريرة.**[958]

Sahîh-i Buhârî ve *Sahîh-i Müslim* tariklerinin tahrîci, mütâbaatlarının tespitinden sonra Dârekutnî'nin tenkidi değerlendirilecektir.

3.23.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

[955] İbn Hacer, Hedyü's-sârî, 2/301. İbn Hacer'in Dârekutnî'nin bu tenkidine cevap verdiğini görmediğini yazan Mukbil b. Hâdî yanılmıştır. Bk. e*l-İlzâmât ve't-tetebbu',* 136, 15. tenkid dipnot.

[956] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb,* 8/413 (Leys'in tercemesinde).

[957] Buhârî, "Taksîrü's-salât", 4 (no: 1088).

[958] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 134 (no: 12).

Dârekutnî'nin tenkid ettiği rivayet *Sahîh-i Buhârî*'de "Taksîrü's-salât" 4. babın üçüncü hadistir. Hadisin sened ve metni şu şekildedir:

حدثنا آدم قال حدثنا ابن أبي ذئب قال حدثنا سعيد المقبري عن أبيه عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: لا يحل لامرأة تؤمن بالله واليوم الآخر أن تسافر مسيرة يوم وليلة ليس معها حرمة.

تابعه يحيى بن أبي كثير وسهيل ومالك عن المقبري عن أبي هريرة رضي الله عنه.[959]

Buhârî – Âdem b. Ebû İyâs (ö. 220/835)[960] *– İbn Ebû Zi'b – Saîd el-Makbürî – babası Ebû Saîd – Ebû Hüreyre (r.a.). O şöyle demiştir: Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem: "Allah'a ve âhiret gününe iman eden bir kadının yanında (kendisiyle evlenilmesi haram olan) mahremi bulunmadan bir gün ve bir gecelik yolculuğa çıkması helal değildir" buyurdu.*
Hadisi Makbürî'nin Ebû Hüreyre'den rivayet etmesinde Yahyâ b. Ebû Kesîr, Süheyl b. Ebû Salih ve İmam Mâlik İbn Ebû Zi'b'e mütâbaat etmişlerdir.

Hadisin sonunda Buhârî, isnadında "عَن أبيه" ifadesi olmadan Saîd el-Makbürî'nin Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetinin tariklerini zikretmiştir. İbn Kesîr'in mütâbi'ini Ahmed b. Hanbel, Süheyl b. Ebû Sâlih'in mütâbi'ini ise Ebû Dâvûd ve İbn Hibbân, Mâlik'inkini de Ebû Dâvûd mevsûl rivayet etmiştir.[961] *Sahîh-i Müslim*'de yer alan hadisin sened ve metni aşağıdadır:

حدثنا قتيبة بن سعيد، حدثنا ليث، عن سعيد بن أبي سعيد، عن أبيه، أن أبا هريرة، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا يحل لامرأة مسلمة تسافر مسيرة ليلة إلا ومعها رجل ذو حرمة منها.

حدثني زهير بن حرب، حدثنا يحيى بن سعيد، عن ابن أبي ذئب، حدثنا سعيد بن أبي سعيد، عن أبيه، عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: لا يحل لامرأة تؤمن بالله واليوم الآخر، تسافر مسيرة يوم إلا مع ذي محرم.

وحدثنا يحيى بن يحيى، قال: قرأت على مالك، عن سعيد بن أبي سعيد المقبري، عن أبيه، عن أبي هريرة، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: لا يحل لامرأة تؤمن بالله واليوم الآخر، تسافر مسيرة يوم وليلة إلا مع ذي محرم عليها.[962]

Buhârî ve Müslim'in Saîd'in babası vasıtasıyla ve doğrudan Ebû Hüreyre'den (r.a.) kadının mahremsiz yolculuğu rivayetlerinin isnad şeması şu şekildedir:

---

959 Buhârî, "Taksîrü's-salât", 4 (no: 1088).

960 Ebü'l-Hasen Âdem b. Ebî İyâs el-Horasânî, tefsir ve hadis âlimidir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 2/301-307; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19/316-318; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 5/269-270; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl,* 2/29-30.

961 Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 2/293. Bk. Ebû Dâvûd, "Menâsik", 2 (no: 1724-1725).

962 Müslim, "Hac", 419-422 (no: 1339).

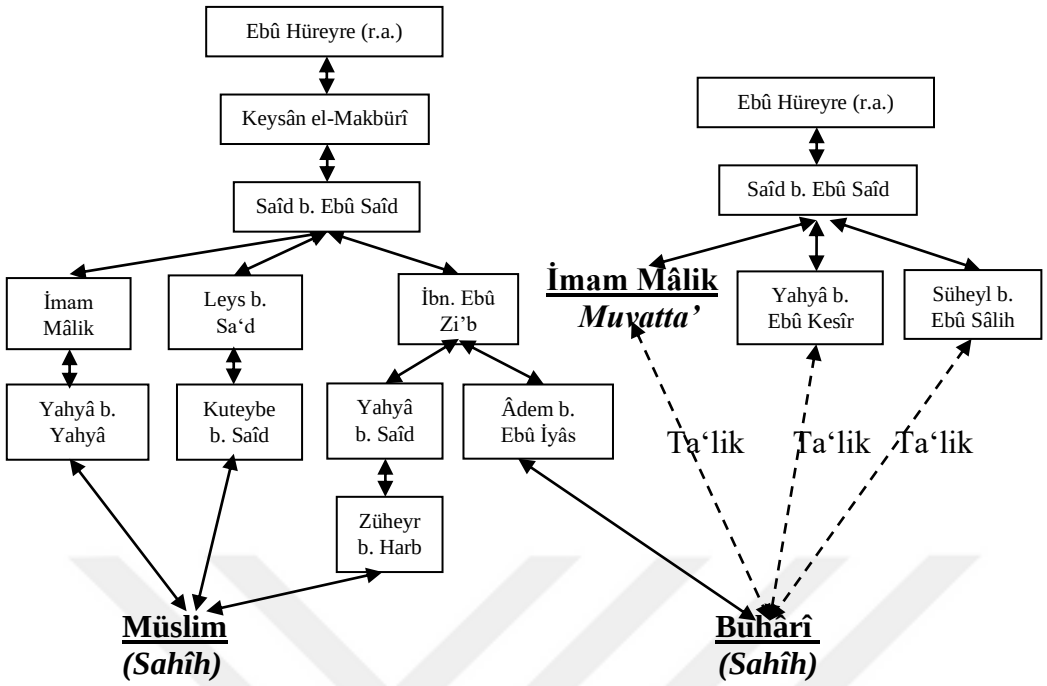

Şema 43: 3.43. Saîd b. Ebû Saîd'den nakledilen kadının yolculuğu rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri)

3.23.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'den başka hadis kaynaklarında Saîd'in babası vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetleri tespit edilerek tahrici yapılmıştır. Bu tarikle Ebû Dâvûd, Tayâlisî, Ali b. Ca'd, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Bezzâr, İbn Huzeyme, Tahâvî, İbn Hibbân, Hâkim, Beyhakī ve Ebû Nuaym tahrîc etmiştir.[963] Saîd'in Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetlerini ise Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce, Mâlik, Şâfiî, Ali b. Ca'd, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Bezzâr, İbn Huzeyme, Tahâvî, İbn Hibbân, Hâkim ve Beyhakī tahrîc etmiştir. [964] Bu tahrîcler neticesinde musanniflerin genellikle her iki tarikle de naklettiği

[963] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 2 (no: 1723-1724); Tayâlisî, *Müsned*, 4/79 (no: 2436); Ali b. Ca'd, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd*, 417 (no: 2848); İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 8/640 (no: 15409); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/377 (no: 7414), 14/189 (no: 8489), 15/266, 397, 462 (no: 9448, 9630, 9741), 16/253, 338 (no: 10401, 10575); Bezzâr, *Müsnedü Bezzâr*, 15/125, 129 (no: 8427, 8434); İbn Huzeyme, *Sahîh*, 4/134-135 (no: 2523, 2525); Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 2/112-113 (no: 3499, 3502-3503); İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/437, 439 (no: 2726, 2728); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/609 (no: 1615); Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 15/156 (no: 8492); 5/227 (no: 9921); a.mlf., *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, 4/247 (no: 6027-6028); Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ'*, 9/157.

[964] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 2 (no: 1724-1725); Tirmizî, "Radâ'", 15 (no: 1170); İbn Mâce, "Menâsik", 7 (no: 2899); Mâlik, *Muvatta'*, 5/1425 (no: 806/3588); Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbas eş-Şâfiî, *Müsnedü'ş-Şâfiî*, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1400), 171 (no: 821); Ali b. Ca'd, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd*, 415 (no: 2839); 2436); Ali b. Ca'd, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd*, 417 (no: 2848); İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 8/640 (no: 15409); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/156 (no: 7222); 15/397 (no: 9631); Bezzâr, *Müsnedü Bezzâr*, 15/157, 166 (no: 8494, 8520); İbn Huzeyme, *Sahîh*, 4/134-135 (no: 2524, 2526); Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 2/112-113 (no: 3496-3498, 3500-3501); İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/437, 438 (no: 2725, 2727); Hâkim, *el-*

görülmektedir. Ayrıca tariklerin sayıca birbirine bariz üstünlüğünden söz etmekte mümkün görünmemektedir. Dârekutnî hadisi *İlel*'inde zikretmektedir. Onun verdiği bilgiye göre İbn Ebû Zi'b'ten Yahyâ el-Kattân, Mus'âb b. Dâvûd ve Vekî' b. Cerrâh Saîd'in Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetini naklederken İbn Ebû İyâs ise babası vasıtasıyla rivayetini nakletmiştir. Fakat Dârekutnî burada hata etmiştir. Zira Yahyâ b. Saîd rivayetini Müslim tahrîc etmiştir. Bu tarikte Saîd'in babasından rivayeti geçmektedir. Mâlik'ten her iki tarikle de rivayet edilmiştir. Dârekutnî'nin bu râvileri ismen zikrettiği görülmektedir. Ayrıca farklı tabaklardaki râvilerin öğrencilerinden her iki tarikle nakledenler bulunmaktadır.[965] Hadislerin metinleri arasında yolculuğun süresinin geçip geçmemesi ve gün sayısı gibi mânaya tesir eden farklar bulunmaktadır.

Diğer taraftan İbn Huzeyme'ye göre Mâlik'ten rivayet edenlerden sadece Bişr b. Ömer Saîd'in babasından olan tarikini nakletmekle tek kalmış ve diğer râvilerine muhalefet etmiştir. Bişr tarikini İbn Huzeyme tahrîc ederek hadisin sonunda bu ihtilâfı zikretmektedir. Ayrıca Bişr b. Ömer'den Ebû Avâne de tahrîc etmiştir. İbn Hibbân Saîd'den nakledilen her iki tarike de sahih hükmünü vermiştir.[966] Cezâirî de bu bilgileri nakletmiştir.[967] Dârekutnî ise Mâlik'ten Saîd ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ, Bişr b. Ömer ez-Zehrânî ve İshâk el-Fezzârî'nin isimlerini zikreder. Dârekutnî'nin zikrettiği râvilerin tarikleri ve geçtiği eserin/eserlerin tespiti yapılırsa İbn Huzeyme'nin ve onun değerlendirmesini nakleden İbn Hacer'in hata ettiği ortaya çıkacaktır.

Değerlendirme:

Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'e yönelttiği tenkidde Saîd'in babası vasıtasıyla ve doğrudan Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetini zikrederek ihtilâfı ortaya koymaktadır. Ancak Buhârî, Saîd'in babasından rivayetini tahrîc etmiş hadisin sonunda bu ihtilâfa işaret etmeyi de ihmal etmemiştir. Zaten Dârekutnî de onun bu ifadelerine tenkidde yer vermiştir. Buhârî, rivayete ne kadar mesafeye yolculuk yapılırsa namazların kısaltılacağı babında üçüncü hadis olarak yer vermiştir. Buradan da hadisin şâhid olarak tahrîc edildiği anlaşılmaktadır.

İbn Hibbân, hadisin tahrîcinden sonra Ebû Hâtim'in sözünü nakletmiştir. Saîd hem Ebû Hüreyre'nin (r.a.) kendisinden hem de babası vasıtasıyla bu hadisi işitmiştir ve her iki tarik de

---

Müstedrek, 1/610 (no: 1616); Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/138-139 (no: 5192, 5195); a.mlf., *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, 4/ 247-248 (no: 6025-6026); 7/508 (no: 10861).

965 Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, 10/333-339 (no: 2042).

966 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/292-293 (13. hadis). Bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 4/134 (no: 2523); İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/437 (no: 2726).

967 Cezâirî, *Tevcîhu'n-nazar*, 1/238-239.

birlikte mahfuzdur.[968] İbn Hacer, Saîd el-Makbürî'nin hem babası vasıtasıyla hem de doğrudan Ebû Hüreyre'den hadis rivayet ettiğini nakleder. Bu sebeple de ihtilâf hadisin sıhhatini kādih değildir.[969]

Netice olarak Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'de yer alan hadislerin Saîd'in babasından nakledildiği, fakat buna muhalif Saîd'in babasının yer almadığı tariklerinde bulunduğunu zikretmiştir. Kendisi tarikler arasında tercihte de bulunmamıştır. Buhârî ise İbn Ebû Zi'b hadisinin sonunda diğer tarikle rivayet edenleri de zikretmiştir.

3.24. İrsâl Sebebiyle İlletli Görülen Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Mürsel hadisi mutlak olarak makbul ve hüccet sayan Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, İbn Cerîr et-Taberî, Ebû Ca'fer et-Tahâvî gibi âlimler; mürsel hadisi hiçbir şekilde makbul ve hüccet saymayan, zayıf kabul eden Saîd b. Müseyyeb, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn, İbn Ebû Şeybe, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, Ebû Hâtim, İbn Ebû Hâtim, İbn Huzeyme, Ebû Zür'a, Dârekutnî, Hâkim en-Nîsâbûrî, İbn Abdülber en-Nemerî, Hatîb el-Bağdâdî, Beyhakī, Nevevî ve İbn Hacer gibi muhaddisler bulunmaktadır. Mürsel hadisi belli şartlarla makbul ve hüccet kabul edenler ise senedinden sahâbî râvisi düşen mürselle sadece büyük tâbiîlerin mürselleri kabul edilmektedir. Bazı âlimler mürsel hadislerin sadece fezâil konusunda delil olacağını söylemiş, Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Nesâî ve İbn Ebû Hâtim'e nisbet edilen görüşte ise bir konuda mürsel hadis dışında başka delil bulunmadığı zaman mürselin re'ye tercih edileceği zikredilmiştir. Mürsel hadis çeşitli şekillerde desteklenirse o zaman karineler ve tariklerle birlikte değerlendirilir.

İbnü's-Salâh, mürsel hadisin hükmünün zayıf olduğunu ancak, hadis başka tarikle nakledilir ve aslının sıhhati tespit edilirse bunun durumunun farklı değerlendirileceği görüşündedir. Nitekim İmam Şafiî, Saîd b. Müseyyeb'in mürsellerini başka tariklerle müsned rivayet edildiği için hüccet kabul etmiştir. Bu değerlendirmesi sadece Saîd'e mahsus olmayıp aynı özellikteki diğer râviler için de söz konusudur.[970] Zehebî, Saîd b. Müseyyeb'le birlikte Mesrûk b. Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683 [?]), Abdurrahman b. Useyle Ebû Abdurrahman es-Sunâbihî (ö. 70-80/689-699) ve Kays b. Ebû Hâzim'in (ö. 97/715 [?]) mürsellerini sahih mürseller arasında saymıştır.[971] Muhaddisler müsned hadislerin mürsel rivayetlerini de

[968] İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/437 (no: 2726).
[969] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/292-293 (13. hadis).
[970] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 38; Nevevî, *İrşâdü tullâbi'l-hakāʾik*, 1/171, 175.
[971] Zehebî, *el-Mûkıza*, 38-39.

nakletmiş ve eserlerinde yer vermiştir. Nevevî, müsned rivayet varsa onunla amel edileceği dolayısıyla mürsel tariki de nakletmenin faydasının bulunmayacağı iddiasına, müsned rivayetle mürselin sıhhatinin anlaşılacağı ve hüccet kabul edileceği cevabını verir.[972] Mürsel rivayet, tariklerinin çokluğu, hadisin şöhreti için mevsul rivayetle birlikte itibar için yazılır, tahrîci bu açıdan önemlidir.

Âlimler, sahâbenin doğrudan Resûl-i Ekrem'den (s.a.v.) değil başka bir sahâbîden duyduğu, ancak Resûlullah'dan (s.a.v.) işitmiş gibi naklettiği sahâbe mürseli denilen hadisi diğer mürsellerden ayrı değerlendirmiştir. *et-Tetebbu'*da yer alan Buhârî'ye yöneltilen 103. tenkid[973] ve Şeyhayn'a yöneltilen 165. tenkid[974] buna örnek verilebilir. Dârekutnî, aynı tarikle hadisi birinde **وأخرج حديث ابن جريج** ifadesiyle Buhârî'ye diğerinde ise **واتفقنا أيضاً فأخرجا حديث ابن جريج** lafızlarıyla Şeyhayn'a tenkid yöneltmiş, ikincisinde tariklerini ve ihtilâfı zikretmiştir. Dârekutnî'nin ve Buhârî'nin mürsel hadisler konusundaki yaklaşımı bu örnek üzerinden izah edilebilir. Bu tenkidde, Zührî ↔ Süleymân b. Yesâr tarikiyle Abdullah b. Abbas'ın (r. anhümâ) şahit olmadığı kardeşi Fazl'ın (r.a.) naklettiği olayı hem kardeşi vasıtasıyla hem de doğrudan Resûlullah'dan (s.a.v.) nakletmesinde râvilerin ihtilâfı bulunmaktadır. Hadiste Has'am kabilesinden genç bir kadının, gücü yetmeyen babasına vekaleten hac yapmak istemesi geçmektedir. Sika hafız İbn Cüreyc'in Zührî'den rivayetlerinde Fazl (r.a.) ziyadesi yer almaktadır. Bu ziyade Abdullah b. Abbas'ın (r. anhümâ) sahâbe mürseli nevinden rivayetini izah etmektedir. Ancak mürsel tariki nakledenler sayıca fazla ve İbn Cüreyc Zührî'den "an" ile rivayet etmekte ve tedlîs yaptığı bilinmektedir. Buhârî, Abdullah b. Abbas'ın (r. anhümâ) Fazl'ın vasıtasıyla bir tarikle, vasıtasız/ziyadesiz ise beş tarikle hadisi tahric etmiştir. Müslim'de her iki tarikle nakletmiştir. Tirmizî fazl tarikini tahric etmiş hadis hasen sahihtir demiştir. Dârekutnî'nin ziyadeyi kabul etmede tereddüt ettiği anlaşılmaktadır. İlletin sıhhati etkilemediğini göstermektedir. Bezzar, iki tarikle de rivayet etmiş ve İbn Cüreyc hadisi sahih demiş,[975] Buhârî'ye sorulduğunda Abdullah'ın Fazl (r. anhüm) ve başkalarından işittiğini Fazl'ın (r.a.) ismini söylediğini, diğerlerinden rivayet ettiğinde ise isim söylemeyip Resûllullah'dan (s.av.) naklettiğini açıklamıştır.[976] Neticede Abdullah b. Abbas'dan (r. anhümâ) nakledilen Has'amlı kadın hadisinin tariklerinin hepsi sıhhat yönünden aynı özellikte değildir. Çok az da olsa bir ihtilâf vardır. Buhârî, bu hadiste mürsel

[972] Nevevî, *İrşâdü tullâbi'l-hakā'ik*, 1/171.
[973] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, 241 (no: 103).
[974] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, 318 (no: 165).
[975] Bezzâr, *Müsned*, 11/433 (no: 5292-5293)
[976] Tirmizî, "Hac", 85 (no: 928). Bu rivayet için bk. Muhammed b. Abdullah b. Sa'd, "Mefhûmü'l-'illeti gayra'l-kādihati fî kitâbi "*et-Tetebbu*'" li'd-Dârekutnî", 651.

rivayeti tahrîc sebeplerinden birisini açıklasa da bütün karineleri zikrettiğini söylemek mümkün değildir. Bu nedenle Buhârî'nin eserinde tahrîc ettiği mürsel hadislerin tercih karineleri bulunduğu araştırmalarda dikkate alınmalıdır.

Bir hadisin isnadları arasında irsal ve vasl ihtilâfı varsa irsalin vaslın sıhhatine etkisi konusunda muhaddisler karinelerle hareket etmişlerdir. Münekkid, noksan râvi ile nakledilen tariki ziyadeli tarikle mukayese ederek illetli saymışsa o zaman râvinin durumu değerlendirilir. Râvi sahâbî ise, müdellis olmayan sikaysa, kendisinden rivayet ettiği kişiye yetişmişse ya da müdelis ama başka rivayette semaını açıklamışsa o zaman itirazlar giderilmiş illet iddiasına cevap verilmiş olur. Böyle değilse inkita vardır, o zaman mütâbi' ve şâhidi olan bir babta tahric edip etmediğine ya da kuvvetlendirecek bir karinenin varlığına bakılır. Bu karineler arasında râvinin hıfz yönünden diğerlerinden üstün olması, hocasıyla uzun süre birlikteliğinin bulunması,[977] hocasının rivayetlerinin sıhhatini bilen ya da en bilen öğrencisi olması, mürsel tariklerin çokluğu zikredilebilir. Tarikleri mukayese imkanını ortadan kaldıran râvi teferrüdü tercih edilen bir durum değildir. İlk tabakalarda teferrüd sonraki tabaklardaki teferrüdle aynı değerlendirilmez. Sonraki dönemlerde ise çok sayıda hocasından yüzlerce hadis rivayet eden muhaddislerin az sayıda hadiste teferrüdü kabul edilebilir durumdur.[978] Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da zikrettiği Buhârî'nin rivayetlerinde teferrüd yoktur. Mürsel rivayetlerin mütâbaat ve şevâhidini Buhârî tahrîc etmiştir. İncelen yirmi iki tenkidden yalnız iki tanesinin mütâbaatı *Sahîh-i Buhârî*'de bulunmamaktadır.[979] Diğer rivayetlerde ise hem mürsel hem mevsûl tariklerini Buhârî tahrîc etmiş ya da isnadlarını zikrederek ihtilâfa dikkat çekmiştir. Neticede mürsel nakleden râvinin incelenmesi ve bahsedilen karinelerin tespit edilmesi durumunda hadisler arasında tercih ya da her iki tarikin sıhhatinin tespitiyle ızdırab ortadan kalkar.

Bu çalışmada incelenen hadislerde mürsel rivayet edenlerin tamamı -Hammâd b. Zeyd dışında- tâbiîn tabakası râvileridir. Tâbiîn tabakasının mürsellerini muhaddisler farklı değerlendirmiştir. Bu mürseller arasında Saîd b. Müseyyeb'den nakledilen rivayetler de vardır. Buhârî, onun babası vasıtasıyla ve doğrudan Ebû Hüreyre'den rivayetlerine vakıftır. Her iki şekilde tahrîc ederek tarikleri ortaya koymaktadır.[980] Yukarıda incelenen gerek Saîd b. Müseyyeb'in babasından gerekse Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) rivayetleri ve *Sahîh*-

[977] İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, 61.

[978] 26-31 Ağustos 2024 tarihinde Harput Elazığ'da düzenlenen Harput Klasik Hadis Meclisi-I ilmî toplantısında el-Mûkıza eserini okutan Mehmet Fatih Kaya'nın dersinden özetlenmiştir.

[979] Bu iki rivayet için bk.: Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 256 (no: 114), 222-223 (no: 89).

[980] 26-31 Ağustos 2024 tarihinde Harput Elazığ'da düzenlenen Harput Klasik Hadis Meclisi-I ilmî toplantısında Müslim'in *et-Temyîz* eserini okutan Hamza el-Melîbârî'nin 30 Ağustos'ta öğleden sonraki dersinden ve ders bitiminde kendisiyle yapılan istişareden özetlenmiştir.

i Buhârî'de birden fazla yerde geçen isnadları Dârekutnî'nin genel kaideyle değerlendirmeyip belirli tariklerini ve metinlerini vermesi üç hususla izah edilebilir. Bunlardan birisi Dârekutnî'nin onların bütün rivayetlerini aynı değerlendirmediğidir. Her tarikin farklı özellikleri vardır. Meselâ Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) bütün rivayetleri isnad ve metin yönünden bir değildir. İkincisi ise Dârekutnî, isnadlarda tâbiînden sonraki râvileri ve tariklerini mukayese ederek değerlendirmiştir. Dikkat çektiği bu râviler ve tariklerin bu bölümüdür. Üçüncü ise Dârekutnî, zikrettiği Buhârî hadislerinin inceliklerine, bütün isnadların aynı olmadığına dikkat çekmiş, tariklerin ayrıntılı mukayesesini ortaya koymuştur. Nitekim Melîbârî, tetebbu'nun tenkid anlamında olmadığını, Dârekutnî'nin tafsilatlı tetkiklerinin *Sahîhayn* hadislerinin kıymetini ve Buhârî ve Müslim'in ilmî değerini ifade ettiğini söylemektedir. Onun tenkidleri göstermektedir ki *el-Câmi'u's-sahîh*'in bütün hadisleri sıhhat yönünden aynı özellikte ve kuvvette değildir. Vasl ve irsal varsa mürsel rivayeti de naklettiyse vasla tesiri olmadığına itimad etmektedir. Merfu mevkuf tearuzu da aynı şekildedir. Bazı tariklerde râvi ziyadesi bazılarında râvi eksikliği varsa her iki tarik de tahric ettiyse ona göre iki tarikte sahihtir. Önce hocasından dinlemiş sonra hocasının hocasıyla karşılaşarak ondan dinlemiştir. Bu sebeple her iki tariki de nakletmiştir.[981] Buhârî'nin mürsel hadisleri nakletmesi hadislerin sıhhatini böyle kabul ettiği neticesine ulaştırmaz. Onun usulü de bu değildir. Fakat bu hadislerin isnadına itimadı ve metinlerinde gördüğü lüzum üzerine tahric etmiştir.

Buhârî mürsel rivayetleri durumunu tespit ve bildirmek için tahric etmiştir. Nitekim Buhârî'nin Kuteybe b. Saîd ↔ Cerîr ↔ Abdülazî b. Rufey' ↔ Zeyd b. Vehb ↔ Ebû Zer (r.a.) tarikiyle naklettiği Allah'a ortak koşmadan imanla vefat edenin cennete gireceği hadisinin[982] sonunda حديث أبي صالح، عن أبي الدرداء، مرسل لا يصح، إنما أردنا للمعرفة، والصحيح حديث أبي ذر (Ebû Salih'in Ebü'd-Derdâ'dan olan hadisi mürseldir, sahih olmaz. Biz sadece bunun ondan rivayet edildiğini tanıtmak istedik. Sahih olan, Ebû Zerr'in hadisidir) ifadesi mürsel hadisi nakletme sebebini izah etmektedir. Buhârî mürsel rivayetin tarikini Ömer b. Hafs ↔ Hafs ↔ A'meş ↔ Zeyd b. Vehb ↔ Ebû Zer (r.a.) isnadıyla "İsti'zân" bölümünde tahrîc ettiği hadisin[983] sonunda zikretmiştir. A'meş, Zeyd'e hadisi rivayet edenin Ebü'd-Derdâ (r.a.) olduğunu sorunca Zeyd, Ebû Zerr'in (r.a.) kendisine Rebeze'de rivayet ettiği cevabını vermiştir. A'meş, Ebû Sâlih'in Ebü'd-Derdâ'dan (r.a.) rivayet ettiğini söylemiştir.

[981] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/292.
[982] Buhârî, "Rikāk", 13 (no: 6443).
[983] Buhârî, "İsti'zân, 30 (no: 6268).

Dârekutnî'nin tenkidlerinin sebeplerinden birisi de tercih farklılığıdır. Meselâ, Hammâd b. Zeyd'in Ahnef vasıtasıyla rivayetini diğerlerine tercih etmiştir.[984] Buhârî'ye dört konuda yönelttiği tenkidlerin sebeplerinden birisi de bu olabilir. Oysa Dârekutnî *Sünen*'de Hasan-ı Basrî ↔ Ahnef isnadıyla hadis tahrîc etmemiş, *el-'İlel*'de iki rivayet nakletmiştir.[985] Ancak Dârekutnî, Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) dört rivayetini *Sünen*'de tahrîc etmiştir.[986] Onun *et-Tetebbu'*daki görüşünden vazgeçtiği, tercihini değiştirdiği ile izah edilebilir. Dârekutnî, *et-Tetebbu'*da tarikleri zikredip tercihini belirtmediyse bu tercihlerden bir kısmını diğer eserlerinde tespit etmek mümkün olmaktadır. Meselâ Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'in Ubeydullah ↔ Saîd ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle kişinin yatacağı zaman yatağını silkelemesinden bahseden rivayetlerini zikretmiştir. *İlel*'de bu hadis hakkındaki soruya verdiği bilgilerden, tarikleri ve ihtilâfları zikretmesinden sonra rivayeti Yahyâ b. Saîd ↔ Ubeydullah ↔ Saîd ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle tahric ettiği görülmektedir. Tercihinin bu isnad olduğu anlaşılmaktadır.[987] Dârekutnî, *et-Tetebbu'*da tarikleri zikredip tercihte bulunmadığında görüşünü tespit zorlaşmaktadır. Meselâ Saîd b. Ebû Saîd'den nakledilen kadının mahremsiz yolculuğu rivayeti Mâlik'ten nakledilmiştir. Mâlik, Saîd'in babası vasıtasıyla ve vasıtasız Ebû Hüreyre'den (r.a.) her iki tarikle de rivayet etmiştir. Dârekutnî'nin iki tarikle nakleden râvileri, tarikler arasındaki ihtilâfları, kimin ihtilâf ettiğini zikrettiği görülmektedir. Ayrıca farklı tabaklardaki râvilerin öğrencilerinden her iki tarikle nakledenler bulunmaktadır. Onun verdiği bilgiye göre İbn Ebû Zi'b'ten Yahyâ el-Kattân, Mus'âb b. Dâvûd ve Vekî' b. Cerrâh, Saîd'in Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetini naklederken İbn Ebû İyâs ise babası vasıtasıyla rivayetini nakletmiştir. Fakat Dârekutnî burada hata etmiştir. Zira Yahyâ b. Saîd rivayetini Müslim tahrîc etmiştir. Bu tarikte Saîd'in babasından rivayeti geçmektedir.[988] Hadisin tariklerini, ihtilâf eden râvileri zikreden Dârekutnî Saîd'in hangi tarikini tercih ettiğini açıklamamıştır. Buna dair bir karine de tespit etmek mümkün olmamıştır. Her iki tariki de aynı derece de görüyorsa *et-Tetebbu'* eserinde yer vermesi tenkid değil bu hadisin tariklerini ortaya koymak olduğu neticesine ulaşılır.

*et-Tetebbu'*da ikinci bölümde incelenen, irsâlle tenkid edilen rivayetlerin aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere genelde fezâil, siyer, âdâb, tergīb ve terhîb konularında olduğu görülmektedir. Muhaddisler bu konulardaki rivayetlerde mütesâhil davranmışlar, iman ve ahkâm konularındaki hadislerde ise sıhhat şartlarında titizlikle hareket etmişlerdir. Ayrıca

984 Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye,* 7/252.
985 Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye,* 7/162, 252.
986 Dârekutnî, *Sünen,* 2/412, 419;
987 Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye,* 10/341-344 (no: 2044).
988 Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye,* 10/333-339 (no: 2042).

hadislerin ekserisinin bir olayın yaşanması üzerine nakledilen rivayetler olduğu müşahede edilmektedir. İsnadların medârı olan râviler Hammâd b. Zeyd haricinde tâbiîn dönemi râvileridir. Rivayet usullerinin yerleşmediği, isnadın henüz aranmaya başladığı bu dönem sonrakilerden farklı değerlendirilmiştir. Diğer taraftan o dönemde râviler birbirini, rivayetleri tanımaktadır. Hadisi kimden rivayet ettiğine vakıftırlar. Bu ve benzeri sebeplerle hadislerin tarikleri arasında farklılıklar görülmektedir. Hadisin aslı sabittir ve farklılık metne tesir etmemekte, ayrıca mütâbaat ve şevâhidi bulunmaktadır.

Tablo 2: 3.1. *et-Tetebbu*'da irsâlle tenkid edilen rivayetlerin konuları (incelenenler)

Sıra no	*et-Tetebbu*' tenkid no	*et-Tetebbu*'da yer aldığı müsned	Râvi	Konusu
1	9	Ebû Hüreyre (r.a.)	Yahya b. Saîd'in Ubeydullah'tan onun da Saîd el-Makbürî'den (tâbiî) rivayeti	Namazı hatalı kılan kişi, namazda ta'dîl-i erkânın öğretilmesi
2	11	Ebû Hüreyre (r.a.)	Ubeydullah b. Ömer'in Saîd el-Makbürî'den (tâbiî) rivayeti	Kişinin yatacağı zaman yatağını silkelemesi ve dua etmesi
3	12	Ebû Hüreyre (r.a.)	İbn Ebû Zi'b'in Saîd el-Makbürî'den (tâbiî) rivayeti	Yolculukta namazların kısaltılacağı mesafe babında kadının mahremsiz yolculuğu
4	13	Ebû Hüreyre (r.a.)	Saîd el-Makbürî (tâbiî)	Cenazeye katılmanın sevabı
5	15	Ebû Hüreyre (r.a.)	Leys'in Saîd el-Makbürî'den (tâbiî) rivayeti	Zina eden cariyenin devam etmesi halinde değersiz bir ip karşılığında satılması
6	24	Ebû Hüreyre (r.a.)	Ebû Zür'a tâbiî	Cennete girmeye sebep olacak amel
7	45	Ebû Mûsâ el-Eş'arî (r.a.)	Vehb b. Keysân (tâbiî)	Ömer b. Ebû Seleme'nin (r.a.) yemek yemesi
8	55	Huzeyfe (r.a.)	Saîd b. Müseyyeb (tâbiî)	Dedesine ismini değiştirmesi tavsiyesi
9	58	Huzeyfe (r.a.)	Muâz b. Rifâa (tâbiî)	Bedir Savaşına iştirak etmenin fazileti
10	64	Sa'd b. Ebû Vakkās (r.a.)	Mus'ab b. Sa'd (tâbiî)	Sa'd b. Ebî Vakkās'ın (r.a.) fazileti
11	88	Ebû Bekre (r.a.)	Hasan-ı Basrî (tâbiî)	Güneş tutulması
12	89	Ebû Bekre (r.a.)	Hasan-ı Basrî (tâbiî)	Cemaatle namaz kılma hassasiyeti
13	90	Ebû Bekre (r.a.)	Hasan-ı Basrî (tâbiî)	Kadının idareciliği
14	91	Ebû Bekre (r.a.)	Hasan-ı Basrî (tâbiî)	Hz. Hasan'ın (r.a.) fazileti
15	107	Hz. Ümmü Seleme (r. anhâ)	Urve b. Zübeyr (tâbiî)	Hz. Ümmü Seleme'nin binek üzerinde tavafı, tavaf namazını eda etmeyi ertelemesi
16	112	Hz. Ömer b. Hattâb (r.a.)	Hammâd b. Zeyd	Câhiliye döneminde nezredilen i'tikâf
17	113	Hz. Ömer b. Hattâb (r.a.)	Hammâd b. Zeyd	Huneyn esirlerinin serbest bırakılması
18	114	Hz. Ömer b. Hattâb (r.a.)	Nâfi' (tâbiî)	İlk muhacirlere tahsisat
19	124	Hz. Ömer b. Hattâb (r.a.)	Eslem (tâbiî)	Hz. Ömer'in üç defa soru sorması Fetih sûresinin nüzûlü
20	174	Abdullah b. Abbas (r. anhümâ)	İkrime (tâbiî)	Ramazan ayında yolculukta oruç
21	186	Hz. Âişe (r. anhâ)	Urve b. Zübeyr (tâbiî)	Hz. Âişe'ye (r. anhâ) evlilik teklifi ve Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) kardeşlik ifadesi
22	193	Hz. Âişe (r. anhâ)	İkrime (tâbiî)	Yeşil elbiseler babında Abdurrahman b. Zübeyr el-Kurazî ve hanımının aile hayatı, hanımının yeşil elbisesi

4. DÂREKUTNÎ'NİN İRSÂL DIŞI DEĞERLENDİRMELERİ

Dârekutnî değerlendirmelerinde genel olarak isnadın ittisalini aramakla birlikte râvileri değerlendirmiş, hadis alma metotlarını incelemiş, râviden kaynaklanan hatalara da değinmiştir. Râviler için kullandığı lafızlara "اسقط فلان", "منكر الحديث", "ضعيف", "متروك لسوء اعتقاده", " وهو صحيح الا عن مرزان" ve "يدلس كثيرا" ibareleri örnek verilebilir. Ancak bu cerh-ta'dîl lafızları hadisin esas illeti olarak değil hadis hakkında tahrîc bilgilerinden bahseden cümlelerde geçmektedir. Diğer taraftan Buhârî ve Müslim'in isnadlarından sonra mütâbî tariklerini zikretmiş ortak râvilerini vermiş, tarikler arasında mukayesede bulunmuştur. Bu mukayeselerde merfû, munkatı', mevkûf vb. ifadeleri kullandığı görülmekle birlikte sadece tarikleri zikrettiği sarih lafızlarla değerlendirme de bulunmadığı tenkidler de vardır. Bu izahlardan anlaşılacağı üzere tenkidlerin her biri ve o başlıkta zikredilen isnadla yer alan hadisin kendisine has özellikleri bulunmaktadır. Değerlendirmenin sıhhatli yapılabilmesi, hadisin isnadının, râvilerinin, metninin, mütâbi tariklerinin tespiti, görülmesi ve incelenmesi değerlendirmenin sıhhati açısından önem arz etmektedir. Bu bölümde söz konusu tenkidler incelenecektir.

4.1. Râvinin Zayıf Olması Sebebiyle İlletli Bulduğu Rivayetler

Dârekutnî, Buhârî ricâlinden otuz kişiyi zabt yönünden tenkid etmiştir. Bu tenkidlerinde genel itibariyle cerh ve ta'dîl âlimleriyle aynı ya da yakın görüştedir. Tenkid ettiği râviler genelde Buhârî'nin hocalarıdır. Buhârî, hocalarını adâlet ve zabt yönünden tanımakta, hadislerini bilmekte, rivayetlerinin inceliklerine vâkıf olmaktadır. Buhârî, Dârekutnî'nin ve diğer muhaddislerin hakkında menfi değerlendirmeleri olan kişilerin rivayetlerini genelde mütâbaat ve şevâhid olarak, ya o konudaki diğer hadislerle birlikte veya mevkûf ya da muallak zikretmiştir. Hadisin ahkâma medâr olmaması da tahrîc etme sebebi olabilir. Hakkında konuşulan râvinin teferrüd ettiği hadisi tahrîci nadirdir. Dârekutnî'nin râvi hakkında tenkidleri mutlak zayıflığı ifade etmez. Bilakis o, sika hafız mutkin râviler dercesine ulaşmadığını, Buhârî'nin diğer ricâlinden daha düşük derece de olduğunu kastetmektedir.[989] Dârekutnî, *et-Tetebbu'*da sadece Übey b. Abbas hakkında zayıf değerlendirmesinde bulunmaktadır. Rivayetinde zayıf olduğu değerlendirmesi yapılan bir râvinin teferrüd ettiği hadisleri Buhârî kitabına almamıştır. *Sahîh-i Buhârî*'de bu özellikte yalnızca iki hadis bulunmaktadır. Her iki rivayetin mütâbaatları olduğu tespit edilmiştir. Dârekutnî'nin hakkında menfi değerlendirmeleri bulunan Buhârî râvilerinden birisi Übey b. Abbas b. Sehl, diğeri İsmâil b.

[989] Bu konudaki çalışma için bk. Muhammed Ali Ahmed el-A'mar, "er-Ruvâtü'l-lezîne tekelleme fîhim ed-Dârekutnî ve ravâ lehüm el-İmâm el-Buhârî fî Sahîhihî", *Mecelletü'l-Câmiatü'l-İslâmiyye* 17/183, 461-462.

Ebû Üveys'tir. Nitekim Süyûtî'nin görüşü bu yöndedir. O, Dârekutnî'nin İsmâil'e zayıf dediğini de nakletmiştir.[990]

4.1.1. Übey b. Abbas b. Sehl'in rivayeti

Dârekutnî, Übey b. Abbas b. Sehl'in rivayetini Buhârî'nin isnadıyla zikrederek, zayıf olan râviyi belirtmiştir:

وأخرج البخاري حديث أبي بن عباس بن سهل بن سعد عَن أبيه عَن جده، قال: كان للنبي صلى الله عليه وآله وسلم فرس يقال له اللحيف. وأبي هذا ضعيف.[991]

Übey b. Abbas b. Sehl b. Sa'd, babası vasıtasıyla dedesinden Resûlullah'ın (s.a.v.) el-Luhayf isminde atını bulunduğunu rivayet etmiştir. Dârekutnî "Übey zayıftır" demektedir. Buhârî "Cihâd" bölümünde babın ikinci hadisi olarak tahrîc etmiştir. Hadisin sened ve metni şu şekildedir:

> **حدثنا علي بن عبد الله بن جعفر، حدثنا معن بن عيسى، حدثنا أبي بن عباس بن سهل عن أبيه عن جده، قال: كان للنبي صلى الله عليه وسلم في حائطنا فرس يقال له اللحيف. قال أبو عبد الله: وقال بعضهم: اللخيف.**[992]
>
> *Buhârî – Ali b. Abdullah b. Ca'fer*[993] *– Ma'n b. Îsâ (ö. 198/814)*[994] *– Übey b. Abbas b. Sehl (ö. 160/777) – Abbas b. Sehl – Sehl b. Sa'd es-Sâidî (r.a.) şöyle demiştir: Bizim hurma bahçemizde Nebî sallallāhu aleyhi ve sellem'in bir atı vardı. Ona (noktasız hâ ile) el-Luhayf denilirdi.*
>
> *Ebû Abdillah el-Buhârî: Bazı râviler (noktalı hâ ile) el-Luhayf şeklinde söyledi, dedi.*

Bu mevkûf hadis Buhârî'nin fert rivayetlerindendir. Aynı lafızlarla Beyhakī ve Taberânî Ma'n b. Îsâ'dan, İbn Sa'd ise Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'den rivayet etmiştir. İbn Sa'd hadisinin metni tafsilatlıdır. Resûlullah'ın (s.a.v.) üç atı isimleriyle zikredilmekte ve kimlerin hediye ettiği bilgisi verilmektedir.[995] Hadisin isnad şeması mütâbaatları ile birlikte şu şekildedir:

---

990 Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 2/522-526; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/22.

991 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 203 (no: 73).

992 Buhârî, "Cihâd", 46 (no: 2855).

993 Buhârî'nin hocası İbnü'l-Medînî'dir.

994 Ebû Yahyâ Ma'n b. İsâ el-Eşceî el-Kazzâz el-Medenî. *Kütüb-i Sitte* müellifleri kendisinden rivayette bulunmuştur. Onun hakkında İbn Hacer "sika sebt", Zehebî "imâm", Ebû Hâtim "Mâlik'in en güvenilir râvilerindendir" demektedir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/390; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 17/316; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 4/1214.

995 İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 1/490; Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr*, 6/121 (no: 5700); Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 10/25 (no: 19585).

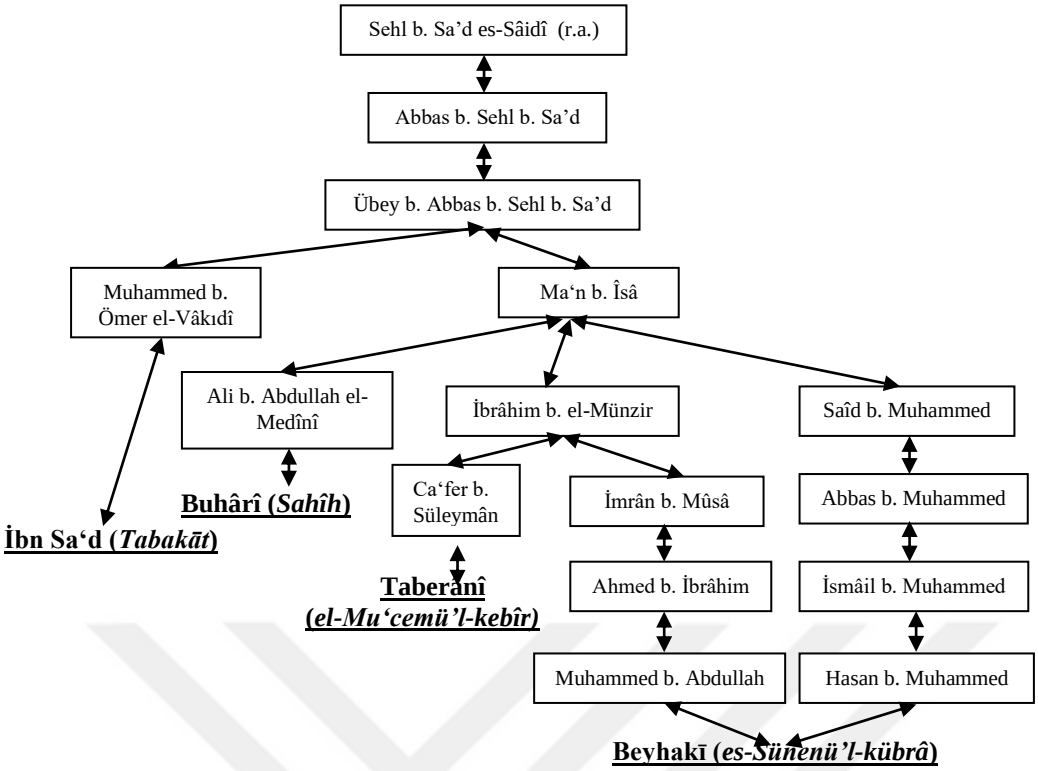

Şema 44: 4.1. Übey b. Abbas b. Sehl'in rivayeti

Değerlendirme:

Dârekutnî'nin zayıf dediği Übeyy b. Abbas İsrâil b. Mûsâ el-Basrî, babasından ve Ebû Bekr b. Hazm'dan rivayette bulunmuştur. Kendisinden Ma'n b. Îsâ, Zeyd b. el-Hubbâb, Atīk b. Ya'kûb ve Vâkıdî hadis nakletmiştir.[996] Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de ismen zikrettiği Übey b. Abbas'tan sadece bu hadisi tahrîc ettiğini İbn Hacer ve Aynî nakletmiştir.[997] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*'nin dokuzuncu bölümünde Übeyy'e yer vermiştir. Onu Ahmed b. Hanbel ve İbn Maîn zayıf kabul etmiş, Nesâî ve Ebû Bişr ed-Dûlâbî (ö. 310/923) hakkında "leyse bi'l-kaviy" ifadesiyle cerh etmiştir. Übeyy'e kardeşi mütâbaat etmiş, rivayetlerini Tirmizî ve İbn Mâce tahrîc etmiştir.[998] Übey, az sayıda hadis rivayet etmiştir. Rivayetlerinin isnadlarında ve metinlerinde tek kalmıştır. Hadislerini yazdığı zikredilmiştir.[999] Zehebî, Ahmed b. Hanbel'in "münkerü'l-hadîs" ifadesini nakleder. Kendi değerlendirmesi ise Übey sebt değilse de "hasenü'l-hadis", kardeşi Abdülmüheymin ise "vâhin"dir.[1000] Yahyâ b. Maîn, Übey'i

[996] İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-taʿdîl*, 2/290, Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl,* 1/78.
[997] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2/40; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/352; Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 14/207.
[998] Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *ed-Duafâ' ve'l-metrûkîn*, nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyed (Haleb: Dârü'l-vaî, 1396), 15; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* 10/66-67; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/305 (37. hadis), 2/352-353; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/22.
[999] İbn Adî, *el-Kâmil fî duʿafâ'i'r-ricâl*, 1/420.
[1000] Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl,* 1/78; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 10/66-67.

kardeşine tercih etmektedir.[1001] Buhârî'nin Übey rivayetini tercih ve tahrîc etmesinin sebeplerinden birisi de bu olabilir. Nitekim Muhammed Avvâme, Übeyy'e zayıf demekle birlikte kardeşi Müheymin'den daha üstün olduğunu zikreder.[1002]

İbn Hacer, Übey hakkında zayıf demektedir.[1003] Onun zayıflığı hadisin sıhhatini etkilemekle birlikte İbn Hacer'e göre kardeşi Abdülmüheymin'in ona mütâbi' rivayeti vardır.[1004] Bu hadis Beyhakī'de geçmektedir. İbn Sa'd'ın metniyle benzer mânâdadır.[1005] Übey vasıtasıyla Tirmizî, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel ve Beyhakī bir, Taberânî üç hadis rivayet etmiştir.[1006]

Netice olarak, Dârekutnî Übey zayıftır demektedir. Zehebî, hakkında olumsuz değerlendirme bulunduğu halde güvenilir olan râvileri aldığı eserinde Übeyy'e yer vermiş, Dârekutnî'nin Übeyy'i kuvvetlendirdiğini zikretmiştir.[1007] Cerh ve ta'dîlin önde gelen iki münekkidi Buhârî ve Ebû Hâtim Übeyy'i tenkid etmemiştir.

4.1.2. İsmâil b. Ebû Üveys'in rivayeti

Buhârî, hakkında zayıf değerlendirmesi yapılan râvinin teferrüd ettiği hadisleri tahrîc etmediği halde *Sahîh*'te rivayetlerine yer verdiği bu özellikteki iki kişiden birisi Übey b. Abbas b. Sehl diğeri ise İsmâil b. Ebû Üveys'tir. Süyûtî'nin *Sahîhayn* hadislerini taksimatı esas alınarak İsmâil b. Ebû Üveys'in rivayetleri bu bölümde incelenecektir. Zira İbn Hacer de ona değerlendirdiği Buhârî râvileri arasında yer vermiştir.[1008] Oysa *et-Tetebbu'*da râvinin zayıflığından bahsedilmemiş, onun rivayeti isnadları mukayese ile mürsel yönünden değerlendirilmiştir. Dârekutnî, Buhârî'nin İsmâil b. Ebû Üveys isnadını hadisin konusuyla vermiş ve râvi ziyadesi bulunan tariki zikretmiştir:

وأخرج البخاري، عَن إسماعيل بن أبي أويس، عَن أخيه، عَن ابن أبي ذئب، عَن سعيد، عَن أبي هريرة قال: يلقى إبراهيم أباه الحديث.[1009] قال وقد رواه إبراهيم بن طهمان ، عَن ابن أبي ذئب ، عَن سعيد ، عَن أبيه ، عَن أبي هريرة.[1010]

Dârekutnî'nin Saîd el-Makbürî ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) isnadıyla verdiği hadisin Sahîh-i Buhârî'de yer alan iki sened ve metni şu şekildedir:

1001 İbn Adî, *el-Kâmil fî duʿafâʾi'r-ricâl,* 1/420.
1002 Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 2/525.
1003 İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 96.
1004 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/305 (37. hadis), 2/352-353.
1005 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 10/25 (no: 20297).
1006 Tirmizî, "Şehâdât", 2 (no: 2297); İbn Mâce, "Ahkâm" 28 (no: 2364); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/18 (no: 21687); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr,* 6/266 (no: 2298); Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* 5/232 (no: 5183), 6/121 (no: 5699-5700); Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 1/114 (no: 553), 10/25 (no: 19585-19586), 10/159 (no: 20382).
1007 Zehebî, *Men tükullime fîhi,* 34.
1008 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/357; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 2/522-524.
1009 Buhârî, "Enbiyâ", 8 (no: 3350); "Tefsîr", eş-Şuarâ/1 (no: 4769).
1010 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 137-138 (no: 16).

حدثنا إسماعيل بن عبد الله، قال: أخبرني أخي عبد الحميد، عن ابن أبي ذئب، عن سعيد المقبري، عن أبي هريرة رضي الله عنه، عن النبي صلى الله عليه وسلم، قال: " يلقى إبراهيم أباه آزر يوم القيامة، وعلى وجه آزر قترة وغبرة، فيقول له إبراهيم: ألم أقل لك لا تعصني، فيقول أبوه: فاليوم لا أعصيك، فيقول إبراهيم: يا رب إنك وعدتني أن لا تخزيني يوم يبعثون، فأي خزي أخزى من أبي الأبعد؟ فيقول الله تعالى: " إني حرمت الجنة على الكافرين، ثم يقال: يا إبراهيم، ما تحت رجليك؟ فينظر، فإذا هو بذيخ ملتطخ، فيؤخذ بقوائمه فيلقى في النار."[1011]

Buhârî – İsmâil b. Abdullah (ö. 226/841)[1012] – Kardeşi Abdülhamîd (ö. 202/817)[1013] – İbn Ebû Zi'b (ö. 159/776)[1014] – Saîd el-Makbürî (ö. 125/742)[1015] – Ebû Hüreyre'den (r.a.) (ö. 58/678) – Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Kıyâmet gününde İbrâhim, babası Âzer ile karşılaşacaktır. Âzer'in yüzünde dumanın siyahlığı ve toz olacaktır. İbrâhim ona: Ben sana bana âsî olma demedim mi? diyecek, babası da: İşte bu gün ben sana isyan etmeyeceğim, der. Bunun üzerine İbrâhim: Ey Rabbim! Sen bana insanların yeniden diriltilecekleri gün, beni rüsvây etmeyeceğini va'd etmiştin. Şimdi Allah'ın rahmetinden çok uzak olan babamın bu halinden daha büyük bir rüsvâyhk olabilir mi? diyecektir. Yüce Allah da şöyle buyuracak: (Ey İbrâhim!) Ben cenneti kâfirlere haram kıldım. Bundan sonra (Yüce Allah) tarafından: Ey İbrâhim, ayaklarının altında ne var? denilir. Bakınca ne görsün? Orada kana bulanmış bir sırtlan görmesin mi? (İbrâhim'in babası bu çirkin surete çevrilmiştir). Ayaklarından yakalanır ve cehennem ateşine atılır."

حدثنا إسماعيل، حدثنا أخي، عن ابن أبي ذئب، عن سعيد المقبري، عن أبي هريرة رضي الله عنه، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: يلقى إبراهيم أباه، فيقول: يا رب إنك وعدتني أن لا تخزيني يوم يبعثون، فيقول الله: إني حرمت الجنة على الكافرين.[1016]

1011 Buhârî, "Enbiyâ", 11 (no: 3350).

1012 İsmâil b. Ebû Üveys Abdullah b. Abdullah el-Asbehî el-Medenî. Dayısı Mâlik, kardeşi Abdülhumeyd ve babasından rivayette bulunmuştur. Nesâî dışında *Kütüb-i Sitte* müellifleri hadislerini tahrîc etmiştir. Bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 9/259; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/180; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 19/378; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/534; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl,* 1/222; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/151.

1013 Abdülhamîd b. Abdullah Ebû Bekr b. Ebû Üveys el-Medenî. Annesi Mâlik'in kız kardeşidir. İbrâhim b. Sa'd, İbn Ebû Zi'b ve Süfyân es-Sevrî'den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis dinleyenler arasında İshâk b. Râhûye, İbn Sa'd, kardeşi İsmâil ve İbnü'l-Münzir vardır. İbn Mâce dışında *Kütüb-i Sitte* müellifleri hadislerini tahrîc etmiştir. Abdülhamîd hakkında Yahyâ b. Maîn "sika", Dârekutnî "hüccet" lafzıyla ta'dîl etmiş, İbn Hibbân *es-Sikât*'da zikretmiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/50; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/444-446; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/118.

1014 İbn Ebû Zi'b Ebü'l-Hâris Muhammed b. Abdirrahmân b. el-Mugīre el-Kureşî el-Âmirî. İbn Ebû Zi'b tâbiînden İkrime, Nâfi', Saîd el-Makbürî'den ve İbn Şihâb ez-Zührî, Abdurrahman b. Mihrân, Şürahbîl b. Sa'd, Muhammed b. Kays, Ebü'z-Zinâd gibi çok sayıda kişiden hadis rivayet etmiştir. Ondan hadis rivayet edenler arasında Ma'mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh, Hişâm b. Ubeydullah, Yahyâ el-Kattân, Âdem b. Ebû İyâs, Fazl b. Dükeyn, Ali b. Ca'd ve Velîd b. Müslim bulunmaktadır. İbn Ebû Zi'b hakkında Ahmed b. Hanbel ve Ya'kūb b. Şeybe "sika sadûk", İbn Ebû Hâtim, "sika yefkahü", Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür'a er-Râzî, Dârekutnî ve Hatîb el-Bağdâdî "sika", Ali b. Medînî "sebt" lafızlarıyla güvenilirliğini bildirmiştir. İbn Hacer güvenilirliğinde ihtilâf bulunsa da tevsiki esas alınmıştır. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/152; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 13/161-171; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl,* 3/620; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 9/411; Seyyid Ebü'l-Meâtî en-Nûrî vd., *Mevsûatü akvâli İmam Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîs ve 'ilelihî*, (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1417/1997), 3/289; a.mlf. *Mevsûatü akvâli Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî,* 2/596.

1015 Ebû Sa'd Saîd b. Ebû Saîd Keysân el-Makbürî el-Medenî. Babası, Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, Sa'd b. Ebû Vakkās, Ümmü Seleme, Ebû Saîd el-Hudrî (r. anhüm) ve diğerlerinden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden evlatları Abdullah ve Sa'd, Leys b. Sa'd, İbn Ebû Zi'b, Mâlik b. Enes, İbrâhim b. Tahmân ve birçok kişi hadis dinlemiştir. Onun hakkında Ebû Hâtim "sadûk", Abdurrahman b. Hırâş "sika, celîl", demiş, Ahmed b. Hanbel tevsik etmiş, Zehebî ise "min ev'ıyeti'l-hadîs" ifadeleriyle medh etmiştir. İbn Hibbân *es-Sikāt'ta* hayatının son dört senesindeki ihtilatından bahseder. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/474; İbn Hibbân, *es-Sikāt*, 4/285; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 9/250; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 3/422; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl,* 2/139; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 5/301; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 9/259.

1016 Buhârî, "Tefsîr", eş-Şuarâ/1 (no: 4769).

Buhârî – İsmâil b. Abdullah – Kardeşi Abdülhamîd – İbn Ebû Zi'b – Saîd el-Makbürî – Ebû Hüreyre'den (r.a.) – Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "(Kıyâmet gününde) İbrâhim, babası Âzer ile karşılaşacaktır. Bunun üzerine (İbrâhim): Ey Rabbim! Sen bana insanların yeniden diriltilecekleri günde beni mahçup etmeyeceğini va'd etmiştin, diyecektir. Yüce Allah: (Ey İbrâhim!) Ben cenneti kâfirlere haram kıldım, buyuracaktır.

Saîd b. Ebû Saîd'in Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetini Buhârî *et-Târîhu'l-evsat*'ta Hâkim *el-Müstedrek*'te ve Beyhakī *Kitâbü'l-Baʿs ve'n-nüşûr*'da rivayet etmiştir.[1017] Dârekutnî'nin Saîd b. Ebû Saîd el-Makbürî ↔ babası Ebû Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) isnadıyla verdiği hadisi ise Buhârî, İbrâhim b. Tahmân'dan "Tefsir" kitabında muallak tahrîc etmiştir. Rivayetin sened ve metni şu şekildedir:

وقال إبراهيم بن طهمان: عن ابن أبي ذئب، عن سعيد بن أبي سعيد المقبري، عن أبيه، عن أبي هريرة رضي الله عنه، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «إن إبراهيم عليه الصلاة والسلام يرى أباه يوم القيامة، عليه الغبرة والقترة. الغبرة هي القترة.[1018]

Buhârî – İbrâhim b. Tahmân (ö. 163/780)[1019] – İbn Ebû Zi'b – Saîd b. Ebû Saîd el-Makbürî – Ebû Saîd Keysân – Ebû Hüreyre'den (r.a.) – Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "İbrâhim aleyhisselâm Kıyâmet günü babasını üzeri tozlu ve siyahlı bir hâlde görecektir. Toz, siyahlıktan ibarettir.

Saîd'in babası vasıtasıyla rivayetini Nesâî *es-Sünenü'l-kübrâ*'da İbrâhim b. Tahmân'dan muttasıl senedle rivayet etmiştir.[1020] İbn Hacer *Tağlîku't-taʿlîk*'te zikretmiştir.[1021] Hadisin tarikleri aşağıdaki şemada yer almaktadır:

[1017] Buhârî, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî. e*t-Târîhu's-sagīr* (*et-Târîhu'l-evsat)* nşr. Yusuf Maraşlı (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1406/1986), 1/40; Hâkim, *el-Müstedrek,* 2/260 (no: 2936); Beyhakī, *Kitâbü'l-Baʿs ve'n-nüşûr*, 97-98 (no: 93).

[1018] Buhârî, "Tefsîr", eş-Şuarâ/1 (no: 4768).

[1019] Ebû Saîd İbrâhîm b. Tahmân b. Şu'be el-Herevî. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır. A'meş, Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî gibi tâbiîn âlimlerinden hadis dinledi. Kendisinden oğlu Abdülhâlik, Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî, Süfyân b. Uyeyne gibi âlimler rivayette bulundu. Kûfe'de ziyaret ettiği Ebû Hanife'ye Mâlik b. Enes'in hadislerini imlâ etti. Onun hakkında Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd ve Dârekutnî "sika", Yahyâ b. Maîn "lâ be'se bih" Ebû Hâtim bazan sika, bazan da "hasenü'l-hadîs, sadûk" lafızlarıyla ta'dîl etmiş, İshak b. Râhûye de rivayetlerinin sağlam, kendisinin sika olduğunu söylemiştir. Bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 9/249; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 13/426-431; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 4/300; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl,* 1/38; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/108-115.

[1020] Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10/206 (no: 11311).

[1021] İbn Hacer *Tağlîku't-taʿlîk*, 4/274.

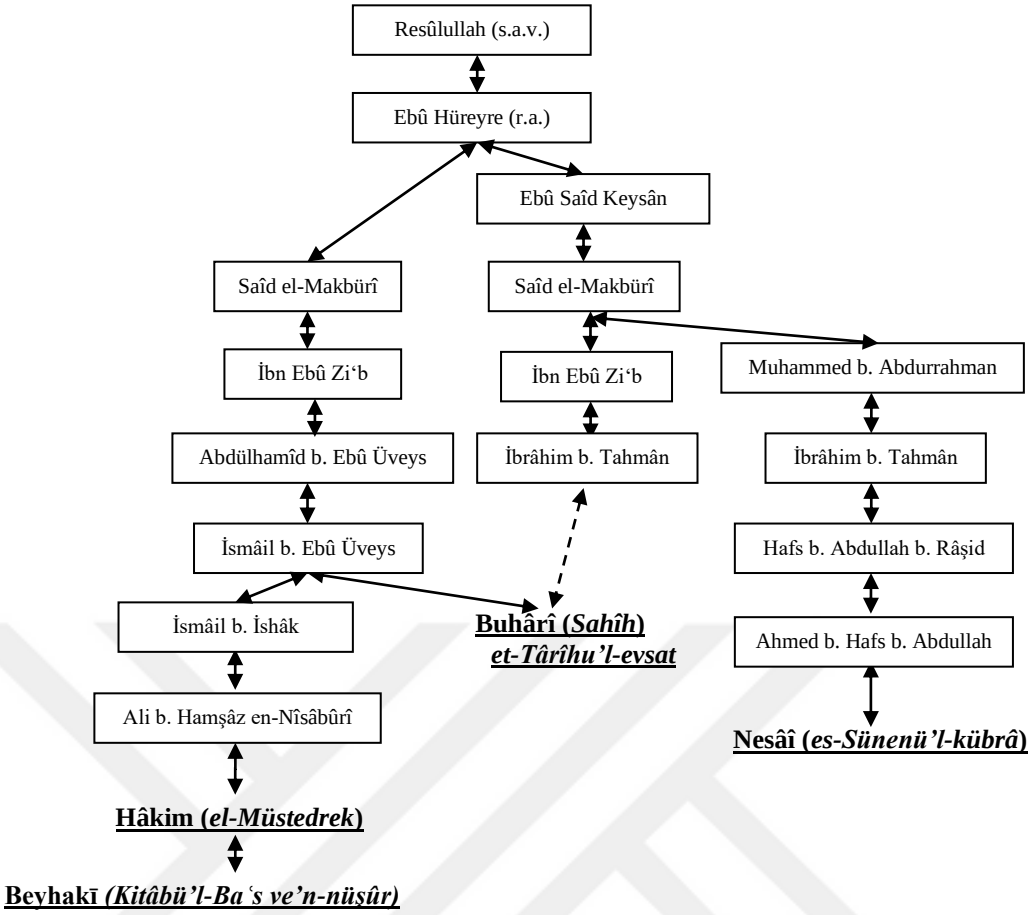

Şema 45: 4.2. İsmâil b. Ebû Üveys'in İbrâhim'in (a.s.) babası rivayeti

Değerlendirme:

Dârekutnî, Buhârî'nin İsmâil b. Üveys vasıtasıyla nakledilen Ebû Hüreyre (r.a.) hadisini tariklerin ortak râvisi olan Saîd'i esas alarak incelemiş, irsâl/vasl yönünden değerlendirmiştir. Saîd el-Makbürî, Ebû Hüreyre'den (r.a.) hadis dinlemiş ve rivayet etmiştir. Onun babası vasıtasıyla da Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetleri vardır. Ayrıca Buhârî'nin Saîd'den her iki tarikle hadis tahrîciyle bu konuda ihtilâf bulunduğu ve onun buna vakıf olduğu anlaşılabilir. Saîd, Hz. İbrâhim'in (a.s.) babası hakkındaki hadisi önce babası vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (r.a.), sonrada bizzat Ebû Hüreyre'den (r.a.) işitmiş olabilir ya da doğrudan dinlediği hadis muhtasar, babası vasıtasıyla aldığı ise tam metindir. Önce babasından işitip sonrada bizzat Ebû Hüreyre'den (r.a.) dinleyerek hadisi alması da ihtimal dahilindedir. Hangi durumda olursa olsun Saîd'in Ebû Hüreyre'den (r.a.) doğrudan rivayeti hadisin sıhhatini etkilemez.[1022] Bezzâr ve Hâkim'in rivayeti de hadisin şahididir.[1023] İsmâîlî, bu hadisi metin içeriği

[1022] Alâî, *Câmiʿu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, 184; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 14/109-113; Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 19/143.9

[1023] Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 17/213 (no: 9864); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/632 (no: 8750); Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Keşfü'l-estâr ʿan zevâʾidi'l-Bezzâr*, nşr. Habîbürrahmân el-A'zamî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1399/1979), 1/66 (no: 96).

değerlendirmesi ile illetli zikreder.[1024] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*'nin dokuzuncu bölümünde İsmâil b. Ebû Üveys'e yer vermiştir.[1025] Nesâî dışında *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin hadislerini tahrîc ettiği İsmâil b. Ebû Üveys, dayısı Mâlik, kardeşi Abdülhumeyd ve babasından rivayette bulunmuştur. Buhârî ve Müslim İsmâil'i hüccet kabul etmiştir. Müslim, İsmâil'in rivayetlerini beş yerde ve genellikle mütâbaat olarak zikretmiştir. Buhârî'nin kendisinden rivayetleri fazladır.[1026] *Sahîh-i Buhârî*'de İsmâil b. Ebû Üveys isnadları incelendiğinde onun kardeşi Abdülhumeyd, İsmâil b. İbrâhim b. Ukbe, İbn Ebû Zi'b'den rivayette bulunmakla birlikte Mâlik b. Enes'ten naklettiği hadislerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu durumda onun Mâlik'in rivayetlerini bilme hususunda Buhârî'nin ona itimad ettiği intibaını uyandırmaktadır. Bu durumun Buhârî'nin onun rivayetlerini tercih ve tahrîc sebeplerinden birisi olması muhtemeldir. Ayrıca ondan nakledilen hadislere sikanın mütâbaatı vardır. İsmâil b. Ebû Üveys hakkında Ahmed b. Hanbel "lâ be'se bih", Nesâî "zayıf", Yahyâ "sadûk", Ebû Hâtim "mahallühü's-sıdk, mugaffel" değerlendirmiş, Dârekutnî ise ondan hadis rivayet etmeyi tercih etmemiştir. Onun hakkında İbn Hacer sadûk ama hafızasından naklettiğinde hata ettiği değerlendirmesinde bulunur. Seleme b. Şebîb'ten rivayetlerinin terkedilmesi gerektiği nakledilmiştir. İbn Ebû Hâtim'in ise "lâ be'se bih", "zayıf" ve "babası ve kendisi hadis hırsızı" şeklinde ihtilâflı görüşleri vardır. [1027]

Buhârî, İsmâil b. Ebû Üveys'in rivayetlerine itimat etmesi sebebiyle ondan, İbrâhim aleyhisselâm'ın babası hakkında "Enbiyâ" ve "Tefsir" bölümlerinde iki hadis rivayet etmiştir. "Tefsîr"de hadisin metni muhtasardır. Bu hadisin râvi ziyadesi ile başka tarikini ise muallak rivayetle tahrîc etmiştir. İsnad farklılıklarına vukûfiyeti anlaşılmakta ve müsned rivayetiyle de tarik tercihi görülmektedir.[1028] "Menâkıb" bölümünde rivayetinin yer almasından Buhârî'nin İsmâil b. Ebû Üveys 'ten tahrîc ettiklerinin sahih olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hacer, bu sebeple İsmâil'in *Sahîh* dışında rivayet edilen teferrüd ettiği hadisleri hüccet değildir der. Çünkü Nesâî ve diğer münekkitler onu cerh etmişlerdir. İmam Buhârî ve Dârekutnî'nin hadis değerlendirmelerinde her zaman tâbi olduğu tek bir usûlün ve belli kaidelerin olmadığı, karînelere göre hükmettikleri görülmüştür.

[1024] Cezâirî, *Tevcîhu'n-nazar*, 1/243-244, 2/743-744.

[1025] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/310 (49. hadis), 2/357.

[1026] Fuad Sezgin, Buhârî'nin İsmâil'den rivayetlerini 146'sı Mâlik'ten olmak üzere 207 olarak tespit etmiştir. Bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 265.

[1027] Bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 9/259; a.mlf., *Hedyü's-sârî*, 2/357; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-taʿdîl*, 2/180; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19/378; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm,* 5/534; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl,* 1/222; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/151; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, 2/522-524.

[1028] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 14/109-110.

4.2. Dârekutnî'nin Tarikleri Mukayese ve Râvi Değerlendirmesi

Muhaddisler özellikle münekkitler ihtilâflı rivayetler arasında tercihte bulunurken karînelerden hareket ederler. Bu karîneler çok çeşitlidir. Belirli başlıklar altında toplanması da zordur. Çünkü her hadisin rivayetlerinin tenkidinde gerek tarikleri gerek râvileri gerekse metni ve konusu itibariyle sadece ona has olan hususlar vardır. Nitekim İbn Hacer, bütün hadisler dikkate alınırsa onlara nispetle rivayetleri birbirine tercih sebeplerinin sayılamayacak kadar çok olduğunu ve belirli bir kriterinin de olmadığını zikretmiştir. Bu sebeple mütekaddimûn âlimleri kaide halinde küllî bir hüküm koymamışlardır. Bilakis her hadisin kendisine has değerlendirmesi vardır ve diğerlerinden farklıdır.[1029]

Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da yönelttiği tenkidler birbirinden farklı, tercih sebepleri çeşitlidir. Onun isnadları birbirine muhalif hadisleri sıhhat yönünden tercih usullerinden birisi de bir râvi ya da birkaç râvinin hıfz yönünden diğerlerinden üstünlüğüdür. Dârekutnî iki tenkidinde râvinin hıfzı ile tercihte bulunmuştur. Bu iki tenkid aşağıda isnadların zikri ve tarikleri tespit ve mukayesesi ile değerlendirilecektir.

4.2.2. Yahyâ el-Kattân'ın insanların en kerimi rivayeti

Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'in Yahyâ b. Saîd el-Kattân ↔ Ubeydullah ↔ Saîd el-Makbürî ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle insanların en şereflisinden bahseden rivayetlerini zikretmiştir. Yahyâ'ya Ubeydullah'dan nakleden diğer râviler muhalefet etmiştir. Onların tariklerinde Saîd'in babası yer almamaktadır. Buhârî her iki isnadla naklederken Müslim ise sadece Yahyâ isnadını tahrîc etmiştir:

> وأخرجا أيضًا حديث يحيى القطان، عَن عُبيد الله، عَن سعيد، عَن أبيه، عَن أبي هريرة: قيل يا رسول الله من أكرم.[1030] وقد خالف يحيى جماعة منهم أبو أسامة[1031] وابن نمير[1032] وعبدة ومعتمر[1033] ومحمد بن بشر[1034] وغيرهم فرووه، عَن عُبيد الله، عَن سعيد، عَن أبي هريرة، وأخرج البخاري الوجهين جميعًا وأخرج مسلم حديث يحيى دون من خالفه.[1035]

Hadis, *Sahîhayn*'da tahrîci ve musannefâtta tespitinden sonra değerlendirilecektir.

1029 İbn Hacer, en-Nüket, 2/712.

1030 Buhârî, "Menâkıb", 1 (no: 3490); "Enbiyâ", 8 (no: 3353). Buhârî, "Menâkıb"ta Ali b. Abdullah'tan, "Enbiyâ"da ise Muhammed b. Beşşâr'dan rivâyet etmiştir. Bu rivayet muhtasardır.

1031 Buhârî, "Enbiyâ", 19 (no: 3383).

1032 İbn Ebî Şeybe, *Musannef,* 16/ 571 (no: 32582). İbn Nümeyr bu hadisi şerifin isnadında geçmektedir.

1033 Buhârî, "Enbiyâ", 14 (no: 3374).

1034 Nesâî, es-*Sünenü'l-kübrâ*, 10/ 131 (no: 11186). Muhammed b. Bişr bu hadisi şerifin isnadında geçmektedir.

1035 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 132 (no: 10).

4.2.2.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Sahîh-i Buhârî'de Yahyâ b. Saîd'den bu isnadla iki rivayet geçmektedir. Bunlardan birisi Enbiyâ 8. babta beşinci hadistir:

> **حدثنا علي بن عبد الله حدثنا يحيى بن سعيد حدثنا عبيد الله قال حدثني سعيد بن أبي سعيد عن أبيه عن أبي هريرة رضي الله عنه: قيل يا رسول الله من أكرم الناس؟ قال: أتقاهم. فقالوا ليس عن هذا نسألك. قال: فيوسف نبي الله ابن نبي الله ابن نبي الله ابن خليل الله. قالوا ليس عن هذا نسألك. قال: فعن معادن العرب تسألون؟ خيارهم في الجاهلية خيارهم في الإسلام إذا فقهوا. قال: أبو أسامة، ومعتمر، عن عبيد الله، عن سعيد، عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم.**[1036]
>
> *Buhârî – Ali b. Abdullah el-Medînî – Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) – Ubeydullah b. Ömer el-Adevî (ö. 147/764) – Saîd b. Ebû Saîd – babası Ebû Saîd – Ebû Hüreyre'den (r.a.). Resûlullah'a (s.a.v.): "Ey Allah'ın Resûlü, insanların (Allah yanında) en çok kerem ve ihsana nail olanı kimdir? diye soruldu. Resûlullah (s.a.v.): "İnsanların en takvâlı olanıdır" buyurdu. Bizim sana sorduğumuz bu değil, dediler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): "Öyleyse Allah'ın peygamberi Yûsuf'tur. O, Allah'ın peygamberinin (Ya'kûb'un) oğludur. O da Allah'ın peygamberinin (İshâk'ın) oğludur. O da Halîlullahın (İbrahim'in) oğludur" buyurdu.*
> *Yine bizim sana sorduğumuz bu değildir, dediler. Bu defa Resûlullah (s.a.v.): "Sizler bana Arap şeceresinin asılları (ana soyları) hakkında (mı) soruyorsunuz? Onların câhiliye zamanında hayırlı olanları, ilim üzere hareket ederlerse, İslâmda da hayırlılarıdır" buyurdu.*
> *Bu hadisi yine Ebû Üsâme ile Mu'temir – Ubeydullah – Saîd – Ebû Hüreyre (r.a.), Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'den rivayet ettiler.*

Buhârî, yukarıda hadisin sonunda muhalif isnadı zikretmiştir. Burada muallak geçen Ebû Üsâme tarikini Enbiyâ 19. babın ilk hadisinde, Mu'temir tarikini ise Enbiyâ 14. babta beşinci hadiste mevsûl tahrîc etmiştir. Saîd'in babasından rivayet ettiği Menâkıb 1. babta geçen ikinci hadisin senedi ve metni şu şekildedir:

> **حدثنا محمد بن بشار، حدثنا يحيى بن سعيد، عن عبيد الله، قال: حدثني سعيد بن أبي سعيد، عن أبيه، عن أبي هريرة رضي الله عنه، قال: قيل: يا رسول الله من أكرم الناس؟ قال: أتقاهم. قالوا: ليس عن هذا نسألك، قال: فيوسف نبي الله.**[1037]
>
> *Buhârî – Muhammed b. Beşşâr – Yahyâ b. Saîd el-Kattân – Ubeydullah – Saîd b. Ebû Saîd – babası Ebû Saîd – Ebû Hüreyre'den (r.a.). O dedi ki: "Ey Allah'ın Resûlü, insanların en şereflisi kimdir? diye soruldu. O da: En takvâlılarıdır, diye cevap verdi. Sahâbîler: Biz sana bunu sormuyoruz, dediler. Resûlullah (s.a.v.): Öyle ise Allah'ın nebisi Yûsuf'tur, buyurdu."*

Buhârî, Saîd'in babasını zikretmeyip Ebû Hüreyre'den (r.a.) naklettiği iki hadis tahrîc etmiştir. Dârekutnî'nin bahsettiği râvilerden Mu'temir, Abde ve Ebû Üsâme tarikleridir. Enbiyâ 14. babta beşinci hadis Mu'temir'den Ya'kûb kıssasında rivayet edilmiştir:

> **حدثنا إسحاق بن إبراهيم، سمع المعتمر، عن عبيد الله، عن سعيد بن أبي سعيد المقبري، عن أبي هريرة رضي الله عنه، قال: قيل للنبي صلى الله عليه وسلم، من أكرم الناس؟ قال: أكرمهم أتقاهم. قالوا: يا نبي الله، ليس عن هذا نسألك، قال: فأكرم الناس يوسف نبي الله، ابن**

[1036] Buhârî, "Enbiyâ", 8 (no: 3353).
[1037] Buhârî, "Menâkıb", 1 (no: 3490).

نبي الله، ابن نبي الله، ابن خليل الله. قالوا: ليس عن هذا نسألك، قال: فعن[1038] معادن العرب تسألوني. قالوا: نعم، قال: فخياركم في الجاهلية خياركم في الإسلام إذا فقهوا.[1039]

Buhârî – İshâk b. İbrâhim Râhûye – Mu'temir (ö. 187/803)[1040] – Ubeydullah – Saîd b. Ebû Saîd el-Makbürî – Ebû Hüreyre'den (r.a.). O dedi ki: "Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'e: İnsanların en kerimi kimdir, diye soruldu. Resûlullah (s.a.v.): 'İnsanların en takvâlı olanlarıdır', buyurdu. Onlar, Ey Allah'ın peygamberi, bizim sana sormak istediğimiz bu değildir, dediler. Bu sefer şöyle buyurdu: 'İnsanların en kerimi, Allah'ın peygamberi Yûsuf'tur. Yûsuf, Allah'ın peygamberinin (Ya'kûb'un) oğludur. O da Allah'ın peygamberinin (İshâk'ın) oğludur. O da Allah'ın peygamberi Halîlullah'ın oğludur' buyurdu. Yine: Bizim sana sorduğumuz bu değildir, dediler. Bunun üzerine: 'Yoksa siz bana Arab şeceresinin ma'denlerinden (neseplerinden) (mi) soruyorsunuz' dedi. Evet, dediler. Resûlullah (s.a.v.): 'Câhiliyede en hayırlı olanlarınız fakih olmaları şartıyla (İslâm'ı anlayıp ilim üzere yaşarlarsa), İslâm'da da en hayırlı olanlarınızdır', buyurdu."

Enbiyâ 19. babın ilk hadisi Ebû Üsâme'den Yûsuf (a.s.) kıssasında rivayet edilmiştir:

حدثني عبيد بن إسماعيل، عن أبي أسامة، عن عبيد الله، قال: أخبرني سعيد بن أبي سعيد، عن أبي هريرة رضي الله عنه، سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم: من أكرم الناس؟ قال: أتقاهم لله. قالوا: ليس عن هذا نسألك، قال: فأكرم الناس يوسف نبي الله، ابن نبي الله، ابن نبي الله، ابن خليل الله» قالوا: ليس عن هذا نسألك، قال: فعن معادن العرب تسألوني؟ الناس معادن، خيارهم في الجاهلية خيارهم في الإسلام، إذا فقهوا، حدثني محمد بن سلام، أخبرنا عبدة، عن عبيد الله، عن سعيد، عن أبي هريرة رضي الله عنه، عن النبي صلى الله عليه وسلم بهذا.[1041]

Buhârî – Ubeyd b. İsmâil (ö. 250/864)[1042] – Ebû Üsâme (ö. 201/816)[1043] – Ubeydullah – Saîd b. Ebû Saîd el-Makbürî – Ebû Hüreyre'den (r.a.). Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'e: "Ey Allah'ın Resûlü, insanların en kerimi kimdir? diye soruldu. Resûlullah (s.a.v.): "İnsanların en takvâlı olanıdır" buyurdu. Biz sana bunu sormuyoruz, dediler. Bunun üzerine "İnsanların en kerimi Allah'ın peygamberi Yûsuf'tur. O, Allah'ın peygamberinin (Ya'kûb'un) oğludur. O da Allah'ın peygamberinin (İshâk'ın) oğludur. O da Halîlullahın (İbrahim'in) oğludur" buyurdu. Yine: Biz sana bunu sormuyoruz, dediler. Bu defa Resûlullah (s.a.v.):

1038 Ebû Zer el-Herevî nüshasında "عن أ" olarak geçmektedir.

1039 Buhârî, "Enbiyâ", 14 (no: 3374).

1040 Ebû Muhammed Mu'temir b. Süleymân b. Tarhân et-Teymî. Mu'temir babası Süleyman b. Tarhân, Abdülmelik b. Umeyr, Eyyûb es-Sahtiyânî, Humeyd et-Tavîl, Amr b. Dînâr ve Âsım el-Ahvel gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Kendisinden Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Abdurrahman b. Mehdî, Abdürrezzâk es-San'ânî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, İbn Ebû Şeybe gibi muhaddisler rivayette bulundu. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır. Hakkında İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn ve el-İclî "sika", Ebû Hâtim "sika ve sadûk" demiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/49; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/250-255; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 16/3-5; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 4/979; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 11/284-286.

1041 Buhârî, "Enbiyâ", 19 (no: 3383).

1042 Ebû Muhammed Ubeyd b. İsmâil el-Kureşî el-Hibbârî. İsmi Abdullah'tır. Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. İdrîs, İsâ b. Yûnus, Ebû Üsâme, Ebû Muâviye ve diğerlerinden hadis rivayet etti. Kendisinden Buhârî, Abdullah b. Zeydân el-Becelî, Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî, Ali b. Abbas, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Muhammed b. Hüseyin el-Has'amî gibi muhaddisler rivayette bulundu. Hakkında Dârekutnî "sika" demiş, İbn Hibbân *es-Sikât*'ta zikretmiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/442; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/186-187; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/1179; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 9/79-80.

1043 Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme b. Zeyd el-Kureşî el-Kûfî. Hocaları arasında Hişâm b. Urve, Ubeydullah b. Ömer, A'meş, İdrîs b. Yezîd, Üsâme b. Zeyd, Habîb b. Şehîd, Sa'd b. Saîd, Şu'be, Süfyân ve çok sayıda kişi yer almaktadır. Kendisinden Abdurrahman b. Mehdî, Şâfiî, Ubeyd b. İsmâil, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Kuteybe, Humeydî, Ebû Hayseme ve çok sayıda kişi rivayette bulundu. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır. Hakkında İbn Hacer, Yahyâ b. Maîn "sika", Dârekutnî "sika, hafız", Ahmed b. Hanbel "sebt", Zehebî "hafız", demiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/28; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/27; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 17/285-287; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 5/61; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 4/132.

"Sizler bana Arap şeceresinin asılları (nesepleri) hakkında (mı) soruyorsunuz? İnsanların câhiliye zamanında hayırlı olanları, fakih olmaları (İslam'ı anlayıp ilim üzere yaşamaları) şartıyla İslâm devrinde de en hayırlı olanlarıdır" buyurdu.
Buhârî – Muhammed b. Selâm – Abde – Ubeydullah – Saîd – Ebû Hüreyre'den (r.a.). O Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'den bu hadisi nakletti.

Müslim Saîd'in babası vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den rivayetini tahrîc etmiş, onun doğrudan rivayetini ise nakletmemiştir. *Sahîh-i Müslim*'de Dârekutnî'nin tenkid yönelttiği senedle yer alan hadis şu şekildedir:

حدثنا زهير بن حرب، ومحمد بن المثنى، وعبيد الله بن سعيد، قالوا: حدثنا يحيى بن سعيد، عن عبيد الله، أخبرني سعيد بن أبي سعيد، عن أبيه، عن أبي هريرة، قال: قيل يا رسول الله من أكرم الناس؟ قال: أتقاهم. قالوا: ليس عن هذا نسألك، قال: فيوسف نبي الله ابن نبي الله ابن نبي الله ابن خليل الله. قالوا: ليس عن هذا نسألك، قال: فعن معادن العرب تسألوني؟ خيارهم في الجاهلية خيارهم في الإسلام، إذا فقهوا.[1044]

Buhârî ve Müslim'in Saîd'in babası vasıtasıyla ve doğrudan Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetlerinin isnad şeması şu şekildedir:

[1044] Müslim, "Fezâ'il", 44 (no: 2378 (168)).

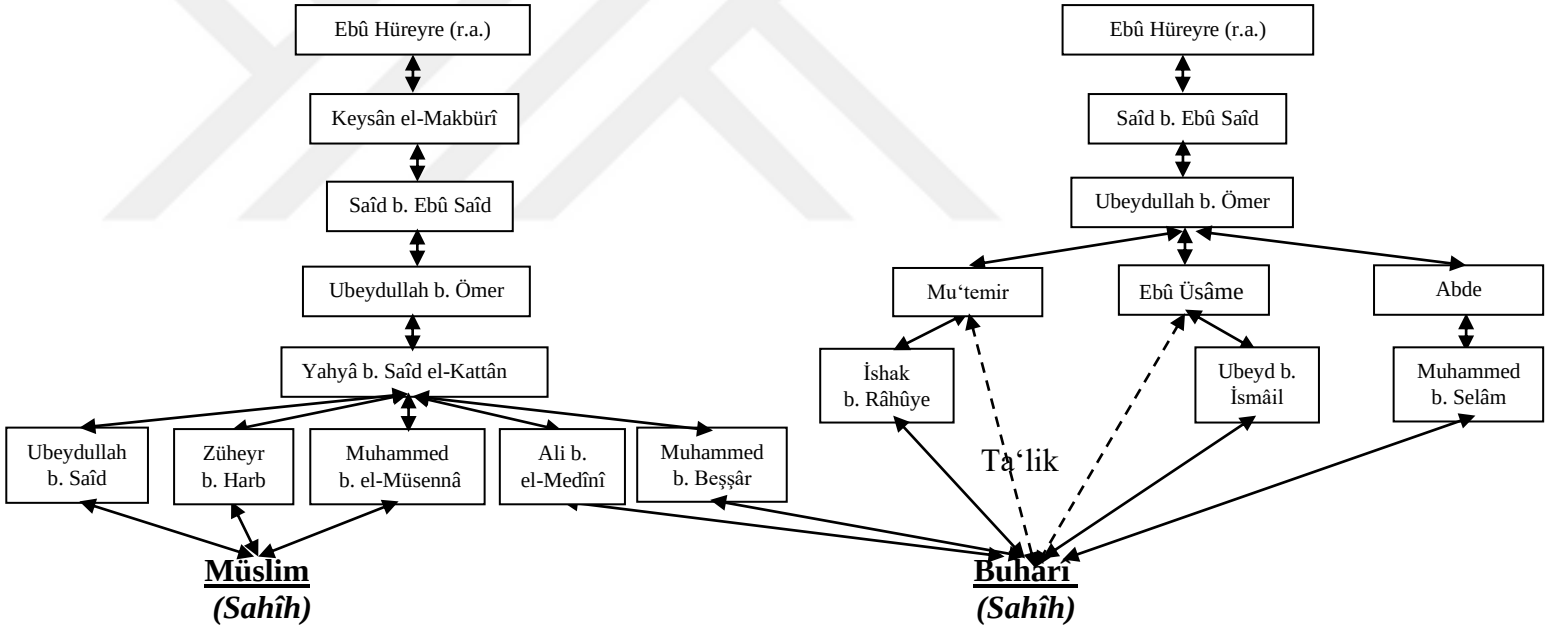

Şema 46: 4.3. Ubeydullah b. Ömer'in insanların en kerimi rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri)

4.2.2.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

İnsanların en şereflisi hakkında Saîd'in babası vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetlerini Nesâî, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Bezzâr, Ebû Ya'lâ ve Ebû Avâne tahrîc etmiştir.[1045] İbn Hibbân ise Hüseyin b. Muhammed ↔ Muhammed b. Sinân ↔ Yahyâ tarikiyle nakletse de isnadda Saîd'in babası geçmemektedir.[1046]

Saîd'in Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayetlerini Nesâî Muhammed b. Bişr, İbn Ebû Şeybe Ebû Üsâme ve İbn Nümeyr vasıtasıyla, Bezzâr Mu'temir, Ebû Avâne Muhammed b. Bişr ve Nümeyr vasıtasıyla Ubeydullah'ın tarikiyle tahrîc etmişlerdir.[1047] Bu tahrîclerle Dârekutnî'nin *et-Tetebbu*'da bahsettiği Buhârî'nin de rivayetlerini naklettiği Ubeydullah'ın öğrencileri tespit edilmiştir. Dârekutnî hadisi *İlel*'inde zikretmektedir. Burada Ubeydullah ↔ Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle Ubeydullah'tan nakleden Abdullah b. Nümeyr, Ebû Üsâme, Muhammed b. Bişr, Hasan b. Ayyâş'ın isimlerini zikretmektedir. Yahyâ'nın isnadını tercih ettiği görülmüştür. Yahyâ'dan nakledenler ise Bündâr, Amr b. Ali, Ya'kûb ed-Devrakī, Ebû Mûsâ, Ca'fer b. Muhammed, Hafs b. Amr'dır.[1048]

Değerlendirme:

Dârekutnî, insanların en şereflisi hadisini Buhârî ve Müslim'de Saîd'in babasından nakledilmesini zikretmiştir. Fakat Yahyâ'nın dışında Ubeydullah'tan nakledilen diğer isnadlarda Saîd'in babası yer almamakta, Saîd ↔ Ebû Hüreyre tarikiyle rivayet edilmektedir. Dârekutnî'nin ibarelerinden her ne kadar Ubeydullah'tan çok sayıda kişi Yahyâ'ya muhalif rivayet etse de sayı çokluğuyla tercih mümkün olmamıştır. Dârekutnî ve İbn Hacer'in değerlendirmesi de bu yöndedir.[1049] Çünkü Saîd babası vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet ettiği gibi bizzat Ebû Hüreyre'den (r.a.) semâı da tespit edilmiştir. Tedlîsle de itham edilmemiştir.[1050] İsnadlar ittisal yönünden tenkid edilmemiştir. Netice olarak Ubeydullah'ın hem Saîd'in babasının yer aldığı hem de Saîd'in Ebû Hüreyre'den naklettiği tarikle rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Buhârî her iki tarikle hadisleri tahrîc etmiş, ilk geçtiği yerde hadisin

---

[1045] Nesâî, es-*Sünenü'l-kübrâ*, 10/131 (no: 11185); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 16/571 (no: 32582); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/349 (no: 9568); a.mlf., *Kitâbü Fezâ'ili's-sahâbe*, nşr. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1403/1983) 2/831 (no: 1518); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 15/118 (no: 8418); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 11/359 (no: 6471); Ebû Avâne, *Müstahrec*, 18/333 (no: 10439).

[1046] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/416 (no: 648).

[1047] Nesâî, es-*Sünenü'l-kübrâ*, 10/131 (no: 11186); İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 16/571 (no: 32582); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 15/136 (no: 8448); Ebû Avâne, *Müsned*, 1/425, 433 (no: 1584, 1610).

[1048] Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, 8/134-137 (no: 1456).

[1049] Dârekutnî, e*l-İlzâmât ve't-tetebbu',* 132; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/310 (50. hadis).

[1050] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/414.

sonunda bilgi vermiştir. Müslim ise sadece Saîd'in babasından rivayetini tahrîc etmiş, muhalif tariki zikretmemiştir.

4.2.3. Amr b. Şerîd'in komşunun şüf'a hakkı rivayeti

Dârekutnî, Buhârî'nin İbrâhim b. Meysere ↔ Amr b. Şerîd'in Ebû Râfi'den (r.a.) naklettiği "Komşu yakınlığı sebebiyle daha fazla hak sahibidir" hadisini zikretmiştir. Hadisi Sevrî, İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne rivayetiyle nakledilmiştir:

> وأخرج البخاري حديث إبراهيم بن ميسرة عن عمرو بن الشريد أبي رافع: "الجار أحق بسقبه" من رواية الثوري وابن جريج وابن عيينة وهو الصواب، ولا يلتفت إلى قول محمد بن مسلم عن إبراهيم بن ميسرة ولا من خالفه.[1051]

Dârekutnî, hadisin iki tarikinden diğerine Muhammed b. Müslim ve diğer muhalefet edenler diyerek işarette bulunmuştur. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de tahrîcinden sonra Dârekutnî'nin tenkidi değerlendirilecektir.

Bu hadis *Sahîh-i Buhârî*'de birisi "Şüf'a" diğerleri "Hiyel" de olmak üzere farklı isnad ve metinlerle beş yerde geçmektedir. Bunlardan "Şüf'a" 2. babın tek hadisinin senedi ve metni şu şekildedir:

> حدثنا المكي بن إبراهيم، أخبرنا ابن جريج، أخبرني إبراهيم بن ميسرة، عن عمرو بن الشريد، قال: وقفت على سعد بن أبي وقاص، فجاء المسور بن مخرمة، فوضع يده على إحدى منكبي، إذ جاء أبو رافع مولى النبي صلى الله عليه وسلم، فقال: يا سعد ابتع مني بيتي في دارك؟ فقال سعد: والله ما أبتاعهما، فقال المسور: والله لتبتاعنهما، فقال سعد: والله لا أزيدك على أربعة آلاف منجمة، أو مقطعة، قال أبو رافع: لقد أعطيت بها خمس مائة دينار، ولولا أني سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: الجار أحق بسقبه. ما أعطيتكها بأربعة آلاف، وأنا أعطى بها خمس مائة دينار، فأعطاها إياه.[1052]
>
> *Buhârî – Mekkî b. İbrâhim (ö. 214/830)[1053]– İbn Cüreyc – İbrâhim b. Meysere (ö. 132/750)[1054] – Amr b. Şerîd'den (ö. 91-100/709-719).1055 O şöyle dedi: Sa'd b. Ebû Vakkās'ın (ö. 55/675) yanında bulunuyordum. Misver b. Mahreme geldi ve elini benim bir omuzumun üzerine koydu. Bu sırada Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem'in azatlı kölesi Ebû Râfi' geldi ve "Ey Sa'd, hanen (etrafı çevrilmiş büyük evin) içinde bulunan iki evimi benden satın al" diye teklif etti. Sa'd "Vallahi ben onları satın almıyorum" dedi. Misver Sa'd'a, "Vallahi sen bu iki odayı elbette satın alacaksın" dedi. Sa'd, Ebû Râfi'e "Vallahi, taksitli parça parça olarak ödemek şartıyla ben sana dört bin dirhemden fazla vermem" dedi. Ebû Râfi', "Bana bu evler için beş yüz dinar teklif edilmiştir. Eğer ben Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'in 'Komşu yakınlığı sebebiyle daha fazla hak sahibidir' buyurduğunu işitmemiş olsaydım, bu iki evime karşılık beş yüz dinar veren varken onu sana dört bin dirheme vermezdim" dedi ve evini Sa'd'a verdi.*

Yukarıdaki hadisin metninde olay diğerlerine göre daha tafsilatlı anlatılmıştır. Ayrıca buradaki İbn Cüreyc rivayetinde "بسقبه" lafzı yerine "Hiyel" deki dört rivayette de "بصقبه" lafzı

[1051] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 362 (no: 201).
[1052] Buhârî, "Şüf'a", 2 (no: 2258).
[1053] Ebü's-Seken Mekkî b. İbrâhim b. Beşîr el-Hanzalî et-Temîmî.
[1054] İbrâhim b. Meysere et-Tâifî.
[1055] Ebü'l-Velîd Amr b. Şerîd b. Süveyd es-Sekafî et-Tâifî, tâbiîndendir.

yer almaktadır. "Hiyel" 14. babta Süfyân b. Uyeyne'den nakledilen hadisin senedi ve metni şu şekildedir:

حدثنا علي بن عبد الله، حدثنا سفيان، عن إبراهيم بن ميسرة، سمعت عمرو بن الشريد، قال: جاء المسور بن مخرمة فوضع يده على منكبي، فانطلقت معه إلى سعد، فقال أبو رافع، للمسور: ألا تأمر هذا أن يشتري مني بيتي الذي في داري؟ فقال: لا أزيده على أربع مائة، إما مقطعة وإما منجمة، قال: أعطيت خمس مائة نقدا فمنعته، ولولا أني سمعت النبي صلى الله عليه وسلم، يقول: الجار أحق بصقبه. ما بعتكه أو قال: ما أعطيتكه قلت لسفيان: إن معمرا، لم يقل هكذا، قال: لكنه قال لي هكذا وقال بعض الناس: إذا أراد أن يبيع الشفعة فله أن يحتال حتى يبطل الشفعة، فيهب البائع للمشتري الدار ويحدها، ويدفعها إليه، ويعوضه المشتري ألف درهم، فلا يكون للشفيع فيها شفعة.[1056]

Buhârî – Ali b. Abdullah el-Medînî – Süfyân b. Uyeyne – İbrâhim b. Meysere – Amr b. Şerîd'den. O şöyle dedi: Misver b. Mahreme geldi ve elini benim omuzum üzerine koydu. Ben de onunla beraber Sa'd b. Ebû Vakkās'a gittim. Ebû Râfi' Misver'e, "Sen şu Sa'd b. Ebû Vakkās'a hanesinde olan evimi benden satın almasını söyler misin? dedi. Bunun üzerine Sa'd, "Ben bedelini dört bin dirhemden daha fazla veremem. Bu da ya parça parça ya da taksit taksit olabilir" dedi. Ebû Râfi', "Bana beş yüz dinar nakit verildi de ben kabul etmedim. Eğer ben Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'den 'Komşu komşuya en öncelikli şefi'dir' buyururken işitmemiş olsaydım, bu evimi sana satmazdım -yahut bu evi sana vermezdim-" dedi.

(Ali b. Medînî dedi ki:) Ben Süfyân b. Uyeyne'ye "Ma'mer bu hadisi böyle nakletmedi" dedim. Süfyân, "Fakat İbrâhim b. Meysere bana böyle söyledi" dedi. İnsanların bazısı şöyle dedi: Satıcı şüf'ayı (engel olup) satmak istediğinde şüf'ayı iptal için hile yapma hakkı vardır. Satıcı evi müşteriye hibe eder, evin hududunu vasıflandırıp temyiz eder ve evi müşteriye devreder. Müşteri de ona meselâ bin dirhem bedel verir. Böylece şefi' için evde bir şüf'a hakkı kalmaz.

Yukarıdaki hadisin sonunda Buhârî hocası Ali b. Medînî'den muhalif tarike işaret etmektedir. O da Ma'mer'in naklettiği rivayette Amr b. Şerîd'in Ebû Râfi'den (r.a.) değil babasından olayı ve hadisi nakletmesidir. Bu isnadla hadisi Nesâî, İbn Mâce, Tayâlisî, Abdürrezzâk, İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Tahâvî, Taberânî ve Dârekutnî tahrîc etmiştir.[1057] Hadisin sonunda Buhârî, insanlardan birisi diyerek Ebû Hanife'nin görüşlerine yer vermiştir.

"Hiyel" 14. babta Süfyân es-Sevrî'den nakledilen hadisin senedi ve metni ise şu şekildedir:

حدثنا محمد بن يوسف، حدثنا سفيان، عن إبراهيم بن ميسرة، عن عمرو بن الشريد، عن أبي رافع: أن سعدا ساومه بيتا بأربع مائة مثقال، فقال: لولا أني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: الجار أحق بصقبه. لما أعطيتك وقال بعض الناس: إن اشترى نصيب دار فأراد أن يبطل الشفعة، وهب لابنه الصغير، ولا يكون عليه يمين.[1058]

Buhârî – Muhammed b. Yûsuf – Süfyân es-Sevrî[1059] *– İbrâhim b. Meysere – Amr b. Şerîd – Ebû Râfi'den. Sa'd b. Ebû Vakkās bir evi kendisiyle dört yüz miskale pazarlık edince Ebû Râfi' şöyle dedi: "Eğer ben Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'den 'Komşu komşuya en öncelikli şefi'dir' buyururken işitmemiş olsaydım, bu evi sana satmazdım."*

[1056] Buhârî, "Hiyel", 14 (no: 6977).

[1057] Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/94 (no: 6258); İbn Mâce, "Şüf'a", 2 (no: 2496); Tayâlisî, *Müsned*, 2/275 (no: 1016); Abdürrezzâk, *Musannef*, 8/77 (no: 14380); İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 2/390 (no: 911); Ahmed b. Hanbel, Müsned, 32/209, 212, 214, 225 (no: 19459, 19461, 19462, 19469, 19477); Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 4/124 (no: 6006); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 7/319-320 (no: 7253-7254, 7256); Dârekutnî, *Sünen*, 5/401 (no: 4530-4531).

[1058] Buhârî, "Hiyel", 14 (no: 6978).

[1059] Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî, döneminin meşhur muhaddisidir.

İnsanların bazısı şöyle dedi: Müşteri evin hissesini satın alsa ve şüf'ayı iptal etmek istese o hisseyi küçük oğluna hibe eder. Ona yemin de ettirilmez.

"Hiyel" 15. babta Süfyân es-Sevrî'den nakledilen hadiste ise Ebû Râfi'in olayı anlatılmamaktadır. Buhârî hadisten sonra daha uzun değerlendirmede bulunmakta, ayrıca şüf'a hakkını ortadan kaldırmak için yapılan aldatmayı eleştirmekte ve görüşünü destekleyen hadisi senedsiz olarak nakletmektedir. Bu hadisin senedi ve metni ise şu şekildedir:

حدثنا أبو نعيم، حدثنا سفيان، عن إبراهيم بن ميسرة، عن عمرو بن الشريد، عن أبي رافع، قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: الجار أحق بصقبه. وقال بعض الناس: إن اشترى دارا بعشرين ألف درهم، فلا بأس أن يحتال حتى يشتري الدار بعشرين ألف درهم، وينقده تسعة آلاف درهم، وتسع مائة درهم، وتسعة وتسعين، وينقده دينارا بما بقي من العشرين الألف. فإن طلب الشفيع أخذها بعشرين ألف درهم، وإلا فلا سبيل له على الدار. فإن استحقت الدار رجع المشتري على البائع بما دفع إليه، وهو تسعة آلاف درهم وتسع مائة وتسعة وتسعون درهما ودينار، لأن البيع حين استحق انتقض الصرف في الدينار، فإن وجد بهذه الدار عيبا، ولم تستحق، فإنه يردها عليه بعشرين ألف درهم. قال فأجاز هذا الخداع بين المسلمين. وقال النبي صلى الله عليه وسلم: بيع المسلم، لا داء ولا خبثة ولا غائلة.[1060]

Buhârî – Ebû Nuaym (ö. 219/834)[1061] *– Süfyân es-Sevrî – İbrâhim b. Meysere – Amr b. Şerîd – Ebû Râfi'den. O şöyle dedi: Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem: "Komşu komşuya en öncelikli şefî'dir" buyurdu.*

Birileri şöyle dedi: Bir kimse yirmi bin dirhem karşılığında bir ev satın almak istese, şüf'ayı düşürmek üzere hile yapmasında beis yoktur. O kimse yirmi bin dirheme evi satın alır, satıcıya dokuz bin dokuz yüz doksan dokuz dirhem nakit öder ve yine satıcıya yirmi binden kalan mukabilinde bir dinar verir. Eğer şefi' bu evi şüf'a sebebiyle akid yapılan bedel olan yirmi bin mukabilinde almak isterse ne alâ! Yoksa (yani yirmi bin dirhem almaya razı olmazsa) artık bu şefi'e, şüf'anın düşmesinden dolayı o evi alabilmesine çare yoktur. Eğer ev, satıcıdan başkası için hak edilmiş bir mal olduğu meydana çıkarsa müşteri satıcıya rücû ederek ödediği bedeli geri alır. Ki o da dokuz bin dokuz yüz doksan dokuz dirhem ile bir dinardır. Çünkü satılan şey, başkası için hak edilmiş bir mal olduğu zaman satıcı ile müşteri arasında ev konusunda yapılan sarf akdi bozulur.

Eğer ev başkasının hakkı olmadığı halde müşteri bu evde bir ayıp bulursa, bu takdirde o kimse evi yirmi bin dirhem karşılığında satıcıya geri verir.

Buhârî, (Ebû Hanîfe) müslümanlar arasında bu aldatmayı (hileyi) caiz kıldı dedi.

Buhârî şöyle dedi: Nebî sallallāhü aleyhi ve sellem, "Müslümanın satışı hastalıklı olamaz, satılan şey pis olamaz ve (kötü bir iş, gizleme gibi bir sebeple) helak olmaz" buyurmuştur.

Buhârî'nin Müsedded'den rivayetinde ise olay muhtasar geçmekte ve sonunda değerlendirme bulunmamaktadır. Bu hadisin senedi ve metni şu şekildedir:

حدثنا مسدد، حدثنا يحيى، عن سفيان، قال: حدثني إبراهيم بن ميسرة، عن عمرو بن الشريد: أن أبا رافع، ساوم سعد بن مالك بيتا بأربع مائة مثقال، وقال: لولا أني سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: الجار أحق بصقبه. ما أعطيتك.[1062]

Buhârî – Müsedded – Yahyâ – Süfyân es-Sevrî – İbrâhim b. Meysere – Amr b. Şerîd'den. Ebû Râfi', Sa'd b. Mâlik[1063] *ile (onun evinin bitişiğindeki) bir eve dört yüz miskal bedel ile pazarlık etti ve Resûlullah sallallāhü aleyhi ve sellem'den "Komşu komşuya en öncelikli şefî'dir" buyururken işitmemiş olsaydım bu evi sana vermezdim dedi.*

Sahîh-i Buhârî'de geçen beş hadisin isnad şeması şu şekildedir:

[1060] Buhârî, "Hiyel", 1**5** (no: 6980).

[1061] Ebû Nuaym el-Fazl b. Amr (Dükeyn) b. Hammâd el-Mülâî, hadis hafızıdır.

[1062] Buhârî, "Hiyel", 1**5** (no: 6981).

[1063] Ebû İshâk Sa'd b. Ebî Vakkās Mâlik b. Vüheyb (Üheyb/Vehb) el-Kureşî ez-Zührî. Ebû Vakkās'ın

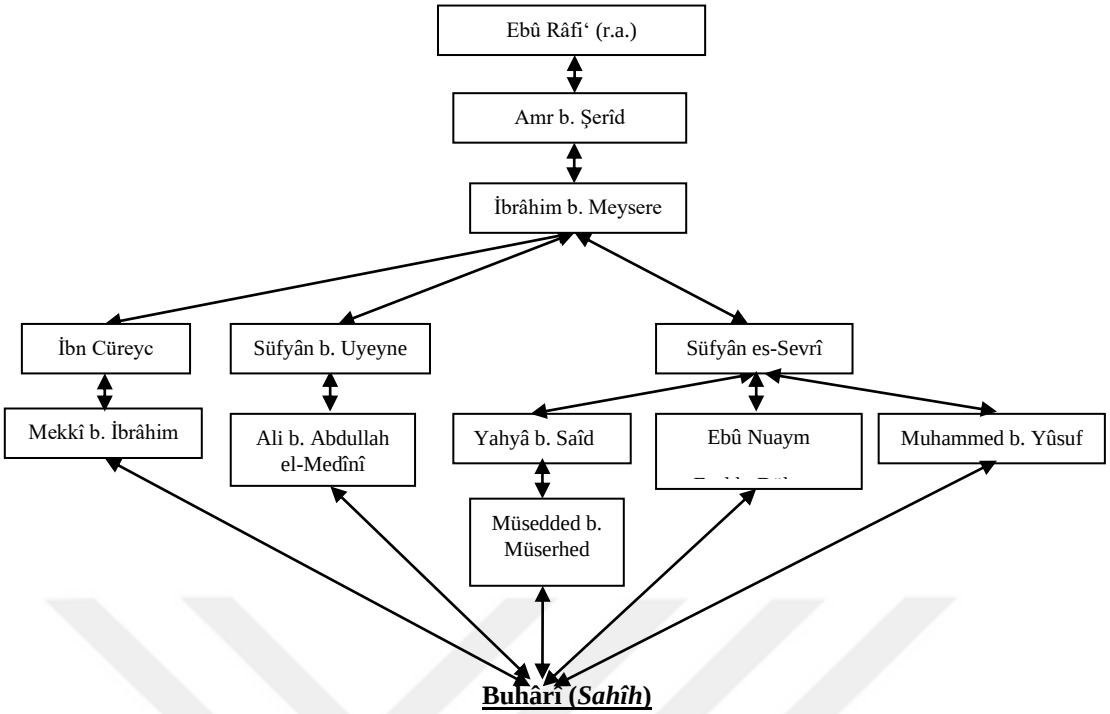

Şema 47: 4.4. Amr b. Şerîd'in şüf‘a hakkı rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* tarikleri)

Dârekutnî Şüf‘a hadisinden *el-‘İlel*'de bahsetmiş, İbrâhim b. Meysere ↔ Amr b. Şerîd ↔ Ebû Râfi‘ (r.a.) tarikiyle rivayet edenleri, onlara muhalefetle Amr b. Şerîd'in babasından nakledenleri ismen zikretmiş ve Ebû Râfi‘ rivayetini tahrîc etmiştir.[1064] Oysa *Sünen*'de bu tarikle rivayet etmekle birlikte Amr b. Şerîd'in babası Şerîd b. Süveyd'den (r.a.) naklettiği hadisleri de tahrîc etmiştir.[1065]

Değerlendirme:

Dârekutnî, *Sahîh-i Buhârî*'de geçen İbrâhim b. Meysere'nin Amr b. Şerîd'den rivayetini *et-Tetebb*u‘da zikretmiştir. Amr b. Şerîd tâbiî olup Buhârî, Amr b. Şerîd'den bu hadisi dışında rivayette bulunmamıştır. Dârekutnî'nin bahsettiği Muhammed b. Müslim tarikini İbn Kāni‘ tahrîc etmiştir.[1066] Hadisin isnadı Muhammed b. Ahmed b. Berâ ↔ Saîd b. Süleyman ↔ Muhammed b. Müslim ↔ İbrâhim b. Meysere ↔ Amr b. Şerîd ↔ babası Şerîd (r.a.) şeklindedir. Buradan anlaşılan Dârekutnî'nin bahsettiği ihtilâf Amr b. Şerîd'in babası Şerîd'den (r.a.) rivayet etmesidir. Hadis musannefatında her iki tarikle rivayetler yer almakla birlikte Amr b. Şerîd ↔ Ebû Râfi‘den nakledilenlerin tarikleri sayıca çok daha fazladır. Amr b. Şerîd'in hem babasından hem de Ebû Râfi‘den (r.a.) olayı ve hadisi dinlediği ve rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Buhârî Amr b. Şerîd'in Ebû Râfi‘den (r.a.) rivayetlerini tahrîc

[1064] Dârekutnî, *el-‘İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, 7/14-15 (no: 1176).
[1065] Dârekutnî, *Sünen*, 5/401 (no: 5430-5431).
[1066] İbn Kāni‘, *Muʿcemü's-sahâbe*, 1/342-343.

etmiş diğer tarikle ise hadis nakletmemiştir. Buhârî'nin ihtilâftan haberdar olduğu Ali b. Medînî'den rivayet ettiği hadisin sonunda hocasının Süfyân b. Uyeyne'ye sorusunu ve onun verdiği cevabı nakletmesiyle ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Buhârî, Amr b. Şerîd'in babası Şerîd'den (r.a.) rivayetlerini tahrîc etmemiştir. Bu tariki tercih etmediği muhtemeldir. Nitekim Dârekutnî de Amr b. Şerîd ↔ Ebû Râfi' (r.a.) tarikiyle rivayetlerin daha doğru olduğunu وهو الصواب ifade ederek Buhârî'nin tahrîclerini tercih ve tasdik etmektedir. Bu da Dârekutnî'nin *Sahîh-i Buhârî*'ye verdiği değeri gösteren delilerden birisidir.[1067]

4.3. Dârekutnî'nin Tarikleri Mukayesesi ve Aralarında Herhangi Bir Tercihte Bulunmaması

Dârekutnî, *et-Tetebbu'* eserinde *Sahîhayn* hadislerini değerlendirirken mütâbî ve şâhid tariklerin bazan tamamını zikretmiş, bazan da bir kısmına işaret etmiştir. Dârekutnî'nin tenkid sebeplerinden birisi de bir hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki iki veya daha fazla tariki arasında mütâbî rivayetin tesbit ve diğerlerine tercih edilememesidir. Hadis usulünde bir râviden birden fazla talebesinin aynı hadisi nakletmesi bir kusur sebebi olarak görülmez. Buhârî'nin bu şekilde iki tarikle hadisi tahrîc etmesi de isnadlara vukûfiyetini gösterir. Dârekutnî, sahâbe döneminden itibaren isnadların ittisaline hassasiyet göstermekte ve titiz bir şekilde bütün tariklere uygulamaktadır.

4.3.1. İbn Ebû Müleyke'nin kendisine verilen dünyalıkla ferahlanan ve yapmadığı bir işle medh olunmaya sevinen kişi rivayeti

Dârekutnî, Buhârî'nin İbn Cüreyc ↔ İbn Müleyke tarikiyle Mervân (ö. 65/685) hadisini zikretmiştir. Hadisi İbn Müleyke, Humeyd ve Alkame'den rivayet etmiştir. Müslim Haccâc tarikini nakletmiş Hişâm vasıtasıyla tahrîcte bulunmamıştır:

> وأخرج البخاري حديث ابن جريج عن ابن أبي مليكة حديث مروان أنه أرسل رافعاً مولاه يسأل عن تأويل قوله تعالى {لا تحسبن الذين يفرحون بما أتوا} من حديث حجاج عن ابن جريج عن ابن أبي مليكة عن حميد ابن عبد الرحمن بن عوف. ومن حديث هشام بن يوسف عن ابن جريج عن ابن أبي مليكة علقمة بن وقاص الحديث بعينه وقد اختلفا فينظر من يتابع أحدهما. وأخرج مسلم حديث حجاج دون حديث هشام.[1068]

Dârekutnî, hadisin iki tarikinden hangisinin diğerine mütâbaat ettiğine dair kesin görüş beyan etmemiştir. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de tahrîci, musannefâtta tespitinden sonra Dârekutnî'nin tenkidi değerlendirilecektir.

[1067] Dârekutnî'nin Buhârî'ye verdiği değerin karineleri için bk. Ibrahim Mohammed Amin Khdır, "Mütekaddim ve Müteahhir Âlimlerin Sahîh-i Buhârî Eleştirisi: Dârekutnî ve Ebû Reyye Örneği (Karşılaştırmalı Hadis İlmi Araştırması)" (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 65-66.

[1068] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 332-334 (no: 177).

4.3.1.1. Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tarikleri

Hadisi Buhârî, Âli İmrân sûresinin 188. âyetinin tefsiri babında ikinci olarak tahrîc etmiştir. Bu hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de yer alan senedi ve metni şu şekildedir:

حدثني إبراهيم بن موسى، أخبرنا هشام، أن ابن جريج أخبرهم، عن ابن أبي مليكة، أن علقمة بن وقاص أخبره، أن مروان قال لبوابه: اذهب يا رافع إلى ابن عباس، فقل: لئن كان كل امرئ فرح بما أوتي، وأحب أن يحمد بما لم يفعل معذبا، لنعذبن أجمعون، فقال ابن عباس: وما لكم ولهذه، إنما دعا النبي صلى الله عليه وسلم يهود فسألهم عن شيء فكتموه إياه، وأخبروه بغيره فأروه أن قد استحمدوا إليه، بما أخبروه عنه فيما سألهم، وفرحوا بما أوتوا[1069] من كتمانهم. ثم قرأ ابن عباس: {وإذ أخذ الله ميثاق الذين أوتوا الكتاب}[1070] كذلك حتى قوله: {يفرحون بما أتوا ويحبون أن يحمدوا بما لم يفعلوا}[1071] تابعه عبد الرزاق، عن ابن جريج، ح حدثنا ابن مقاتل، أخبرنا الحجاج، عن ابن جريج، أخبرني ابن أبي مليكة، عن حميد بن عبد الرحمن بن عوف أنه أخبره: أن مروان: بهذا.[1072]

Buhârî – İbrâhim b. Mûsâ – Hişâm b. Yûsuf – İbn Cüreyc el-Mekkî – İbn Ebû Müleyke (ö. 117/735)[1073] – Alkame b. Vakkās'tan (ö. 86/705 [?]).[1074] (Medîne valisi) Mervân (b. el-Hakem b. Ebü'l-Âs) kapıcısına: "Ey Râfi'! İbn Abbas'a git, ona: '(Kur'ân'da bildirildiği üzere) kendisine verilen dünyalıkla ferahlanan ve yapmadığı bir işle medh olunmaya sevinen her kişi azâb olunacaksa, kuşkusuz (bütün müslümanlar) hepimiz azâb olunacağız (demektir. Öyle mi)?' diye sor.

(Kapıcısı gidip İbn Abbas'a bu soruyu sorunca) o şu cevabı vermiştir: "Bu âyetle sizin bir ilginiz yok? (Bu âyet Yahudiler hakkında inmiştir.) Bir defasında Nebî sallallāhu aleyhi ve sellem Yahudileri çağırıp onlara (Tevrat'taki vasıflarına dair[1075]) bir şey sordu. Ama onlar bildikleri halde sorunun gerçek cevabını sakladılar da onun yerine başka bir şey söylediler. Bununla birlikte Resûlullah'a verdikleri bu cevap ile de övülmek istediler. Ondan hakikati gizledikleri için de sevindiler." Sonra İbn Abbas şu âyetleri okudu:

"Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, 'Onu (Kitabı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz' diye sağlam söz almıştı. Fakat onlar verdikleri sözü arkalarına atıp onu az bir karşılığa değiştiler. Yaptıkları bu alışveriş ne kadar kötüdür! Ettiklerine sevinen ve yapmadıkları şeylerle

---

[1069] Bulak baskısında yer alan "أوتوا" kelimesi, Ebû Zer el-Herevî, Müstemlî ve Küşmîhenî nüshalarında ise "أتوا" şeklinde geçmektedir.

[1070] Âli İmrân 3/187.

[1071] Âli İmrân 3/188.

[1072] Buhârî, "Tefsîr", Âli İmrân/16 (no: 4568).

[1073] İbn Ebû Müleyke Abdullah b. Ubeydullah, imam hüccet hafız muhaddis tâbiîdir. Dedesi sahâbî Ebû Müleyke'ye nisbet edilmiştir. Hz. Âişe, Esmâ, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Ömer, Hz. Ümmü Seleme (r. anhüm) ve çok sayıda sahabeden hadis rivayet etmiştir. Ondan İbn Cüreyc, oğlu Yahyâ, Amr b. Dînâr, Atâ b. Ebû Rebâh, Humeyd et-Tavîl, Eyyûb es-Sahtiyânî, Hammâd b. Seleme, Leys b. Sa'd ve birçok kişi rivayette bulunmuştur. *Kütüb-i Sitte* müellifleri hadislerini tahrîc etmiştir. Sika bir muhaddis olarak vasıflandırılmıştır. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/137; İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 5/472; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/256; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 9/98-99; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 3/262.

[1074] Alkame b. Vakkās b. Mihsan el-Leysî el-Medenî, büyük tâbiîlerdendir. Hz. Ömer, Âişe, Abdullah b. Abbas ve Amr b. Âs gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden iki oğlu Amr ve Abdullah ile Zührî, İbn Ebû Müleyke gibi muhaddisler rivayette bulunmuşlardır. *Kütüb-i Sitte* müellifleri hadislerini tahrîc etmiştir. Rivayetleri az olan Alkame hakkında İclî, İbn Hacer, Zehebî "sika" demiş, İbn Sa'd ve Nesâî onu tevsik etmiştir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 7/64; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 2/864; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 9/275-276.

[1075] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/157; Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 18/210; Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, nşr. Mahmûd Muhammed Abde, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998), 1/427 (no: 493).

övülmeyi seven kimselerin, sakın azaptan kurtulacaklarını sanma. Onlar için elem dolu (pek acıtıcı) bir azap vardır."

Bu hadisin râvisi olan Hişâm b. Yûsuf'a İbn Cüreyc'ten rivayet etmesinde Abdürrezzâk mütâbaat etmiştir.

Buhârî – Muhammed b. Mukātil el-Mervezî (ö. 226/841)[1076] – el-Haccâc b. Muhammed el-Missîsî el-A'ver[1077] – İbn Cüreyc – İbn Ebû Müleyke – Humeyd b. Abdurrahman b. Avf'dan. Bu Mervân hadisini haber vermiştir.

Müslim, Humeyd b. Abdurrahmân tarikini tahrîc etmiştir. Alkame b. Vakkās'ın hadisiyle metinleri aynıdır.[1078] Buhârî ve Müslim'in tahrîc ettikleri hadislerin isnad şeması şu şekildedir:

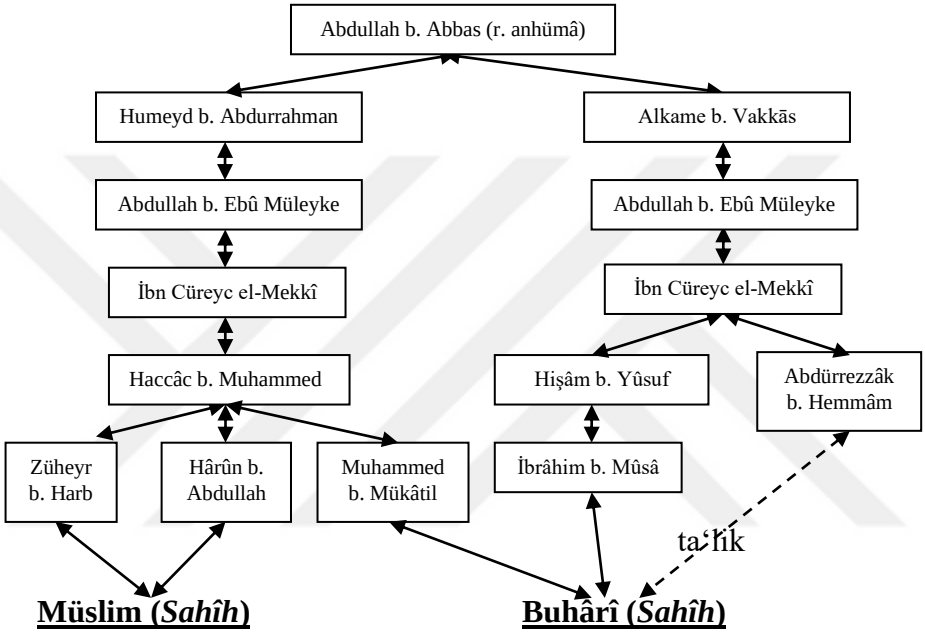

Şema 48: 4.5. İbn Ebû Müleyke'nin kendisine verilen dünyalıkla ferahlanan ve yapmadığı şeyle medh olunmaya sevinen kişi rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri)

4.3.1.2. Hadisin mütâbaat ve şevâhidi

Müslim, hadisin Humeyd tarikini tahrîc etmiş, Alkame b. Vakkās'tan ise rivayet etmemiştir. Buhârî'nin Humeyd'ten rivayetine Müslim, Tirmizî, Nesâî, Ahmed b. Hanbel, Tahâvî, Taberânî ve Hâkim mütâbaat etmiştir.[1079] Ayrıca Beyhakī iki akaid eserinde Haccâc'ın

---

[1076] Ebü'l-Hasan Muhammed b. Mukātil el-Mervezî. Sikadır. Ebû Hâtim "sadûk" demiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/242; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/491-495; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/690; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 10/365.

[1077] Ebû Muhammed el-Haccâc b. Muhammed el-A'ver el-Missîsî. Sikadır. İbn Cüreyc'ten çok hadis nakletmiştir. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, 7/240, 339.

[1078] Müslim, "Sıfâtü'l-münâfikīn", 8 (no: 2778).

[1079] Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 4 (no: 3014); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/56 (no: 11020); Ahmed b. Hanbel, 4/444 (no: 2712); Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 5/86 (no: 1829); Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr*, 10/300 (no: 10730); Hâkim, el-*Müstedrek*, 2/327 (no: 3171).

Humeyd tariklerini nakletmiştir.[1080] Hadisin âyeti tefsir etmesi sebebiyle tarikleri tefsir eserlerinde geçmektedir. Bu rivayetleri Abdürrezzâk, Taberî, İbn Ebû Hâtim ve Vâhidî (ö. 468/1076) tahrîc etmiştir.[1081] İbn Hacer, İsmâîlî ve Ebû Nuaym'ın Abdürrezzâk vasıtasıyla tahrîclerini zikretmiştir.[1082]

Tahrîci yapılan hadislerin isnad şeması aşağıda yer almaktadır:

[1080] Beyhakī, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakī, *Kitâbü'l-Baʿs ve'n-nüşûr*, nşr. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Merkezü'l-Hıdemât ve'l-ebhâsi's-sekāfiyye, 1406/1986) 78 (no: 47); a.mlf., *Şüabü'l-îmân*, 9/245 (no: 6619).

[1081] Abdürrezzâk, *Tefsîr*, 1/427 (no: 493); Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiʿu'l-beyân ʿan teʾvîli âyi'l-Kurʾân*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, (Kâhire: Dârü hicr, 1422/2001), 6/305; İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-ʿazîm müsneden ʿani'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tâbiʿîn*, nşr. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999), 3/836 (no: 4626, 4630); Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî, *Esbâbü'n-nüzûl*, nşr. İsâm b. Abdülmuhsin el-Humeydân (Dammâm: Dârü'l-islâh, 1412/1992), 137-138..

[1082] İbn Hacer *Tağlîku't-taʿlîk*, 4/191-192.

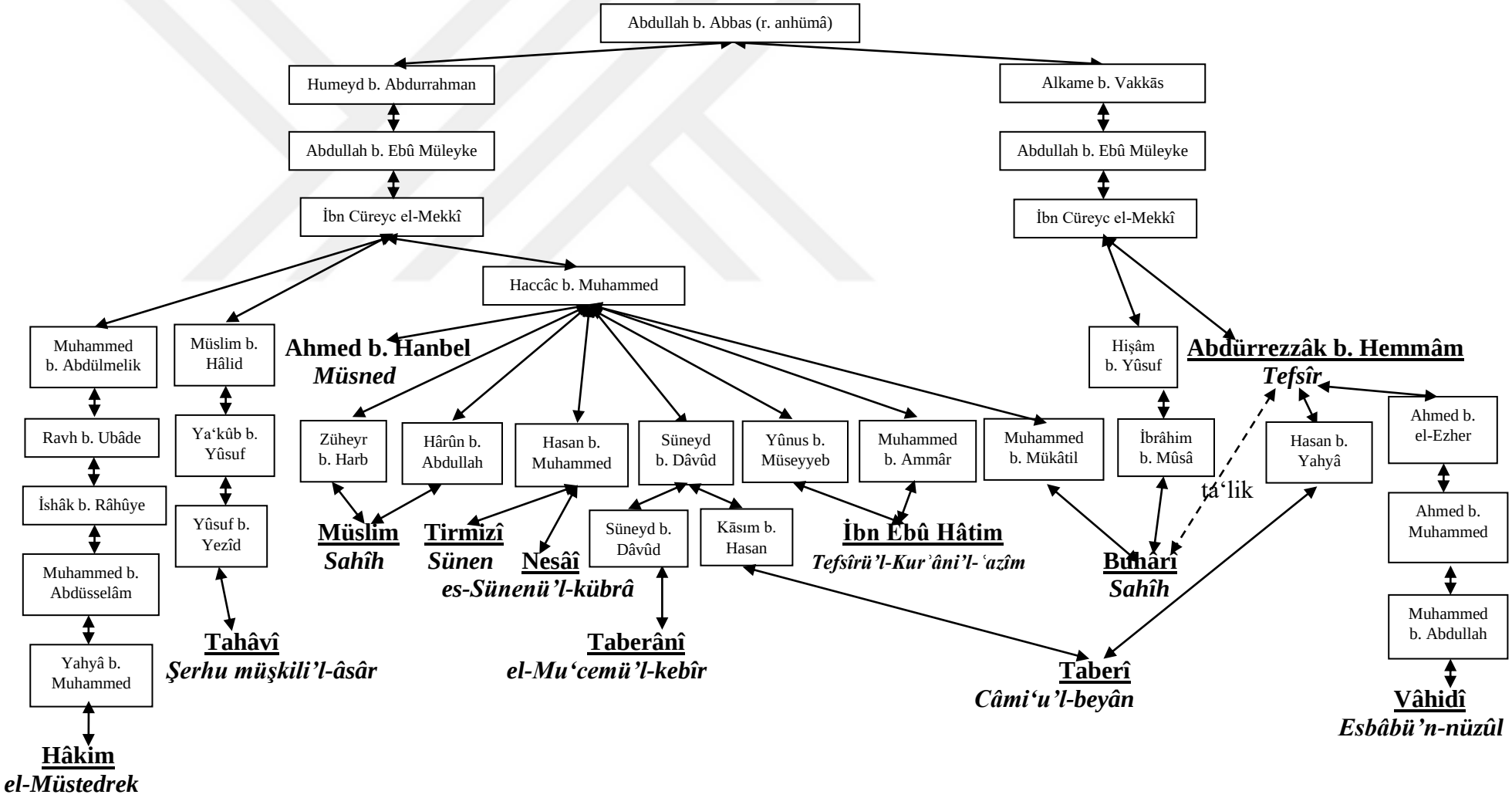

Şema 49: 4.6. İbn Ebû Müleyke kendisine verilen dünyalıkla ferahlanan ve yapmadığı şeyle medh olunmaya sevinen kişi rivayeti (mütâbaat)

Değerlendirme:

Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da yer verdiği bu hadis hakkında onunla aynı dönemde yaşamış, yaşça ondan büyük İsmâîlî, Buhârî'yi tenkid etmiştir. Değerlendirmesi Dârekutnî'den farklılık arz etmektedir. İsmâîlî bu hadisi Mervân'ın bekçisini Büsra bint Safvân'a göndererek zekere dokunma sebebiyle abdest almayı sordurması rivayetiyle mukayese etmiştir. Buhârî ve Müslim'in nakletmediği bu hadisi Hâkim eserinde tahrîc etmiştir. Mervân'ın gönderdiği kişinin kim olduğu bilinmemesi sebebiyle hadisin sıhhati hakkında âlimlerden bir kısmı tevakkuf etmiştir. Mervân'ın bekçisini gönderdiği hadisi tahrîc etmeyen Buhârî, onun kapıcısının sorması üzerine Abdullah b. Abbas'ın (r. anhümâ) cevabını ise üç isnadla rivayet etmiştir. İsmâîlî, iki olayın kapıcının isminin Râfi' olarak zikredilmesi dışında bir farklılığı bulunmadığı görüşündedir. Ayrıca İbn Cüreyc'in hocasının hocası konusunda ihtilâf vardır. Abdürrezzâk ve Hişâm, Alkame'den Haccâc ise Humeyd'ten nakletmiştir. İsmâîlî, Muhammed b. Abdülmelik b. Cüreyc rivayetini Humeyd'ten tahrîc etmiştir. İbn Ebû Hâtim ise Muhammed b. Sevr vasıtasıyla Alkame'den, Yûnus b. Müseyyeb ve Muhammed b. Ammâr vasıtasıyla da Humeyd'ten tahrîc etmiştir. İsmâîlî, Buhârî'nin bu hadisi nakledip de Büsra hadisini tahrîc etmemesini eleştirmiştir. Aynî onun eleştirilerine maddeler halinde cevap vermiştir.[1083] Hadisin metninden Mervân b. el-Hakem b. Ebü'l-Âs'ın kapıcısını gönderdiği, onun Abdullah b. Abbas'a (r. anhümâ) soruyu ilettiği, cevabı alınca Mervân'ın yanına gelerek söylenenleri naklettiği anlaşılmaktadır. Mervân güvenmese ve sözüne itimat etmese ona görev vermez ve böyle önemli bir konu için onu göndermezdi.

Hadisi Haccâc, İbn Müleyke'nin hocası Humeyd'ten rivayet ederken Hişâm ise İbn Müleyke'nin hocası Alkame'den nakletmiştir. Bu ihtilâf isnadlar için kādih değildir. Çünkü İbn Müleyke'nin hadisi her iki hocasından ayrı ayrı ya da birlikte dinlemiş olması muhtemeldir.[1084] Buhârî'nin muallak Abdürrezzâk tarikini İbn Cerîr et-Taberî Hasan b. Yahyâ'dan, Vâhidî ise Ahmed b. el-Ezher'den rivayetiyle mevsûl olarak tahrîc etmişlerdir. Ayrıca Hişâm'a Abdürrezzâk dışında Muhammed b. Sevr'in mütâbatını da İbn Ebû Hâtim nakletmiştir. Mizzî ise Humeyd ve Alkame'nin Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) cevabını Râfi'den dinlemiş olabileceklerini zikretmiştir.[1085] Diğer taraftan İbn Hacer'de Alkame'nin Abdullah b. Abbas (r. anhümâ) soruya cevap verdiğinde o mecliste bulunduğunu, onun sözünün ve

[1083] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/156; Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 18/209-211.
[1084] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/322-323 (71. hadis).
[1085] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/40.

cevabının sebebini haber vermek için olayı isnadda zikrettiği şekilde naklettiğiyle konuyu açıklamaktadır. Humeyd için de durum aynıdır.[1086]

Dârekutnî, muhtemelen Buhârî'nin iki isnadının ricâl, isnadın durumu vb. yönleriyle sıhhat yönünden birbirine tercih etme imkanı bulunmaması sebebiyle hangi tariki asıl diğerinin mütâbi' kabul edileceğinde tercihte bulunmamıştır.[1087] Zira İbn Cüreyc ↔ İbn Ebû Müleyke ↔ Humeyd tarikini Muhammed b. Abdülmelik, Müslim b. Hâlid ve Haccâc nakletmiş, İbn Cüreyc ↔ İbn Ebû Müleyke ↔ Alkame tarikiyle Muhammed b. Sevr, Hişâm b. Yûsuf ve Abdürrezzâk rivayet etmiştir. Her biri tevsik edilen üçer râvinin yer aldığı İbn Müleyke'nin iki isnadını birbirine tercih sebebi bulunmamaktadır. Buhârî, Müslim'in aksine her iki tarikle de rivayet ederek isnadlara vukûfiyetini göstermiştir. Dârekutnî ise hadisleri isnad yönüyle en ince ayrıntısına kadar tetkik ederek değerlendirmeye tâbi tutmuş, her iki tarikle de rivayet edildiğine, hadisin tek bir tarikten nakledilmediğine işaret etmiştir.

4.4. *Sahîh-i Buhârî'*ye Tenkid Yöneltilmekle Birlikte Eserde Yer Almayan Rivayetler

Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'in Mus'ab b. Şeybe ↔ Talk b. Habîb ↔ İbn Zübeyr ↔ Hz. Âişe (r. anhâ) isnadıyla Resûlullah *sallallāhü aleyhi ve sellem*'den "On şey fıtrattandır" hadisini tahrîc ettiklerini zikretmiştir. Oysa iki hafız Süleyman ve Ebû Bişr rivayeti Talk'ın sözü olarak nakletmişler ve Mus'ab'ın merfû rivayetine muhalefet etmişlerdir:

> **وأخرجا جميعاً حديث مصعب بن شيبة عن طلق بن حبيب عن ابن الزبير عن عائشة عن النبي صلى الله عليه وسلم : عشر من الفطرة. قال أبو الحسن: خالفه رجلان حافظان: سليمان وأبو بشر روياه عن طلق بن حبيب من قوله. قاله معتمر عن أبيه وأبو عوانة عن ابن بشر، ومصعب منكر الحديث، قاله النسائي.[1088]**

Öncelikle Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'in bu hadisi tahrîclerini zikretmekle hata etmiştir. Zira hadis bu isnadla ve muhalif isnadlarla *Sahîh-i Buhârî*'de yer almamakta yalnızca *Sahîh-i Müslim*'de geçmektedir.[1089] Müslim'de geçen hadisin senedi ve metni şu şekildedir:

> **حدثنا قتيبة بن سعيد وأبو بكر بن أبي شيبة وزهير بن حرب قالوا حدثنا وكيع عن زكرياء بن أبي زائدة عن مصعب بن شيبة عن طلق بن حبيب عن عبدالله بن الزبير عن عائشة قالت قال رسول الله صلى الله عليه و سلم: عشر من الفطرة قص الشارب وإعفاء اللحية والسواك واستنشاق الماء وقص الأظفار وغسل البراجم ونتف الإبط وحلق العانة وانتقاص الماء. قال زكرياء قال مصعب ونسيت العاشرة إلا أن تكون المضمضة.**
>
> **زاد قتيبة قال وكيع انتقاص الماء يعني الاستنجاء.**

[1086] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/156.

[1087] Muhammed b. Abdullah b. Sa'd, Dârekutnî'nin bu tenkidine makalesinde örnek olarak yer vermiştir. Bk. Muhammed b. Abdullah b. Sa'd, "Mefhûmü'l-'illeti gayra'l-kādihati fî kitâbi "*et-Tetebbu*'" li'd-Dârekutnî", 651-655.

[1088] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 339-340 (182).

[1089] Müslim, "Tahâret", 56 (no: 261)

Hadis *Sahîh-i Buhârî*'de yer almamıştır. Çünkü Mus'ab b. Şeybe Buhârî ricâlinden değildir.[1090] Buhârî mürsel rivayetleri de tahrîc etmemiştir. Ancak *Sahîh-i Buhârî*'de fıtrattan olan hususlar Abdullah b. Ömer (r.a.) ve Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edilmiştir. Bu hadisler fıtrattan olan şeyleri ihtiva etmekte fakat metinde on sayısı geçmemektedir. Beş sayısı bazı tariklerde yer almakla birlikte sayı geçmeyen rivayetlerde de zikredilenler beşten fazla değildir.[1091]

Dârekutnî İbn Bişr demekle de hata etmiştir. Öncesinde tesbit ettiği Ebû Bişr doğrusudur. İkinci geçen de Ebû Bişr'dir. Dârekutnî hadisi *Sünen*'de Mus'ab b. Şeybe'den rivayet etmiştir.[1092] Nesâî de Mus'ab tarikiyle rivayet etmiş, hadisin sonunda Mus'ab'a Süleyman et-Temîmî ve Ca'fer b. İyâs'ın muhalefet ettiği bilgisini vermiştir. İkinci hadisi Mu'temir ↔ babası Süleyman et-Temîmî ↔ Talk, üçüncü hadisi ise Kuteybe b. Saîd ↔ Ebû Avâne ↔ Ebû Bişr ↔ Talk isnadıyla mürsel tahrîc etmiştir. Ebû Bişr'den rivayetin sonunda ise tariklerin mukayesesini yapar. Süleyman ve Ebû Bişr Ca'fer b. İyâs hadisleri Mus'ab b. Şeybe rivayetinden daha doğrudur (أولى بالصواب). Çünkü Mus'ab "münkerü'l-hadîs"tir. [1093] Süleyman ve Ebû Bişr tariklerinde fıtrattan olan şeylerin zikredilmesinde Mus'ab tarikiyle farklılık vardır.

4.5. Dârekutnî'nin *Sahîh-i Buhârî*'ye Almamakla Buhârî'yi Tenkid (İlzam) Ettiği Rivayetler

Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'e ilzamlarını *el-İlzâmât ʿale's-Sahîhayn* eserinde bir araya getirmiştir. *et-Tetebbu*'da ilzam özelliği de taşıyan bu tenkidlerinin ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir. Dârekutnî, tenkidler arasında yer verdiği ve ilzam olmadığını açıkça ifade etmediği için bu tenkidlerin ilzam yönüne de bakmak gerekmektedir. İlzam, sözlükte "bir şeyi gerekli kılmak" anlamındadır. Terim olarak ise muhaddisin kitabını tasnif ederken gözettiği şartlara uyduğu halde eserine almağı hadislerle musannifi sorumlu tutmaktır. Tespit edilebildiği kadarıyla Dârekutnî'nin Buhârî ve Müslim'i ilzamı ile terim kullanılmaya başlanmış sonrasında daha çok onunla anılmıştır.[1094] Dârekutnî, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde *Sahîhayn*'da yer almayan yetmiş hadisi *el-İlzâmât ʿale's-Sahîhayn*

[1090] İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 533; a.mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/147.

[1091] Bu konuda Sahîh-i Buhârî'de geçen rivâyetler için bakınız: Buhârî, "Libâs", 63 (no: 5888, 5889), "Libâs", 64 (no: 5890, 5891); "İsti'zân", 51 (no: 6297).

[1092] Dârekutnî, *Sünen*, 1/165 (no: 315).

[1093] Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/309-310 (no: 9241-9243).

[1094] İlzamın kelam, fıkıh, hadis alanlarında kullanımı ve Dârekutnî'nin ilzamları için bk. Faisal Ahmad – Mustafa Öztoprak, "Bir Tashih Yöntemi Olarak Hadis İlminde İlzam Kavramı", *Disipl. Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (2023), 95-128.

(ʿalâ Sahîhayi'l-Buhârî ve Müslim) adlı eserinde müsned tertibinde bir araya getirmiştir.[1095] Onun bu ithamını âlimlerin ekserisi ve eseri neşreden Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî yersiz bulmaktadır. Çünkü Şeyhayn'ın bütün sahihleri eserlerine alma gibi bir gayelerinden söz etmek mümkün değildir. Böyle bir şey imkân dahilinde de değildir. Bu sebeple ilzam terimine ve Buhârî ile Müslim'in ilzam edilmesine itirazlar yöneltilmiştir. İlzam terimi ile istidrak ve müstedrek türü eserler birlikte değerlendirilmektedir. Nitekim Ebû Zer el-Herevî, *el-Müstedrek ʿalâ Sahîhi'l-Buhârî ve Müslim (el-Müstedrekü'l-müstahrec ʿale'l-İlzâmât)* eserinde Dârekutnî'nin *İlzâmât*'ındaki yetmiş hadisi kendi senedleriyle tahriç etmiştir. Zehebî ile İbn Hacer tarafından görülen eserin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir.

Şeyhayn, bütün sahih hadisleri eserlerine almayı şart koşmamışlardır. Ayrıca eserlerine almadıkları hadislerin sıhhati muhakkik ve münekkide göre değişiklik arz etmektedir. Bununla birlikte ilzamın bir faydası da *Sahîhayn* dışındaki sahih hadislerin tespitini sağlamasıdır. Bu da hadis birikiminin zenginliğidir. Diğer taraftan şayet Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde eserlerine almadığı hadisler tespit edilirse bu sahih hadislerin sayısını arttıracak, farklı tariklerin tespitini sağlayacak, hasen ya da zayıf hadisleri destekleyerek sıhhatlerini güçlendirecektir. Diğer taraftan gelişen ve değişen hayatta ihtiyaç hissedilen fetvaların verilebilmesi için kaynak teşkil edeceklerdir. Ayrıca Dârekutnî'nin ilzamları *Sahîhayn* şartlarındaki sahih hadislerin tespitine imkân sağlamış, onun değerlendirmeleri sonraki çalışmalara da mesnet teşkil etmiştir. Dikkat çeken bir hususta Dârekutnî'nin Buhârî ve Müslim'i çok iyi tanıması sebebiyle onların amaçlarını bildiği halde ilzamlarını yöneltmesidir. Bu durumu Hamza el-Melîbârî, Dârekutnî'nin ilzamı bizim anladığımız mânada kullanmadığı ile açıklamaktadır. Ona göre âlimlerin, muhaddislerin ve sâbikūnun kullandığı lafızları son dönemin ve bugünün kullandığı mâna ve üslupla anlamak, anlam yüklemek doğru değildir. Kelimenin tarihte kullanımını gözden geçirmek, o dönemin bakış açısıyla değerlendirmek gerekir. Meselâ zan kelimesi zannetmek mânasında iken Kur'ân-ı Kerîm'de اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ âyetinde bilgisinden emin, şüphesiz biliyorlar anlamındadır. Bu nedenle Melîbârî'ye göre Dârekutnî ilzamı, ta'dîl ve hadislerin sıhhatini tespit için kullanmıştır. O, zikrettiği hadislerin sahih ve şartlarına uygun olduğu halde Buhârî *el-*

[1095] *el-İlzâmât*, Dârekutnî'nin Buhârî ve Müslim'in sahihleri üzerine diğer bir çalışması *Kitâbü't-Tetebbu'* ile birlikte Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî tarafından yayımlanmıştır. Bk. *el-İlzâmât ve't-Tetebbu'*, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, nşr. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985).

Câmi'u's-sahîh'te tahrîc etmemiştir.[1096] Buna izaha göre Dârekutnî, *el-Câmi'u's-sahîh* hadisleriyle benzer özellikleri taşıyan rivayetleri tespit etmiş olmaktadır. Dârekutnî'nin ilmî birikimi ve senedlere vukûfiyeti, ilel konusundaki mahareti ile bu açıklama isabetli görünmektedir.

Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da Buhârî'nin rivayet ettiğini tahrîc etmemekle ya da Buhârî'yi Müslim'in rivayetini nakletmemekle ilzam etmektedir. Bu mahiyette Buhârî'ye altı ilzam yer almaktadır. Tenkidler arasında yer vermesi sebebiyle aşağıda bu ilzamların her biri ayrı değerlendirilecektir.

4.5.1. Nübeyh b. Vehb'in ihramlının nikahlanması rivayeti

Dârekutnî, Müslim'in Nübeyh'ten (ö. 126/743) iki hadis tahrîc ettiğini, her ikisinin de sahih olduğunu oysa bu hadisleri eserine almayan Buhârî'nin bir özrü olmadığından bahsetmiştir. Bu hadislerden birisi ihramlının nikahıdır. Nübeyh'ten aralarında iki oğlunun da olduğu çok sayıda sika rivayet etmiştir. Ayrıca Nübeyh'ten rivayet eden Nâfi'nin de çok sayıda râvisi vardır. Dârekutnî'nin ilzamı, zikrettiği râviler ve tarikleri şu şekildedir:

> أخرج مسلم حديثي نبيه وهما صحيحان ولا عذر للبخاري في تركهما. أما حديث نكاح المحرم فرواه عن نبيه جماعة ثقات يقال منهم: نافع وبكير الأشج وأيوب بن موسى وسعيد بن أبي هلال وعبد الأعلى وعبد الجبار ابنا نبيه وغيرهم. رواه عن نافع أيوب وعبيد الله ومالك ويحيى بن أبي كثير وشعيب وسعيد بن عبد العزيز وفليح وغيرهم وميمون بن يحيى عن مخرمة عن أبيه وابن عيينة والليث وعبد الوارث عن أيوب بن موسى عن نبيه.[1097]

Müslim, Nübeyh b. Vehb'ten beş hadis tahrîc etmiştir. Dârekutnî'nin zikrettiği Nübeyh b. Vehb'den rivayet eden râvilerin de görülebilmesi için hadislerin sened ve metinleri aşağıdadır:

> حدثنا يحيى بن يحيى قال قرأت على مالك عن نافع عن نبيه بن وهب أن عمر بن عبيد الله أراد أن يزوج طلحة بن عمر بنت شيبة بن جبير فأرسل إلى أبان بن عثمان يحضر ذلك وهو أمير الحج فقال أبان سمعت عثمان بن عفان يقول قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا ينكح المحرم ولا ينكح ولا يخطب.[1098]
>
> وحدثنا محمد بن أبي بكر المقدمي حدثنا حماد بن زيد عن أيوب عن نافع حدثني نبيه بن وهب قال بعثني عمر بن عبيد الله بن معمر وكان يخطب بنت شيبة بن عثمان على ابنه فأرسلني إلى أبان بن عثمان وهو على الموسم فقال: ألا أراه أعرابيا إن المحرم لا ينكح ولا ينكح أخبرنا بذلك عثمان عن رسول الله صلى الله عليه وسلم.[1099]

Yukarıdaki Nâfi'den nakledilen ilk rivayette Ömer b. Ubeydullah oğlu Talha'yı Şeybe b. Cübeyr'in kızıyla evlendirmek istediği, yine Nâfi'den nakledilen ikinci hadiste ise Şeybe b.

[1096] 26-31 Ağustos 2024 tarihinde Harput Elazığ'da düzenlenen Harput Klasik Hadis Meclisi-I ilmî toplantısında Müslim'in *et-Temyîz* eserini okutan Hamza el-Melîbârî'nin 30 Ağustos'ta öğleden sonraki dersinden ve ders bitiminde kendisiyle yapılan istişareden özetlenmiştir.

[1097] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 277 (no: 131).

[1098] Müslim, "Nikâh", 41 (no: 1409).

[1099] Müslim, "Nikâh", 42 (no: 1409).

Cübeyr yerine Şeybe b. Osman'ın geçtiği görülmektedir. Aşağıdaki son rivayette ise Şeybe b. Cübeyr yer almaktadır.

> وحدثني أبو غسان المسمعي حدثنا عبد الأعلى ح وحدثني أبو الخطاب زياد بن يحيى حدثنا محمد بن سواء قالا جميعا حدثنا سعيد عن مطر ويعلى بن حكيم عن نافع عن نبيه ابن وهب عن أبان بن عثمان عن عثمان بن عفان أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: لا ينكح المحرم ولا ينكح ولا يخطب.[1100]
>
> وحدثنا أبو بكر بن أبي شيبة وعمرو الناقد وزهير بن حرب جميعا عن ابن عيينة قال زهير حدثنا سفيان بن عيينة عن أيوب بن موسى عن نبيه بن وهب عن أبان بن عثمان عن عثمان يبلغ به النبي صلى الله عليه وسلم قال: المحرم لا ينكح ولا يخطب.[1101]
>
> حدثنا عبد الملك بن شعيب بن الليث حدثني أبي عن جدي حدثني خالد بن يزيد حدثني سعيد بن أبي هلال عن نبيه بن وهب أن عمر بن عبيد الله بن معمر أراد أن ينكح ابنه طلحة بنت شيبة بن جبير في الحج وأبان بن عثمان يومئذ أمير الحاج فأرسل إلى أبان: إني قد أردت أن أنكح طلحة بن عمر فأحب أن تحضر ذلك فقال له أبان ألا أراك عراقيا جافيا إني سمعت عثمان بن عفان يقول قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا ينكح المحرم.[1102]

Buhârî eserinde Nübeyh b. Vehb'den hiç rivayette bulunmamıştır. Ayrıca ihramlının nikahlanması konusunda da hadis nakletmemiştir. Nübeyh b. Vehb el-Ka'bî Müslim'in râvilerindir. Buhârî'nin çok sayıda râvisi bulunan Nübeyh'ten hadis nakletmemesinin sebepleri olması muhtemeldir. Dârekutnî, *Sahîh-i Müslim*'de geçen bu rivâyet *Sahîh-i Buhârî*'de yer almadığı için Buhârî'ye tenkid yöneltmekte ve almamakta bir özrü olmadığını ilzam etmektedir.

4.5.2. Nübeyh b. Vehb'in ihramlının gözlerini tedavi ettirebilmesi rivayeti

Dârekutnî, Müslim'in ihramlı iken rahatsızlanan gözlerin tedavisi hadisini Eyyûb b. Mûsâ ↔ Nübeyh tarikiyle tahrîc ettiğini zikretmiştir:

> وبهذا الإسناد أيضاً روي حديث التضميد بالصبر الثلاثة عن أيوب بن موسى عن نبيه.[1103]

Buhârî bu hadisi eserine almamıştır. Müslim Nübeyh'ten iki hadis tahrîc etmiştir. Metinlerinde farklılıklar bulunan iki hadis aşağıdadır:

> حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة، وعمرو الناقد، وزهير بن حرب، جميعا عن ابن عيينة – قال أبو بكر: حدثنا سفيان بن عيينة – حدثنا أيوب بن موسى، عن نبيه بن وهب، قال: خرجنا مع أبان بن عثمان حتى إذا كنا بملل، اشتكى عمر بن عبيد الله عينيه، فلما كنا بالروحاء اشتد وجعه فأرسل إلى أبان بن عثمان يسأله، فأرسل إليه أن اضمدهما بالصبر، فإن عثمان رضي الله عنه، حدث عن رسول الله صلى الله عليه وسلم في الرجل إذا اشتكى عينيه، وهو محرم ضمدهما بالصبر.[1104]

1100 Müslim, "Nikâh", 43 (no: 1409)
1101 Müslim, "Nikâh", 44 (no: 1409)
1102 Müslim, "Nikâh", 45 (no: 1409)
1103 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 277 (no: 132).
1104 Müslim, "Hac", 89 (no: 1204).

وحدثناه إسحاق بن إبراهيم الحنظلي، حدثنا عبد الصمد بن عبد الوارث، حدثني أبي، حدثنا أيوب بن موسى، حدثني نبيه بن وهب، أن عمر بن عبيد الله بن معمر، رمدت عينه، فأراد أن يكحلها، فنهاه أبان بن عثمان وأمره أن يضمدها بالصبر. وحدث عن عثمان بن عفان، عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه فعل ذلك[1105]

Dârekutnî, bu hadisi almamakta Buhârî'nin bir özrü olmadığından bahsetmiştir. Buhârî, Nübeyh'ten eserinde hadis rivayet etmemiştir. Gerek bu hadisin isnadlarında gerekse ihramlının nikahlanması rivayetlerinde olaylar üzerine kendisine sorulan meselelere Ebân b. Osman cevap vermiş, tariklerin bir kısmında mevsûl olarak Hz. Osman'dan (r.a.) hadisi rivayet etmiştir. Tariklerin bir kısmında ise açık lafızlarla ittisal anlaşılmamaktadır. Buhârî'nin her iki hadisi almaması, Nübeyh'ten rivayette bulunmamasının sebeplerini tariklerinin ayrıntılı tahrîc ve mukayesesinden, râvi incelemelerinden sonra tespit mümkün olabilir.

4.5.3. Abîde'nin mihdec rivayeti

Dârekutnî, Müslim'in Abîde (ö. 69/689) ↔ Hz. Ali (r.a.) tarikiyle mihdec hadisini tahrîc ettiğini, isnadının en sahih ve güzel isnadlardan bulunduğunu zikretmiş, Abîde'den nakleden râvileri saymıştır:

وأخرج مسلم حديث عبيدة عن علي حديث المخدج وهو من أصح إسناد وأحسنه، رواه أيوب وقتادة وابن عون ويونس وهشام وأبو عمرو بن العلاء وعوف وقرة وجرير والربيع بن صبيح ومعاوية الضال وجماعة ولم يخرجه البخاري ولا عذر له في تركه.[1106]

Dârekutnî'nin bahsettiği mihdec hadisi, Hz. Ali'nin hâricîlerden bahseden rivayetidir. Metinde geçen mihdecü'l-yed eli çolak/kısa/uyuşuk anlamlarına gelmektedir. Hz. Ali (r.a.) hâricîlerin içerisinde bu özellikte bir kişinin de olduğundan bahsetmiştir. Hadisi Müslim, Abîde'den Eyyûb ↔ Muhammed b. Sîrîn ↔ Abîde ↔ Hz. Ali (r.a.) ve İbn Avn ↔ Muhammed b. Sîrîn ↔ Abide ↔ Hz. Ali tarikleriyle rivayet etmiştir.

وحدثنا محمد بن أبي بكر المقدمي، حدثنا ابن علية، وحماد بن زيد، ح وحدثنا قتيبة بن سعيد، حدثنا حماد بن زيد، ح وحدثنا أبو بكر بن أبي شيبة، وزهير بن حرب، – واللفظ لهما – قالا: حدثنا إسماعيل ابن علية، عن أيوب، عن محمد، عن عبيدة، عن علي، قال: ذكر الخوارج فقال: فيهم رجل مُخْدَج اليد، أو مُودَن اليد، أو مَثْدُون اليد، لولا أن تَبْطُرُوا لحدثتكم بما وعد الله الذين يقتلونهم، على لسان محمد صلى الله عليه وسلم، قال قلت: آنت سمعته من محمد صلى الله عليه وسلم؟ قال: إي، ورب الكعبة، إي، ورب الكعبة، إي، ورب الكعبة. حدثنا محمد بن المثنى، حدثنا ابن أبي عدي، عن ابن عون، عن محمد، عن عبيدة، قال: لا أحدثكم إلا ما سمعت منه، فذكر عن علي، نحو حديث أيوب مرفوعا[1107]

Mihdecin içerisinde geçtiği bir hadis daha Müslim'de yer almakla birlikte bu rivayeti Abîde değil Zeyd b. Vehb Hz. Ali'den (r.a.) nakletmiştir. Buhârî bu konuda A'meş ↔ Hayseme ↔ Süveyd b. Gafle ↔ Hz. Ali (r.a.) isnadıyla üç hadis tahrîc etmiştir. Metinlerde المخدج ibaresi ve

1105 Müslim, "Hac", 90 (no: 1204).
1106 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 287 (139).
1107 Müslim, "Zekât", 155 (no: 1066).

bununla ilgili lafızlar geçmemektedir.[1108] Dârekutnî, Müslim'in naklettiği hadisi *Sahîh-i Buhârî*'de yer almadığı için Buhârî'ye tenkid yöneltmiştir. Oysa Buhârî bu konuda hadisleri tahrîc etmiş ancak "مخدج اليد" ibaresinin geçtiği rivayeti eserine almamış ve Abîde'den rivayette bulunmamıştır.

4.5.4. Zeyd b. Vehb'in Hâricîler rivayeti

Dârekutnî, Müslim'in Abdülmelik ↔ Seleme b. Küheyl ↔ Zeyd b. Vehb tarikiyle hâricîler hakkındaki hadisini tahrîc ettiğini, Mûsâ b. Kays'ın da mütâbaatı olduğunu zikretmiştir:

وأخرج مسلم حديث عبد الملك عن سلمة بن كهيل عن زيد بن وهب في الخوارج وتابعه موسى بن قيس وتاركه البخاري فلم يخرجه.[1109]

Dârekutnî, Abdülmelik'e Mûsâ b. Kays'ın mütâbaatından bahsetmektedir. Müslim'in tahrîc ettiği hadisin senedi ve metni aşağıdaki şekildedir:

حدثنا عبد بن حميد، حدثنا عبد الرزاق بن همام، حدثنا عبد الملك بن أبي سليمان، حدثنا سلمة بن كهيل، حدثني زيد بن وهب الجهني، أنه كان في الجيش الذين كانوا مع علي رضي الله عنه، الذين ساروا إلى الخوارج، فقال علي رضي الله عنه: أيها الناس إني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: «يخرج قوم من أمتي يقرءون القرآن، ليس قراءتكم إلى قراءتهم بشيء، ولا صلاتكم إلى صلاتهم بشيء، ولا صيامكم إلى صيامهم بشيء، يقرءون القرآن يحسبون أنه لهم وهو عليهم، لا تجاوز صلاتهم تراقيهم يمرقون من الإسلام كما يمرق السهم من الرمية»، لو يعلم الجيش الذين يصيبونهم، ما قضي لهم على لسان نبيهم صلى الله عليه وسلم، لاتكلوا عن العمل، «وآية ذلك أن فيهم رجلا له عضد، وليس له ذراع، على رأس عضده مثل حلمة الثدي، عليه شعرات بيض» فتذهبون إلى معاوية وأهل الشام وتتركون هؤلاء يخلفونكم في ذراريكم وأموالكم، والله، إني لأرجو أن يكونوا هؤلاء القوم، فإنهم قد سفكوا الدم الحرام، وأغاروا في سرح الناس، فسيروا على اسم الله. قال سلمة بن كهيل: فنزلني زيد بن وهب منزلا، حتى قال: مررنا على قنطرة، فلما التقينا وعلى الخوارج يومئذ عبد الله بن وهب الراسبي، فقال: لهم ألقوا الرماح، وسلوا سيوفكم من جفونها، فإني أخاف أن يناشدوكم كما ناشدوكم يوم حروراء، فرجعوا فوحشوا برماحهم، وسلوا السيوف، وشجرهم الناس برماحهم، قال: وقتل بعضهم على بعض، وما أصيب من الناس يومئذ إلا رجلان، فقال علي رضي الله عنه: التمسوا فيهم المخدج، فالتمسوه فلم يجدوه، فقام علي رضي الله عنه بنفسه حتى أتى ناسا قد قتل بعضهم على بعض، قال: أخروهم، فوجدوه مما يلي الأرض، فكبر، ثم قال: صدق الله، وبلغ رسوله، قال: فقام إليه عبيدة السلماني، فقال: يا أمير المؤمنين، أالله الذي لا إله إلا هو، لسمعت هذا الحديث من رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ فقال: إي، والله الذي لا إله إلا هو، حتى استحلفه ثلاثا، وهو يحلف له".[1110]

Hadiste Resûlullah (s.a.v.) hâricîlerin özelliklerinden, ibadetlerinin görünüşteki değerinden haber vermektedir. Hz. Ali, kendisiyle birlikte bulunan orduya bu hadisi rivayet etmiştir. Hadisin devamında ise müslümanların hâricîlerle savaşından bahsetmektedir. Hâricîlerin içerisinde "المخدج" vasıflı kişi de bulunmaktadır. Buhârî bu vasıftaki kişinin geçtiği Abîde hadisini tahrîc etmediği gibi Zeyd b. Vehb rivayetini de nakletmemiştir. Önceki başlıkta zikredildiği gibi Buhârî bu konuda Süveyd b. Gafle'nin Hz. Ali'den (r.a.) rivayet ettiği üç hadisi tahrîc etmiştir. Ayrıca Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) rivayetlerini nakletmiştir ki

---

[1108] Buhârî, "Menâkıb", 25 (no: 3611), "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 26 (no: 5057); "İstitâbetü'l-mürteddîn", 5 (no: 6930).

[1109] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 287-288 (140).

[1110] Müslim, "Zekât", 156 (1066).

musannefâtta rivayetlerin çoğunluğunun Ebû Saîd el-Hudrî'den (r.a.) olduğu görülmektedir. Dârekutnî Sahîh-i Müslim'de geçen bu rivâyet Sahîh-i Buhârî'de yer almadığı için İmam Buhârî'ye tenkid yöneltmekte ve eserine almamakta bir özrü olmadığını ilzam etmektedir. Buhârî'nin diğer rivayetleri tercihin sebepleri için bütün hadislerin tahrîci ve tariklerin mukayesesini gerektirmektir.

4.5.5. Abdullah b. el-Fazl'ın dul kadının evliliği rivayeti

Müslim, Mâlik ve Ziyâd b. Sa'd'ın Abdullah b. el-Fazl'dan (ö. 130/748) rivayet ettiği dul kadın hakkındaki hadisi tahrîc etmiştir. Dârekutnî illeti olmayan bu rivayeti eserine almadığı için Buhârî'yi ilzam etmektedir:

> وأخرج أيضاً حديث عبد الله بن الفضل في الأيم من طريق مالك وزياد بن سعد ولا علة له ولا عذر للبخاري في تركه.[1111]

Dârekutnî'nin tenkidlerde usulü esas aldığı isnadın diğer tariklerini, râviye ya da râvilere mütâbaat edenleri zikretmektir. Burada ise Müslim'in tahrîc ettiği tariklere işaret etmekle yetinmiştir. Oysa Müslim'in rivayette bulunduğu Mâlik ve Ziyâd b. Sa'd'a Abdullah b. el-Fazl'dan (ö. 130/748) rivayet etmede mütâbaat edenler bulunmaktadır. Müslim, bu konuda birisi Mâlik ikisi Ziyâd b. Sa'd vasıtasıyla üç hadis tahrîc etmiştir:

> حدثنا سعيد بن منصور، وقتيبة بن سعيد، قالا: حدثنا مالك، ح وحدثنا يحيى بن يحيى، واللفظ له، قال: قلت لمالك: حدثك عبد الله بن الفضل، عن نافع بن جبير، عن ابن عباس، أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: الأيم أحق بنفسها من وليها، والبكر تستأذن في نفسها، وإذنها صماتها؟ قال: نعم.[1112]
>
> وحدثنا قتيبة بن سعيد، حدثنا سفيان، عن زياد بن سعد، عن عبد الله بن الفضل، سمع نافع بن جبير، يخبر عن ابن عباس، أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: الثيب أحق بنفسها من وليها، والبكر تستأمر، وإذنها سكوتها.[1113]
>
> وحدثنا ابن أبي عمر، حدثنا سفيان، بهذا الإسناد، وقال: الثيب أحق بنفسها من وليها، والبكر يستأذنها أبوها في نفسها، وإذنها صماتها، وربما قال: وصمتها إقرارها.[1114]

Dârekutnî, "في الأيم" ifadesiyle hadiste geçen "Dul kadın kendisi için velisinden daha ziyade hak sahibidir" cümlesine işaret etmiştir. Buhârî bu konuda Yahyâ ↔ Ebû Seleme ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) isnadıyla üç hadis rivayet etmiştir.[1115] Onun bu isnadları Abdullah b. Abbas (r.a.) rivayetlerine tercih ettiği muhtemeldir.

1111 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 331-332 (no: 176).
1112 Müslim, "Nikâh", 66 (no: 1421).
1113 Müslim, "Nikâh", 67 (no: 1421).
1114 Müslim, "Nikâh", 68 (no: 1421).
1115 Buhârî, "Nikâh", 42 (no: 5136), "Hiyel", 11 (no: 6968, 6970).

4.5.6. Adî b. Sâbit'in habbeyi yaratan Allah'a yeminle naklettiği rivayeti

Dârekutnî, Müslim'in Adî b. Sâbit'ten (ö. 116/734) habbeyi yaratan Allah'a yemin hadisini tahrîc ettiğini zikrederek eserine almayan Buhârî'yi ilzam etmektedir:

وأخرج مسلم حديث عدي بن ثابت: والذي فلق الحبة. ولم يخرجه البخاري.[1116]

Hadisin *Sahîh-i Müslim*'de geçen senedi ve metni aşağıdadır:

حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة، حدثنا وكيع، وأبو معاوية، عن الأعمش، ح وحدثنا يحيى بن يحيى، واللفظ له، أخبرنا أبو معاوية، عن الأعمش، عن عدي بن ثابت، عن زر، قال: قال علي: والذي فلق الحبة، وبرأ النسمة، إنه لعهد النبي الأمي صلى الله عليه وسلم إلي: "أن لا يحبني إلا مؤمن، ولا يبغضني إلا منافق."[1117]

Müslim – Ebû Bekir b. Ebû Şeybe – Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzim (ö. 194/809) ve Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812) – A'meş (ö. 148/765)[1118] *H Müslim – Yahyâ b. Yahyâ (ö. 226/841) hadisin lafzı ona aittir – Ebû Muâviye – A'meş – Adî b. Sâbit – Zir'den (ö. 82/701).*[1119] *O şöyle demiştir: Ali (r.a.) şunları söyledi: "Habbeyi (tohumu) yaratan ve insanı yaratan Allah'a yemin ederim ki beni müminden başkasının sevmemesi ve münafıktan başkasının bana buğz etmemesi ümmî olan Nebî sallallāhu aleyhi ve sellem'in bana kati bir ahdidir."*

Müslim'in üç tarikle naklettiği hadisi Buhârî eserine almamıştır. Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, Humeydî, İbn Ebû Şeybe ve Ahmed b. Hanbel Adî b. Sâbit isnadıyla tahrîc etmişlerdir.[1120] Dârekutnî'nin hadisin metni için zikrettiği "**والذي فلق الحبة**" lafızları sadece İbn Ebû Şeybe'de geçmekte, diğerlerinde hadisin devamı yer almaktadır. Ayrıca Tirmizî hadisin sonunda "hasen sahih" değerlendirmesinde bulunur. Ebû Nuaym, bu hadisi çok sayıda kişinin A'meş'ten rivayet ettiğini zikreder. Ayrıca Şu'be, Kesîr b. Nevvâ ve Sâlim b. Ebû Hafsa da Adî'den rivayet etmiştir. Adî'den rivayet edenler arasında Kûfe râvilerinden içlerinden hadisi en iyi bilenlerinden Hakem b. Uteybe, Câbir b. Yezîd, Hasan b. Amr el-Fukaymî, Süleyman eş-Şeybânî, Sâlim el-Ferrâ, Müslim el-Mülâî, Velîd b. Ukbe, Ebû Meryem, Ebü'l-Cehm, Seleme b. Cüveyd el-Cu'fî, Ammâr b. Şuayb ve Ebân b. Katan el-Mühâribî de bulunmaktadır.[1121]

İsnadda geçen râvilerden Adî b. Sâbit hakkında Ahmed b. Hanbel, İclî, Nesâî ve Dârekutnî "sika", Ebû Hâtim "sadûk ve Şîa mescidinin imamı (**صَدُوْقٌ، كَانَ إِمَامَ مَسْجِدِ الشِّيْعَةِ وَقَاصَّهُم**)", İbn Maîn ise "şîî müfrit" demektedir. Sülemî onu Dârekutnî'ye sorunca, sika fakat "**غاليا يعني في التشيع**" cevabını

[1116] Dârekutnî, e*l-İlzâmât ve't-tetebbu',* 289-290 (no: 142).

[1117] Müslim, "İmân", 78 (no: 131).

[1118] Ebû Muhammed Süleymân b. Mihrân el-Kûfî, hadis, kıraat ve ferâiz ilimlerinde bilgisiyle tanınan tâbiî âlimdir.

[1119] Ebû Meryem Zirr b. Hubeyş b. Hubâşe el-Esedî el-Kûfî, kıraat ve hadis âlimi, muhadram tâbiîdir.

[1120] Tirmizî, "Menâkıb", 20 (no: 3736); Nesâî, "Îmân", 19, 20 (no: 5018, 5022); İbn Mâce, "İftitâh", 11 (no: 114); Humeydî, *Müsned*, 1/182 (no: 58); İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/365 (no: 32064); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/71, 136, 316 (no: 642, 731, 1062).

[1121] Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ'*, 4/185.

vermiştir.[1122] Diğer taraftan Berkānî Dârekutnî'den Adî'nin sika olduğunu aktarırken Sülemî ise ona râfizî dediğini nakletmiştir.[1123] Hakkındaki bu değerlendirmelerle birlikte Adî b. Sâbit rivayetlerinde güvenilirdir. Buhârî onun rivayetlerini tahrîc etmiştir.

Buhârî'nin yukarıdaki hadisi hangi sebep ya da sebeplerle tahrîc etmediğini tespit etmek zordur. Dârekutnî, *Sahîh-i Müslim*'de geçen bu rivâyet *Sahîh-i Buhârî*'de yer almadığı için Buhârî'ye tenkid yöneltmektedir.

4.6. Dârekutnî'nin *Sahîh-i Buhârî*'de Geçen Rivayetle Buhârî'yi Tasdik etmesi ve Müslim'i İlzamı

Dârekutnî, iki tenkidde (141. ve 191. tenkidler) *Sahîh-i Buhârî*'de geçen iki rivayeti zikretmekte *Sahîh-i Müslim*'de yer almadığı için Müslim'e tenkid yöneltmektedir. Rivayetlerin birbirinden farklılığı sebebiyle her biri ayrıca değerlendirilecektir.

4.6.1. Mervân'ın mut'a rivayeti

Dârekutnî, Buhârî'nin Mervân ↔ Hz. Ali isnadıyla Mut'a konusundaki rivayetini zikretmiş, Müslim'in ise Mervân'dan hadis rivayet etmediğini bildirmiştir:

> وأخرج البخاري من حديث مروان عن علي في المتعة، وإسناده حسن، الحكم عن علي بن الحسين عنه، ولم يخرج مسلم لمروان شيئاً.[1124]

Dârekutnî bu tenkidde Mervân'dan nakleden Ali b. Hüseyin ve ondan nakleden el-Hakem'in ismini sonraya bırakmıştır. Bu durum Dârekutnî'nin tenkidlerde bir usul ve sistem üzere hareket etmediğiyle izah edilebilir. Konu olarak zikrettiği "mut'a"nın temettü' haccı olduğunu hadisin metninden anlamaktayız. Bu hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de yer alan senedi ve metni şu şekildedir:

> حدثنا محمد بن بشار، حدثنا غندر، حدثنا شعبة، عن الحكم، عن علي بن حسين، عن مروان بن الحكم، قال: شهدت عثمان، وعليا رضي الله عنهما وعثمان ينهى عن المتعة، وأن يجمع بينهما، فلما رأى علي أهل بهما، لبيك بعمرة وحجة. قال: ما كنت لأدع سنة النبي صلى الله عليه وسلم لقول أحد.[1125]
>
> *Buhârî – Muhammed b. Beşşâr – Gunder Muhammed b. Ca'fer (ö. 193/808) – Şu'be – Hakem b. 'Uteybe – Ali b. Hüseyin (Zeynelâbidîn) – Mervân b. el-Hakem şöyle demiştir: "Ben Osman ve Ali ile ilgili (hac sırasında) şöyle bir olaya şahit oldum. Osman (halkı) temettu' haccı yapmaktan ve hac ile umreyi cem' etmekten nehyediyordu. Ali bunu görünce her ikisine (umre ve hacca) birden niyet ederek lebbeyke bi 'umretin ve haccetin diyerek (yüksek sesle telbiye edip) ihrama girdi. Şöyle dedi: 'Ben Nebî sallallāhu aleyhi ve sellem'in sünnetini kimsenin sözünden dolayı terk edecek değilim'."*

[1122] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/165-166. Ayrıca bk. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/44; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 9/215-216; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, 3/276; Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, 9/201-204.

[1123] Zehebî, *Men tükûllime fîhi*, 134.

[1124] Dârekutnî, e*l-İlzâmât ve't-tetebbu',* 288-289 (no: 141).

[1125] Buhârî, "Hac", 34 (no: 1563).

Buhârî, yukarıdaki hadisi aynı babta Saîd b. Müseyyeb'ten de rivayet etmiştir.[1126] Buhârî'nin Mervân b. Hakem vasıtasıyla tahrîc ettiği hadisleri Dârekutnî'nin 59., 128. ve 160. tenkidlerinde geçmektedir. Dârekutnî, *Sahîh-i Buhârî*'de geçen Mervân'dan nakledilen hac ve umrenin cem'i rivayeti *Sahîh-i Müslim*'de yer almadığı için Müslim'e tenkid yöneltmekte ve isnadı hakkında "hasen" değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bununla neyi kastettiği ayrıca tetkiki gerektirmektedir.[1127] Çünkü Dârekutnî "hasen"i sıhhat şartlarını taşıyan sahih, isnadında ihtilâf edilen fakat sıhhatine zarar vermeyen hadis, zabtında kusur bulunan râvinin isnadında yer aldığı hadis, râvisinin zayıflığı sebebiyle zayıf hükmü verilen hadis, isnadında mechûl râvi bulunan hadis ve illetli hadisten birisi için kullanabilmektedir.[1128]

et-Tetebbu' eserini tahkik ve neşreden Mukbil b. Hâdî, Dârekutnî'nin zahiren Müslim'i ilzam etse de bu tenkidi Buhârî'ye yönelttiği görüşündedir. Çünkü onun hadisin isnadına (sahih değil sıhhat yönünden daha alt derecede) hasen demesi ve Müslim'in tahrîc etmemesi delil teşkil etmektedir. Ayrıca 59. tenkidde Mervân'dan naklettiği hadis sebebiyle de Buhârî'ye tenkid yöneltmiştir.[1129] Mukbil b. Hâdî'nin bu değerlendirmesi açıklamaları sebebiyle doğru görünmektedir. Ancak Dârekutnî Şeyhayn'dan birisine tenkid yöneltirken diğerinin tahrîc etmemesini sebep olarak zikretme usulünü kullanmamaktadır. Onun genel usulü ilzamdır. İbn Hacer *Hedyü's-sârî*'de bu hadisle ilgili değerlendirme de bulunmamıştır.

4.6.2. Eyyûb ve Nâfi' b. Ömer ile Ömer b. Saîd'in İbn Ebû Müleyke'den naklettiği misvak rivayeti

Dârekutnî, Buhârî'nin Eyyûb ve Nâfi' b. Ömer ↔ İbn Müleyke isnadıyla onun Hz. Âişe'nin (r.a.) Nebî *sallallāhu aleyhi ve sellem'*in vefatı ve misvaktan bahseden rivayetini zikretmiş, diğer tarikine işaret etmiş, Müslim'in ise her iki tarikle de hadis rivayet etmediğini bildirmiştir:

> وأخرج البخاري وحده حديث أيوب ونافع بن عمر عن ابن أبي مليكة عن عائشة أنها قالت: توفي النبي صلى الله عليه وسلم في بيتي وفي يومي وبين سحري ونحري، وجمع بين ريقه وريقي. وقصة السواك.
>
> وأخرجه أيضاً من حديث يحيى عن عمر بن سعيد عن ابن أبي مليكة عن ذكوان عن عائشة مثله. ولم يخرجهما مسلم.[1130]

1126 Buhârî, "Hac", 34 (no: 1569).

1127 Dârekutnî'nin tashîh için kullandığı lafızlar geçtiği yere, hadise ya da tariklere göre farklılık arz etmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ali Arslan, "Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî'nin (ö. 385/995) Sünen İsimli Eserinde Tashîh Yöntemi", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017), 117-132.

1128 Dârekutnî'nin hasen kullanımı ve örnekleriyle izahı için bk. Ahmed Abdullah Ahmed, *İstılâhâtü'l-İmâm ed-Dârekutnî fî sünenihî "sahîh", "hasen", "sahîh hasen"* (Ammân: y.y., ts), 139-15.

1129 Hadisi Muhammed b. Abdullah b. Sa'd makalesinde örnek olarak zikretmiştir. Bk. Muhammed b. Abdullah b. Sa'd, "Mefhûmü'l-'illeti gayra'l-kādihati fî kitâbi "*et-Tetebbu*'" li'd-Dârekutnî", 640-642.

1130 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 350-351 (no: 191).

Dârekutnî'nin ifadelerinden Eyyûb ve Nâfi' ikisi birlikte İbn Ebû Müleyke'den rivayet ettiği anlaşılması mümkün olsa da aşağıda görüleceği üzere ayrı tariklerdir. Ayrıca Nâfi' rivayeti muhtasardır. Buhârî bu konuda Eyyûb, Nâfi', Ömer b. Saîd vasıtasıyla dört hadis rivayet etmiştir. "Megāzî" Resûlullah *sallallāhu aleyhi ve* sellem'in hastalanması ve vefatı başlığıyla 83. babta geçen Eyyûb ↔ İbn Ebû Müleyke tarikinin senedi ve metni şu şekildedir:

حدثنا سليمان بن حرب، حدثنا حماد بن زيد، عن أيوب، عن ابن أبي مليكة، عن عائشة رضي الله عنها، قالت: توفي النبي صلى الله عليه وسلم في بيتي، وفي يومي، وبين سحري ونحري، وكانت إحدانا تعوذه بدعاء إذا مرض، فذهبت أعوذه، فرفع رأسه إلى السماء، وقال: في الرفيق الأعلى، في الرفيق الأعلى. ومر عبد الرحمن بن أبي بكر وفي يده جريدة رطبة، فنظر إليه النبي صلى الله عليه وسلم، فظننت أن له بها حاجة، فأخذتها، فمضغت رأسها، ونفضتها، فدفعتها إليه، فاستن بها كأحسن ما كان مستنا، ثم ناولنيها، فسقطت يده، أو: سقطت من يده، فجمع الله بين ريقي وريقه في آخر يوم من الدنيا، وأول يوم من الآخرة.[1131]

Buhârî – Süleyman b. Harb – Hammâd b. Zeyd – Eyyûb es-Sahtiyânî – İbn Ebû Müleyke[1132] *– Hz. Âişe (r. anhâ) şöyle derdi: "Nebî sallallāhu aleyhi ve sellem benim evimde, benim nöbet günümde, (başı) benim göğsümün üstü ile gerdanımın arasında bulunduğu halde vefat etti. Hastalandığı zaman bizden herhangi birisi ona bir dua okurdu. Ben de ona dua okumaya koyulunca başını semaya kaldırarak iki defa: 'er-Refîku'l-a'lâ da kıl, er-Refîku'l-a'lâ da kıl!' diye buyurdu. Bu sırada Abdurrahman b. Ebû Bekr, elinde soyulmuş yaş bir ağaç parçası bulunduğu halde bize geldi. Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem ona doğru baktı. Ben bu bakışından onun o soyulmuş ağaç parçasına ihtiyacının olduğunu anladım. Onu alıp ucunu ağzımda çiğnedim ve onu yumuşatarak Resûlullah'a (s.a.v.) verdim. Allah Resûlü (s.a.v.) bununla daha önce dişlerini misvaklayarak temizlediği en güzel şekilde misvakladı. Sonra onu bana uzatıp verdi. Bu esnada eli düştü -yahut misvak elinden düştü.- İşte bu şekilde Allah, onun dünyadaki son günü ile âhiretteki ilk gününde benim tükürüğüm ile onun tükürüğünü bir araya getirdi."*

Bunlardan Nâfi' ↔ İbn Ebû Müleyke isnadıyla *Sahîh-i Buhârî*'de "Farzu'l-humus" 4. babta ikinci rivayet olarak geçen hadisin senedi ve metni şu şekildedir:

حدثنا ابن أبي مريم، حدثنا نافع، سمعت ابن أبي مليكة، قال: قالت عائشة رضي الله عنها: توفي النبي صلى الله عليه وسلم في بيتي، وفي نوبتي، وبين سحري ونحري، وجمع الله بين ريقي وريقه. قالت: دخل عبد الرحمن بسواك، فضعف النبي صلى الله عليه وسلم عنه، فأخذته، فمضغته، ثم سننته به.[1133]

Buhârî – İbn Ebû Meryem (ö. 224/838)[1134] *– Nâfi' b. Ömer (ö. 169/785)*[1135] *– İbn Ebû Müleyke – Hz. Âişe (r. anhâ) şöyle dedi: "Nebî sallallāhu aleyhi ve sellem benim evimde, eşlerinde kalma sırası bende iken ve (başı) benim göğsümün üstü ile gerdanımın arasında (iken) vefat etti. Bir de Allah benim tükürüğüm ile onun tükürüğünü ile birleştirdi. Hz. Âişe şöyle dedi: (Kardeşim) Abdurrahman elinde bir misvakla odaya girdi. Nebî sallallāhu aleyhi ve sellem'in (misvak katı geldiği için) onu kullanmaya gücü yetmedi. Ben de misvağı aldım, onu çiğneyerek yumuşattım. Sonra bu yumuşatılmış misvakla Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem'in dişlerini misvakladım.*

1131 Buhârî, "Megāzî", 83 (no: 4451).

1132 Aynî, İbn Ebû Müleyke'nin ismini bu hadisin şerhinde Abdullah olarak vermiştir. Bk. Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 18/92. Oysa "Farzu'l-humus" ta geçen hadisin şerhinde ise Ubeydullah b. Abdullah b. Ebû Müleyke olarak geçmektedir. Bk. Aynî, *'Umdetü'l-kārî*, 15/40. Bunun müstensih ya da basımdan kaynaklanan hata olması muhtemeldir.

1133 Buhârî, "Farzu'l-humus", 4 (no: 3100).

1134 Ebû Muhammed Saîd b. Hakem b. Ebû Meryem el-Cumhî el-Mısrî.

1135 Nâfi' b. Ömer b. Abdullah Ebû Ma'şer el-Cumhî el-Mekkî, hafız sikadır.

Ömer b. Saîd'den nakledilen "Megāzî" Resûlullah *sallallāhu aleyhi ve* sellem'in hastalanması ve vefatı başlığıyla 83. babta geçen hadisin senedi ve metni şu şekildedir:

حدثني محمد بن عبيد، حدثنا عيسى بن يونس، عن عمر بن سعيد، قال: أخبرني ابن أبي مليكة، أن أبا عمرو ذكوان، مولى عائشة، أخبره أن عائشة كانت تقول: إن من نعم الله علي: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم توفي في بيتي، وفي يومي، وبين سحري ونحري، وأن الله جمع بين ريقي وريقه عند موته: دخل علي عبد الرحمن، وبيده السواك، وأنا مسندة رسول الله صلى الله عليه وسلم، فرأيته ينظر إليه، وعرفت أنه يحب السواك، فقلت: آخذه لك؟ فأشار برأسه: أن نعم. فتناولته، فاشتد عليه، وقلت: ألينه لك؟ فأشار برأسه: أن نعم. فلَيَّنْتُهُ، فأَمَرَّه،[1136] وبين يديه ركوة أو علبة – يشك عمر – فيها ماء، فجعل يدخل يديه في الماء فيمسح بهما وجهه، يقول: لا إله إلا الله، إن للموت سكرات. ثم نصب يده، فجعل يقول: في الرفيق الأعلى. حتى قبض ومالت يده.[1137]

Buhârî – Muhammed b. Ubeyd (ö. 231-240/845-855)[1138] – Îsâ b. Yûnus (ö. 187/803)[1139] – Ömer b. Saîd (ö. 151/768)[1140] – İbn Ebû Müleyke – Hz. Âişe'nin azatlısı Ebû Amr Zekvân el-Medenî (ö. 63/682) – Hz. Âişe (r. anhâ) şöyle derdi: "Allah'ın bana ihsan ettiği nimetlerinden birisi de Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem'in benim evimde, benim nöbet günümde, (başı) benim göğsümün üstü ile gerdanımın arasında olarak vefat etmesidir. Bir de Allah onun vefatı sırasında benim tükürüğüm ile onun tükürüğünü birleştirdi. (Şöyle ki:) Abdurrahman, elinde bir misvak ile odama girdi. Ben Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem'i göğsüme dayamış bulunuyordum. Onun misvaka dikkatle baktığını görünce misvakı çok sevdiğini bildiğimden ötürü 'Size misvakı alayım mı?' diye sordum. Başıyla evet diye işâret buyurdu. Hemen misvağı alıp kendisine sundum. Fakat sert geldi. Onu sana biraz yumuşatayım mı? diye sordum. Başıyla evet diye işaret buyurdu. Ben de misvağı yumuşatıp verdim. O da misvağı alıp dişleri arasında götürüp getirdi. Bir de önünde deriden yahut ağaçtan ufak bir –su kabının cinsinde şüphe eden râvi Ömer b. Saîd'dir- içinde su bulunan bir kap vardı. Resûlullah (s.a.v.) ellerini bu kabın içine sokup ıslanan ellerini yüzünü sürmeye başladı. Bu arada: 'Lâ İlâhe illallah! Şübhesiz ölümün de sekerâtı (şiddetleri) vardır' diyordu. Sonra elini kaldırdı. Ruhu kabz edilinceye kadar: '(Allahım! Beni) er-Refîku'l-a'lâ da (camiasında kıl!)' duasına devam etti. Sonunda eli düştü.

Buhârî'nin Ömer b. Saîd'den naklettiği ikinci hadis ise aynı isnadla "Rikāk" 42. babta geçmektedir. Yukarıdaki rivayete göre muhtasar olan bu hadisin senedi ve metni şu şekildedir:

حدثني محمد بن عبيد بن ميمون، حدثنا عيسى بن يونس، عن عمر بن سعيد، قال: أخبرني ابن أبي مليكة، أن أبا عمرو ذكوان مولى عائشة، أخبره: أن عائشة، رضي الله عنها، كانت تقول: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان بين يديه ركوة – أو علبة فيها ماء، يشك عمر – فجعل يدخل يديه في الماء، فيمسح بهما وجهه، ويقول: لا إله إلا الله، إن للموت سكرات. ثم نصب يده فجعل يقول: في الرفيق الأعلى. حتى قبض ومالت يده قال أبو عبد الله: العلبة من الخشب، والركوة من الأدم.[1141]

Buhârî – Muhammed b. Ubeyd b. Meymûn – Îsâ b. Yûnus – Ömer b. Saîd – İbn Ebû Müleyke – Hz. Âişe'nin azatlısı Ebû Amr Zekvân (ö. 63/682) – Hz. Âişe (r. anhâ) şöyle derdi: "Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem'in ölüm hastalığı boyunca önünde deriden yahut ağaçtan içi su dolu bir kap durardu. -Tereddütlü ifadeyi râvi Ömer b. Saîd söylemektedir.- Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem ellerini suyun içine sokmaya ve ıslak elleriyle yüzünü mesh etmeye başlar ve 'Lâ ilâhe illallah ölümün birçok sekerâtı

[1136] Bulak baskısında **فأَمَرَّه** lafzı geçmemekte, Ebû Zer el-Herevî, Müstemlî ve Hamevî nüshalarında yer almaktadır.

[1137] Buhârî, "Megāzî", 83 (no: 4449).

[1138] Muhammed b. Ubeyd b. Meymûn, Muhammed b. Abbâd diye meşhurdur.

[1139] Ebû Amr Îsâ b. Yûnus b. Ebû İshâk el-Hemedânî el-Kûfî.

[1140] Ömer b. Saîd b. Ebû Hüseyin el-Kureşî el-Mekkî, sikadır.

[1141] Buhârî, "Rikāk", 42 (no: 6510).

vardır' derdi. Sonra elini kaldırdı da ruhu alınıncaya kadar: 'Ey Allahım, beni en yüksek refik camiasında kıl!' diye dua etmeye başladı ve (bu dua ile) Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem'in mübarek eli (yana) düştü.

Buhârî, İbn Ebû Müleyke'nin Zekvân vasıtasıyla ve vasıtasız Hz. Âişe'den ikişer rivayetini tahrîc etmiştir. İbn Hacer'in her iki tariki de mahfûz değerlendirildiği tespit edilmiştir.[1142] Dârekutnî'nin tenkidde zikrettiği râvilerin geçtiği yukarıda isnad ve metinleri verilen dört *Sahîh-i Buhârî* hadisinin isnad şeması şu şekildedir:

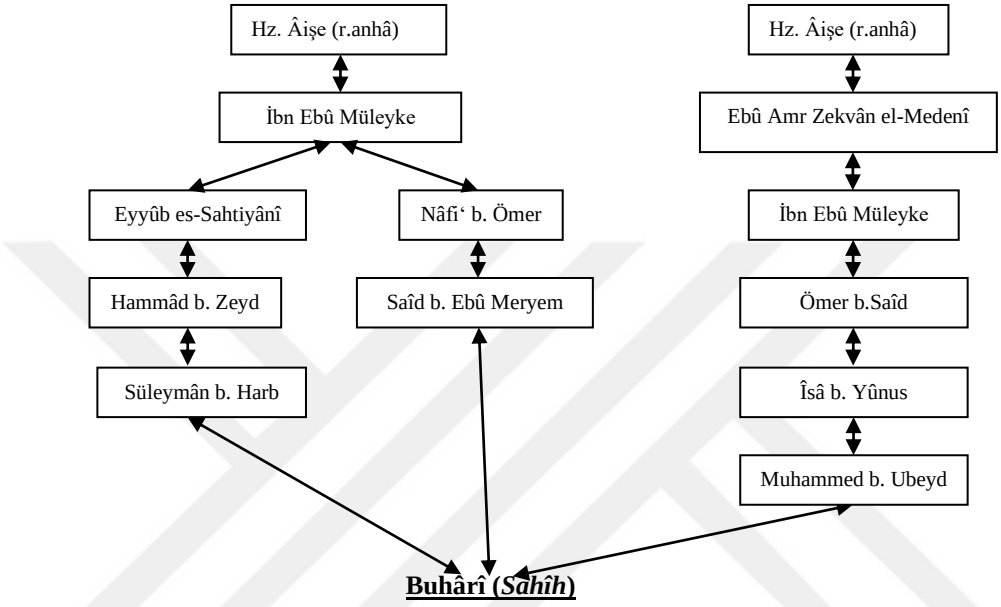

Şema 50: 4.7. İbn Ebû Müleyke'nin misvak rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* tarikleri)

İbn Hacer Dârekutnî'nin bu tenkidine cevap vermiştir. Buhârî, İbn Ebû Müleyke'nin Hz. Âişe'den (r. anhâ) semâı sebebiyle her iki tarikle de hadisleri eserinde tahrîc etmiştir. Nitekim Kuteybe b. Saîd'in Hafs b. Meysere'den rivayetinde İbn Ebû Müleyke'nin **سمعت عائشة تقول** lafızlarıyla Hz. Âişe'den semâı açıkça geçmektedir.[1143] Dârekutnî her iki tarikle de rivâyetleri eserine almadığı için Müslim'i ilzam etmektedir.

4.7. Dârekutnî'nin Müslim'i Tenkid Ettiği Fakat Hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de Geçtiği Rivayetler

Dârekutnî, üç tenkidde (28., 129. ve 130. tenkidler) Müslim'in rivayetini zikretmekte oysa söz konusu isnadla hadisler *Sahîh-i Buhârî*'de geçmektedir. Rivayetlerin birbirinden farklılığı ve hususiyetleri sebebiyle her biri ayrıca değerlendirilecektir.

[1142] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/768.
[1143] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/322 (no: 50. hadis).

4.7.1. Yahyâ b. Ebû Kesîr'in gece namazına teşvik ve kılanı terkinden sakındırma rivayeti

Dârekutnî, Müslim'in Evzâî ↔ Yahyâ ↔ Ebû Seleme ↔ Abdullah b. Amr (r.a.) isnadıyla tahrîc ettiği gece namazı hadisini zikretmiştir. Hadisin metninin tamamına yer vermiştir. Yahyâ'dan Ömer b. Hakem ↔ Ebû Seleme tarikiyle nakleden râvilerden bahsetmiş, bu isnadda bir kişinin ziyade olduğunu bildirmiştir:

> وأخرج مسلم من حديث الأوزاعي عن يحيى عن أبي سلمة عن عبد الله بن عمرو قال: قال لي النبي صلى الله عليه وسلم: يا عبد الله لا تكن مثل فلان كان يقوم الليل فترك قيام الليل. ج م من ابن أبي العشرين والوليد بن مسلم وعمر بن عبد الواحد وبشر بن بكر وعمرو بن أبي سلمة فرووه عن الأوزاعي عن يحيى عن عمر بن الحكم بن ثوبان عن أبي سلمة زادوا رجلاً.[1144]

Dârekutnî bu tenkidinde hata etmiştir. Bahsettiği isnadla tahrîc eden Müslim değil Buhârî'dir. Müslim ise Dârekutnî'nin râvi ziyadesinden bahsettiği isnadla rivayet etmiştir. Hadisin *Sahîh-i Müslim*'de geçen isnadında Yahyâ ile Ebû Seleme arasında İbnü'l-Hakem b. Sevbân'ın bulunduğu rivayet şu şekildedir:

> وحدثني أحمد بن يوسف الأزدي حدثنا عمرو بن أبي سلمة عن الأوزاعي قراءة قال حدثني يحيى بن أبي كثير عن ابن الحكم بن ثوبان حدثني أبو سلمة بن عبد الرحمن عن عبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا عبد الله لا تكن بمثل فلان كان يقوم الليل فترك قيام الليل.[1145]

Müslim – Ahmed b. Yûsuf el-Ezdî (ö. 264/878)[1146]– Amr b. Ebû Seleme (ö. 212/828)[1147]– Evzâî (ö. 157/774)[1148] – Yahyâ b. Ebû Kesîr (ö. 129/746)[1149] – İbnü'l-Hakem b. Sevbân (ö. 117/735)[1150] – Ebû Seleme b. Abdurrahman (ö. 94/713)[1151] – Abdullah b. Amr b. Âs'dan (r. anhümâ)[1152]. O şöyle demiştir: O şöyle demiştir: Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem bana: "Ey Abdullah! Sen falanca gibi olma. O, geceleri namaza kalkardı, sonra geceleri kalkmayı terk etti" buyurdu.

1144 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 152-153 (no: 28).

1145 Müslim, "Sıyâm", 185 (no: 1159).

1146 Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yûsuf el-Ezdî es-Sülemî en-Nîsâbûrî, hafız sikadır.

1147 Ebû Hafs Amr b. Ebû Seleme et-Tinnîsî ed-Dımeşkī. İmam hafız sadûktur. Hadisleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır. Vehminden bahsedilmekle birlikte çok sayıda kişi kendisini tevsîk etmiştir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ',* 19/192-193.

1148 Ebû Amr Abdurrahman b. Amr el-Evzâî, fakihtir. Sikadır.

1149 Ebû Nasr Yahyâ b. Sâlih b. Mütevekkil et-Tâî el-Basrî. Yahyâ b. Ebû Kesîr et-Tâî ismiyle bilinmektedir. Sika sebt değerlendirilmekle birlikte irsâl ve tedlîs ile itham edilmiştir.

1150 Ebû Hafs Ömer b. Hakem b. Sevbân el-Hicâzî el-Medenî. İbn Ebü'l-Hakem lakabıyla bilinmektedir. Sikadır.

1151 Ebû Seleme Abdurrahman b. Avf ez-Zührî el-Kureşî, el-Asgar lakabıyla anılmakta Ebû Seleme b. Abdurrahman diye tanınmaktadır. Medineli yedi tâbiîn fakihinden birisidir. Hadis hafızı, imam sikadır. Kendisinden oğlu Ömer ile Şa'bî, Ömer b. Abdülazîz, Nâfi', Zührî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Hişâm b. Urve gibi tanınmış âlimler hadis öğrenmişlerdir.

1152 Ebû Muhammed Abdullah b. Amr b. el-Âs el-Kureşî. Resûlullah'dan (s.a.v.) duyduğu hadisleri onun huzurunda yazmasına izin verilen Abdullah, babasından önce müslüman olmuştur. Abâdiledendir. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Tâvûs, Şa'bî, İkrime, Atâ, Mücâhid ve Hasan-ı Basrî yer almaktadır. Hadisleri en çok bilen sahabeden olmasına rağmen muksirûndan değildir.

Bu hadisin Dârekutnî'nin tenkid ettiği rivâyet zinciriyle *Sahîh-i Buhârî*'de geçmektedir. Eserde "Teheccüd" 19. babta geceleri namaza kalkarken bunu terk etmenin hoş görülmemesi başlığı altında yer alan hadisin sened ve metni şu şekildedir:

> **حدثنا عباس بن الحسين، حدثنا مُبَشِّر بن إسماعيل[1153]، عن الأوزاعي، ح وحدثني محمد بن مقاتل أبو الحسن، قال: أخبرنا عبد الله، أخبرنا الأوزاعي، قال: حدثني يحيى بن أبي كثير، قال: حدثني أبو سلمة بن عبد الرحمن، قال: حدثني عبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما، قال: قال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم: «يا عبد الله، لا تكن مثل فلان كان يقوم الليل[1154]، فترك قيام الليل. وقال هشام، حدثنا ابن أبي العشرين، حدثنا الأوزاعي، قال: حدثني يحيى، عن عمر بن الحكم بن ثوبان، قال: حدثني أبو سلمة مثله. وتابعه عمرو بن أبي سلمة، عن الأوزاعي.[1155]**
>
> *Buhârî – Abbas b. el-Hüseyin (ö. 240/855)[1156] – Mübeşşir b. İsmâil (ö. 200/815)[1157] – Evzâî. H Muhammed b. Mukātil Ebü'l-Hasan – Abdullah b. Mübârek – Evzâî – Yahyâ b. Ebû Kesîr – Ebû Seleme b. Abdurrahman – Abdullah b. Amr b. Âs'dan (r. anhümâ). O şöyle demiştir: Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem bana: "Ey Abdullah! Sen falanca gibi olma. O, geceleri namaza kalkardı, sonra geceleri kalkmayı terk etti" buyurdu.*
> *Hişâm b. Ammâr – İbn Ebû Işrîn – Evzâî – Yahyâ (b, Ebû Kesîr), Ömer b. Hakem b. Sevbân'dan. O şöyle demiştir: Bana Ebû Seleme bu hadîsin benzerini rivayet etti.*
> *Bu hadîsi Evzâî'den rivayet etmekte Amr b. Ebû Seleme, İbn Ebû Işrîn'e[1158] mütâbaat etmiştir.*

Hadiste geçen filanın kim olduğu açıklanmamıştır. Râvilerden biri tarafından kusuru örtmek için gizlenmesi mümkün olduğu gibi Resûlullah'ın (s.a.v.) belirli bir şahsı kastetmeden Abdullah'ı uyarması da muhtemeldir.[1159] Hadis hem gece namazına teşvik etmekte hem de alıştıktan sonra tamamen bırakmaktan sakındırmaktadır. Hadis tâbiînin büyüklerinden Ebû Seleme'den rivayet edilmiştir. İsnaddaki râvilerin farklı ilim beldelerinden olması hadisin şöhret bulduğu göstermektedir. Fakat tarikleri çok değildir. Buhârî ve Müslim'in tahrîc ettikleri hadisin isnad şeması aşağıdadır:

[1153] Ebû Zer el-Herevî ve Asîlî nüshalarında **بن إسماعيل** yer almakta, Bulak baskısında ise râvi ismiyle مُبَشِّر olarak geçmektedir

[1154] Ebû Zer el-Herevî ve İbnü'l-Vakt nüshalarında ziyade ile "من الليل" lafzıyla geçmektedir.

[1155] Buhârî, "Teheccüd", 19 (no: 1152).

[1156] Ebü'l-Fazl Abbâs b. Hüseyin el-Basrî, el-Bağdâdî, el-Kantarî, sikadır.

[1157] Ebû İsmâil Mübeşşir b. İsmâil el-Halebî el-Kelbî, sikadır.

[1158] İbn Ebû Işrîn, Abdülhamîd b. Habîb ed-Dımeşkī el-Beyrutî'dir. Evzâî'nin kâtibidir.

[1159] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/368.

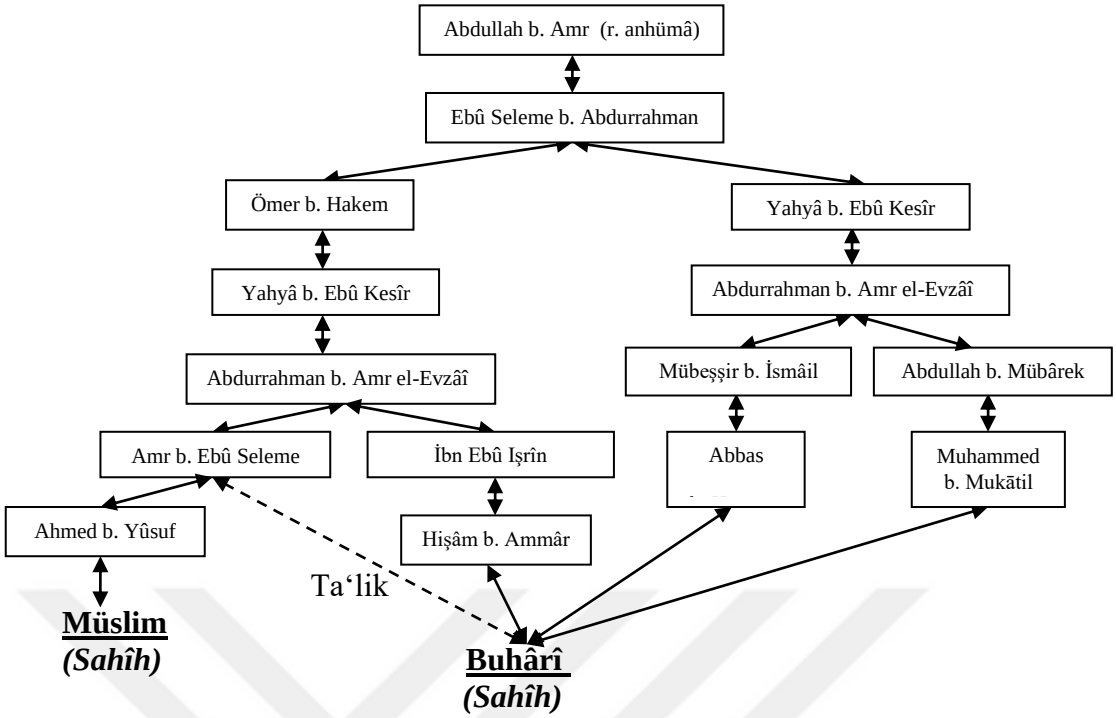

Şema 51: 4.8. Yahyâ b. Ebû Kesîr'in gece namazına teşvik ve kılanı terkinden sakındırma rivayeti (*Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* tarikleri)

Şemada görüldüğü üzere Yahyâ b. Ebû Kesîr'den nakledilen iki tarikten birisinde râvi ziyadesiyle Ömer b. Hakem yer almaktadır. Hadisi bu ziyadeyle Nesâî, İbn Ebû Âsım, İbn Huzeyme, Ebû Avâne ve Beyhakī tahrîc etmiştir.[1160] Dârekutnî'nin eleştiri yönelttiği Yahyâ b. Ebû Kesîr ↔ Ebû Seleme b. Abdurrahman tarikiyle ise Nesâî, İbn Mâce, Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Hanbel, Bezzâr ve İbn Hibbân rivayet etmiştir.[1161] İbn Ebû Hâtim her iki tarike de yer vermiş ayrıca Yahyâ'nın hadisi Ebû Seleme'den doğrudan ve Ömer vasıtasıyla rivayet ettiği gibi Muhammed b. İbrâhim vasıtasıyla da naklettiğini zikretmiştir.[1162]

Değerlendirme:

Dârekutnî, önce Ömer b. Hakem'in yer almadığı tariki zikretmiş, sonra bu râvi ziyadesiyle rivayet edenlerin isimlerine yer vermiştir. İbn Hacer, hadisin Ömer b. Hakem ziyadeli tarikini "el-mezîd fî muttasıli'l-esânîd" olarak değerlendirmiştir. Çünkü bu tariki Abdurrahman b.

[1160] Nesâî, "Kıyâmü'l-leyl", 59 (no: 1764); a.mlf.; *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/117 (no: 1306); İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, 2/107 (no: 811); İbn Huzeyme, *Sahîh*, 2/173 (no: 1129); Ebû Avâne, *Müstahrec*, 2/31 (no: 2204, 2205); Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/14 (no: 4495).

[1161] Nesâî, "Kıyâmü'l-leyl", 59 (no: 1763); a.mlf.; *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/117 (no: 1305); İbn Mâce, "İkāmetü's-salât", 174 (no: 1331); Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdirrahmân Abdullāh b. el-Mübârek b. Vâzıh el-Hanzalî el-Mervezî, *ez-Zühd ve'r-rikāk li İbni'l-Mübârek*, nşr. Habîbürrahman el-A'zamî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.) 1/426 (no: 1211); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/153 (no: 6584); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 6/349 (no: 2358); İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/367 (no: 2641).

[1162] İbn Ebû Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, 2/238-239 (no: 344).

Amr'dan rivayet eden Abdullah b. Mübârek ve Mübeşşir b. İsmâil'in tedlîs yaptığı bilinmemektedir. Ayrıca her ikisinin de rivayetlerinde tahdîs lafızlarıyla Evzâî'nin Yahyâ'dan, Yahyâ'nın Ebû Seleme'den semâı açıkça geçmektedir.[1163] Buhârî'nin İbn Ebû Işrîn'in mütâbaatından bahsetmesi her iki isnadın da muttasıl olduğunu tasrih içindir. Ömer ziyadesi muttasıl seneddeki ziyadedir. Çünkü Yahyâ حدثني lafzıyla Ebû Seleme'den semâını tasrih etmiştir. Arada vasıta olsaydı tahdîsle nakletmezdi.[1164] Bu sebeple de Yahyâ'nın tedlisle itham edilmesi de mümkün değildir.[1165] Ayrıca Buhârî, hadisin sonunda ihtilâfa işaret etmiş ve mütâbaatını da zikretmiştir. İhtilâf Abdullah b. Amr Evzâî'den nakleden râvilerde ortaya çıkmaktadır. Buhârî'nin ziyadesiz isnadı tercih ve tahrîc ettiği, Müslim'in ise Ömer b. Hakem'in yer aldığı ziyadeli isnadla rivayet ettiği görülmektedir. İbn Hacer'e göre Ebû Hâtim ve Dârekutnî'nin tercihi de ziyadesiz isnadıdır.[1166] Yahyâ'nın Ebû Seleme'nin rivayetini önce Ömer'den aldığı sonra kendisiyle karşılaşınca bizzat Ebû Seleme'den dinlediği ve her iki isnadla da hadisi rivayet ettiği anlaşılmaktadır.

4.7.2. Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin Hz. Osman'ın (r.a.) halka hitabı rivayeti

Dârekutnî, Müslim'in Abdân ↔ babası ↔ Şu'be ↔ Ebû İshâk ↔ Ebû Abdurrahmân tarikiyle Hz. Osman'ın (r.a.) konuşması hadisini zikretmiştir:

> وأخرج مسلم حديثان عن أبيه عن شعبة عن أبي إسحاق عن أبي عبد الرحمن أن عثمان أشرف عليهم.[1167]

Dârekutnî'nin حديثان dediği bu ve sonraki tenkidde geçen Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den nakledilen iki hadistir. Müellif, bu tenkidi *Sahîh-i Müslim*'e yönelttiği halde rivâyet bu eserde yer almamakta fakat *Sahîh-i Buhârî*'de geçmektedir. Bu hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de "Vasiyet" 33. babta geçen rivayetinin senedi ve metni şu şekildedir:

> وقال عبدان: أخبرني أبي، عن شعبة، عن أبي إسحاق، عن أبي عبد الرحمن، أن عثمان رضي الله عنه حيث[1168] حوصر أشرف عليهم، وقال: أنشدكم الله، ولا أنشد إلا أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم، ألستم تعلمون أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: من حفر رومة فله الجنة؟ فحفرتها، ألستم تعلمون أنه قال: من جهز جيش العسرة فله الجنة؟ فجهزتهم، قال: فصدقوه بما قال وقال عمر في وقفه: لا جناح على من وليه أن يأكل وقد يليه الواقف وغيره فهو واسع لكل.[1169]

Buhârî – Abdân (ö. 221/835)[1170] – babası Osman b. Cebele (ö. 200/815) – Şu'be b. Haccâc – Ebû İshâk (ö. 127/745)[1171] – Ebû Abdurrahman'dan (ö. 73/692)[1172]. Hz. Osman

---

1163 İbn Hacer, *Tağlîku't-taʿlîk,* 2/433.
1164 Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî,* 4/369; Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 7/306. Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 2/328.
1165 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/293 (14. hadis).
1166 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/370.
1167 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 274 (no: 129).
1168 Ebû Zer el-Herevî ve Küşmîhenî nüshalarında "" lafzı yerine "" geçmektedir. Bu ihtilafa hadisin imlâ ya da kıraatinde kelimenin son harfinin noktalama farklılığının sebep olması muhtemeldir.
1169 Buhârî, "Vesâyâ", 33 (no: 2778).
1170 Ebû Abdurrahman Abdullah b. Osman b. Cebele el-Ezdî el-Mervezî el-Atekī, sika hafızdır.
1171 Ebû İshâk Amr b. Abdillâh b. Zîyuhmid es-Sebîî, Kûfeli hadis ve kıraat âlimi, tâbiîdir.

(r.a.) kuşatılınca evinin üstüne çıktı ve (aşağıdakilere hitap ederek) şöyle dedi: "Allah için söyleyin. Yalnızca Nebî sallallāhu aleyhi ve sellem'in ashabından olanların söylemesini istiyorum. Sizler bilmiyor musunuz ki, Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem 'Kim Rûme kuyusunu kazarsa onun için cennet vardır' buyurmuştu da ben o kuyuyu kazmıştım. Yine bilmiyor musunuz ki Resûlullah (s.a.v.) 'Ceyşü'l-usreyi (zorluk ordusunu: Tebük seferine çıkacak orduyu) kim techîz ederse (donatırsa), onun için cennet vardır' buyurmuştu da ben de o orduyu techîz etmiştim." Râvi dedi ki: Oradaki sahâbîler Osman'ın bu söylediklerini doğruladılar.

Hz. Ömer kendi vakfında: "Vakfın mütevellisinin bundan yemesinde günah yoktur" demişti. (Buhârî dedi ki) O vakfa, vakfedenin kendisi de başkaları da mütevelli olabilir. Dolayısıyla izin herkesi kapsar.

Buhârî, vakfedenin vakfettiği şeyin faydalarından kendisinin de istifade etmesini şart kılabileceği babında hadisi tahrîc etmiştir. Hadisin sonunda önce Hz. Ömer'in fetvasına ardından kendi açıklamasına yer vermiştir. Kişinin vakfettiği kuyudan su içmesi, yaptırdığı camide namaz kılması gibi vakfın faydalarının genel olduğu durumlarda hüküm budur.

Hadisin asıl râvisi Hz. Osman (r.a.) değildir. Ebû Abdurrahman es-Sülemî, muhasara sırasında orada bulunmuş, Hz. Osman'ın konuşmasını dinlemiş ve daha sonra nakletmiştir. Bu hadis Buhârî'nin cezm sîgasıyla (وقال عبدان) tahrîc ettiği ta'liklerindendir. Ta'likler genellikle bab başlıklarında yer almaktadır. Oysa burada bab başlığı altında tahrîc edilmiş, i'tibâr için nakledilmiştir. Hadisin mevsûl tarikleri *Sahîh-i Buhârî*'de yer almaktadır.[1173] Hadisi bu isnadla Dârekutnî ve İsmâîlî mevsûl tahrîc etmiştir.[1174] Tirmizî, İbn Huzeyme, İbn Hibbân ve Hâkim hadisi, İbn Ebû Enîse ↔ Ebû İshâk ↔ Ebû Abdurrahman es-Sülemî tarikiyle tahrîc etmiştir.[1175]

Nesâî, Ahmed b. Hanbel, Beyhakī, Bezzâr, İbn Hibbân ve Dârekutnî hadisi Ahnef b. Kays'tan rivayet etmiştir. Musannefâtta hadisin başka râvileri de bulunmaktadır. Hadisi Buhârî'nin isnadıyla Dârekutnî *Sünen*'de tahrîc etmiştir. Abdân'dan aynı tarikle nakleden Kāsım b. Muhammed el-Mervezî'dir.[1176] Beyhakī ise Muhammed b. Amr ↔ Abdân tarikiyle mevsûl rivayet etmiştir.[1177] Hadis Ebû İshâk'ın Ebû Seleme b. Abdurrahman'dan rivayeti olarak nakledilse de Dârekutnî, Şu'be ↔ Ebû İshâk ↔ Abdurrahman es-Sülemî tarikinin daha doğru olduğu görüşündedir ki Buhârî de bu isnadla hadisi tahrîc etmiştir.[1178]

[1172] Ebû Abdirrahmân Abdullāh b. Habîb b. Rubeyyia es-Sülemî, kıraat âlimidir. Babası sahâbî olup kendisi Kûfeli tâbiîlerin ikinci tabakasında yer alır.

[1173] Bk. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/336-337. İbn Hacer, 77. hadisin içerisinde Abdurrahman es-Sülemî'nin Kur'an öğretmenin fazileti rivayetini değerlendirirken bu hadise yer vermiştir.

[1174] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/592.

[1175] Tirmizî, "Menâkıb", 19 (no: 3699); İbn Huzeyme, Sahîh, 4/121 (no: 2491); İbn Hibbân, *Sahîh*, 15/348 (no: 6916); Hâkim, Müstedrek, 1/580 (no: 1529).

[1176] Dârekutnî, *Sünen*, 5/355 (no: 4447).

[1177] Beyhakī, *Sünen*, 6/167 (no: 11713).

[1178] Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, 3/52 (no: 282).

Netice olarak Dârekutnî, Müslim'in rivayetini tenkid etmekle hata etmiştir. Çünkü hadis Buhârî'de geçmektedir.

4.7.3. Sevrî ve Şu'be'nin Alkame'den Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenme ve öğretmenin fazileti rivayeti

Dârekutnî, Müslim'in Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenmenin ve öğretmenin fazileti hadisini zikretmiştir. Hadisi Sevrî ve Şu'be'nin Alkame'den ihtilâfla rivayet ettiklerinden bahsedip bu ihtilâfla nakleden râvilerin isimlerini vermektedir:

> وأخرج أيضاً حديث الثوري وشعبة عن علقمة: "خيركم من تعلم القرآن وعلَّمه" على اختلافهما. وقال سعيد بن سالم عن الثوري، كما قال يحيى القطان عنه وخالفهما ابن المبارك ووكيع وأبو نعيم وعبد الرزاق ومحمد بن بشر وغيرهم. وقال قيس وعبد الله بن عيسى ومحمد بن جحادة وموسى بن قيس الحضرمي والنضر بن إسحاق السلمي ومحمد بن جابر وغيرهم عن علقمة كقول شعبة، إلا أن عبد الله بن عيسى يختلف عنه في رفعه وقال عمرو بن قيس ومسعر وأبو اليسع وعمر بن النعمان ومحمد بن طلحة وأبو حماد وحفص بن سليمان وأيوب بن جابر وسلمة الأحمر وغياث كقول الثوري لم يذكروا فيه سعد بن عبيدة.[1179]

Dârekutnî, ihtilâfın Sa'd b. Ubeyde'nin isnadda yer aldığı ve zikredilmediği tarikler olduğunu ifade etmiştir. Dârekutnî bu tenkidi de *Sahîh-i Müslim*'e yönelttiği halde rivâyet bu eserde yer almamakta fakat *Sahîh-i Buhârî*'de geçmektedir. Dârekutnî burada Müslim'in tahrîcinden bahsederek hata etmiş, oysa diğer eserinde Buhârî'nin tahrîci olarak vermiştir.[1180] Buhârî her iki tarikle de hadisi tahrîc etmiştir. Bu hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de yer alan iki senedi ve metni şu şekildedir:

> حدثنا حجاج بن منهال، حدثنا شعبة، قال: أخبرني علقمة بن مرثد، سمعت سعد بن عبيدة، عن أبي عبد الرحمن السلمي، عن عثمان رضي الله عنه، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: خيركم من تعلم القرآن وعلمه. قال: وأقرأ أبو عبد الرحمن في إمرة عثمان، حتى كان الحجاج قال: وذاك الذي أقعدني مقعدي هذا.[1181]
>
> *Buhârî – Haccâc b. Minhâl (ö. 216/831)[1182] – Şu'be – Alkame b. Mersed (ö. 120/737)[1183] – Sa'd b. Ubeyde (ö. 101-110/719/729)[1184] – Ebû Abdurrahman es-Sülemî – Hz. Osman'dan (r.a.). Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem: "Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğretendir" buyurdu.*
>
> *(Hadisin râvisi) Sa'd b. Ubeyde şöyle dedi: Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Osman b. Affân'ın halifeliği zamanında müslümanlara Kur'ân öğretti. Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî dönemine kadar okutmaya devam etti. Ebû Abdurrahman: "Kur'ân'ı öğrenen ve öğretenin fazileti hakkında Osman'ın rivayet ettiği bu hadis, benim buraya oturup Kur'ân öğretmeme sebep oldu" dedi.*
>
> حدثنا أبو نعيم، حدثنا سفيان، عن علقمة بن مرثد، عن أبي عبد الرحمن السلمي، عن عثمان بن عفان، قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: إن أفضلكم من تعلم القرآن وعلمه.[1185]

1179 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 275-276 (no: 130).

1180 Dârekutnî, *el-Cüz'ü fîhi beyânü ehâdîse evde'ahâ el-Buhârî rahimehullāhü kitâbehü's-Sahîha ve beyyene 'ilelehâ,* 89.

1181 Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 21 (no: 5027).

1182 Ebû Muhammed Haccâc b. Minhâl el-Enmâtî es-Sülemî el-Basrî, sikadır.

1183 Ebü'l-Hâris Alkame b. Mersed el-Hadramî el-Kûfî, sikadır.

1184 Ebû Hamza Sa'd b. Ubeyde es-Sülemî el-Kûfî, sikadır.

1185 Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 21 (no: 5028).

Buhârî – Ebû Nuaym[1186] *– Süfyân es-Sevrî – Alkame b. Mersed – Ebû Abdurrahman es-Sülemî – Hz. Osman'dan (r.a.). O şöyle dedi: Nebî sallallāhu aleyhi ve sellem: "Muhakkak ki sizin en faziletliniz Kur'ân'ı öğrenen ve öğretendir" buyurdu.*

Dârekutnî, ihtilâfı Sa'd b. Ubeyde'nin isnadda yer aldığı ve zikredilmediği tarikler olarak açıklamıştır. Dârekutnî bu tenkidi de *Sahîh-i Müslim*'e yönelttiği halde rivâyet bu eserde yer almamakta fakat *Sahîh-i Buhârî*'de geçmektedir. Buhârî Sa'd b. Ubeyde'nin yer aldığı Şu'be tarikiyle ve onun geçmediği Süfyân es-Sevrî tarikiyle de hadisi tahrîc etmiştir. İbn Hacer'in hem Şu'be'ye hem de Süfyân'a mütâbaat eden çok sayıda kişi olduğunu Ebü'l-Alâ Hasan b. Ahmed el-Attâr (ö. 569/1173)[1187] ve İbn Ebû Dâvûd'un (ö. 316/929)[1188] eserlerindeki tahrîcleriyle zikrettiği görülmektedir. Aynî de Ebü'l-Alâ'nın Şu'be'ye otuzdan fazla mütâbaatını saydığını haber vermektedir.[1189] Hadis hafızları Sevrî'nin rivayetini tercih etmiş, Şu'be'nin râvi ziyadesi bulunan tariki hakkında ise "el-mezîd fî muttasıli'l-esânîd" değerlendirmesinde bulunmuşlardır. Nesâî de Süfyân rivayetinin Şu'be rivayetinden daha sahih olduğu görüşündedir.[1190] Buhârî'nin her iki tarikle hadisi tahrîc etmesi, ihtilâflı tariklerde yaptığı gibi birini rivayet edip sonunda diğerinden bahsetme usulünü uygulamaması her iki hadisi aynı sıhhat derecesinde gördüğünü düşündürmektedir. Diğer taraftan Alkame'nin önce Sa'd'dan hadisi dinleyip sonra Ebû Abdurrahman'la karşılaşıp hadisi ondan da alması imkan dahilindedir. Bir ihtimal de Sa'd ile birlikte Ebû Abdurrahman'dan hadisi işitip sonra Sa'd'dan tekrar dinleyerek rivayeti tespit etmesidir. Şu'be tarikinde hadisin sonunda Sa'd'ın mevkûf ziyadesi olan Ebû Abdurrahman'ın sözü de bunu teyid etmektedir.

Ebû Abdurrahman'ın Hz. Osman'dan bu hadisi işitmediğini söyleyenler[1191] olsa da onun halifeliği zamanında uzun süre Kur'an eğitimi vermiş olması, ayrıca onun Hz. Osman'a Kur'an okumuş olması bu iddiayı geçersiz kılmaktadır. Buhârî, Ebû Abdurrahman'ın Hz. Osman'dan dinlediği görüşündedir.[1192]

[1186] Fazl b. Dükeyn. Daha önce geçmişti.

[1187] Ebü'l-Alâ' Hasen b. Ahmed b. Hasen el-Attâr el-Hemedânî, kıraat ile ilgili *el-Hâdî ilâ maʿrifeti'l-mekātıʿ ve'l-mebâdiʾ* (*el-Hâdî fî ʿilmi'l-mekātıʿ ve'l-mebâdiʾ*) eserinde hadisin tariklerini tahrîc etmiştir. Eser yazma olarak günümüze ulaşmıştır.

[1188] Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen* sahibi Ebû Dâvûd'un oğlu, hadis hâfızıdır. Bu hadisin çok sayıda tariklerini *eş-Şerîʿatü* (*Şerîʿatü (Şerʿiyyetü)'t-tefsîr)* eserinin girişinde naklettiğini İbn Hacer bildirmektedir. Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

[1189] Aynî, *ʿUmdetü'l-kārî*, 20/60.

[1190] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 15/149-155.

[1191] Ebû Avâne, Ebû Abdurrahman'ın Hz. Osman'dan hadis dinlediğinde ehl-i temyîzin ihtilâf ettiğini rivayetleri naklettikten sonra zikretmiştir. Bk. Ebû Avâne, *Müstahrec*, 2/447 (no: 3776). Ayrıca açıklama için bk. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/327 (77. hadis)

[1192] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/73.

İncelenen hadis dört sünende geçmektedir. Ebû Dâvûd sadece Şu'be tarikiyle tahrîc etmiş, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce ise hem Süfyân hem de Şu'be tarikleriyle rivayet etmişlerdir. Tirmizî'nin rivayetinde Alkame b. Mersed'in Sa'd b. Ubeyde'den semâı: **سمعت سعد بن عبيدة، يحدث عن أبي عبد الرحمن، عن عثمان بن عفان** lafızlarıyla yer almaktadır. Süfyân rivayetinin sonunda ise Tirmizî bu iki hadis hakkında ayrıntılı bir değerlendirme yapar. Ali b. Medînî'den kendisinin yanında Şu'be'ye denk kimse olmadığı, Süfyân Şu'be'ye muhalefet ederse Süfyân'ın sözünü esas alacağı nakledilmiştir.[1193]

Netice olarak Dârekutnî Müslim'e tenkid yönetmiş halbuki o bu hadisi eserinde tahrîc etmemiştir. Söz konusu rivayet *Sahîh-i Buhârî'*de yer almaktadır. Dârekutnî ihtilâftan bahsetmekte oysa hadisin her iki tarikle de sabit olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Dârekutnî, hadisi *İlel*'de tahrîc etmiş, tarikleri zikredip mukayese ve değerlendirmelerinden sonra sonuçta **وَأَصَحُّهَا حَدِيثُ عَلْقَمَةَ بْنِ مَرْثَدٍ، عَنْ سَعْدِ بْنِ عُبَيْدَةَ، عَنْ أَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ عُثْمَانَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.** ifadeleriyle Buhârî'yi tasdik etmiştir.[1194]

4.8. Dârekutnî'nin Müslim'i Tenkid Ettiği Buhârî'yi Tasdik Ettiği Rivayetler

Dârekutnî, Müslim'e yönelttiği tenkidlerden dördünde Buhârî'nin o rivayeti tahrîc etmediğini ifade etmiştir. Bu durumda açıkça belirtmese de onun Buhârî'yi tasdik ettiği anlaşılmaktadır. *et-Tetebbu'*da bu özellikte yer alan tenkidler aşağıda değerlendirilmiştir.

4.8.1. İbn Sîrîn'in İmrân b. Husayn'dan (r.a.) hesapsız cennete girecekler rivayeti

Dârekutnî, Müslim'in tahrîc ettiği yetmiş bin kişinin hesapsız cennete gireceği hadisini zikretmiş, önceki tenkidde olduğu gibi burada da Muhammed b. Sîrîn'in İmrân'dan (r.a.) hadis dinlemediği kanaatini belirtmiş, İbn Sîrîn'in ondan rivayeti için "zannederim" sözünü de delil getirmiştir:

الآخر: يدخل الجنة سبعون ألفًا وليس فيه أيضًا سماع محمد من عمران وهو يقول في غير حديث ظننت، عَن عمران والله أعلم. ولم يخرج البخاري لابن سيرين، عَن عمران شيئًا.[1195]

Müslim'in İbn Sîrîn ↔ İmrân b. Husayn tarikiyle tahrîc ettiği hadis şu şekildedir:

> **حدثنا يحيى بن خلف الباهلي، حدثنا المعتمر، عن هشام بن حسان، عن محمد، يعني ابن سيرين، قال: حدثني عمران، قال: قال نبي الله صلى الله عليه وسلم: «يدخل الجنة من أمتي سبعون ألفا بغير حساب»، قالوا: ومن هم يا رسول الله؟ قال: «هم الذين لا يكتوون ولا يسترقون، وعلى ربهم يتوكلون»، فقام عكاشة، فقال: ادع الله أن يجعلني منهم، قال: «أنت منهم»، قال: فقام رجل، فقال: يا نبي الله، ادع الله أن يجعلني منهم، قال: «سبقك بها عكاشة»**[1196]

1193 Tirmizî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 15 (no: 2907, 2908).
1194 Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, 3/59 (no: 283).
1195 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 177 (no: 49).
1196 Müslim, "İmân", 371 (no: 218).

Müslim – Yahyâ b. Halef el-Bâhilî (ö. 242/856) – Mu'temir – Hişâm b. Hassân – Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) – İmrân'dan (ö. 52/672) (r.a.). O şöyle demiştir: Nebî sallallāhu aleyhi ve sellem: "Ümmetimden yetmiş bin kişi hesaba çekilmeksizin cennete girecektir." buyurdu. Ashab: "Kim onlar Ey Allah'ın Resûlü?" dediler. Resûlullah (s.a.v.): "Onlar vücutlarını (kızgın demirle) dağlamayanlar; efsun yapmayanlar ve ancak Rablerine tevekkül edenlerdir" buyurdu. Bunun üzerine Ukkâşe ayağa kalkarak: Allah'a dua et de beni onlardan eylesin, dedi. Resûlullah (s.a.v.): "Sen onlardansın", buyurdular. Arkasından bir kişi kalkarak: Ey Allah'ın Resûlü! Allah'a dua et de beni de onlardan eylesin, dedi. Resûlullah (s.a.v.): "Bu hususta Ukkâşe seni geçti" buyurdular.

Dârekutnî'nin tenkidi İbn Sîrîn'in İmrân'dan (r.a.) rivayetine yöneliktir. Nevevî, onun bu tenkidine iki açıdan cevap vermiştir. Birincisi İbn Sîrîn'in semâını açıkça ifade etmemesi ve Buhârî'nin eserinde bu tarikle rivayette bulunmaması İbn Sîrîn'in İmrân'dan (r.a.) hadis işitmediği anlamına gelmez. İkincisi ise bu tarikin zayıf olduğu tesbit edilse bile hadisin metninin zayıflığını gerektirmez. Çünkü Müslim mütâbaatta sahih derecesinden aşağıdakileri de tahrîc etmektedir.[1197] Nitekim Müslim'in babın dördüncü hadisi olarak mütâbaatta rivayet etmesi Nevevî'nin izahını doğrulamaktadır.

Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel, İbn Sîrîn'in İmrân'dan (r.a.) semâını kabul etmektedir.[1198] Müslim'in rivayetinde de İbn Sîrîn hadisi ondan dinlediğini tahdîs sîgasıyla bildirmektedir. Buna rağmen Dârekutnî semâı olmadığı görüşündedir. Buhârî'nin eserine almadığını söyleyerek görüşüne delil getirmektedir. Zirâ Buhârî İbn Sîrîn'in İmrân'dan hiçbir rivayetini tahrîc etmemiştir.

4.8.2. Amr b. Yahyâ'nın merkep üzerinde namaz rivayeti

Dârekutnî, Müslim'in Amr b. Yahyâ ↔ Ebü'l-Hubâb ↔ İbn Ömer (r. anhümâ) tarikiyle merkep üzerinde namaz hadisini zikretmiş, önceki tenkidde olduğu gibi burada da Muhammed b. Sîrîn'in İmrân'dan (r.a.) Ebü'l-Hubâb'dan deve üzerinde rivayeti de bulunduğunu, Câbir ve diğerlerinden de bu şekilde nakledildiğini bildirmiştir:

وأخرج مسلم حديث عمرو بن يحيى، عَن أبي الحباب، عَن ابن عمر: صلى على حمار. وخالفه أبو بكر بن عمر، عَن أبي الحباب فقال على البعير وكذلك قال جابر وغيره، عَن النبي صلى الله عليه وآله وسلم. وأخرجهما مسلم ولم يخرج البخاري حديث عمرو بن يحيى، وأخرج الآخر. ومن روى أن النبي صلى الله عليه وآله وسلم صلى على حمار فهو وهم. والصواب من فعل أنس. والله أعلم.[1199]

Ebü'l-Hubâb, Saîd b. Yesâr'ın künyesidir. Dârekutnî râvileri bazan künye bazan da nisbesi ile zikredebilmektedir. Müslim'in Dârekutnî'nin bahsettiği ilk tarikle rivayeti şudur:

حدثنا يحيى بن يحيى قال قرأت على مالك عن عمرو بن يحيى المازني عن سعيد بن يسار عن ابن عمر قال: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يصلي على حمار وهو موجه إلى خيبر.[1200]

1197 Nevevî, *el-Minhâc*, 11/140-141, 161-162.
1198 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/280; Ebü'l-Meâtî, *Mevsûatü akvâli İmam Ahmed b. Hanbel*, 3/271.
1199 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 299 (no: 148).

Müslim – Yahyâ b. Yahyâ – Mâlik – Amr b. Yahyâ el-Mâzinî (ö.140/757) – Saîd b. Yesâr (ö. 117/735) – Abdullah b. Ömer'den (r. anhümâ). O şöyle demiştir: "Ben, Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem'i bir merkep üzerinde Hayber'e doğru yönelmiş olduğu halde namaz kılarken gördüm."

Müslim'in ikinci tarikle rivayetinde deve üzerinde namaz geçmektedir:

وحدثنا يحيى بن يحيى قال قرأت على مالك عن أبي بكر بن عمر بن عبد الرحمن بن عبد الله بن عمر بن الخطاب عن سعيد بن يسار أنه قال: كنت أسير مع ابن عمر بطريق مكة قال سعيد فلما خشيت الصبح نزلت فأوترت ثم أدركته فقال لي ابن عمر أين كنت؟ فقلت له خشيت الفجر فنزلت فأوترت فقال عبد الله أليس لك في رسول الله صلى الله عليه وسلم أسوة؟ فقلت بلى والله قال إن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يوتر على البعير.[1201]

Müslim – Yahyâ b. Yahyâ – Mâlik – Ebû Bekir b. Ömer b. Abdurrahman b. Abdullah b. Ömer el-Hattâb – Saîd b. Yesâr'dan. O şöyle demiştir: Ben Abdullah b. Ömer'le beraber Mekke yolunda yürüyordum. Sabah olacağından endişe edince (devemden) inerek vitir namazımı kıldım. Sonra ona yetiştim. İbn Ömer, bana: "Nerede kaldın?" diye sordu. Ben de: "Sabah olacağından endişe ettim, inerek vitir namazımı kıldım", dedim. Abdullah: "Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem'de senin için bir örnek yok mu?" dedi. Ben: "Vallahi, evet (örnek var)!" dedim. Abdullah: "Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem vitrini deve üzerinde kılardı" dedi.

Buhârî, Müslim'in tarikiyle hocası İsmâil b. Ebû Üveys'ten rivayet etmiştir.[1202] Müslim'in ilk isnadında bulunan Amr b. Yahyâ el-Mâzinî merkep lafzında teferrüd etmiştir. Bu sebeple hadis şâzdır. Çünkü diğer rivayetlerde deve ya da binek geçmektedir. Ayrıca Araplar bineği deve için kullanırlar.

Bu hadisi rivayet eden Müslim'i Dârekutnî tenkid ve metindeki hatayı tespit etmekte Buhârî'nin ise tahrîc etmediğini bildirerek onu haklı bulmaktadır.

4.8.3. Ebü'z-Zübeyr'in İbn Ömer'den (r. anhümâ) içerisinde meyve şırası yapılması yasaklanan kaplar rivayeti

Dârekutnî, Müslim'in Ebü'z-Zübeyr ↔ İbn Ömer (r. anhümâ) tarikiyle içerisinde meyve şırası yapılması yasaklanan kaplar hakkındaki tahrîc ettiği hadisi zikretmiş ve muhalif tariklerinden bahsetmiştir:

وأخرج مسلم من حديث أبي الزبير، عنِ ابن عُمَر، سَمِعَ النَّبِيَّ صلى الله عليه وآله وسلم يَنْهَى، عَن نَبِيذ الجَرّ، وَالدُّبَّاءِ، وَالْمُزَفَّتِ. وقد خالفه نافعٌ؛ رواه، عَن نافعٍ: أيُّوبُ، وعُبيدُ الله، ويحيى بن سعيد، ومالكٌ، والليثُ، أنه سأل الناسَ: ماذا (قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم). وأخرجهما مسلمٌ، ولم يُخَرِّجِ البُخارِيُّ واحدًا منهما.[1203]

Ebü'z-Zübeyr, Muhammed b. Müslim b. Tedrüs el-Esedî'nin (ö. 126/743-44) künyesidir. Müslim'in Ebü'z-Zübeyr tarikiyle rivayeti şudur:

وحدثني محمد بن رافع حدثنا عبدالرزاق أخبرنا ابن جريج أخبرني أبو الزبير أنه سمع ابن عمر يقول: سمعت رسول الله صلى الله عليه و سلم ينهى عن الجر والدباء والمزفت.[1204]

1200 Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 35 (no: 700).
1201 Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 36 (no: 700).
1202 Buhârî, "Vitr", 5 (no: 999).
1203 Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 300 (no: 149).

Müslim – Muhammed b. Râfi‘ – Abdürrezzâk – İbn Cüreyc – Ebü’z-Zübeyr (ö. 126/743-44) – Abdullah b. Ömer’den (r. anhümâ). O şöyle demiştir: “Ben, Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem’den küp, dübbâ ve müzeffîti (bu kapların içerisinde meyve şırası yapılmasını) yasakladığını dinledim.”

Nâfi‘ rivayeti bu hadise muhaliftir. Müslim Mâlik ↔ Nâfi‘ tarikiyle de tahrîcte bulunmuştur:

حدثنا يحيى بن يحيى قال قرأت على مالك عن نافع عن ابن عمر: أن رسول الله صلى الله عليه و سلم خطب الناس في بعض مغازيه قال ابن عمر فأقبلت نحوه فانصرف قبل أن أبلغه فسألت ماذا قال ؟ قالوا نهى أن ينتبذ في الدباء والمزفت[1205]

Müslim – Yahyâ b. Yahyâ – Mâlik – Nâfi‘ – Abdullah b. Ömer’den (r. anhümâ). Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem’i gazvelerinden birinde insanlara hutbe okumuş…İbn Ömer dedi ki: “Ben ona doğru gittim. Fakat ben yanına varmadan oradan ayrıldı. (Oradakilere) ne söyledi? diye sordum. Onlar, ‘Dübbâ (denilen kap) ile müzeffette (ziftli küpte) nebîz (meyve şırası) yapılmasını yasakladı’ dediler.”

Müslim, içerisinde meyve şırası yapılması yasaklanan kaplar ve hükmün neshi başlığı altında çok sayıda hadis içerisinde yukarıdaki rivayetleri de tahrîc etmiştir. Buhârî Ebü’z-Zübeyr’i güvenilir bulmamış, ancak başka bir râvi ile desteklenen bir rivayetini tahrîc etmiştir. Şu‘be onun rivayetlerini kabul etmemiştir. Ebü’z-Zübeyr’in tedlîs yaptığı görüşleri bulunmakla birlikte Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim ve Ebû Zür‘a er-Râzî ise onun hakkında “lâ be’se bih” ifadesini kullanmışlardır. Ancak Ahmed b. Hanbel birçok rivayetini eserine alarak güvendiğini göstermiştir. Ayrıca Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Adî ve İbn Hibbân onu güvenilir kabul etmişlerdir. Onun rivayetlerinin çoğu *Kütüb-i Sitte*’den *Sahîh-i Müslim*’de yer almaktadır.[1206]

Nâfi‘ rivayetinde İbn Ömer’in (r. anhümâ) insanlara sorup onlardan öğrendiği geçerken Ebü’z-Zübeyr tarikinde ise bizzat Resûlullah’dan (s.a.v.) işittiği nakledilmiştir ki sahâbe mürselidir. Dârekutnî bu sebeple tenkid etmiş, Nâfi‘nin râvilerinin isimlerini vermiştir. Buhârî bu konuda başka sahâbeden rivayetleri tahrîc etmiş, eserine ne Nâfi‘ ne de Ebü’z-Zübeyr tarikleriyle hadis almamıştır. Dârekutnî Müslim’i tenkid ederken Buhârî’yi tasdik etmektedir.

4.8.4. Ebü’z-Zübeyr’in Câbir b. Abdullah’tan (r. anhümâ) Iraklıların mîkāt yeri rivayeti

Dârekutnî, Müslim’in Ebü’z-Zübeyr ↔ Câbir b. Abdullah (r. anhümâ) tarikiyle mîkāt yerleri hakkındaki tahrîc ettiği hadisi zikretmiştir:

وأخرج مسلم من حديث أبي الزبير، عَن جابر: مهل أهل العراق من ذات عرق. وفي حديث ابن عمر لم يكن عراق يومئذ. ولم يخرج البخاري لأبي الزبير شيئًا وبقي على مسلم من تراجم أبي الزبير حديث كثير.[1207]

[1204] Müslim, “Eşribe”, 60 (no: 1998).
[1205] Müslim, “Eşribe”, 48 (no: 1997).
[1206] Ebü’z-Zübeyr hakkında bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 1/221; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 26/402; Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ’*, 9/468.
[1207] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve’t-tetebbu‘,* 369-370 (no: 208).

Dârekutnî, Müslim'e yönelttiği tenkidde birden fazla illet saymaktadır. Öncelikle mîkāt yerlerinden bahseden babta Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Abbas'tan (r. anhüm) gelen rivayetlerde Iraklıların mîkāt mahalli geçmemektedir. Ayrıca Resûlullah'ın (s.a.v.) döneminde henüz Irak fethedilmemişti. Ebü'z-Zübeyr hakkında bir önceki başlıkta bilgi verildiği üzere tedlisle itham edilmiştir. Üstelik Buhârî kendisinden gelen rivayetleri almamıştır.

Müslim'in Ebü'z-Zübeyr tarikiyle rivayeti şudur:

> وحدثني محمد بن حاتم، وعبد بن حميد كلاهما، عن محمد بن بكر – قال عبد: أخبرنا محمد – أخبرنا ابن جريج، أخبرني أبو الزبير، أنه سمع جابر بن عبد الله رضي الله عنهما، يسأل عن المهل فقال: سمعت – أحسبه رفع إلى النبي صلى الله عليه وسلم – فقال: «مهل أهل المدينة من ذي الحليفة، والطريق الآخر الجحفة، ومهل أهل العراق من ذات عرق، ومهل أهل نجد من قرن، ومهل أهل اليمن من يلملم»[1208]
>
> *Müslim – Muhammed b. Hâtim ve Abd b. Humeyd – Muhammed b. Bekir – İbn Cüreyc – Ebü'z-Zübeyr'den. O Câbir b. Abdullah'a (r. anhümâ) mîkāt yerleri sorulurken işitmiştir. Ebü'z-Zübeyr: "İşittim" lafzıyla nakletmiş, zannederim (Câbir) hadisi Resûlullah sallallāhu aleyhi ve sellem'den rivayet etti de "Medinelilerin ihram yeri Zü'l-Huleyfe'dir, öteki yol Cuhfe'dir, Iraklıların ihram yeri Zât-ı ırk, Necidlilerin ihram yeri Karn, Yemenlilerin ihram yeri de Yelemlem'dir." demiştir.*

Ebü'z-Zübeyr'in delil olma niteliğini kaybeden rivayetlerinin önemli bir kısmı, Câbir b. Abdullah'tan tedlîs yapmak suretiyle naklettiği hadislerdir. Fakat yukarıdaki rivayette semâını sarih lafızla belirtmiştir.

Dârekutnî'nin bu tenkidi hakkında iki husus dikkat çekicidir. Birincisi 167. tenkidde aynı konu aynı tarikle benzer lafızlarla Müslim'in tahrîcinden bahsetmişti. Diğer husus ise orada Buhârî'nin tahrîc etmemesinden bahsetmeyip burada yer vermesidir. Çok sayıda hadisi, bir hadisin çeşitli tariklerini bilen isnadları tetkik ve birbiriyle mukayese edebilen Dârekutnî'nin dikkatinden kaçma ihtimali zayıftır. O zaman uzun süre içerisinde illetleri tespit ettikçe birer birer kaydederek eserini telif ettiği düşünülebilir. Bir ihtimal de eserini telif ettikten sonra gözden geçirme ve tashihlerde bulunma imkanının olmaması ya da ömrünün sonuna doğru tasnif etmesi sebebiyle zaman bulamamasıdır. Nitekim önceki maddelerde tespit ve ifade edilen hatalar sebepleri düşünmeye sevk etmektedir.

4.9. Üçüncü Bölümün Değerlendirilmesi

Buhârî, hadislerin metinlerinin ilk görünüşte fark edilemeyecek mânalarına vakıftır. Bir kısmının isnadı hakkında konuşulsa da faydaları sebebiyle tahrîc etmiştir. Çünkü hadisin aslı sabit, genellikle *Sahîh*'te bazan da diğer eserlerde mütâbî tarikleri yer almaktadır. Dârekutnî'nin tenkid yönelttiği isnadla tahrîc etse de Buhârî'nin tercih ettiği rivayet bazan öncesinde bazan da başka bir bab ya da bölümde geçmektedir. Buhârî, tek rivayete değil

[1208] Müslim, "Hac", 18 (no: 1183).

tariklerin bütününe bakmakta, kuvvetli hafızası, rical ve isnadlara vukufiyetle hareket etmektedir. Onun bu usulle hadisleri tahrîci, muallak rivayetleri kusur ve hata olarak görülmemelidir. Çünkü muallak olan rivayet başka bir yerde mevsûl olarak geçebilmektedir. Buhârî'nin tenkid edilen rivayetlerini anlama ve izahta sonraki dönem muhaddislerinin ve günümüz araştırmacılarının güçlük çekmesinin sebebi Buhârî'nin bu tür rivayetlerde izahta ya da diğer rivayete işarette bulunmamasıdır. Çünkü ileli, tarikleri, cerh ve ta'dîl usullerini bilen, hadisin sıhhati konusunda hüküm veren muhaddise/münekkide bu bilgileri izah etmeye gerek yoktur. Bunlara vukûfiyeti olmayan içinse asıl olan hadisin rivayetidir.

İlletin dereceleri vardır. İllet hadisin sıhhatine tesir etmekte fakat illetin karinelerle giderilmesi, tarikin başka isnadlarla desteklenmesi mümkünse o zaman sıhhate etkisi ortadan kalkmaktadır. Dârekutnî *et-Tetebbu'*da tenkid sebebini her zaman zikretmemektedir. Onun zikrettiği ya da işaret ettiği sebeplerin yaklaşık üçte biri irsâldir. Bunun dışında râvi ya da sahabe değişikliğini zikretmekte, inkıta'dan söz etmektedir. Buhârî, Dârekutnî'nin inkıta'dan bahsettiği hadisin dört muttasıl tarikini de tahrîc etmiştir.[1209] Muhtemelen tarikler arasındaki ihtilâfı beyan için yer vermiştir. İlletler arasında "mezîd fî muttasıli'l-esânîd" olanlar ise sıhhate etkisi olmayan aynı zamanda mütâbaatları bulunan rivayetlerdir. Tenkidler içerisindeki zayıf iki râviden Übey b. Abbas'ın mütâbaatı vardır ve hadis siyer bölümünde geçmektedir. Diğer râvi İbn Ebû Üveys'in hadisini ise Dârekutnî tashih etmiştir. Netice olarak Buhârî illetlere özellikle de râvilere ve rivayetlerine vakıftır. Rivayetlerinde titiz davranan Buhârî, İsmail b. Üveys gibi hakkında tenkid olan râvilerin rivayetlerine güvendiği için tahric etmiştir. Bununla birlikte râvi sika ise bütün rivayetlerini kabul, sika değilse ya da hakkında tenkid varsa bütün hadislerini terk ilmî bir usul değildir. Münekkidlerin böyle bir uygulaması görülmemektedir. Bilakis mütâbaat edenlere bakılmıştır. Bazan hata etme her yerde hatayı gerektirmediği gibi hadislerinde isabet edenin de hiç hatasının olmaması düşünülemez. Bu sebeple Buhârî, hakkında tenkid bulunan kişinin bütün hadislerini terk etmeyip karinelerle güvendiği isnadlarını; fıkhî mülahazalar, gördüğü lüzum ve fayda üzerine nakletmiştir.

Bu bölümde incelen tenkidler neticesinde, *et-Tetebbu'*da Buhârî'ye ilzam özelliği taşıyan altı tenkid bulunmaktadır. Ayrıca Dârekutnî'nin Buhârî'yi ya da Müslim'i tasdik ettiği ifadeler de yer almaktadır. Diğer taraftan sadece ihtilâf hadislerin zayıf sayılmasına sebep değildir. Muhaddislerin usulüne göre sikanın isnadda ve metinde şâz olmayan ziyadesi makbuldür. Sikanın ziyadesi gibi bir illet bulunan hadisler de sahihtir.[1210] Râvi ihtilâfları bulunan hadisler

[1209] Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 369-370 (no: 208).
[1210] Hâkim, Müstedrek, 1/7 (Mukaddime).

hakkında tariklerin tahrîci, mukayesesi, inceleme ve değerlendirmeden sonra hüküm beyan etmek doğru sonuçlara götürür. Tek bir rivayet üzerinden yapılan değerlendirmeler hem râvi hem isnad hem de metin hakkında hatalı neticelere ulaştırabilir.

Dârekutnî'nin Buhârî'yi tasdik ettiği durumlar eserinin mahiyetini anlama açısından önem arz etmektedir. Meselâ Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin Hz. Osman'ın (r.a.) halka hitabı rivayeti, Ebû İshâk'ın Ebû Seleme b. Abdurrahman'dan rivayeti olarak nakledilse de Dârekutnî, Şu'be ↔ Ebû İshâk ↔ Ebû Abdurrahman es-Sülemî tarikinin daha doğru olduğu görüşündedir ki Buhârî de bu isnadla hadisi tahrîc etmiştir.[1211] Yine Dârekutnî, "Sizin en hayırlınız Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenen ve öğretendir" hadisini *İlel*'de tahrîc etmiş, tarikleri zikredip mukayese ve değerlendirmelerinden sonra sonuçta وَأَصَحُّهَا حَدِيثُ عَلْقَمَةَ بْنِ مَرْثَدٍ، عَنْ سَعْدِ بْنِ عُبَيْدَةَ، عَنْ أَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ عُثْمَانَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. ifadeleriyle Buhârî'nin isnadını zikrederek onu tasdik etmiştir. Buhârî'yi tasdik ettiği rivayetlerden birisi de şüf'a hadisidir. Dârekutnî bu hadisten *el-'İlel*'de bahsetmiş, İbrâhim b. Meysere ↔ Amr b. Şerîd ↔ Ebû Râfi' (r.a.) tarikiyle rivayet edenleri, onlara muhalefetle Amr b. Şerîd'in babasından nakledenleri ismen zikretmiş ve Ebû Râfi' rivayetini tahrîc etmiş, *et-Tetebbu'*da tenkid yönelttiği Buhârî isnadını tercih etmiştir.[1212] Oysa *Sünen*'de bu tarikle rivayet etmekle birlikte Amr b. Şerîd'in babası Şerîd b. Süveyd'den (r.a.) naklettiği hadisleri de tahrîc etmiştir.[1213] Yine Dârekutnî insanların en şereflisi hadisini *İlel*'inde zikretmektedir. Burada Ubeydullah ↔ Saîd ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) tarikiyle Ubeydullah'tan nakleden Abdullah b. Nümeyr, Ebû Üsâme, Muhammed b. Bişr, Hasan b. Ayyâş'ın isimlerini zikretmektedir. Yahyâ'nın Ubeydullah ↔ Saîd ↔ babası ↔ Ebû Hüreyre (r.a.) isnadını tercih ettiği görülmüştür. Yahyâ'dan nakledenler ise Bündâr, Amr b. Ali, Ya'kûb ed-Devrakī, Ebû Mûsâ, Ca'fer b. Muhammed, Hafs b. Amr'dır.[1214] Dârekutnî, Yahyâ'dan nakledilen Şeyhayn'ın tahrîc ettiği tariki وَالْقَوْلُ قول يحيى بن سعيد ifadesiyle tercih etmiştir. *et-Tettebbu'*da geçen rivayetlerin *el-Câmi'u's-sahîh*'te tahrîci, tariklerin mukayesesi, Dârekutnî'nin ifadeleri incelendiğinde eserden Buhârî'ye tenkidler diye bahsetmenin hatalı olduğu görülmektedir. Ayrıca eserde Buhârî'nin tahrîc ettiğinden bahsedilmiş hadisi Müslim rivayet etmiş, bazan da tam tersi söz konusu olmuştur. Bunun sebebi muhtemelen Dârekutnî'nin rivayetleri rıhlelerinden birinde hafızasından imla etmesi, kitaplara bakma ve tekrar gözden geçirme imkanının bulunmamasıdır. Ayrıca *Sahîhayn*'ı baştan sona gözden

[1211] Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, 3/52 (no: 282).
[1212] Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, 7/14-15 (no: 1176).
[1213] Dârekutnî, *Sünen*, 5/401 (no: 5430-5431).
[1214] Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, 8/134-137 (no: 1456).

geçirip değerlendirmelerini esere almış ve tertip etmiş de değildir. İbn Hacer de bu görüştedir.[1215]

Bu bölümde incelenen rivayetlerin çoğunluğu aşağıdaki tabloda görüleceği üzere fezâil, nafile namaz, tefsir, âdâb, tergīb ve terhîb, siyer konularındadır. Ahkâm bildiren hadisler bulunmakla birlikte ya mütâbaatta yer verilmiştir ya da *Sahîh-i Buhârî* ve/veya hadis musannefatında mütâbi‘ tarikleri vardır.

Tablo 3: 4.1. *et-Tetebbu‘*da farklı sebeplerle tenkid edilen rivayetlerin konuları (incelenenler)

Sıra no	*et-Tetebbu‘* tenkid no	*et-Tetebbu*‘da yer aldığı müsned	Râvi	Konusu
1	10	Ebû Hüreyre (r.a.)	Yahya b. Saîd'in Ubeydullah'tan onun da Saîd el-Makbürî'den (tâbiî) rivayeti	İnsanların en kerimi
2	28	Abdullah b. Amr b. Âs (r. anhümâ)	Yahyâ b. Ebû Kesîr	Gece namazına teşvik ve kılanı terkinden sakındırma
3	49	İmrân b. Husayn (r.a.)	İbn Sîrîn (tâbiî)	Hesapsız cennete girecek olanlar
4	73	Sehl b. Sa‘d es-Sâidî (r.a.)	Übey b. Abbas	Nebî *sallallāhu aleyhi ve sellem*'in bir atı ve ismi
5	129	Hz. Osman (r.a.)	Ebû Abdurrahman es-Sülemî (tâbiî)	Hz. Osman'ın (r.a.) halka hitabı ve fazileti rivayeti
6	130	Hz. Osman (r.a.)	Sevrî ve Şu‘be'nin Alkame'den rivayeti	Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenme ve öğretmenin fazileti
7	141	Hz. Ali (r.a.)	Mervân	Temettu‘ haccı
8	148	Abdullah b. Ömer (r. anhümâ)	Amr b. Yahyâ el-Mâzinî	Merkep üzerinde namaz (nafile namaz)
9	149	Abdullah b. Ömer (r. anhümâ)	Ebü'z-Zübeyr	İçerisinde meyve şırası yapılması yasaklanan kaplar
10	177	Abdullah b. Abbâs (r. anhümâ)	İbn Ebû Müleyke (tâbiî)	Âli İmrân 16. âyeti kerimesinin tefsiri, Yahudilerin özellikleri
11	182	Hz. Âişe (r. anhâ)	Mus‘ab b. Şeybe Buhârî ricâlinden değil	*Sahîh-i Buhârî*'de geçmiyor
12	191	Hz. Âişe (r. anhâ)	İbn Ebû Müleyke (tâbiî)	Resûlullah *sallallāhu aleyhi ve sellem*'in vefatı ve Hz. Âişe'nin misvak rivayeti
13	201	Hz. Âişe (r.anhâ)	Amr b. Şerîd (tâbiî)	Ebû Rifâa'nın (r.a.) evini Sa‘d b. Ebû Vakkâs'a satışı ve komşunun şüf'a hakkı
14	208	Câbir b. Abdullah (r. anhümâ)	Ebü'z-Zübeyr	Iraklıların mîkāt yeri rivayeti

[1215] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/285.

4.10. Genel Değerlendirme

Muhaddisler, *el-Câmi'u's-sahîh*'in hadislerini incelemişler, Buhârî'nin usulünü anlama ve tahric ettiği hadislerin sıhhatini tespit konusunda gayret göstermişlerdir. Bu münekkitlerden biri olan Dârekutnî ilel ilminin önde gelenlerindendir. Dârekutnî, *et-Tetebbu'* eserinde genellikle senedinin bir kısmını zikrederek hadislere işarette bulunmuştur. Onun bu usulü tercihi, bahsettiği rivayetlerin bilindiğini düşünmesinden kaynaklanmış olabilir. Tenkid ettiği isnada muhalif tariklere ise çoğunlukla bir râviyi, bazan isnaddan iki veya daha fazla râviyi zikrederek işaret etmiş nadiren isnadın tamamını vermiştir. Diğer dikkat çekici husus ise râvilerin bir kısmını meşhur veya bilinen isim ve künyeleriyle zikretmeyip nisbe ya da sık kullanılmayan künyeleriyle zikretmesidir. Bir tenkidin içerisinde aynı râvinin hem isim hem künyesiyle ya da nisbesiyle yer aldığı da görülmektedir. Bu husus Dârekutnî'nin ricâl bilgisinin derinliğini göstermekle birlikte Hatîb el-Bağdâdî'de olduğu gibi tenkidlerini çalışmayı zorlaştırmaktadır. Bir tenkidde işaret ettiği çok sayıda isnad ise hadislerin onun döneminde sayıları oldukça artan tariklerinin neredeyse hepsini bildiğiyle açıklanabilir. Ayrıca bu tarikleri mukayese ile değerlendirmek onun ne derece müdekkik bir münekkit olduğunu ortaya koymaktadır.

Dârekutnî, eserini müsned tarzında telif etmiş ve tenkidleri *Sahîhay*n hadislerine yöneltmiştir. Tenkidlerin ve illetlerin altında yer aldıkları sahâbe ile ilişkileri genel olarak bulunmamaktadır. Bununla birlikte hangi yönüyle tenkid ettiği, illetin ne olduğunu da her zaman açıklamamış hatta işaret de etmemiştir. Diğer taraftan tenkidde zikrettiği tariklerden hangisini/hangilerini tercih ettiğini tespit de zordur. Ancak tariklerin tahrîci, mukayesesi, ricâl değerlendirmeleri ile Dârekutnî'nin muhtemel tercihinden bahsetmek mümkün olmaktadır. Bu sebeple tenkidlerin tek tek ele alınmasının önemi çalışmanın neticesinde ortaya çıkmıştır. Dârekutnî hadislerin tariklerinin ve râvilerinin inceliklerine vâkıf olduğu için tenkid yönelttiği Buhârî isnadının, *Sahîh*'te geçen tariklerinin tamamına meselâ Hasan-ı Basrî ↔ Ebû Bekre (r.a.) isnadıyla nakledilen bütün *Sahîh-i Buhârî* hadislerine tenkid yöneltmemiştir. Dârekutnî, Buhârî'nin Hasan ↔ Ebû Bekre (r.a.) tarikiyle tahrîc ettiği on iki hadisten dördüne tenkid yöneltmiştir. Hasan'ın Ebû Bekre'den (r.a.) Ahnef vasıtasıyla hadis rivayet ettiği görüşündeki Dârekutnî, belirli hadislere tenkid yöneltmekle bu hadislerin tariklerindeki inceliklere dikkat çekmiştir. Öte taraftan, Buhârî'nin aynı tarikle birden fazla hadis tahrîci veya bir hadisin ardından ihtilâfı ortaya koyan isnadları, mütâbi' râvileri vermesi ya da babın ilk hadisini bir önceki rivayeti desteklemek için zikretmesi de onun ilmî birikimini ve konulara vukûfiyetini ortaya koymaktadır.

Dârekutnî, eserinde hadis ilminin isnad merkezli olmasının bir gereği olarak isnadları esas almıştır. Tenkidlere bakıldığında Dârekutnî'nin *et-Tetebbu*'yu telif ederken genel olarak mevsûl rivayetleri esas aldığı anlaşılmaktadır. Buhârî ve Müslim'in muallak rivayetlerini ise ihtilâfları ve mütâbaatları verirken zikretmiştir. Diğer taraftan bir râvinin rivayetini belirli bir hadisin isnadında zikretmekte, o râviden nakledilen diğer Buhârî hadislerini ele almamakta, hadisin her tarikini de ayrı değerlendirmektedir. Eserin önemli hususlarından birisi de Dârekutnî'nin illeti olmayan sahih hadislerle isnadındaki ihtilâflara değindiği ya da işaret etmekle yetindiği rivayetleri ayırt etmemiş olmasıdır. Bu durum eser üzerine çalışmayı hem zorlaştırmakta hem de değerlendirme usulü ve kriterlerine göre kısmen farklı sonuçlarla ulaşılmasını mümkün kılmaktadır. Ayrıca müellifin hangi isnadları tenkid ettiği, hangilerini ise çeşitli tariklerini zikretmek için eserine aldığını tespit etmek için her birini ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Bu tahkik ise neticede Dârekutnî'nin *et-Tetebbu*'da zikrettiği her Buhârî hadisi için tenkid dile getirmediği gibi illet de zikretmediğini göstermektedir. Diğer taraftan müellifin bahsettiği illetlerin hepsi kādih olmadığı gibi hadisin sıhhatine etkileri de aynı ölçüde değildir.

et-Tetebbu'da hadislerin metinleri verilmemiş; kısmen, baş tarafı veya konusu zikredilebildiği gibi hadise **"حديث الصدقات", "حديث المخدج"** gibi tavsiflerle de işaret edildiği olmuştur. Bu durum hadislerin tespitini zorlaştırmaktadır. Eseri neşreden Mukbil b. Hâdi metinleri verse de genellikle bir hadisi zikretmekte *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'de geçen diğer rivayetleri kaydetmemektedir. Dârekutnî'nin zikrettiği isnad ve konuların üçte ikisinin *Sahîh-i Buhârî*'de birden fazla tariki bulunmaktadır. Bu durum ilk bakışta çok sayıda hadise tenkid yöneltildiği gibi bir izlenim veriyorsa da aslında rivayetlerin mütâbaat ve şevâhidle eserde yer aldığını açıkça göstermektedir. Bu yönüyle değerlendirildiğinde eserin, tenkid edilen hadislerin Buhârî ve Müslim'deki tüm rivayetlerinin tamamının verileceği tahkikli neşrine ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Dârekutnî'nin zikrettiği isnadıyla hadisin *Sahîh-i Buhârî* nüshaları arasında farklılıklar bulunması da mümkündür. Meselâ onun mürsel şeklinde nitelediği Nâfi' rivayeti hakkında *Sahîh*'in Ebû Zer el-Herevî nüshası ile diğerleri arasında mürsel/müsned ihtilâfı vardır. Dârekutnî'nin hangi Buhârî nüshasına ya da nüshalarına vakıf olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanmadığı gibi araştırma esnasında bunu tespit etmek de mümkün olmamıştır.

Dârekutnî'nin tenkidleri içerisinde mürsel değerlendirmesi diğer illetlere göre sayıca fazladır. Müellifin mürsel olarak değerlendirdiği her isnad gerek râvileri gerek tarikleri gerekse konusu itibariyle aynı özelliklere sahip değildir. Mürsel rivayetin mevsûl tarikleri bulunabilmektedir.

Nitekim Dârekutnî mürsel dedikten sonra mevsûl nakledenleri verebilmektedir. Hadis mürsel ve mevsûl tarikin mukayesesi ile mürsel olarak vasıflandırılmakta fakat râvinin iki tarikle de mevsûl rivayet ettiği münekkitlerin değerlendirmelerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca mürsel denilen tarikle başka konuda geçen hadislere aynı tenkidi yöneltmemektedir. Bu sebeple örnek bir rivayetin ele alınması önemli olmakla birlikte Dârekutnî'nin usulünü ortaya koyma açısından yetersiz kalmaktadır. İncelenen rivayetlerin neticesinde bu durum açıkça görülmektedir. Diğer taraftan irsâl, genellikle tâbiîn râvilerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim ikinci bölümün sonundaki tabloda bu durum tespit edilmeye çalışılmıştır. Buhârî'nin mürsel rivayetlerinin mevsûl tarikleri hadis musannefatında -ki bir kısmı bizzat *Sahîh*'te- bulunmaktadır. Bunların tahrîci yapılarak rivayet yolları şemalarda gösterilmiştir. Ayrıca Buhârî'nin mürsel hadisi tahrîc etme sebebi rivayetlerde farklılık göstermektedir. Meselâ Hammâd b. Zeyd'in Huneyn esirleri rivayetini hadisin tarikleri arasındaki ihtilâfı tesbit ve izah etmek için tahrîc ettiği anlaşılmaktadır.

Dârekutnî'nin mürsel dediği isnadın *Sahîh-i Buhârî*'de mevsûl tarikleri de bulunabilmekte, müellifin ise bunlardan her zaman bahsetmediği görülmektedir. Örnek olarak Buhârî, Hammâd b. Zeyd'in Eyyûb'dan naklettiği Nâfî'nin i'tikâf nezri hadisini mürsel rivayet etmiştir. İbn Hacer, Buhârî'nin Hammâd b. Zeyd rivayetini tahrîc ederek hadisin tariklerinde gerek isnad gerekse metinlerdeki ihtilâfı tesbit ve izah ettiğini zikretmektedir. Diğer taraftan Hammâd b. Zeyd'den mürsel rivayetlerin yanında mevsûl dört rivayet bulunmaktadır. Hammâd b. Zeyd tariki dört râvi tarafından mürsel nakledilmekle birlikte hadisi aldığı hocası Eyyûb'dan müsned rivayet edenlerin daha çok sayıda olduğu görülmektedir. Buradan Eyyûb'dan muttasıl rivayetin asıl olduğu anlaşılabilir.

Daha önce de ifade edildiği üzere Dârekutnî tenkidini belirli bir isnada yöneltmekle birlikte söz konusu isnadla gelen her hadisi aynı görmediği anlaşılmaktadır. Meselâ Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) rivayet ettiği dört konudaki hadisi tenkid etmiştir. Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) semâı olmadığını kesin bir ifadeyle belirtmiştir. Buhârî'nin üç rivayetinde açıkça semâ geçtiği halde Dârekutnî'nin kesin hükümde bulunmasını İbn Hacer hayretle karşılamaktadır. Rivayette geçen semâ lafızlarından haberdar olan Dârekutnî, bu durumu Hasan'ın Hasan b. Ali (r.a.) olduğuyla izah etmektedir. Bâcî'de bu görüştedir. Oysa bu mümkün değildir. Çünkü Hasan-ı Basrî yerine Hz. Hasan konulduğunda râvilerin ondan rivayet etme imkânı olmadığı için inkita' meydana gelmektedir. Bu izah ise Hasan-ı Basrî rivayetini daha zayıf bir durumla açıklama anlamına gelmektedir. Neticede, Dârekutnî'nin Hasan-ı Basrî'nin Ebû Bekre'den (r.a.) rivayetini mürsel değerlendirmekle hata etmiştir.

Dârekutnî'nin tenkidlerine sebep teşkil eden hususlardan birisi de onun ve Buhârî'nin bir hadisi rivayet eden birden fazla sahâbî veya tâbiî ya da sonraki dönem râvileri arasında tercih farklılığıdır. Meselâ Buhârî, Bedir'e iştirakin fazileti hadisini savaşa katılan Rifâa b. Râfi' b. Mâlik'ten (r. anhümâ) nakletmiş, o sırada yaşı küçük olan Râfi' b. Hadîc tariklerini ise tahrîc etmemiştir. Dârekutnî ise Buhârî'nin isnadına Râfi' b. Hadîc'in muhalefetini zikretmiştir.

Çalışmadaki tespitlerden birisi de Dârekutnî'nin *et-Tetebbu*'da zikrettiği isnadlarla rivayetlerin *Sahîh-i Buhârî*'de tahrîci neticesinde bu hadislerin iman esasları ve ahkâma esas teşkil etmedikleridir. Bilakis bunların çoğunluğu fezâil ve ahlâk konusundadır. Ahkâm kitaplarında geçenler de o konunun fezâilini belirtmekte bazan da mütâbi' olarak rivayet edilmektedir. Tezde yer alan tablolarda bu durum açıkça görülmektedir. Tenkidlerde dikkat çeken bir husus da Dârekutnî'nin işaret ettiği ihtilâfların bazılarında *Sahîh-i Buhârî* hadisinin devamında muhalif tariklerinin de verildiği ya da her iki isnadla da rivayetin yer aldığı müşahede edilmektedir. Buhârî'den önce bu tariklerin incelendiği, üzerinde görüşler belirtildiği ve tenkid yöneltildiği muhtemeldir ki Buhârî kendisine gelen bu bilgilerle hadisleri tahrîc etmiştir.

Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*daki her değerlendirmesi ve tenkidi nihâî hüküm olarak alınmamalıdır. Bilakis isnadların, metinlerin mukayesesi ve râvi incelemeleri ile araştırma yapılmalıdır. Zira yukarıda ifade edildiği üzere İmam Buhârî ve Dârekutnî'nin isnadları karînelerle değerlendirdikleri, birbirine muhalif rivayetlerden bir isnadın tariklerinin çokluğu, râvinin hıfzı, bir hocanın rivayetlerini en iyi bilen kişi olması, hıfz ve itkân yönüyle diğer râvilerden üstünlüğü gibi çok yönlü araştırma yaptıkları, sadece tek bir usûl ve genel kesin kaidelerle hareket etmeyip karînelere göre hükmettikleri görülmüştür.

Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'* eserine aldığı hadislere ondan önce yöneltilen tenkidler imkan nispetinde tespit edilmiş ve değerlendirilmiştir. Bu tenkidler, en çok râvilerin irsâli ve tedlîs ile ilgilidir. Rivayet usullerinin yeni kullanılmaya başlandığı, henüz belirli rivayet lafızlarıyla hadisleri nakletmenin yerleşmediği dönemlerde mürsel rivayette bulunan ya da tedlîs yapan râvilerin hepsi aynı derecede tenkid edilmemiştir. Bir hocadan nakleden talebelerinin isnadları arasında ihtilâf varsa bu tarikler mukayese edilmiş, kısmen metin farklılıklarına da işaret edilmiştir. Fakat tezin amacı bunların tespiti olmaması sebebiyle bu konu ayrıca araştırmayı ve çalışmayı gerektirmektedir.

Dârekutnî, tenkid ve değerlendirmelerinde sadece *Sahîh-i Buhârî*'yi esas almamış bilakis kendisine kadar özellikle Buhârî dönemi ve sonrasında hadislerin her tabakada bir râviden

birden fazla öğrencisinin nakletmesiyle sayıları artan isnadların -vakıf olduğu kadarıyla- hepsini göz önünde bulundurmuştur. Bu sebeple *et-Tetebbu'* zahiren *Sahîhayn*'a yönelik tenkidler olsa da esasen muhteva itibariyle Dârekutnî'ye kadarki dönemde hadislerin tariklerinin mukayese ve değerlendirmesini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle de çok değerli bilgiler içermektedir. İncelenen eserdeki beş tenkid rivayet usulleri ile ilgilidir. Dârekutnî, kitabet ve icazetle rivayeti **"وهو صحيح حجة في جواز الإجازة والمكاتبة", "وهو حجة في قبول المكاتبة ورواية الإجازة"** gibi ifadeleriyle caiz gördüğünü bildirmekte, Buhârî'yi tasdik ederek rivayetleri nakletmektedir.[1216] Dârekutnî'nin yönelttiği tenkidlerde açıkça hata ettikleri de olmuştur. Meselâ Buhârî'nin eserine almadığı Mus'ab b. Şeybe'den merfû, Süleyman et-Temîmî ve Ebû Bişr Ca'fer b. İyâs'tan mürsel nakledilen hadis bunlardan birisidir. Yine Müslim'e yönettiği gece namazı rivayeti hakkındaki tenkidinde hata etmiştir. Müellifin bahsettiği isnadla hadisi Buhârî tahrîc etmiştir.

Dârekutnî'nin tenkid yönelttiği eserlerin musannifleri Buhârî ve Müslim hadislerin illetlerini en iyi bilenlerden biri olan Ali b. Medînî'den bu ilmi öğrendiler. Buhârî'nin "Kendimi Ali b. Medînî'den başka kimsenin yanında küçük görmedim" sözü hocası Ali Medînî'ye sorulunca "Siz ona bakmayın, o kendisi gibi bir başkasını görmemiştir. Onun benzeri yoktur" cevabını vermiştir. Zehebî, Buhârî ve Müslim'in tahrîc ettiği hadisleri ikiye ayırmakta, asılda yer verip hüccet kabul ettikleri ile mütâbaat, şevâhid olarak naklettiklerini ve i'tibar için yazdıklarını ayrı değerlendirmektedir. Ona göre Şeyhayn veya onlardan birisinin hadisini tahrîc ettiği râvi, hakkında cerh ifadeleri kullanılmadıysa tevsîk edilmese de sikadır ve hadisi sahihtir. Hakkında cerh bulunan bazı râviler taassup gösterilerek tenkid edimekte fakat muhaddislerin çoğunluğu onları sika olarak değerlendirmektedir ki böyle kişilerin hadisleri de sahihtir. Râvinin hıfzıyla ilgili kusurlar ve tesâhülü varsa onun hadisi i'tibar için yazılır. Zehebî, Buhârî ve Müslim'in aslü'l-hadisde hüccet kabul ettikleri kişiler arasında rivayetleri zayıf olan birisinin bulunmadığı görüşündedir. Buhârî, aslü'l-hadis olan rivayetlerde isnad, râvi ve metin açısından dikkatli ve titiz bir araştırma ile hadisleri seçerek tahrîc etmiştir. Kendisinden önceki muhaddislerin ve münekkidlerin usulünü takip etmiştir. Şevâhid ve mütâbaatda isnadda yer alan hıfzında zayıflık ya da tevsîkinde tereddüd olan kişiler de *Sahîhayn*'da rivayeti yer almışsa sika sayılır. Cerh edenlerin görüşüyle hüküm verilmez. Abdülfettah Ebû Gudde İbn Dakīkul'îd'in de aynı görüşte olduğunu, açık bir delil ya da kabul edilebilir bir açıklama olmadıkça bu düşünceden vazgeçmeyeceğini nakleder. Diğer rataftan sahihin

[1216] Mükâtebe ve icazetle rivayetin hüccet olduğuna dair *et-Tetebbu'*da geçen tenkidler için bk. Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu',* 251-252 (no: 110), 252 (no: 111), 260-261 (no: 112), 291-292 (no: 143), 304-305 (no: 152).

dereceleri vardır. Sika râviler farklı derecelendirmeye tabidirler. Sika râviyle, tevsîk edilmekle birlikte hakkında cerh ifadeleri bulunan kişi bir değildir. Hıfz yönünden kusurlu bulunan râvi de zayıf mertebesinde değildir. Ayrıca rivayetleri tahrîc edilen zayıf râvi, kendisinden rivayet terkedilen kişiden farklıdır. Zayıf râvinin ise yalancılıkla itham edilen ya da yalanı tesbit edilmiş kişiyle mukayese edilemeyeceği açıktır.[1217] Zehebî'nin bu değerlendirmeleri *Sahîhayn* hadislerine yer veren *et-Tetebbu'* eserindeki Buhârî rivayetlerini izah etmektedir. Hadisin aslı sabitse, isnadları hakkında muhaddislerden tenkid yöneltilen, metinlerinde ilk bakışta fark edilemeyecek incelikler, gizli mânalar ya da kusur bulunan rivayetleri tahrîc etmesi Buhârî'nin ilmî üstünlüğünü göstermekte ve eserinin kıymetini arttırmaktadır. Az sayıda isnadı muallel rivayetleri tahrîc etmiştir.[1218]

İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*'nin sekizinci bölümünde *Sahîh-i Buhârî*'ye yöneltilen tenkidleri eserin bölüm tertibini takip ederek hadis başlığı altında sıralayarak değerlendirmiştir. Tenkidlerin bir kısmını da *Fethu'l-bârî*'de hadisin şerhinde cevaplandırmıştır. Bunlar, on sekizi dışında Dârekutnî'ye verilen cevaplardır.[1219] İbn Hacer Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da Buhârî'ye yönelttiği tenkidlerin tamamına cevap vermemiştir. Çoğunluğuna cevap vermesini ve hadislere yöneltilen tenkidleri cevaplamasını tamamı için yeterli görmesi muhtemeldir. Hem Dârekutnî'nin tenkidleri hem de ona verilen cevaplar özellikle de İbn Hacer'in bu konudaki çalışması *Sahîh-i Buhârî*'ye olan ilgiyi, onun değerini arttırmıştır. İbn Hacer'in değerlendirmelerine katılan âlimler olduğu gibi, itiraz edenler de olmuştur. Bu illetin âlimler tarafından farklı değerlendirilmesinden, konunun bakış açısındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Buhârî'nin muhalif tarikler hakkında açıklamada bulunmaması, Dârekutnî'nin ilel bilgisi olan talebelerine tariklerden ve illetlerinden kısaca bahsetmesi ya da işaret etmekle yetinmesi ve açıklamalarda bulunmamasından da kaynaklanmaktadır.

Ahkâm ve ibadet konularında bir hükmü tespit ya da nefy de sahih olmayan hadise itimad edilmez. Muhaddisler, âdâb, fezâil, menâkıb, tefsir, tergīb, terhîb, megāzî ve siyer konularında zayıflığı hafif ya da giderilebilecek illetli ve zayıf hadisleri kaydetmişlerdir. Bu her ne kadar dile getirilmese de uygulana gelen bir ilmî usuldür. Bu konuda müteahhirîn âlimlerinden müteşeddit davrananlar olmuştur. Semâın sübutunu şart koşma, tariklerin çokluğuyla tashîh gibi konularda müteşeddit davranmışlardır. Muhaddislerin zayıflığı hafif ya

[1217] Zehebî, *Mûkıza*, 79-81.

[1218] Adil b. Abdüşşekûr ez-Zürakī, "Dirâse li-ecvibe İbn Hacer fî istidrâkâti'd-Dârekutnî ale'l-Buhârî", *Merkezi's-sünne ve't-türâsi'n-nebevî 2* (2018), 815-828.

[1219] ez-Zürakī bu hadislerin numaralarını kaydetmiştir. Bk. ez-Zürakī, "Dirâse li-ecvibe İbn Hacer fî istidrâkâti'd-Dârekutnî ale'l-Buhârî", 816.

da illetli hadisleri tahrîc etmesinde fıkhî faydalar vardır. Metinden birçok mânalar çıkarmakta, bu sebeple farklı bölümlerde ve farklı isnadlarla hadisi tahric etmektedirler.

Dârekutnî, *et-Tetebbu'*da kullandığı illet kavramı ile, mütekaddimûn âlimlerinin kullandığı şekliyle genel anlam içerisinde sıhhate etkisi olmayan türünü kastettiyse o zaman eserde yer verdiği rivayetler sıhhatin üst seviyesinde olmayan hadisler demektir. Nitekim *Sahîh-i Buhârî*'de geçen her sahih hadis aynı derecede değildir. Tenkidler incelendiğinde illet ister kādiha isterse gayri kādiha olsun sahihin üst derecede olmasına tesir ettiği görülmektedir. Şu halde *et-Tetebbu'*daki tenkitlerin her biri ayrı değerlendirilmelidir. Hadislerin tahrîci ve tariklerin mukayesesi neticesinde hadisin bu eserde geçmesinin onun tenkid edildiği ya da rivayetin zayıf olduğu anlamına gelmediği görülmüştür. Tafsilatlı araştırma yapmamak Dârekutnî'yi müteşeddit ve *Sahîhayn* münekkidi, zikrettiği rivayeti zayıf değerlendirebilir. Nitekim Buhârî, sıhhatine tesiri olmayan illete haiz, başka tarikten nakledilen, râvinin hocasından önce vasıtalı sonra vasıtasız rivayet ettiği hadisleri tahrîc etmiştir.

Dârekutnî, *et-Tetebbu'*da 218 tenkide yer vermiştir. Bunlardan sonuncusu *Sahîhayn*'da geçmemektedir. 126. ve 162. tenkidler Buhârî'ye yöneltilmiştir ve tekrardır. 3. ve 183. tenkidler ise Buhârî ve Müslim'e yöneltilen tenkidlerde tekrardır. 103. tenkid Buhârî'ye yöneltilmiş, aynı isnadla 165. tenkidde ise Şeyhayn zikredilmiştir. Hadisin tahrîci yapıldığında Buhârî ve Müslim'in rivayet ettiği görülmektedir. Dârekutnî'nin 103. tenkidde hadisi sadece Buhârî'nin tahrîc ettiğini zikretmesi hatadır. Müslim'e yöneltilen tenkidlerin yedi tanesi tekrardır.[1220] Bunların neticesinde *et-Tetebbu'*da on tenkidin tekrar edildiği tespit edilmiştir.

*et-Tetebbu'*un genel mahiyeti tenkid olsa da ilzam türünde rivayetler de bulunmaktadır. Dârekutnî, Müslim'in tahrîc ettiği altı rivayeti Buhârî eserine almadığı için onu ilzam etmiştir. 141. ve 191. tenkidlerde ise hadisi Buhârî tahrîc etmiş, Müslim'in rivayet etmediği zikredilmiştir. Eserde ilzam özelliği arz eden sekiz tenkid yer almaktadır. Bu ilzamlardan Buhârî'ye yöneltilenler üçüncü bölümde başlıklar altında incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Dârekutnî ilzamla Buhârî'yi tenkid etmemiş, tahrîc etmediği hadislerin sıhhatini ifade etmek için kullanmıştır. Nitekim Dârekutnî'nin talebesi Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *el-Müstedrek* eserini telif etmesi de hocasının usulünü ortaya koymaktadır. Ayrıca günümüzün önde gelen muhaddislerinden ilel üzerine çalışmalarıyla bilinen Hamza el-Melîbârî, Dârekutnî'nin

[1220] Müslim'e yöneltilen ve aynı olan tenkidler, 121 ile 211, 125 ile 210, 127 ile 209, 134 ile 159, 137 ile 175, 157 ile 195 ve 167 ile 208 numaralı tenkidler aynıdır. Dolayısıyla Müslim'e yöneltilen yedi tenkid tekrar edilmiştir.

ilzamdan bizim anladığımız mânayı kastetmediği, bu ifadeyi ta‘dîl ve hadislerin sıhhatini tespit için kullandığı görüşündedir.[1221]

Dârekutnî'nin Buhârî'nin ismini zikrederek ona yönelttiği tenkidlerin sayısı yetmiş dokuz olarak tespit edilmiştir. 28, 129 ve 130. tenkidler Müslim'e yöneltilmiş, fakat hadisin tahrîci neticesinde Buhârî'nin rivayet ettiği görülmüştür. Buhârî ve Müslim'in tahrîc ettiği ve Dârekutnî'nin "أخرجا", "واتفقا فأخرجا" ve "أخرج البخاري ومسلم" ifadeleriyle yer verdiği tenkid sayısı otuz dörttür. Bunların içerisinde 182. tenkid "وأخرجا جميعاً" ifadesiyle her ikisine yöneltilse de Buhârî bu rivayeti eserine almamıştır. Ayrıca Mus'ab b. Şeybe, Buhârî ricâlinden değildir. *et-Tettebbu‘*da Müslim'e yöneltilen tenkid sayısı ise tekrarlarla birlikte yüz beştir. Hadislerin tamamına çalışmada yer verilemese de *et-Tetebbu'*daki Buhârî rivayetlerinin tahrîci neticesinde tespit edilen sayıların çalışmalarda farklılık arz ettiği görülmüştür. Genel değerlendirme ve farklı kriterler tenkid sayılarının değişmesine sebep olmaktadır.

et-Tetebbu' eserini mukayese eden çalışmalarda *İlel*'in daha sonra yazıldığının belirlenmesi nedeniyle ondaki hükmün tercih edileceği neticesine ulaşılması, eserin tamamı üzerine kapsamlı ve tafsilatlı çalışmanın gerekliliğini göstermektedir.[1222] *et-Tetebbu‘* eserinde illetin gayri kādiha olduğunu ortaya koyan karineler vardır.[1223] Dârekutnî'nin râvi hakkındaki ihtilâfta iki tarikle rivayeti de tashîh ederek Buhârî'yi tasdik etmesi, tariklerden birisini tercihte Buhârî'ye muvâfakatı, hadisin sahih ve hüccet olduğunu açıkça söylemesi, Buhârî'yi sahabe mürselinde tenkid etmesi, bazı tenkidlerinde illet belirtmemesi bu karinelerdendir. Ayrıca *et-Tetebbu*‘da zikrettiği hadisi *İlel* ve/veya *Sünen* kitabında tashîh etmesi de dikkat çeken hususlardandır. Buhârî ve Müslim'in tahrîc ettiği hadisin tariklerinde ihtilâf varsa Dârekutnî isnadları mukayese ile tespit etmiş, bu rivayetlerin sıhhatin üst derecesinde olmadığını ortaya koymuştur. Bu tür rivayetler için Halîlî "ma‘lûl sahîh" ifadesini kullanmaktadır.[1224] Ahmed Muhammed Şâkir ise Dârekutnî'nin ve münekkidlerin tenkid ettikleri *Sahîhayn* hadislerinin sahih olduğunu ancak sıhhatin üst derecesine ulaşamadıklarını ve genel hadislerin sıhhati seviyesinde olmadıklarını zikreder.[1225] İbnü's-Salâh ise *Sahîhayn*

[1221] 26-31 Ağustos 2024 tarihinde Harput Elazığ'da düzenlenen Harput Klasik Hadis Meclisi-I ilmî toplantısında Hamza el-Melîbârî 30 Ağustos'taki dersinde bu konuya da değinmiştir.

[1222] *et-Tetebbu‘*daki yedi hadisi inceleyen Tevîtî'nin ve on iki hadisi inceleyen el-Lâhim'in görüşü bu yöndedir. Bk. Tevîtî, Fuâd Yahyâ Ali Muslih et-Tevîtî. "Beyne*'t-Tetebbu'* ve'*l-'İlel* dirâseten li'l-ehâdîsi'l-letî ihtelefe fîhâ ed-Dârekutnî, fî kitâbeyhi *et-Tetebbu‘* ve*'l-İlel*". *Mecelletü'l-bâhisi'l-câmiî 30* (2013), 38; Abdülazîz b. İbrâhim el-Lâhim, "İhtilâfü ahkâmi'd-Dârekutnî", 519.

[1223] Muhammed b. Abdullah b. Sa‘d da çalışmasında bu sonuca ulaşmıştır. Bk. Muhammed b. Abdullah b. Sa‘d, "Mefhûmü'l-'illeti gayra'l-kādihati fî kitâbi "*et-Tetebbu*'" li'd-Dârekutnî", 666-668.

[1224] Halîlî, Ebû Ya‘lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvînî, *el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-hadîs,* nşr. Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409/1989), 160.

[1225] Şâkir, *el-Bâʿisü'l-hasîs,* 65-66.

hadislerinden tenkid edilenlerin telakkī bi'l-kabûl karinesi ile desteklenmediğini söylemiştir. Fakat bu durumda olan hadisler, sahihlik özelliğini kaybedip de zayıf seviyesine inmez. Yaşayan muhaddislerden Avvâme de bu görüşün, ulemanın genel bir kabulü olduğunu vurgulamaktadır.[1226] Ayrıca Avvâme, İmam Dârekutnî'nin kitabının adının *et-Tetebbu*' olduğunu, sözlükte "tetebbu'" kelimesinin; araştırmak, tetkik etmek anlamına geldiğini söylemektedir. Nitekim Hamza el-Melîbârî'de bu kanaattedir. Ayrıca Avvâme Dârekutnî'nin, *Sahihayn*'da yer alan her bir rivayeti sahih kabul ettiği görüşündedir.[1227] Yine ona göre Dârekutnî, Buhârî'ye anlayış, metot ve hadise bakış yönünden farklılığı sebebi ile tenkidlerde bulunmuştur.[1228] Avvâme, ince ve titiz araştırmalara ve bazı imamların sözlerine dayanarak *Sahîhayn*'ı rivayet ve i'lel kitabı olarak gördüğünü ifade etmektedir. Ona göre Buhârî ve Müslim sahihlerinde herhangi bir hadisi rivayet eder, varsa onun illetine de işaret eder. Böyle büyük muhaddisler gizli ve titiz işaretler ile hareket etmişlerdir. Avvâme'ye göre bu incelikleri de ancak mütehassıs olanlar anlayabilmiştir.[1229]

Nitekim üzerinde çalışılan tenkidler neticesinde Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da *Sahîhayn* hadislerini dikkatli ve titiz bir araştırma ile incelediği ve sıhhat yönünden hepsinin aynı olmadığını tariklerin mukayesesi ile ortaya koyduğu görülmüştür. Ayrıca tenkidlerde geçen hadislerin *el-Câmi'u's-sahîh*'te tespit edilen rivayetlerin yer aldığı bölümlerin belirlenmesi neticesinde ortaya çıkan tablo da durumu desteklemektedir. Aşağıda yer alan ilk tabloda *et-Tetebbu'*da rivayeti bulunmayan *Sahîh-i Buhârî* bölümleri görülmektedir. Dârekutnî'nin zikrettiği rivayetler otuz dört bölümde geçmemektedir. Bu bölümlerin çoğunluğu ahkâm ile ilgilidir. İkinci tabloda ise *et-Tetebbu'*da zikredilen rivayetlerin geçtiği *Sahîh-i Buhârî* bölümleri ve rivayet sayısı yer almaktadır. Hadislerin tahrîci neticesinde Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da zikrettiği isnadlarla altmış üç bölümde geçtikleri tespit edilmiştir. Rivayet sayısının en fazla olduğu bölümlerin "Megāzî", "Tefsîru'l-Kur'ân", "Cihâd ve Siyer", "Edeb", "Ashâbü'n-Nebî" ve "Libâs" olduğu görülmektedir.

[1226] Avvâme, *Kelimâtün an menheci'l-İmâm el-Buhârî (r.a.)*, 108.
[1227] Avvâme, *Kelimâtün an menheci'l-İmâm el-Buhârî (r.a.)*, 114-115.
[1228] Avvâme, *Kelimât an menheci'l-İmâm el-Buhârî (r.a.)*, 121.
[1229] Avvâme, *Kelimât an menheci'l-İmâm el-Buhârî (r.a.)*, 109, 110, 112, 113.

EK: TABLOLAR

Tablo 4: A.1. *et-Tetebbu'*da rivayeti bulunmayan *Sahîh-i Buhârî* bölümleri

Sıra no	Kitap numarası	Kitab adı
1	1	Bed'ü'l-vahy
2	2	Îmân
3	3	İlim
4	5	Gusül
5	6	Hayız
6	7	Teyemmüm
7	8	Salât
8	12	Salâtü'l-havf
9	14	Vitir
10	15	İstiskā
11	20	Fazlü's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne
12	21	Amel fi's-salât
13	22	Sehiv
14	27	Muhsar
15	31	Salâtü't-terâvîh
16	32	Fazlü leyleti'l-Kadr
17	33	İ'tikâf
18	35	Selem

19	38	Havâlât
20	39	Kefâlet
21	41	Hars ve'l-müzâra'a
22	43	İstikrâz
23	44	Husûmât
24	45	Lukata
25	46	Mezâlim ve'l-gasb
26	48	Rehin
27	50	Mükâteb
28	69	Nafakāt
29	71	Akīka
30	73	Edâhî
31	74	Eşribe
32	75	Merdâ
33	85	Ferâiz
34	88	İstitâbetü'l-mürteddîn

Tablo 5: A.2. et-Tetebbu‘da zikredilen rivayetlerin geçtiği *Sahîh-i Buhârî* bölümleri ve rivayet sayısı

Sıra no	Kitap numarası	Kitab adı	*Sahîh-i Buhârî*'de tespit edilen rivayet sayısı
1	4	Vudû‘	3
2	9	Mevâkītü’s-salât	1
3	10	Ezân	4
4	11	Cum‘a	1
5	13	Îdeyn	2
6	16	Küsûf	4
7	17	Sücûdü’l-Kur’ân	2
8	18	Taksîrü’s-salât	1
9	19	Teheccüd	2
10	23	Cenâiz	8
11	24	Zekât	8
12	25	Hac	4
14	26	Umre	1
15	28	Cezâ’ü’s-sayd	3
16	29	Fazîletü’l-Medîne	1
17	30	Savm	1
18	34	Büyû‘	8
19	36	Şüf‘a	1

20	37	İcâre	1
21	40	Vekâlet	1
22	42	Şirb ve'l-müsâkāt	1
23	47	Şirket	3
24	49	Itk	1
25	51	Hibe	1
26	52	Şehâdât	1
27	53	Sulh	2
28	54	Şurût	1
29	55	Vesâyâ	2
30	56	Cihâd ve Siyer	12
31	57	Farzu'l-humus	3
32	58	Cizye ve Muvâdea	3
33	60	Enbiyâ	6
34	61	Menâkıb	2
35	62	Ashâbü'n-Nebî	9
36	63	Menâkıbü'l-ensâr	3
37	64	Megāzî	36
38	65	Tefsîru'l-Kur'ân	17
39	66	Fedâilü'l-Kur'ân	4
40	67	Nikâh	1

41	68	Talâk	5
42	70	Et‘ime	3
43	72	Zebâ’ih ve’s-sayd	6
44	76	Tıb	1
45	77	Libâs	9
46	78	Edeb	11
47	79	İsti’zân	4
48	80	Da‘avât	1
49	81	Rikāk	3
50	82	Kader	2
51	83	Eymân ve’n-nüzûr	4
52	84	Keffârâtü’l-eymân	1
53	86	Hudûd	7
54	87	Diyât	2
55	89	İkrâh	1
56	90	Hiyel	5
57	91	Ta‘bîr	1
58	92	Fiten	4
59	93	Ahkâm	6
60	94	Temennî	1
61	95	Ahbârü’l-âhâd	4

62	96	İ‘tisâm bi’s-sünne	2
63	97	Tevhîd	2

SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'* isimli eseri ilel ilmi, tenkid usulleri yönüyle çok değerli bir çalışmadır. Müellif, önceki ulemadan kendisine ulaşan illet değerlendirmelerini, râviler ve isnadlar hakkındaki hükümleri, belirli tarikler üzerine ilel tatbikatlarını eserinde *Sahîhayn* hadisleri üzerinde zikretmiştir. Mütekaddimûn âlimlerinin illet çerçevesindeki görüşlerine temel bir itirazından ya da ortaya koyduğu yeni bir usulden, yaklaşımdan bahsetmek mümkün değildir. Dârekutnî, *Sahîhayn*'ın sened ve metinlerini zikrederken birden fazla yöntem ve usul kullanmıştır. O, senedin tamamını veya bir kısmını vermiş, muhalif tariklerin bazan hepsini bazan da bir kısmını zikretmiştir. Onun zikrettiği isnadlarda Buhârî'nin mütâbaat ve şevâhidini genellikle vermemiş, *Sahîh-i Buhârî*'deki muhalif tariklere ise bazı tenkidlerde değinmiştir. Dârekutnî, hadislerin metnini verirken de tek bir yöntem izlememiştir. Metnin tamamını/baş kısmını verdiği yahut bir vasıfla bahsettiği durumlar kadar az sayıdaki tenkidde ise sadece isnadı zikretmekle yetinmiştir. O, kendisinden önceki münekkidleri takip ederek tariklerin mukayesesi, râvilerin birbirine göre hıfz açısından üstünlükleri, mütâbî rivayetler gibi karineleri ve tercih usullerini dikkate akmıştır.

Dârekutnî'nin eserde tespit ettiği illetler çok çeşitli olmakla birlikte çoğu isnada yöneliktir. Metne yönelik tenkidler az sayıdadır. Ayrıca sadece sıhhate etki edenleri değil hadise menfi bir tesiri bulunmasa da illet olarak gördüklerine de yer vermiştir. Tenkid yönelttiği hadislerin ekserisinin illeti mürsel ve mevsûl teâruzudur. İrsâlden sonra râvilerin semâı konusundaki değerlendirmeleri dikkat çekmektedir. Diğer illet çeşitleri ise az sayıda tenkidde geçmektedir. Kayda değer bir husus ise yönelttiği tenkidin hadisin aslına menfi bir tesirinin olmayıp sadece o tarikle gelen rivayeti tesir etmesi, hadisin mütâbaat ve şevâhid tariklerinin sahih olarak değerlendirilmesidir.

Dârekutnî'nin Buhârî ve Müslim'in naklettiği bazı tarikler hakkındaki tercih ve tenkidleri hem isnad hem de metinler üzerinde derinlikli bir çalışmayı gerektirmektedir. Tenkidlerin bir kısmında Dârekutnî'nin ifadeleri durum tespiti olup kabulü gerekir. Meselâ Ebû Hüreyre, Zeyd b. Hâlid el-Cühenî ve Şibl'den (r. anhüm) rivayet edilen zina eden bekar kişinin cezası hakkındaki olayın anlatıldığı hadisi Buhârî tahrîc etmiş, Dârekutnî onun isnadında Şibl (r.a.) yer almadığı için tenkid etmiştir. Dârekutnî'nin Şibl'in de yer aldığı isnadlara işaret etmiş, Buhârî'nin tahrîc etmediğini zikrederek tespitte bulunmuştur. Bu ve benzeri durumların tespiti, rivayetlerin değerlendirilmesi neticesinde *Sahîh-i Buhârî*'nin zarar görmeyip bilâkis güçlendiği söylenebilir. Nitekim Dârekutnî tenkidlerin bir kısmında Buhârî'yi desteklemiş ve

onun rivayetini diğer muhalif rivayetlere tercih etmiştir. Bu durumda *et-Tetebbu*'nun konusu *Sahîhayn* hadislerinin tenkidi olsa da genel olarak bu kitapların değerini ve onlara güveni desteklemektedir.

Dârekutnî'nin tercih yöntemleri arasında râvinin hıfz ve itkânı, tariklerin çokluğu, bir râvinin hocasından rivayetle meşhur olması, aile isnadları, metinde ziyade gibi hususlar bulunmaktadır. İllet karineleri arasında ise râvinin semâı konusunda şüphe ya da ihtilâf, bir râviye çok sayıda muhalefet, birçok öğrencisinin kendisinden rivayette bulunduğu bir râvinin teferrüdü sayılabilir. O, kendisinden önceki münekkidlerin illete delâlet eden lafızlarını kullanır. Buhârî'nin hadis sonlarında ihtilâfı zikretmesi ya da mütâbaatı vermesi, tenkidlerin farkında olduğunu göstermekte ve bu tenkidlere bir nevi cevap niteliği taşımaktadır. Örnek olarak Buhârî, Müsedded ↔ Îsâ b. Yûnus ↔ Hişâm ↔ babası tarikiyle Hz. Âişe'den (r. anhâ) Resûlullah'ın (s.a.v.) hediyeyi kabul ettiği ve ona karşılık bir şey verdiği hadisini tahrîc etmiş, sonunda Vekî' ve Muhâdır'ın Hişâm ↔ babası isnadıyla rivayet edip Hz. Âişe'yi (r. anhâ) zikretmediklerini söyleyerek illete işaret etmiştir. Buhârî'nin bu illetin tahrîc ettiği hadisin sıhhatine tesir etmediği görüşünde olması ihtimal dahilindedir.

Dârekutnî'nin yönelttiği tenkidleri kendisinden sonraki âlimler ele almışlar, değerlendirmişler ve bazılarına cevap vermişlerdir. Bu konuda İbn Hacer'in *Sahîh-i Buhârî* şerhi *Fethu'l-Bârî*'deki açıklamaları ile birlikte özellikle *Hedyü's-sârî*'nin sekizinci bölümündeki cevapları önem arz etmektedir. İbn Hacer tenkidlere açıklamalı cevaplar vermekte ve Buhârî'yi haklı görmektedir. Cevaplarında Dârekutnî gibi hadisin tariklerini zikretme usulünü takip etmiş, ayrıca isnadlar arasında mukayese yaparak Buhârî'nin rivayetinin tercih edilme sebepleri ile diğerlerinden üstünlüğünü ortaya koymaya çalışmıştır. Güncel hadis tartışmalarında ise Dârekutnî'nin tenkidlerini genelleyerek *Sahîhayn*'ı güvenilmez olarak niteleyenlerin bulunduğu görülmektedir. Oysa bir eserin içerisinde tenkid edilen hadislerden hareketle umumu için aynı hükmü vermek ilmî üslupla bağdaşmamaktadır. Zirâ yüzlerce hadisin içerisinde Dârekutnî'nin tenkid yönelttikleri çok az bir orana tekabül etmektedir. Ayrıca tüm tenkidlerinde isabetli olmadığı da gösterilmiştir.

İncelenen tenkidler neticesinde Dârekutnî'nin tariklere vukûfiyeti, aralarında mukayese yeteneği, Buhârî'yi takdiri, *Sahîh*'in hadislerin farklı tariklerini ihtiva etme hususundaki kıymetini ortaya koyduğu müşahede edilmiştir. İlleti genel anlamıyla kullanmış, sıhhatini ortadan kaldırmasa da hadisin üst mertebede olmasını engelleyen kusur mânasında zikretmiştir. Dârekutnî, hadislerin sıhhatinde Buhârî ve Müslim'e muvafakat etmekte, hadislerinin bir kısmının sıhhatin üst derecesinde yer almasında Şeyhayn'dan farklı

düşünmektedir. Özellikle ihtilâfı zikredip tercihte bulunmadığı hadislerde Dârekutnî'nin maksadını tespit edebilmek önemlidir.

Yapılan bu çalışma, *et-Tetebbu'*nun tenkidlerinin tafsilatlı araştırılmasının önemini, genel değerlendirmelerin hataya düşürebildiğini, hadislerin tahrîci ve tariklerin mukayesesinin ehemmiyetini göstermiştir. Tenkid edilen tariklerin tüm *Sahîhayn* rivayetlerinin verileceği bir *et-Tetebbu'* tahkikli neşrine ihtiyaç olduğu görülmektedir. Ayrıca *et-Tetebbu'*nun bütün hadislerinin ayrıntılı çalışılması, Dârekutnî'nin eserlerinde *Sahîh-i Buhârî* değerlendirmelerinde ihtilâflı görüşlerinin belirlenip değerlendirilmesi, Dârekutnî öncesi ve sonrası *Sahîh-i Buhârî* üzerine tenkidlerin tespit edilmesi, tez de ulaşılan sonuçlarla birlikte bütün bir resme ulaşmak için faydalı olacaktır.

KAYNAKLAR

Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî. *el-Müntehâb min Müsnedi Abd b. Humeyd*. Nşr. Ebû Abdullah Mustafa b. el-Adevî. 2 cilt. Riyad: Dârü Belensiyye, 1423/2002.

Abdullah Ahmed Bâzmândekân el-Kuşemî. *el-İmâm ed-Dârekutnî ve menhecühû fi'l-istidrâk alâ sahîhayi'l-Buhârî ve Müslim (dirâseten tahlîliyyeten nakdiyyeten).* Câmiatü Omdurman el-İslâmiyye Külliyyetü'd-dirâsâtü'l-ulyâ Külliyyetü usûli'd-dîn, Doktora Tezi, 1427/2006.

Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî. *el-İmâm Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî.* Cidde: Dârü'l-Endelüsi'l-Hadrâ, 1421/2000.

Abdullah b. Muhammed Hasan Demfû. *Merviyyâtü'l-İmâmü'z-Zührî el-mualletü fî Kitâbi'l-İlel li'd-Dârekutnî.* 4 cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1419/1999.

Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdirrahmân Abdullāh b. el-Mübârek b. Vâzıh el-Hanzalî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmâm Abdullah b. el-Mübârek.* Nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî. Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1407/1986.

Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdirrahmân Abdullāh b. el-Mübârek b. Vâzıh el-Hanzalî el-Mervezî. *ez-Zühd ve'r-rikāk li İbni'l-Mübârek.* Nşr. Habîbürrahman el-A'zamî. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.

Abdullah b. Sâlih, Ebû Sâlih Abdullāh b. Sâlih b. Muhammed el-Cühenî el-Mısrî Kâtibü'l-Leys. *Nüshatü Abdullah b. Sâlih*. Nşr. Hilâf Mahmûd Abdüssemî'. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423/2002.

Abdülazîz b. İbrâhim el-Lâhim. "İhtilâfü ahkâmi'd-Dârekutnî beyne'*t-Tetebbu'i* ve'*l-'İleli* - dirâseten vasfiyyeten tahlîliyyeten-". *Mecelletü'l-Câmiatü'l-İslâmiyye li'l-Ulûmi'ş-şer'iyye 1/210* (1446), 473-526.

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. Nşr. Habîburrahman el-A'zamî. 11 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *Tefsîru Abdürrezzâk*. Nşr. Mahmûd Muhammed Abde. 3 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998.

Adil b. Abdüşşekûr ez-Zürakī. *Merviyyâtü'l-İmâmeyni Katâde b. Diâme ve Yahyâ b. Ebî Kesîr el-mualletü fî kitâbi'l-'İlel li'l-İmâm el-Hâfız Ebi'l-Hasani'd-Dârekutnî.* Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Külliyyetü usûli'd-dîn, Doktora Tezi, 1424.

Adil b. Abdüşşekûr ez-Zürakī. "Dirâse li-ecvibe İbn Hacer fî istidrâkâti'd-Dârekutnî ale'l-Buhârî". *Merkezi's-sünne ve't-türâsi'n-nebevî 2* (2018), 815-828.

Âdil İbrâhim Ahmed. *Merviyyâtü Abdurrahman b. Amr el-Evzâî el-mualle bi'l-ihtilâfi aleyhi fî kitâbi'l-'İlel li'd-Dârekutnî.* Gazze: Câmiatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü usûli'd-dîn, Yüksek Lisans Tezi, 1433/2012.

Ağırman, Cemal. “et-Târîhu’l-kebîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 40/89-90. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Ahmad, Faisal. *Dârekutnî’nin el-İlzâmât ve’t-Tetebbu‘unda Buhârî ve Müslim’in Şartlarına Göre Tashîh Yöntemi*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

Ahmad, Faisal – Öztoprak, Mustafa. “Bir Tashîh Yöntemi Olarak Hadis İlminde İlzam Kavramı”. *Disipl. Sosyal Bilimler Dergisi 14* (2023), 95-128.

Ahmed Abdullah Ahmed. *İstılâhâtü’l-İmâm ed-Dârekutnî fî sünenihî “sahîh”, “hasen”, “sahîh hasen”*. Ammân: y.y., ts.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Kitâbü Fezâ’ili’s-sahâbe*. Nşr. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas 2 cilt. Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1403/1983.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü el-İmam Ahmed b. Hanbel*. Nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr. 50 cilt. Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1420/1999.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-‘İlel ve ma‘rifeti’r-ricâl*. Nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas. 3 cilt. Riyad: Dârü’l-hânî, 1422/2001.

Ahmed Muhammed Şâkir. *el-Bâ‘isü’l-hasîs şerhu İhtisâri ‘ulûmi’l-hadîs*. Nşr. Ebû Hüreyre eş-Şâmî-Ahmed b. İbrâhim b. Abdülaziz v.dğr. Giza: Mektebetü Evlâdi’ş-Şeyh li’t-Türâs, 2012.

Âid Remzi İbrâhim Galyûn. *Merviyyâtü’l-İmâm Şu‘be b. el-Haccâc el-mualle bi’l-ihtilâfi aleyhi fî kitâbi’l-‘İlel li’d-Dârekutnî*. Gazze: Câmiatü’l-İslâmiyye, Külliyyetü usûli’d-dîn, Yüksek Lisans Tezi, 1432/2011.

Akpınar, Ömer Faruk. *Rivayet asrında illet: Bezzar örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî. *Câmi‘u’t-tahsîl fî ahkâmi’l-merâsîl*. Nşr. Abdülmecîd es-Selefî. Beyrut: Âlemü’l-kütüb, 1407/1986.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî. *Kitâbü’l-Muhtelitîn*. Nşr. Rif‘at Fevzî Abdülmuttalib – Ali Abdülbâsıt Mezîd. Kahire: Mektebetü’l-hancî, 1417/1996.

Albayrak, Ali. *Buhârî Sonrası el-Câmi‘u’s-sahîh Nüsha Farklılıkları, Hatalar, Tashihler.* İstanbul: İFAV, 2018.

Ali el-Kārî, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kārî. *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker fî mustalahâti ehli’l-eser*. Nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Thk. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm. Beyrut: Şirketü Dârü’l-Erkâm b. Erkâm, 1415.

Ali b. Medînî, Ebü’l-Hasen Alî b. Abdillâh es-Sa‘dî. *‘İlel*. Nşr.: M. Mustafa el-A‘zamî. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 1980.

Ali b. Ca‘d, Ebü’l-Hasen Alî b. el-Ca‘d el-Cevherî. *Müsnedü İbnü’l-Ca‘d*. Nşr. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü nâdir, 1410/1990.

Arslan, Ali. “Ebu’l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî’nin (ö. 385/995) Sünen İsimli Eserinde Tashîh Yöntemi”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017), 117-132.

Âşıkkutlu, Emin. “İclî, Ebü’l-Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/417. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Âşıkkutlu, Emin. “Bir İsnad Tenkid Yöntemi Olarak Şartlı Cerh-Ta‘diller ve Uygulamadaki Sonuçları”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2001), 49-80. http://isamveri.org/pdfdrg/D00072/2001_20/2001_20_ASIKKUTLUE.pdf

Avvâd el-Halef. *Rivâyâtü’l-müdellisîn fî Sahîhi’l-Buhârî: cem’uhâ-tahrîcühâ-el-kelâmü aleyhâ* (matbu doktora tezi). Beyrut: Dârü’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1423/2002.

Avvâme, Muhammed. *Min menheci’l-imâm Müslim fi arzi’l-hadîsi’l-muallel fî Sahîhihî.* Cidde: Dârü’l-Minhâc; Medine: Dârü’l-Yüsr, 2017/1438. (Birlikte ciltlenmiş: *Hazfü tarafin mine’l-hadîsi’l-vâhid ihtisâran lehû ev i’lâlen*.)

Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî. *‘Umdetü’l-kārî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. Nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 25 cilt. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 2009.

Ayverdi, İlhan. *Asırlar Boyunca Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 3 cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2006.

A‘zamî, Muhammed Mustafa el-A‘zamî. *Menhecü’n-Nakd ‘inde’l-Muhaddisîn: Neş’etühû ve Târîhuhû*. Riyad: Mektebetü’l-kevser, 1410/1990.

A‘zamî, Muhammed Mustafa el-A‘zamî. “Buhârî, Muhammed b. İsmâîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/368-372. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

A‘zamî, Muhammed Ziyâürrahman el-A‘zamî. *Mu‘cemü mustalahâti’l-hadîs ve letâifü’l-esânid.* Riyad: Mektebetü edvâü’s-selef, 1420/1999.

Babanzâde Ahmed Naim & Kâmil Miras. *Sahîh-i Buhârî Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (Mukaddime)*. 13 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.

Bâcî, Ebü’l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa‘d el-Bâcî. *et-Ta‘dîl ve’t-tecrîh limen harrace lehü’l-Buhârî fi’l-Câmi‘i’s-sahîh.* Nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin. 3 cilt. Riyad: Dârü’l-livâ, 1406/1986.

Başaran, Selman. “İbn Adî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 19/296-298. Ankara: TDV Yayınları,1999.

Bayraktar, İbrahim İhsan. *Hadislerin Takviyesinde Telakkî bi’l-kabûlün Etkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî. *Şerhu's-sünne*. Nşr. Muhammed Züheyr eş-Şâvîş - Şuayb el-Arnaût. 15 cilt. Dımaşk, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.

Beyhakī, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakī. *Kitâbü'l-Baʿs ve'n-nüşûr.* Nşr. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Merkezü'l-Hıdemât ve'l-ebhâsi's-sekāfiyye, 1406/1986.

Beyhakī, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakī. *Delâilü'n-nübüvve.* Nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. 7 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1408/1988.

Beyhakī, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakī. *es-Sünenü's-sagīr*. Nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. 4 cilt. Karaçi: Câmiatü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1410/1989.

Beyhakī, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakī. *Şuʿabü'l-îmân.* Nşr. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. 14 cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003.

Beyhakī, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakī. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Nşr. Muhammed Abdülkādir Atâ. 11 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003.

Beyhakī, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakī. *el-Medhal ilâ 'ilmi's-sünen*. Nşr. Muhammed Avvâme. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-minhâc, 1437/2017.

Beyler, Muhammed. *XX. Yüzyıl Halep Muhaddisleri ve Abdülfettâh Ebû Gudde*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.

Beyler, Muhammed. *Sahîhayn Hakkındaki İcmâ Nakillerinin Tespit, Tahlil ve Tahkiki*. Ankara: İlâhiyât, 2021.

Beyler, Muhammed. "Nevevî'nin Sahîh-i Buhârî Üzerindeki Mesaisi". *İslam İlim Geleneğinde NEVEVÎ*. Ed. Nail Okuyucu. 538-584. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâliḳ el-Bezzâr el-Basrî. *Müsnedü'l-bezzâr el-meşhûr el-Bahrü'z-zehhâr*. Nşr. Mahfûzurrahmân Zeynullah v.dğr. 18 cilt. el-Medînetü'l-münevvere: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1409-1430/1988-2009.

Bilen, Mehmet. *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1983.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî. *el-Câmiʿu's-sahîh: el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min ümûri Rasûlillâh sallallāhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. Nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 cilt. İstanbul: el-Matbaatü'l-kübra'l-âmiriyye, 1311.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî. *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min ümûri Rasûlillâh sallallāhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih el-meşhûr bi Sahîhi'l-Buhârî.* Nşr. Mâhir Yâsin el-Fahl. 5 cilt. b.y.: Dârü İbnü'l-Cevzî, 1440/2018.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî. e*t-Târîhu's-sagīr* (*et-Târîhu'l-evsat)*. Nşr. Yusuf Maraşlı. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1406/1986.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1407/1986.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî. *el-Edebü'l-müfred*. Nşr. Muhammed İlyas el-Bârabenkevî. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1428/2007.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî. *es-Sıhâh, Tâcü'l-luga, Sıhâhu'l-arabiyyeti*. *Thk. Muhammed Zekeriyyâ Yûsuf*. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-ilmi'l-melâyîn, 1990.

Cezâirî, Tâhir b. Muhammed Sâlih Cezâirî. *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. Nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 2 cilt. Haleb: Mektebetü'l-matbûati'l-İslâmiyye, 1416/1995.

Çakan, İsmail Lütfi. "Dârekutnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 8/488-490. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Çiçek, Gülbeyaz. *İllet Sebebi Olarak Iztırâb (Tirmizî'nin el-'İlelü'l-Kebîr'i Özelinde)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî. *Min hâdîsi Ebu't-Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdullah ez-Zühlî*. Nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî. Kuveyt: Dârü'l-hulefâ li'l-kitâbi'l-İslâmî, 1405/1985.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî. *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*. Nşr. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefî. 16 cilt. Riyad: Dârü Taybe, 1405/1985.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî. *el-İlzâmât ve't-tetebbu'.* Nşr. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî'. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî. *Sünenü'd-Dârekutnî*. Nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr. 6 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1424/2004.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî. *el-Cüz'ü fîhi beyânü ehâdîse evde'ahâ el-Buhârî rahimehullāhü kitâbehü's-Sahîha ve beyyene 'ilelehâ el-Hâfız Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî ed-Dârekutnî*. Nşr. Saîd b. Abdullah b. Abdülazîz el-Humeyyid. Riyad: Dârü's-Samîî, 1427.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî. *Sünenü'd-Dârimî*. Nşr. Fevvâz Ahmed Zemerlî - Hâlid es-Seb'el-Alemî. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1407/1987.

Dayhan, Ahmet Tahir. *Buhari'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Ebû Abdurrahman Yûsuf b. Cevde ed-Dâvûdî. *Menhecü'l-İmâm ed-Dârekutnî fî nakdi'l-hadîs fî kitâbi'l-'İlel*. Kâhire: Dârü'1-muhaddisîn, 432/2011.

Ebû Avâne, Ya'kūb b. İshak b. İbrâhim el-İsferâyînî. *Müsnedü Ebî ʿAvâne*. Nşr. Eymen b. Ârif ed-Dımeşkī. 5 cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1419/1998.

Ebû Bekir Kâfî. *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî tashîhi'l-ehâdîsi ve ta'lîlihâ (min hilâli'l-Câmi'i's-sahîh).* Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1421/2000.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Su'âlâtü Ebû 'Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fi'l-cerh ve't-ta'dîl.* Nşr. Muhammed Ali Kâsım el-Ömerî. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1403/1983.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Su'âlâtü Ebî Dâvûd es-Sicistânî li'l-Ahmed b. Hanbel fî cerhi'r-ruvât ve ta'dîlihim*. Nşr. Ziyâd Muhammed Mansûr. el-Medinetü'l-münevvere: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1414/1994.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. 5 cilt. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1418/1997.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vasfi Sünenihî*. Nşr. Muhammed es-Sabbâğ. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1417/1997.

Ebû Gudde, Ebû Zâhid Abdülfettâh b. Muhammed b. Beşîr Ebî Gudde el-Kureşî el-Mahzûmî. *Cevâbü el-Hâfız Ebû Muhammed Abdülazîm el-Münzirî el-Mısrî an es'ileti fi'l-cerhi ve't-ta'dîl - Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs – Kitâbü fî keşfi ebâtîl ve iftirâdât.* Haleb: Mektebü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, 1411.

Ebû Gudde, Ebû Zâhid Abdülfettâh b. Muhammed b. Beşîr Ebî Gudde el-Kureşî el-Mahzûmî. *es-Sünnetü'n-nebeviyye ve beyânü medlûlihe'ş-şer'î ve't-ta'rîfu bi hâli Süneni'd-Dârekutnî*. Beyrut: Mektebü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, 1412/1992.

Ebû Gudde, Ebû Zâhid Abdülfettâh b. Muhammed b. Beşîr Ebî Gudde el-Kureşî el-Mahzûmî. *Tahkīku ismeyi's-Sahîhayn ve'smi Câmi'i't-Tirmizî*. Beyrut: Dârü'l-kalem, 1414/1993.

Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkī, Ebû Mes'ûd İbrâhim b. Muhammed b. Ubeyd ed-Dımaşkī. *Kitâbü'l-Ecvibe li'ş-Şeyh Ebû Mes'ûd: ammâ eşkalü'ş-Şeyh ed-Dârekutnî alâ Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*. Nşr. İbrâhim b. Ali b. Muhammed Âl-i Küleyb. Riyad: Dârü'l-Verrâk, 1419/1998.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshak el-İsbahânî. *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakātü'l-asfiyâ'*. 10 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1409/1988.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshak el-İsbahânî. *Kitâbü târîhi İsbahân (Zikru ahbâri İsbahân)*. Nşr. Seyyid Kisrevî Hasan. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1410/1990.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshak el-İsbahânî. *Ma'rifetü's-sahâbe*. Nşr. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî. 7 cilt. Riyad: Dârü'l-vatan, 1419/1998.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshak el-İsbahânî. *el-Müstahrec alâ Sahîhi'l-Buhârî*. Nşr. Rızâ Bûşâme v.dğr. Cezâir: Dârü'l-mîrâsi'n-Nebevî; Dârü'l-fazîle, 1440/2019.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsılî. *el-Mu'cem. Nşr.* İrşâdülhak el-Eserî. Lahor: Matbaatü'l-mektebeti'l-ilmiyye, 1407/1986.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsılî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsılî.* Nşr. Hüseyin Selîm Esed. Beyrut: Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, 1410/1989.

Ebû Zür‘a ed-Dımaşkī, Ebû Zür‘a Abdurrahman b. Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkī. *et-Târîhu Ebî Zür‘a ed-Dımaşkī.* Nşr. Halîl el-Mansûr. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye 1417/1996.

Ebü’l-Hasan b. el-Kattân el-Fâsî. *‘İlmü ‘ileli’l-hadîs min hilâli kitâb: Beyânü’l-vehm ve’l-îhâmi’l-vâki‘a fî kitâbi’l-ahkâm.* Nşr. İbrâhim b. Sıddîk. 2 cilt. Rabat: Vizâratü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1415/1995.

Ebü’l-Fazl el-Bağdâdî, Ubeydullah b. Abdurrahman b. Muhammed ez-Zührî el-Kureşî. *Hadîsü’z-Zührî*. Nşr. Hasan b. Muhammed b. Ali Şebâle el-Bulût. Riyad: Edvâü’s-selef, 1418/1988.

Ebü’l-Fazl b. Ammâr eş-Şehîd el-Herevî, Muhammed b. Ebü’l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed eş-Şehîd. *İlelü ehâdîsi fî kitâbi Sahîh-i Müslim.* Nşr. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî. Riyad: Dârü’l-hicret, 1412/1991.

Egrin, Mehmet. *Sûü'l-Hıfz ve Buhârî ile Müslim'in bu vasıfta olan ravileri.* Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

İman İzzeddin Reşîd Avde. *Merviyyâtü Yahyâ b. Saîd el-Ensârî el-mualle bi’l-ihtilâfi aleyhi fî kitâbi’l-‘İlel li’d-Dârekutnî.* Gazze: Câmiatü’l-İslâmiyye, Külliyyetü usûli’d-dîn, Yüksek Lisans Tezi, 1433/2012.

Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî. *Ahbâru Mekke fî kadîmi’d-dehr ve hadîsih.* Nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş. 3 cilt. Beyrut: Dârü Hazar, 1414/1993.

Fîrûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kūb el-Fîrûzâbâdî. *el-Kāmûsü’l-muhît*. Nşr. Kerem Şa‘ban. b.y.: Şirketü’l-kadem, 1430/2009.

Güler, Ayşe. *İllet sebebi olarak teferrüd el-ilelü'l-kebîr özelinde*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Güler, Zekeriya. “Buhârî ve el-Câmiu’s-Sahîh’i Üzerine”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/1* (2015), 1-24.

Hâkim el-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbûrî. *ʿAvâlî Mâlik.* Nşr. Muhammed el-Hâc en-Nâsır v.dğr. 4 cilt. Beyrut: Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 1419/1998.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî. *Su‘âlâtü’l-Hâkim en-Nîsâbûrî li’d-Dârekutnî fi’l-cerh ve’t-ta‘dîl.* Nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir. Riyad: Mektebetü’l-maârif, 1404/1984.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî. *el-Müstedrek ʿale’s-Sahîhayn*. 5 cilt. Kahire: Dârü’l-Haremeyn, 1417/1997.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî. *Ma‘rifetü ‘ulûmi’l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsihî*. Nşr. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Riyad: Mektebetü’l-maârif, 1431/2010.

Hâlid b. Abdullah b. Sebît es-Sebît. *el-İhtilâfü ale'l-A'meş fî kitâbi'l-'İlel li'd-Dârekutnî tahrîc ve dirâse*. 4 cilt. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-kurâ, Külliyyetü'd-da've ve usûli'd-dîn, Doktora Tezi, 1421.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî). *Kitâbü'l-'Ayn*. Nşr. Mehdî el-Mahzûmî & İbrâhim es-Sâmerrâî. 8 cilt. Beyrut: Müessesetü'l-âlemî, 1408/1988.

Halîlî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvînî. *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemâ'i'l-hadîs.* Nşr. Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs. 3 cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409/1989.

Harbî, Ebû İshâk İbrâhim b. İshâk b. İbrâhim el-Harbî. *Garîbü'l-hadîs*. Nşr. Süleyman b. İbrâhim b. Muhammed el-Âyid. 3 cilt. Mekketü'l-Mükerreme: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1405/1985.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye.* Nşr. Ebû Abdullah es-Sûrikī-İbrâhim Hamdî el-Medenî. el-Medînetü'l-münevvere: el-Mektebetü'l-ilmiyye, 1357/1938.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Takyîdü'l-'ilm.* Nşr. Yûsuf el-Iş. Beyrut: Dârü ihyâi's-sünneti'n-nebeviyye, 1974.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. Nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb. 2 cilt. Bağdat: Müessesetü'r-risâle, 1410/1989.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Fakīh ve'l-mütefakkih.* Nşr. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî. 2 cilt. Suûd: Dârü İbnü'l-Cevzî, 1421/2000.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Medîneti's-selâm.* Nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 cilt. Tunus: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1436/2015.

Hatiboğlu, İbrahim. "Nâfi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 32/286-287. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleyman el-Heysemî. *Keşfü'l-estâr 'an zevâ'idi'l-Bezzâr*. Nşr. Habîbürrahmân el-A'zamî. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1399/1979.

Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Kureşî el-Humeydî. *Müsnedü'l-Humeydî.* Nşr. Hüseyin Selîm Esed. 2 cilt. Dımeşk: Dârü's-sikā, 1996.

Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh (Fettûh) b. Abdillâh el-Humeydî. *el-Cem' beyne's-Sahîhayn Sahîhi'l-Buhârî ve Sahîhi Müslim*. Nşr. Ali Hüseyin Bevvâb. 4 cilt. Beyrut: Dârü İbni Hazm, 1423/2002.

Irâkī, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-Irâkī. *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uglika min Mukaddimeti'bni's-Salâh.* Thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1389/1969.

Irâkī, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-Irâkī. *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira-Elfiyetü'l-Irâkī*. Nşr. Abdüllatîf el-Hemîm-Mâhir Yasin Fahl. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423/2002.

Itr, Nûreddin. *Menhecü'n-nakd fî ʿulûmi'l-hadîs*. Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1431/2010.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullāh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duʿafâ'i'r-ricâl.* Nşr. Süheyl Zekkâr - Yahyâ Muhtâr Gazzâvî. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1409/1988.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî. *el-İstîʻâb fî maʿrifeti'l-ashâb*. Nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 cilt. Kahire: Dârü nehdati Mısır, ts.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvattaʾ mine'l-meʿânî ve'l-esânîd.* Nşr. Saîd Ahmed Aʻrâb v.dğr. 24 cilt. Mağrib: Vizâratü Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1387-1412/1967-1992.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hasen Hibetillâh İbn Asâkir ed-Dımaşkī. *Târîhu medîneti Dımaşk*. Nşr. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî. 80 cilt (74 cilt ve 6 cilt fihrist). Beyrut: Dârü'l-fikr, 1415-1421/1995-2001.

İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî. *Şerhu Câmiʿi's-sahîh.* Nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim. 10 cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003.

İbn Dakīkul'îd, Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kūsî. *el-İlmâm bi-ehâdîsi'l-ahkâm.* Nşr. Muhammed Halûf el-Abdullah. 5 cilt. Suriye: Dârü'n-nevâdir, 1430/2009.

İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk eş-Şeybânî. *el-Âhâd ve'l-mesânî*. Nşr. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbira. 6 cilt. Riyad: Dârü'r-râye, 1411/1991.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-taʻdîl.* Nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. 9. Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1371-1373/1952-1953.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Merâsîl.* Nşr. Şükrullah Niʻmetullah Kūcânî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1397/1997.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-ʿazîm müsneden ʿani'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tâbiʿîn.* Nşr. Esʻad Muhammed et-Tayyib. 10 cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *ʿİlelü'l-hadîs*. Nşr. Saʻd b. Abdullah el-Humeyyid - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüraysiyyi. 7 cilt. Riyad: Metâbiu'l-Humeyidî, 1427/2006.

İbn Ebû Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî. *et-Târîhu'l-kebîr el-Maʻrûfu bi Târîhu İbn Ebû Hayseme*. Nşr. Salâh b. Fethî Helel. 4 cilt. Kâhire: el-Fârûku'l-hadîsiyye li't-tibâati ve'n-neşr, 1424/2004.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullāh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî. *el-Musannef*. Nşr. Muhammed Avvâme. 26 cilt. Cidde: Dârü'l-kıble li's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 1427/2006.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ er-Râzî. *Mu'cemü'l-mekāyîsü fi'l-luga*. Nşr. Şihâbüddîn Ebû Amr. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1418/1998.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Ta'rîfü ehli (üli)'t-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs (Tabakātü'l-müdellisîn)*. Nşr. Âsım b. Abdullah el-Kureyvitî. Zerkā: Mektebetü'l-menâr, 1403/1983.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 14 cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1404/1984.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Tağlîku't-taʿlîk.* Nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazakī. 5 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. Nşr. Muhammed Avvâme. Suriye: Dârü'r-reşîd, 1406/1986.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. Nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. 9 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1415/1995.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Nşr. İbrâhim ez-Zeybek - Âdil Mürşid. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1416/1995.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *en-Nüket ʿalâ kitâbi İbni's-Salâh*. Nşr. Rabi' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî. 2 cilt. el-Medînetü'l-münevvere: İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1418/1998.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *el-Muʿcemü'l-müfehres ev Tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-eczâʾi'l-mensûre*. Nşr. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1998.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. Nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 cilt. Beyrut: Mektebü'l-matbûati'l-İslâmiyye, 1423/2002.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar Şerhi Nuhbeti'l-fiker*. Thk. Ebû Ubeyde el-Alâî b. Muhammed b. Abdüganî v.dğr. Kahire: Dârü İbn Receb, 1427/2006.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Hedyü's-sârî li mukaddimeti Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Nşr. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid v.dğr. 2 cilt. Dımaşk: er-Risâletü'l-âlemiyye, 1434/2013.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Nşr. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid v.dğr. 24 cilt. Dımaşk: er-Risâletü'l-âlemiyye, 1434/2013.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebebe bi'n-nakl evi's-semâʿ ev esbetehü'l-ʿayân*. Nşr. İhsan Abbas. 8 cilt. Beyrut: Dârü sâdır, 1317-1322/1900-1904.

İbn Hayr el-İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî İbn Hayr. *Fihristü İbn Hayr el-İşbîlî* (Orijinal kitap adı: *Fehresetü mâ revâhü an şüyûhihî mine'd-devâvîni'l-musannefe fî durûbi'l-ilm ve envâi'l-maârif)*. Nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Beşşâr Avvâd. Tunus: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2009. Silsiletü't-terâcimi'l-Endelüsiyye: IV.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *es-Sikāt*. Nşr. Muhammed Abdülmuîd Han. 9 cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1393-1403/1973-1983.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Sahîhu İbni Hibbân bi tertîbi İbn Balaban*. Nşr. Şuayb Arnaût. 18 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî. *Sahîhu İbn Huzeyme*. Nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1395/1975.

İbn Kāni', Ebü'l-Hüseyn Abdülbâkī b. Kāni' b. Merzûk el-Ümevî el-Bağdâdî. *Muʿcemü's-sahâbe*. Nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Sâlim el-Musarrâtî. 3. cilt. el-Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-gurabâi'l-eseriyye, 1418/1997.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkī. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 cilt. Kahire: Dârü hicr, 1418/1997.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkī. *et-Tekmîl fi'l-cerhi ve't-taʿdîl ve maʿrifeti's-sikāt ve'z-zuʿafâʾ ve'l-mecâhîl*. Nşr. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âli Nu'mân. 4 cilt. Yemen: Merkezü'n-Nu'mân li'l-bühûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1432/2011.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kāsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî. *es-Sikāt mimmen lem yeka' fi'l-kütübi's-sitte (Hâfız Şemseddîn es-Sehâvî hattından neşir).* Nşr. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âli Nu'mân. 9 cilt. Yemen: Merkezü'n-Nu'mân li'l-bühûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1432/2011.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbni Mâce*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī. 2 cilt. Beyrut: Dârü ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, ts.

İbn Maîn, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî. *Târîhu İbn Maʿîn (rivâyetü ed-Dûrî)*. Nşr. Ahmed Muhammed Nûrseyf. 4 cilt. Mekketü'l-Mükerreme: Merkezi'l-bahsi'l-ilmî ve ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1399/1979.

İbn Manzûr Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-ʿArab*. Beyrut: Dârü sâdır, ts..

İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî. *Kitâbü'l-Îmân*. Nşr. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1406/1985.

İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî. *et-Tevhîd ve maʿrifeti esmâʾillâhi ʿazze ve celle ve sıfâtihî ʿale'l-ittifâk ve't-teferrüd*. Nşr. Ali b. Muhammed Nâsır el-Fukayhî. el-Medinetü'l-münevvere: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1423/2002.

İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî. *Maʿrifetü'ssahâbe*. Nşr. Âmir Hasan Sabrî. B.y.: Matbûâti Câmiati'l-İmârâti'l-Arabiyyeti'l-Müttahide, 1426/2005.

İbn Râhûye, Ebû Ya'kūb İshâk b. İbrâhim b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî. *Müsnedü İshâk b. Râhûye*. Nşr. Abdülgafûr b. Abdülhak Hüseyin el-Belûşî. 5 cilt. el-Medinetü'l-münevvere: Mektebetü'l-îmân, 1412/1991.

İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed Receb ed-Dımaşkī. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*. Nşr. Hemmâm Abdurrahman Saîd. 2 cilt. Zerkā: Mektebetü'l-menâr, 1407/1987.

İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkī. *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem*. Nşr. Şuayb el-Arnaût-İbrâhim Bâcis. 2 cilt. Riyad: el-Emânetü'l-'âmme li'l-ihtifâl bi-mürûru miete 'âmin 'alâ te'sîsi'l-memleke, 1419/1999.

İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkī. *Fethu'l-bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Nşr. Ebû Muâz Târık b. İvazullah. 6 cilt. Riyad: Dârü İbn Cevzî, 1422/2001.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî el-Bağdâdî. e*t-Tabakātü'l-kübrâ (el-kısmü'l-mütemmim li tâbi'iyyi ehli'l-Medîneti ve men ba'dehüm)*. Nşr. Ziyâd Muhammed Mansûr. el-Medinetü'l-münevvere: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1408/1987.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî el-Bağdâdî. *el-Cüz'ü'l-mütemmim li Tabakātü İbn Sa'd (et-Tabakatü'r-râbiatü mine's-sahâbeti mimmen esleme 'inde fethi Mekkete ve mâ ba'de zâlike)*. Nşr. Abdülazîz Abdullah es-Selûmî. Tâif: Mektebetü sıddîk, 1416/1995.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-tabakātü'l-kebîr*. Nşr. Ali Muhammed Ömer. 11 cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-hancî, 1421/2001.

İbn Sersâl, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdülazîz b. Sersâl. *Cüz'ü İbn Sersâl (el-Fevâidü li İbn Mende içerisinde)*. Nşr. Hilâf Mahmûd Abdüssemî'. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423/2002.

İbnü'l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullāh b. Alî b. el-Cârûd en-Nîsâbûrî. *el-Münteḳā mine's-süneni'l-müsnede*. Nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî. Beyrut: Müessesetü'l-kitâbi's-sekāfiyye, 1408/1988.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Câmiʿu'l-usûl li-ehâdîsi'r-Resûl*. Nşr. Abdülkādir el-Arnaût v.dğr. 15 cilt. Beyrut: Dârü İbnü'l-Esîr, 1389-1392/1969-1972.

İbnü'l-Muzaffer, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. el-Muzaffer b. Mûsâ el-Bezzâz el-Bağdâdî. *Garâʾibü hadîsi'l-İmâm Mâlik b. Enes*. Nşr. Ebû Abdülbârî Rızâ b. Hâlid el-Cezâirî. Riyad: Dârü's-selef, 1418/1997.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî el-Mısrî. *et-Tavzîh li-şerhi'l-Cami'i's-Sahîh (Şevâhidü't-tavzîh fî şerhi'l-Câmi'i's-sahîh)*. 36 cilt. Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008.

İbnü'l-Münzir en-Nîsâbûrî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbûrî. *el-Evsat fi's-sünen ve'l-icmâ' ve'l-ihtilâf*. Nşr. Ebû Hammâd Sagīr Ahmed b. Muhammed Hanîf. 6 cilt. Riyad: Dârü Taybe, 1405/1985.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî. *Sıyânetü Sahîhi Müslim mine'l-ihlâli (haleli) ve'l-galat ve himâyetühû mine'l-iskâti ve's-sakat.* Nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1408/1988.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbni's-Salâh 'Ulûmü'l-hadis*. Nşr. İsmâil Zermân. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1425/2004.

İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî. *Ma'rifetü's-sikāt.* Nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. 2 cilt. el-Medînetü'l-münevvere: Mektebetü'd-dâr, 1405/1985.

İSAM, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim: 07 Aralık 2019. http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php

Kandemir, M. Yaşar. "el-Câmi'u's-sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 7/114-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kandemir, M. Yaşar. "Hâkim en-Nîsâbûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 15/190-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kandemir, M. Yaşar. "Sahîhayn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/558-560. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kandemir, M. Yaşar. "es-Sünen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/141-142. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kandemir, M. Yaşar. "Tirmizî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 41/202-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî Mektebâti'l-'Âlem (el-Mahtûtât ve'l-matbû'ât)*. 6 cilt. Kayseri: Dârü'l-Akabe, 1422/2001.

Karagözoğlu, Mustafa Macit. "İlelü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/84-86. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Kāsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kāsım ed-Dımaşkī. *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs*. Nşr. Muhammed Behçet el-Baytâr - Muhammed Reşîd Rızâ. Beyrut: Dârü'n-nefâis, 1431/2010.

Kastallânî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî. *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 10 cilt. Bulak: Matbaatü'l-kübra'l-âmiriyye, 1323.

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Nşr. Mehmed Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 cilt. Tahran: Mektebetül-İslâmiyye, 1387/1967.

Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî el-Kelâbâzî. *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî: el-Hidâye ve'l-irşâd fî maʿrifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehümü'l-Buhârî fî Câmiʿih.* Nşr. Abdullah el-Leysî. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1407/1987.

Keskin, Yusuf Ziya. "İBN EBÎ HÂTİM (V. 327/938) VE "EL-CERH VE'T-TA'DÎL"İNDEKİ METODU". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7* (Haziran 2001), 5-29.

Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh Hüseynî Keşmîrî. *Feyzü'l-bârî ʿalâ Sahîhi'l-Buhârî*. Bedr-i Âlem Mîrtehî. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 14216/2005.

Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî el-Hasenî. *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-mustatrafe*. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık 1994.

Khdır, Ibrahim Mohammed Amin. "Mütekaddim ve Müteahhir Âlimlerin Sahîh-i Buhârî Eleştirisi: Dârekutnî ve Ebû Reyye Örneği (Karşılaştırmalı Hadis İlmi Araştırması)". Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Kızıl, Fatma. *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.

Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî. *Sahîhu Ebî Abdullah el-Buhârî bi Şerhi'l-Kirmânî (el-Kevakibü'd-derari fi şerhi Sahihi'l-Buhârî).* 25 cilt. Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1401/1981.

Koçkuzu, Ali Osman. "Kitâbü'l-İlel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/109. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Istılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.

Koçyiğit, Talat. *Hadîs Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Köktaş, Yavuz. "Hadîs Tariklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 2/1 (2002), 149-170. http://isamveri.org/pdfdrg/D02420/2002_2_1/2002_1_KOKTASY.pdf

Köktaş, Yavuz. "Müslim'in Sahîh'ine yapılan en eski Tenkid: Ebü'l-Fadl el-Herevî'nin İlelu'l-ahâdîs fî Kitâbi's-Sahîh li Müslim adlı eserinin Takdim ve Tercümesi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3 (2005), 29-56. http://isamveri.org/pdfdrg/D03296/2005_3/2005_3_KOKTASY.pdf

Kutlay, Halil İbrahim. *Hadiste Sened Tenkidi*. İstanbul: Elif Yayınları, 2015.

Kuzudişli, Bekir. "Oryantalist Paradigma Bağlamında Hadis Kavramlarını Yeniden Düşünmek". *Usûl İslam Araştırmaları* 25 (Ocak-Haziran 2016), 7-30. http://isamveri.org/pdfdrg/D02671/2016_25/2016_25_KUZUDISLIB.pdf

Kuzudişli, Bekir. Hadis Tarihi. İstanbul: Kayıhan. 2017.

Kuzudişli, Bekir. *Hadis rivayetinde aile isnadları.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Küçük, Raşit. "İbn Ebû Hâtim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/432-434. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî. *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-taʿdîl*. Thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Kahire: Dârü's-selâm, 1421/2000.

Lüveyn el-Massîsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Süleyman b. Habîb el-Esedî el-Massîsî. *Cüz'ün fîhi hadîsü'l-Massîsî Lüveyn*. Nşr. Ebû Abdurrahman Mes'ad b. Abdülhamîd es-Sa'dânî. Riyad: Edvâü's-selef, 1418,1997.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî. *Muvatta' el-İmâm Mâlik rivâyetü Ebû Mus'ab ez-Zührî*. Nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf – Mahmûd Halîl. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1412/1991.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî. *Muvatta' el-İmâm Mâlik*. Nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 8 cilt. Ebûzabî (Abudabi): Müessesetü Zâyid b. Sultan Âl-i Neheyân li'l-a'mâli'l-hayriyye ve'l-insâniyye, 1425/2004.

Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî. *el-Câmiʿ*. Nşr. Habîbürrahman el-A'zamî. 2 cilt (Abdürrezzâk'ın el-Musannef'inin sonunda). Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.

Medâinî, Ebû Ali Ahmed b. Ali b. Şuayb el-Medâinî. *Fevâidü Ebû Ali Ahmed b. Ali b. Şuayb el-Medâinî*. Nşr. Cevâmi'u'l-kelîm: Mahtût, 2004.

Melîbârî, Hamza Abdullah el-Melîbârî. *el-Hadîsü'l-ma'lûl: kavâ'id ve davâbıt*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1416/1996.

Mervezî, Ebû Abdullah Nuaym b. Hammâd b. Muâviye el-Mervezî. *Kitâbü'l-Fiten*. Nşr. Semîr Emîn ez-Züheyrî. 3 cilt. Kâhire: Mektebetü't-tevhîd, 1412/1991.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî. *Tuhfetü'l-eşrâf bi-maʿrifeti'l-etrâf*. Nşr. Abdüssamed Şerafeddin. 13 cilt. B.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. Nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1402-1413/1982-1992.

Moğultay, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî. *İkmâlü (Zeyl ʿalâ) Tehzîbi'l-Kemâl*. Nşr. Ebû Abdirrahmân Âdil b. Muhammed - Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhim. 12 cilt. Kahire: el-Fârûku'l-hadîsiyye li't-tibâati ve'n-neşr, 1422/2001.

Molla Gürânî, Şemseddin Ahmed b. İsmâil b. Osman el-Gürânî. *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdîsi'l-Buhârî*. Nşr. Şeyh Ahmed İzzü 'İnâye. 11 cilt. Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî,1429/2008.

Muâfâ b. İmrân, Ebû Mes'ûd el-Muâfâ b. İmrân b. Muhammed el-Ezdî el-Fehmî el-Mevsılî. *ez-Zühd li'l-Muâfâ b. İmrân el-Mevsılî*. Nşr. Âmir Hasan Sabrî. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1420/1999.

Muhammed Ali Ahmed el-A‘mar. “er-Ruvâtü’l-lezîne tekelleme fîhim ed-Dârekutnî ve ravâ lehüm el-İmâm el-Buhârî fî Sahîhihî”. *Mecelletü’l-Câmiatü’l-İslâmiyye* 17/183, 365-473.

Muhammed Avvâme. *Kelimâtün an menheci’l-İmâm el-Buhârî radıyallâhü anhü fî “Sahîhihî” rivâyeten ve dirâseten.* Nşr. Muhyiddin Muhammed Avvâme. Cidde: Dârü’l-minhâc, 1445/2024.

Muhammed b. Abdullah b. Sa‘d el-Abd el-Hâdî. “Mefhûmü’l-‘illeti gayra’l-kādihati fî kitâbi “*et-Tetebbu*‘” li’d-Dârekutnî dirâseten vasfiyyeten tahlîliyyeten”. *Mecelletü Câmiatü’t-Tâif li’l-Ulûmi’ş-şer‘iyyeti ve’l-kānûniyyeti 15* (1446/2024), 592-675.

Müntasır Cemal Hüseyin Hüseyin, *Kitâbü’t-Tetebbu‘ li’l-İmâmi’d-Dârekutnî dirâse tahlîliyye nakdiyye.* Ürdün Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Merkezi, Doktora Tezi, 2018.

Müntasır Cemal Hüseyin Hüseyin, “*Kitâbü’t-Tetebbu‘* li’l-İmâmi’d-Dârekutnî menhecühû fî ardı’l-esânîdi ve’l-mütûni ve karâini’t-tercîhi’l-letî iste‘melehâ”. *Dirâsât: Ulûmü’-şerî‘ati ve’l-kānûni 46/1* (2019), 173-185.

Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî. *Sahîhu Müslim- el-Müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasar bi nakli’l-‘adli ani’l-‘adli ilâ Resûlillâhi sallallahu ‘aleyhi ve sellem*. Nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkī. 5 cilt. Beyrut: Dârü İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1412/1991.

Müyesser Sellâme Süleyman Ebû Amre. *Merviyyâtü’l-İmâm Ubeydullah b. Ömer el-mualle bi’l-ihtilâfi aleyhi fî kitâbi’l-‘İlel li’d-Dârekutnî.* Gazze: Câmiatü’l-İslâmiyye, Külliyyetü usûli’d-dîn, Yüksek Lisans Tezi, 1433/2011.

Müzenî, Ebû İbrâhim İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî el-Mısrî. *es-Sünenü’l-meˀsûre li’ş-Şâfiî.* Nşr. Abdülmu‘tî Emîn Kal‘acî. Beyrut: Dârü’l-ma‘rife, 1406/1986.

Neccâd, Ebû Bekr en-Neccâd Ahmed b. Selmân (Süleyman) b. Hasen el-Bağdâdî. *Müsnedü ˁÖmeri’bni’l-Hattâb*. Nşr. Mahfûzürrahman Zeynullah. el-Medinetü’l-münevvere: Mektebetü’l-ulûm ve’l-hikem 1415/1994.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî. *ed-Duafâ’ ve’l-metrûkîn*. Nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyed. Haleb: Dârü’l-vaî, 1396.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî. *Sünenü’n-Nesâî*. Nşr. Abdülfettah Ebû Gudde. 9 cilt. Beyrut: Dârü’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1409/1988.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî. *es-Sünenü’l-kübrâ*. Nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 12 cilt. Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1421/2001.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. 18 cilt. Beyrut: Dârü ihyâi’t-türâsi’l-Arabî,1347-1349/1929-1930.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî. *İrşâdü tullâbi’l-hakāˀik ilâ maˁrifeti süneni hayri’l-halâˀik -sallallāhu ˁaleyhi ve sellem-*. Thk. Abdülbârî Fethullah es-Silefî. 2 cilt. Medine: Mektebetü’l-îmân, 1408/1987.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî. *et-Takrîb ve't-teysîr li-ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*. Thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1431/2010.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî. *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugāt*. 3 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.

Nour Alhıla, *Hadis lafızlarının tespiti: Sahîhu'l-Buhârî örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Ökdem, Ahmet. *Hadis tenkidinde tariklerin karşılaştırılmasının kuralları*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Öksüz, Nilgün. *Hadis-tarih ilişkisi ve Buhârî'nin et-Târîhu'l-Evsat'ındaki metodu*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Özdemir, Veysel. "Tirmizî ve el-İlelü'l-Kebîr'inin İlel İlmindeki Yerine Genel Bir Bakış". *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/2 (Winter 2014), p. 1175-1195, Ankara-Turkey. http://isamveri.org/pdfdrg/D03262/2014_2/2014_2_OZDEMIRV.pdf

Polat, Selahattin. *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1985.

Polat, Selahattin. "Likā". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 27/189-190. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Polat, Selahattin. *Hadis Araştırmaları -Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum-*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî. *Beyne'l-imâmeyn Müslim ve'd-Dârekutnî*. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1420/1999.

Reslân, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd Reslân. *Davâbitü'r-rivâye 'inde'l-muhaddisîn*. 3 cilt. Kahire: Dârü edvâi's-selef; Dârü'l-furkân**,** 1432/2011.

Sağır, Sümeyye Şehid. *Müteârız hadisler arasındaki tercih sebepleri*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî. *es-Sünen.* Nşr. Habîbürrahman el-A'zamî. Hind: Dârü's-selefiyye, 1403/1982.

Sâlih b. Abdullah b. Şedîd es-Sıyâh. "İ'lâlü'd-Dârekutnî hadîse İkrime an İbn Abbas fî nezri Ebî İsrâîl inde'l-Buhârî dirâseten hadîsiyyeten". *Mecelletü'l-Câmiatü'l-İslâmiyye li'l-Ulûmi'ş-şer'iyye 2/193* (1441), 63-105.

Sandıkçı, Kemal. "İbn Şeybe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 20/378-379. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Sandıkçı, S. Kemal. *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

Sarı, Mücahit. *Hadis metinlerinde illet -Dârekutnî örneği-*. İstanbul: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehâvî. *el-Mütekellimûn fi'r-ricâl*. Nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-matbûati'l-İslâmiyye, 1410/1990.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehâvî. *Fethu'l-mugīs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-ʿIrâkī*. Nşr. Salâh Muhammed Avîza. 3 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 3. Basım, 2009.

Sehmî, Ebü'l-Kāsım Hamza b. Yûsuf b. İbrâhim es-Sehmî el-Cürcânî. *Su'âlâtü Hamza b. Yûsuf es-Sehmî*. Nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir. Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1404/1984.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî. *el-Ensâb*. Nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî. 5 cilt. Beyrut: Dârü'l-cinân, 1408/1988.

Seyyid Ebü'l-Meâtî en-Nûrî vd. *Mevsûatü akvâli İmam Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîs ve 'ilelihî*. 4 cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1417/1997.

Seyyid Ebü'l-Meâtî en-Nûrî. *Mevsûatü akvâli Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî fî ricâli'l-hadîs ve 'ilelihî*. Nşr. Ahmed Abdürrezzâk Îd, Mahmûd Muhammed Halil v.dğr. 2 cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 2001.

Sezgin, M. Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: OTTO, 2012.

Sıyâh, Ebû Amr Ali b. Abdullah es-Sıyâh. *Cühûdü'l-muhaddisîn fî beyâni 'ilelil-hadîs*. Mecma'ul-Melik Fahd li Tibâ'ati'l-Mushafi'ş-Şerîf, ts..

Sıyâh, Sâlih b. Abdullah es-Sıyâh. "İ'lâlü'd-Dârekutnî hadîse İkrime b. İbn Abbâs fî nezri Ebû İsrâîl 'inde'l-Buhârî dirâseten hadîsiyyeten". *Mecelletü'l-Câmiatü'l-İslâmiyye li'l-Ulûmi'ş-şer'iyye 2/193* (1441), 63-105.

Sofuoğlu, Mehmed. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2013.

Subhî es-Sâlih, Subhî b. İbrâhim es-Sâlih el-Lübnânî. *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*. Ter. Yaşar Kandemir. Ankara: Gaye Matbaacılık, 1988.

Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî. *Su'âlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*. Nşr Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid-Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî. Riyad: y.y., 1427.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 2 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-kevser, 2. Basım, 1415.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî. *et-Tevşîh şerhu'l-Câmi 'i's-Sahîh (Şerhu Sahîhi'l-Buhârî)*. Nşr. Rıdvân Câmi' Rıdvân. 9 cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1419/1998.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Nşr. Muhammed Avvâme. 5 cilt. Cidde: Mektebetü'l-minhâc, el-Medînetü'l-Münevvere: Dârü'l-yüsr, 1437/2016.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbas eş-Şâfiî. *er-Risâle*. Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dârü't-türâs, 1399/1979.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbas eş-Şâfiî. *Müsnedü'ş-Şâfiî*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1400.

Şâkir Mahmûd Abdülmün'im. *İbn Hacer el-'Askalânî*. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1417/1997.

Şâşî, Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb b. Süreyc eş-Şâşî el-Binkesî. *el-Müsned*. Nşr. Mahfûzürrahman Zeynullah. 2 cilt. el-Medînetü'l-münevvere: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1410/1990.

Taberânî, Ebü'l-Kāsım Müsnidü'd-dünyâ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî *er-Ravzü'd-dânî ile'l-Muʿcemi's-sagīr li't-Taberânî*. Nşr. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emîr. 2 cilt. Beyrut, Ammân: Dârü Ammân, 1405/1985.

Taberânî, Ebü'l-Kāsım Müsnidü'd-dünyâ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî. *el-Muʿcemü'l-kebîr*. Nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî. 27 cilt. Kahire: Dârü'n-neşr: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994.

Taberânî, Ebü'l-Kāsım Müsnidü'd-dünyâ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî. *el-Muʿcemü'l-evsat*. Nşr. Târık b. İvazullah – Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî. 10 cilt. Kahire: Dârü'l-haremeyn, 1415-1416/1995.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Tehzîbü'l-âsâr ve tafsîlü's-sâbit ʿan Resûlillâhi sallallâhu ʿaleyhi ve sellem mine'l-ahbâr*. Nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir. 2 cilt. Kâhire: Matbaatü'l-medenî, 1402/1982.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Câmiʿu'l-beyân ʿan teʾvîli âyi'l-Kurʾân*. Nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 cilt. Kâhire: Dârü hicr, 1422/2001.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. Nşr. Şuayb el-Arnaût. 16 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1408-1415/1987-1994.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî. *Şerhu Meâni'l-âsâr*. Nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr - Muhammed Seyyid Câdelhak. 4 cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994.

Tatlı, Mustafa. *Ricâl bilgisinin Tespiti*. İstanbul: Beka Yayınları, 2018.

Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. Nşr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 cilt. Cîze: Hicr li't-Tıbâ'a ve'n-neşr, 1419/1999.

Tehânevî, Zafer Ahmed el-Usmânî et-Tehânevî. *Kavâ'idü fî 'ulûmi'l-hadîs*. Beyrut: Dârü'l-kalem, 1392/1972.

Tekineş, Ayhan. *İlelü'l-Hadis ilmi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Temmâm er-Râzî, Ebü'l-Kāsım Temmâm b. Muhammed b. Abdillâh el-Becelî er-Râzî ed-Dımaşkī. *el-Fevâ'id*. Nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî. 2 cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1412/1991.

Tevîtî, Fuâd Yahyâ Ali Muslih et-Tevîtî. "Beyne*'t-Tetebbu'* ve'*l-'İlel* dirâseten li'l-ehâdîsi'l-letî ihtelefe fîhâ ed-Dârekutnî, fî kitâbeyhi *et-Tetebbu'* ve*'l-İlel*". *Mecelletü'l-bâhisi'l-câmiî 30* (2013), 23-44.

Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyn b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî. *el-Hulâsa fî usûli'l-hadîs*. Nşr. Ebû Âsım eş-Şevâmî el-Eserî. Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1430/2009.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî. *el-Câmi'u's-Sahîh Sünenü't-Tirmizî* (sonunda *el-'İlelü's-sagīr*). Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr. 5 cilt. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1382-1397/1962-1977.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî. *el-'İlelü't-Tirmizî el-kebîr*. Nşr. Subhî es-Sâmerrâî v.dğr. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1409/1989.

Uğur, Mücteba. "Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî'nin Kitâbü'l-ilel'i". *Diyanet İlmî Dergi* 36/3 (2000), 45-66. http://isamveri.org/pdfdrg/D00033/2000_c36/2000_c36_3/2000_c36_3_UGURM.pdf

Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ocak 2018.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *Esbâbü'n-nüzûl*. Nşr. İsâm b. Abdülmuhsin el-Humeydân. Dammâm: Dârü'l-islâh, 1412/1992.

Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdâdî. *Yahyâ b. Ma'în ve kitâbühü't-Târîh*. Nşr. Ahmed Muhammed Nûrseyf. 4 cilt. Mekke: Merkezü'l-bahsi'l-ilmî ve ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1399/1979.

Yezîd b. Ebû Habîb, Ebû Recâ Yezîd b. Ebî Habîb Süveyd el-Kureşî el-Mısrî. *Ehâdîsü Yezîd b. Ebî Habîb el-Mısrî.* Nşr. Hamza Ahmed ez-Zeyn. Kahire: Dârü'l-hadîs, 2004.

Yılmaz, Rahile. "İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve 'İlelü'l-hadîs Adlı Eseri". Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD) 11/2 (2013), 45-71. http://isamveri.org/pdfdrg/D02533/2014_24/2014_24_YILMAZR.pdf

YÖK, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı. "Tez Merkezi" Erişim: 22 Aralık 2023. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp

Yücel, Ahmet. "Kitâbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/81-83. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Bilgrâmî ez-Zebîdî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kāmûs*. Nşr. Bir grup muhakkik. 40 cilt. b.y.: Dârü'l-hidâye, ts.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Nşr. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1382/1963.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. Nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr. 25 cilt (2 cilt fihrist). Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1402-1405/1982-1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī. *el-Mûkıza fî ʿilmi mustalahi'l-hadîs*. Nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, 1405/1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī. *el-Muğnî fi'd-duʿafâʾ*. Nşr. Nureddin Itr – Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî. 2 cilt. Katar: İdâratü ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1407/1987.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī. *Zikru men yu'temedü kavlühû fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. Nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-matbûati'l-İslâmiyye, 1410/1990.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī. *Kitâbü Tezkiretü'l-huffâz*. Nşr. Zekeriyyâ Umeyrât. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm.* Nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 cilt. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1413-1421/1993-2000.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm.* Nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 cilt. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1424/2003.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkī. *Men tüküllime fîhi ve hüve müvessekun ev sâlihu'l-hadîs*. Nşr. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî. b.y.: y.y., 1426/2005.

Zerkā, Âdil Abdüşşekûr b. Abbas ez-Zerkā. *Kavâ'idü'l-'ilel ve karâinü't-tercîh*. b.y.: Dârü'l-muhaddis, 1425.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî. *en-Nüket ʿalâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. Nşr. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc. 3 cilt. Riyad: 1419/1998.

Zürkānî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkī b. Yûsuf ez-Zürkānî. *Şerhü'z-Zürkānî alâ Muvatta' (Ebhecü'l-mesâlik bi-şerhi Muvatta'i'l-İmâm Mâlik)*. Nşr. Abdürraûf Sa'd. 4 cilt. Kâhire: Mektebetü's-sekāfeti'd-dîniyye, 1424/2003.

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve orta öğrenimini Balıkesir'de tamamladı. 1991 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Meslek Yüksek Okulu'nu bitirdi. Aynı üniversitenin İlahiyat Fakültesinden 1997 yılında mezun oldu. 2005 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Pendik Haseki Dini Yüksek İhtisas Merkezi'nde 19. dönem mezunu olarak ihtisas eğitimini tamamladı. 2010 yılında Prof. Dr. İsmail Lütfi Çakan danışmanlığında "Kadınların eğitim-öğretimi açısından Hz. Peygamber'in hanımlara özel ders vermesi ile ilgili rivayetin tahric ve tahlili" yüksek lisans tezini bitirdi. 2005 yılından Diyanet İşeri Başkanlığında uzman vaiz olarak görevine devam etmektedir.

YAYIN

Ülgür, Zehra. "Kadınların Eğitimi İçin Özel Gün Tahsisi Rivayetleri". *Hadis ve Siyer Araştırmaları.*